

EURASIAN CENTER OF
INNOVATIVE DEVELOPMENT DARA

International Scientific Conference

Global Challenges - Scientific Solutions

Conference Proceedings

Bulgaria
Turkey
Kazakhstan
Ukraine
Uzbekistan
Lithuania

Varna

Bulgaria

May 12, 2020

EURASIAN CENTER OF INNOVATIVE DEVELOPMENT “DARA”

GLOBAL CHALLENGES – SCIENTIFIC SOLUTIONS

PROCEEDINGS

May 12, 2020

GCSS

Editor-in-Chief

Prof. Dr. Vilian Krastev / University of Economics - Varna, Bulgaria

Varna, Bulgaria

2020

UDC 378(063)

LBC 74.58

G 54

Global Challenges – Scientific Solutions. Proceedings – Varna: Eurasian Center of Innovative Development «DARA», 2020. – 337 p. (multi-language).

ISBN 978-601-332-752-5

Authors are responsible for the accuracy of cited publications, facts, figures, quotations, statistics, proper names and other information

The proceedings are the papers of students and researchers on topical issues of natural and technical sciences and humanities. The papers were presented on International Congress “Global Challenges – Scientific Solutions” in Varna, Bulgaria on 12 May 2020. Relating to pandemy of COVID-19 which affected the whole world the Congress was conducted by teleconference. Participants could join into the Congress through mobile phones or laptops and present their scientific results.

UDC 378 (063)

LBC 74.58

ISBN 978-601-332-752-5

© Eurasian Center of Innovative
Development «DARA», 2020

Scientific Committee

- Prof. Dr. Vilian Krastev / University of Economics - Varna, Varna, Bulgaria
- Prof. Dr. Askar Nigmatov / Gulistan State University, Tashkent, Uzbekistan
- Prof. Dr. Burghard Meyer / Leipzig University, Leipzig, Germany
- Prof. Dr. Emin Atasoy / Uludag University, Bursa, Turkey
- Prof. Dr. Abdullah Soykan / Balıkesir University, Balıkesir, Turkey
- Prof. Dr. Alaattin Kızılçaoğlu / Balıkesir University, Balıkesir, Turkey
- Prof. Dr. David Lorant / Eszterházy Károly University, Eger, Hungary
- Prof. Dr. Jan A. Wendt / Gdańsk University, Gdańsk, Poland
- Prof. Dr. Alexandru Ilieş / University of Oradea, Oradea, Romania
- Prof. Dr. Dorina Ilieş / University of Oradea, Oradea, Romania
- Ing. Dirk Van Merode MSc. / Thomas More University of Applied Sciences, Mechelen, Belgium
- Prof. Dr. Atanas Dermendjiev / St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, Veliko Turnovo, Bulgaria
- Prof. Dr. Stela Dermendjieva / St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo, Veliko Turnovo, Bulgaria
- Prof. Dr. Jilili Abuduwaili / Xinjiang Institute of Ecology and Geography, Chinese Academy of Sciences, Urumqi, China
- Prof. Dr. Vladimir Makarov / Saratov State University, Saratov, Russia
- Assoc. Prof. Dr Zhanbolat Tusupbekov / P.A. Stolypin Omsk State Agrarian University, Omsk, Russia
- Prof. Dr. Nelya Shapekova / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- PhD Ruslan Safarov / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- PhD Zharas Berdenov / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- Prof. Dr. Ordenbek Mazbayev / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- Prof. Dr. Sherim Tulegenov / L.N.Gumilyov Eurasian National University, Astana, Kazakhstan
- Prof. Dr. Zhanat Shomanova / Pavlodar state pedagogical institute, Pavlodar, Kazakhstan
- Assoc. Prof. PhD Erbolat Mendybaev / K. Zhubanov Aktobe regional state university, Aktobe, Kazakhstan
- Prof. Dr. İrina Koleva / Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria
- Assoc. Prof. Dr. Zdravka Kostova / Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria
- Assoc. Prof. Dr. Elena Galay / Belarusian State University, Minsk, Belarus
- Assoc. Prof. PhD Hussein Al-Wadhaf / Hajjah University, Hajjah, Yemen
- Assoc. Prof. Dr. Kiss Tímea / University of Szeged, Szeged, Hungary
- Prof. Dr. Luchiyankov / University of National and World Economy, Sofia, Bulgaria
- Ivan Mironov / Professional School by John Atanasov, Stara Zagora, Bulgaria
- Prof. Dr. Endon Garmaev / Baikal Institute of Nature Management, Russian Academy of Sciences, Ulan-Ude, Russia
- PhD Anton Germashev / Zaporizhzhya National Technical University, Zaporizhzhya, Ukraine
- Prof. Dr. Marin Rusev / Sofia University "St. Kliment Ohridski", Sofia, Bulgaria
- Prof. PhD Agnieszka Bógdał-Brzezińska / University of Warsaw, Warsaw, Poland

CONTENT

Geoscience

Atasoy E., İnan F. TURİZM COĞRAFYASI PERSPEKTİFİNDEN BANTAYAN ADASI	7
Atasoy E., İnan F. BİR TROPİKAL CENNETİN TURİZM BAŞARISI: MINDORO ADASI	15
Atasoy E., Cürebal İ. FİLİPİNLER CUMHURİYETİNİN YÜKSELEN TURİZM YILDIZI: SIKUIJOR ADASI.....	24
Ердіхан Х., Берденов Ж.Г. ОСОБЕННОСТИ ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА ЕНБЕКШИКАЗАХСКОГО РАЙОНА АЛМАТИНСКОГО ОБЛАСТИ.....	32
Есенова Ж.К., Бекетова А.Т. АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ХРОМТАУ АУДАНЫНЫҢ ТАБИҒИ ОРТАСЫНА ӘСЕР ЕТУШІ ТЕХНОГЕНДІК ФАКТОРЛАР.....	35
Абильдинов К.К., Берденов Ж.Г. РОЛЬ ГИС-ТЕХНОЛОГИЙ В АНАЛИЗЕ И УПРАВЛЕНИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМИ УГОДЬЯМИ.....	41
Бекетова А.Т., Джаналеева Г.М., Рамазанова Н.Е. ТЕХНОГЕННОЕ ИЗМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННОГО ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА ХРОМТАУСКОГО РАЙОНА ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ ДОНСКОГО ГОРНО-ОБОГАТИТЕЛЬНОГО КОМБИНАТА.....	49
Emin Atasoy, Murat Poyraz. ULUYAN RÜZGÂRLARIN MUTLU ADASI: CATANDUANES.....	58
Emin Atasoy, Murat Poyraz. FİLİPİNLERİN SÖRF BAŞKENTİ: SIARGAO ADASI....	64
Маханова Н., Берденов Ж.Г. ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕСОПОКРЫТЫХ ТЕРРИТОРИЙ ПРИИРТЫШЬЯ СЕВЕРО-КАЗАХСКОЙ РАВНИНЫ.....	73
Нургазина Н., Маханова Н., Берденов Ж.Г. ЛАНДШАФТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БУРАБАЙСКОГО РАЙОНА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ.....	78
Калибекова С.К., Берденов Ж.Г. НҮР-СҮЛТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ГЕОЖҮЙЕЛЕРІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН АНТРОПОГЕНДІК ФАКТОРЛАР.....	83
Крыстев В.К. ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ПРОСТРАНСТВА.....	87
Әбдіжаппар Ұ.Т., Ержанқызы Э., Ахметова З.С., Букабаева А.Н. ӨСКЕМЕН ҚАЛАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	90
Bekir PARLAK. ÇİN VE RUSYA'NIN SİYASİ YAPILARI VE SİYASİ PARTİLER SİSTEMLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI VE İŞLEVSEL BİR ANALİZ.....	94
Bekir PARLAK. İNGİLTERE, FRANSA VE TÜRKİYE'DE TAŞRA YÖNETİMİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ.....	115
Emre BAKIRCI, Abdullah SOYKAN. JEOPARKLARDA YEREL KALKINMA VE YÖRESEL ÜRÜNLERİN TANITILMASI UNESCO KÜRESEL TAŞLAŞMIŞ ORMAN JEOPARKI ÖRNEĞİ (MİDİLLİ / YUNANİSTAN).....	123

Environment and nature management

Бекбулатов С.К., Хантурин М.Р. ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ПРИМЕНЕНИЯ ХИМИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ЗАЩИТЫ РАСТЕНИЙ КАК ОДНОГО ИЗ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕХНОЛОГИИ ТОЧНОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ.....	132
Malgazhdarov A., Augustinas Maceika. ENGINEERING INNOVATIONS FOR ECOLOGY IMPROVEMENT IN THE ENERGY SECTOR.....	136

Biology and Medical Science

Тулегенова Ф.Н., Мұқанова С.Ж., Мұхтаров Ә.Қ. АҒЗАДА АҚУЫЗДАРДЫҢ ҚОРЫТЫЛУЫ ЖӘНЕ АМИНҚЫШҚЫЛДАРЫНЫҢ СІЗУ ЕРЕКШЕЛІГІ.....	146
Исаков С.В., Исакова Т.И. КЛИНИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРЕДЛАГАЕМЫХ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДИК ОБРАБОТКИ И ОБТУРАЦИИ СИСТЕМЫ КОРНЕВЫХ КАНАЛОВ.....	150

Тулегенова Ф.Н., Мұқанова С.Ж., Мұхтаров Ә.Қ. В₂ (РИБОФЛАВИН), В₁₂ (ЦИАНОКОБАЛАМИН) ДӘРУМЕНДЕРІН ӨНДІРІСТЕ АЛУ ЖОЛДАРЫ.....	153
Рамазанова А.А. БИОТЕХНОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА STEM ИНТЕГРАЦИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ.....	157

Chemistry

Алипбаев А.Н., Абилкасова С.О., Беркинбаева А.С., Калимолдина Л. КОМПОЗИТТЕРДІҢ ЖАРТЫЛАЙ ӨТКІЗГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	162
Talgat I.A., Mashan T.T. SPECIFIC WETTABILITY OF MEMBRANES.....	166
Шаихова Ж.Е., Таусарова, Б.Р., Егеубаева С.С., Сұлтанғазиева Г.С. МЫС НАНОБӨЛШЕКТЕРІМЕН ТҮРЛЕНДІРІЛГЕН БАКТЕРИЯҒА ҚАРСЫ ҚАСИЕТТЕРІ БАР ЦЕЛЛЮЛОЗДЫ МАТЕРИАЛДАР.....	172
Таусарова Б.Р., Батырханова Б.С. РАЗРАБОТКА ЦЕЛЛЮЛОЗНЫХ ТЕКСТИЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ С ОГНЕЗАЩИТНЫМИ СВОЙСТВАМИ.....	177
Болосхаан С., Сулейменова М.Ш., Алипбаев А.Н. МЫРЫШ ЖӘНЕ ХРОМ НЕГІЗІНДЕ ПИРОТЕХНИКАЛЫҚ РЕЗЕРВТІ ТОК КӨЗІНІҢ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ.....	183

Technics and IT

Dzhetpisbayeva B.Sh, Matibaeva A.I., Abilmazhinova N.K., Muzafar A.D., Temirbekkyzy A., Karibzhanova G.B. TECHNOLOGY OF IMPROVEMENT OF FUNCTIONAL CURD PRODUCT.....	186
--	------------

Physics and Math Science

Сарсембаева Б.Д., Бейсенова Е.Е. ЖОҒАРЫ СЫЙЫМДЫЛЫҚТЫ АНОД МАТЕРИАЛЫ РЕТІНДЕ КЕУЕКТІ КРЕМНИЙ-ГРАФЕН КОМПОЗИТ АЛУ.....	190
---	------------

Agroscience

Абдурасулова А.Е., Сайлаубек П.Ж., Байсабырова А.А., Ержанова Г.К., Толеген Т.Д. INFLUENCE OF FODDER ADDITIVES OF THE NEW GENERATION ON THE DAIRY PRODUCTIVITY OF COWS.....	194
Байсабырова А.А., Нуралиева У.А., Сафарова Н.С., Токсабаева Б.С., Абдурасулова А.Е. БРОЙЛЕР БАЛАПАНДАРЫННЫҢ САЛМАҒЫ МЕН САҚТАЛУЫНА ӨСІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӘСЕРІ.....	198
Сайлаубек П.Ж., Қалмағамбетов М.Б., Байсабырова А.А., С.О., Жамалов Б.С. ВЛИЯНИЕ МИКРОКЛИМАТА В ПОМЕЩЕНИИ НА ВОСПРОИЗВОДИТЕЛЬНУЮ СПОСОБНОСТЬ КОРОВ И КОНТРОЛЬ ЗА ЕГО СОСТОЯНИЕМ.....	202
Сайтканова Р.У., Идрисов Х.А. НОВАЯ МНОГООБЕЩАЮЩАЯ РАЗНОВИДНОСТЬ ОТТЕНКА "СЕВИНЧ".....	208

Liberal arts

Аскербек А.А., Есдаuletova А.М. СМИ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА США.....	211
Уталиева Ж.Т., Айжанова Г.К. ПРОБЛЕМА ЦЕННОСТЕЙ И ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ В КРОСС-КУЛЬТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ.....	218
Issina A.K., Esdauletova A.M. OVERVIEW OF CONNECTIVITY OPPORTUNITIES OF BELT AND ROAD INITIATIVE FOR KAZAKHSTAN.....	222
Абилкасова С.О. ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОНЛАЙН КУРСТАРДЫ ЕНГІЗУДІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ.....	227
Алпысбес М.А. Ахметшина Г.У. РАЗВИТИЕ МЕЖАРХИВНЫХ СВЯЗЕЙ И СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ (2001-2003 гг.).....	231
Алпысбес М.А., Ергалиева Д.С. БРУНО ПОНТЕКОРВО И АТОМНЫЙ ПРОЕКТ СССР В СИНЬЦЗЯНЕ.....	237

Алпысбес М.А., Еришева Т.А. АЛТЫН ОРДА МҰРАГЕРЛЕРІНІҢ ТАРИХИ ЖАДЫСЫ.....	247
Алпысбес М., Рахимов М. ЕРТІС ӨНІРІНДЕГІ ДІН МЕН ДІНИ ОРЫНҒА ҚАТЫСТЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН КЕНЕС ҮКІМЕТІНІҢ САЯСАТЫ.....	258
Алпысбес М., Тукпатуллин Т. МЕНТАЛИТЕТ КАЗАХСТАНСКОЙ УРБАНИЗАЦИИ И ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ.....	265
Zhangabulova Zh., Alpysbes M. STAGES OF THE “GREAT GAME” IN CENTRAL ASIA.....	273
Поваляшко Г.Н., Кызылбаева К. Б. КОНЦЕПТ-ПРОДУКТ КАЗАХСКОГО СИМВОЛИЗМА.....	277
Абдрахманова А.Д., Батгалов К.К. XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЖӘРМЕҢКЕЛІК САУДАНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ.....	282
Алпысбес М.А., Еришева Т.А. ТАРИХИ ЖАДЫ МЕН ҰЛТТЫҚ САНА ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ ИДЕОЛОГЕМАСЫ ТҮРҒЫСЫНДА ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫСТЫҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ.....	287
Алпысбес М.А., Смаханова Ж.С. ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАРЫНЫҢ МЕКТЕП ОҚУЛЫҒЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ.....	292
Дайырбек Б.Б., Жумабекова Г.А. ҚАЗАҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫН ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИАДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	297
Сихаева А.М., Абсалимова А.Қ. ЖАС ҰРПАҚТЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН ДАМУЫ-ЗАМАН ТАЛАБЫ.....	301
Хангелді А. А., Серікбайқызы З. АТА-АНАЛАР МЕН МЕКТЕП АРАСЫНДАҒЫ ҚАУЫМДАСТЫҚ БАРЫСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС.....	305
Ercan G.S. EDİMBİLİM: DİL KULLANIMI VE BAĞLAM İLİŞKİSİ.....	307
Кангужина Т.М. ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ В КАЗАХСКОЙ ГРУППЕ.....	312
Yasin Keçicioğlu, Selma Güleç. SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMENLERİNİN EMPATİK EĞİLİM DÜZEYLERİ.....	314

Economics

Akhmetov A.A., Bekzhanova T.K. THE IMPACT OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY ON THE DEVELOPMENT OF ACCOUNTING.....	322
Стариченко А.А., Некрасова О.Л. ИНТЕРНЕТ ВЕЩЕЙ: ТЕНДЕНЦИИ БЕЗОПАСНОСТИ И КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТИ ДАННЫХ.....	325
Кадырханова Ж.М. ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ В РЕЗУЛЬТАТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА.....	331

GEOSCIENCE

TURİZM COĞRAFYASI PERSPEKTİFİNDEN BANTAYAN ADASI¹

Emin Atasoy¹, Furkan İnan²

¹Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

²Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Bölümü, Doktora Öğrencisi, Türkiye

ÖZET

Visayan denizinde ve Visayas adalar grubunda yer alan Bantayan adası, Cebu adasının sadece 15 km kuzeybatısında yer alır. Kalabalık metropol kentlerin, büyük sanayi tesislerinin ve lüks otellerin yer almadığı adanın deniz kıyısı boyunca toplam çevre uzunluğu sadece 52 kilometredir. Bu küçük adanın kıyıları güzel plajlarla, zengin mangrov ormanlarıyla ve mercan oluşumlarıyla kaplı olduklarından her yıl binlerce yerli ve yabancı turist ağırlamaktadırlar. Son çeyrek yüzyılda ada genelinde hem turistik tesis sayısında hem de gelen turist sayısında belirgin bir artış gözlenmektedir. Bu araştırmada Bantayan adasının coğrafi konumu, doğal ve beşeri özellikleri açıklandığı gibi turizm çekicilikleri de kısaca ele alınmıştır. Adanın başlıca plajları, kentleri, şelaleleri, mağaraları, akarsuları, kıyı adaları, inanç merkezleri ve tarihsel-kültürel çekicilikleri irdelenerek adanın turizm potansiyeli resmedilmeye çalışılmıştır. Ekonomik gelişmişlik ve refah seviyesi olarak Filipinlerin en kalkınmış adalarından birisi olmamasına rağmen, zengin turizm çekicilikleriyle ve bozulmamış doğasıyla Bantayan, mutlu geleceği olan huzurlu bir adadır.

Anahtar Kelimeler: Filipinler Cumhuriyeti, Turizm, Bantayan Adası, Filipin Adaları

BANTAYAN ISLAND FROM THE PERSPECTIVE OF TOURISM GEOGRAPHY

ABSTRACT

The island of Bantayan, which is in the Visayan sea and the Visayas islands group, is located just 15 kilometers northwest of Cebu island. Total perimeter along the sea coast of the island, which does not include crowded metropolitan cities, large industrial facilities and luxury hotels, is only 52 km. Since the shores of this small island are covered with beautiful beaches, rich mangrove forests and coral formations, they host thousands of local and foreign tourists every year. In the last quarter century, there has been a significant increase in both the number of tourist facilities and the number of incoming tourists across the island. In this study, the geographical location, natural and human geographical features of the island of Bantayan are explained, as well as tourism attractions. The island's tourism potential has been tried to be illustrated by examining the main beaches, cities, waterfalls, caves, rivers, coastal islands, belief centers and historical-cultural attractions. Although Bantayan is not one of the most developed islands of the Philippines in terms of economic development and prosperity, it is a peaceful island with a happy future with its rich tourism attractions and pristine nature.

Key words: Philippines, Tourism, Bantayan Island, Philippine Islands

Adanın Coğrafi Konumu ve Coğrafi Özellikleri

Visayas adalar grubunda yer alan Bantayan adası Cebu adasının sadece 15 km. kuzeybatısında yer alır. Visayan denizinde, Panay ve Negros adaları arasında yer alan Bantayan adasının kuzeyinde

¹ Bu çalışma “2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı” kapsamında TÜBİTAK – BİDEB tarafından 2020 yılında kabul edilen ve Emin Atasoy tarafından yürütülen “Siyasi, İktisadi ve Beşeri Coğrafya Perspektifinden Filipinler Cumhuriyeti ve Türkiye-Filipinler Etkileşimi” başlıklı araştırma programının bilimsel çıktılarından biridir.

Masbate adası ve batısında da Panay adası yer alır. Bantayan adasının kuzeydoğusunda Hilantagaan, Sillion ve Guintacan adaları; güneybatısında ise Hilotongan, Moamboc, Biyagayag, Sagasay, Silagon, Botong, Panangatan, Doong, Botigues, Panitugan, Lipayran ve Mambacayao adaları yer alır. Aslında tüm bu adalar Bantayan takımadalarını oluşturmaktadırlar. Bu takımadaların merkezi konumda ve en büyük adası ise Bantayan adasıdır. Özetle, Banyatayan aynı anda bir takımada, kent, ada ve ilçe adıdır.

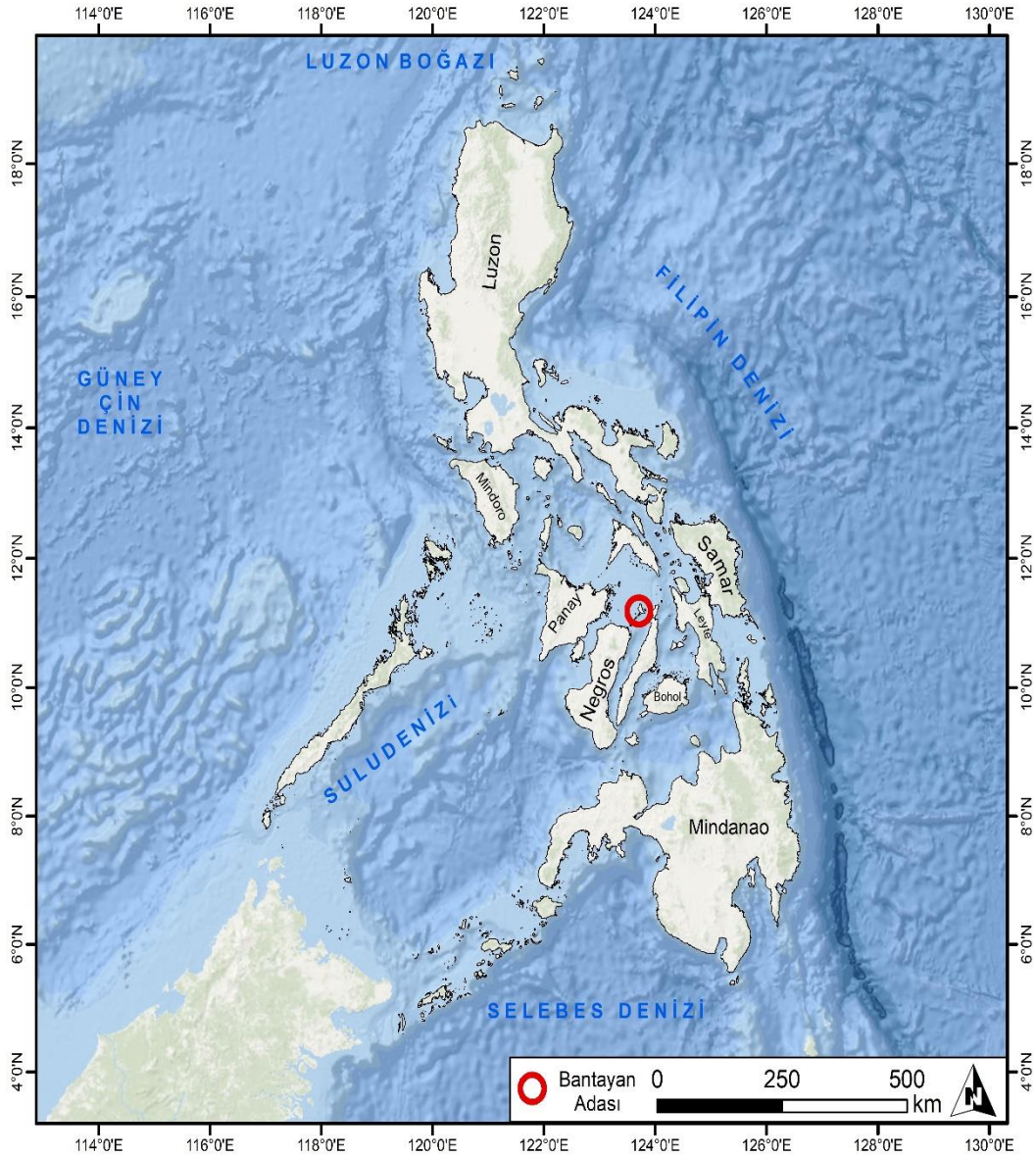
Bantayan adasında büyük metropol kent yoktur, en büyük yerleşmeler ise küçük ölçekli kentler ve kasabalar. Madrideojos, Patao, Sillon, Bantayan, Santa Fe, Sulangan, Mojon, Patao, Tabagak, San Agustin, Mancilang, Ticad ve Okoy Bantayan adasının en büyük yerleşmeleridir. Bantayan adasında sadece üç ilçe yer almaktadır: Bantayan, Santa Fe ve Madrideojos. Bantayan ilçesi bu üç ilçe arasında en büyük ve en önemli olup adanın merkezi ve batı kesimlerini kaplamaktadır. Madrideojos kasabasından adını alan Madrideojos ilçesi adanın kuzey kesimlerini kapsamaktadır. Turizm bakımından en gelişmiş ilçe olan Santa Fe ise adanın güneydoğu kesimlerini oluşturmaktadır.

Santa Fe kentinde günlük pazarlar, alışveriş merkezleri, yeme-içme ve eğlence mekanları, poliklinikler, postaneler, oteller, eczaneler gibi turistlerin ihtiyaçlarını karşılayacak tüm mekanlar bulunmaktadır. Bu nedenle Santa Fe adanın en gelişmiş ve en çok ziyaret edilen ilçesidir. Santa Fe kenti yakınlarındaki “Santa Fe Airport” adanın tek havalimanı olup uluslararası uçuşlara müsait olmayan küçük bir havalimanıdır. Devletler arası uçuşlar için en yakın büyük ölçekli havalimanı ise Cebu City yakınlarındaki Maktan Uluslararası Havalimanıdır.

Tablo 1: Bantayan Adasının Başlıca Özellikleri

Yer Aldığı Adalar Grubu: Visayas Adaları	Toplam Nüfus: 130 000 kişi
Yer Aldığı Eyalet: Cebu Eyaleti	Aritmetik Nüfus Yoğunluğu: 1192 kişi/km ²
Yüzölçümü: 109 km ²	En Büyük Kent: Bantayan
En Yüksek Nokta: 26 m.	Başlıca Büyük Yerleşmeler: Madrideojos, Patao, Sillon, Bantayan, Santa Fe, Sulangan, Patao, Tabagak, San Agustin, Mancilang, Ticad ve Okoy.
Matematik Konum: 11°08' – 11°18' kuzey enlemi ve 123°40' – 123°48' doğu boylamı	En Büyük Havaalanı: Santa Fe Airport

Cebu eyaletinde yer alan Bantayan adasının yüzölçümü 109 km² olup toplam nüfusu da 130 000 civarındadır. Ada genelinde her km²'ye ortalama 1192 kişi düştüğünden dolayı, Bantayan adası Filipinlerin en yoğun nüfuslu adaların başında gelir. Kuzey-güney istikametinde adanın uzunluğu 16 km iken doğu-batı istikametinde adanın genişliği sadece 11 kilometredir. Adanın deniz kıyısı boyunca toplam çevre uzunluğu ise sadece 52 kilometredir. Matematik konum olarak Bantayan adası 11°08' – 11°18' kuzey enlemleri ve 123°40' – 123°48' doğu boylamları arasında uzanmaktadır. Adanın kıyıları girintili-çıkıntılı olmadıklarından dolayı Bantayan adasında büyük körfez veya büyük yarımada yoktur. Buntay burnu adanın en kuzey noktası iken Booc burnu adanın en doğu noktasını oluşturur. Ada sınırları içinde ne bir plato veya dağ, ne de önemli bir göl veya akarsu yer almaz.

Harita 1: Bantayan Adası Lokasyon Haritası

Düzlüklerden ve alçak ovalardan oluşan adanın en yüksek noktası sadece 26 metredir. Hastaneler, banka şubeleri, büyük marketler ve oteller, büyük eğitim, spor ve kültür kurumları Santa Fe ve Bantayan kentlerinde yer almaktadırlar. En fazla turist bu kentleri ziyaret ettiğinden dolayı en çok hotel ve turistik tesis de adanın bu iki büyük kentinde yer almaktadır.

Kümes hayvancılığı, balıkçılık, mısır ve pirinç üretimi, kerestecilik, yumurta ve tavuk üretimi, turizm sektörü ile birlikte Bantayan adasında en gelişmiş iktisadi kollarıdır. Bantayan adasında yetiştirilen başlıca tarımsal ürünler şunlardır: hindistan cevizi, manyok, muz, şeker kamışı, mısır ve mango. Santa Fe ve Bantayan kentlerindeki limanlar adanın en işlek ve en büyük limanlarıdır.

Bantayan adasında tropical-muson iklimi görülmektedir. Ada genelinde en sıcak ve en soğuk aylarının sıcaklık ortalamaları arasındaki fark 3°C'yi aşmaz. Adaya düşen yıllık yağış miktarı ise 1500-1800 mm. arasında değişmektedir. Ada genelinde bir yılda iki kez pirinç yetiştirilir. Ocak-Nisan dönemi daha az yağışlı ve daha az nemli dönem olup kurak dönem olarak adlandırılabilir. Mayıs-Aralık dönemi ise daha nemli ve daha yağışlı bir dönem olduğundan nemli dönem olarak adlandırılır.

Yıl içinde günlük sıcaklık ortalamaları pek değişmediğinden dolayı deniz turizmi için en müsait zaman daha az yağışlı olan Ocak-Nisan dönemidir.

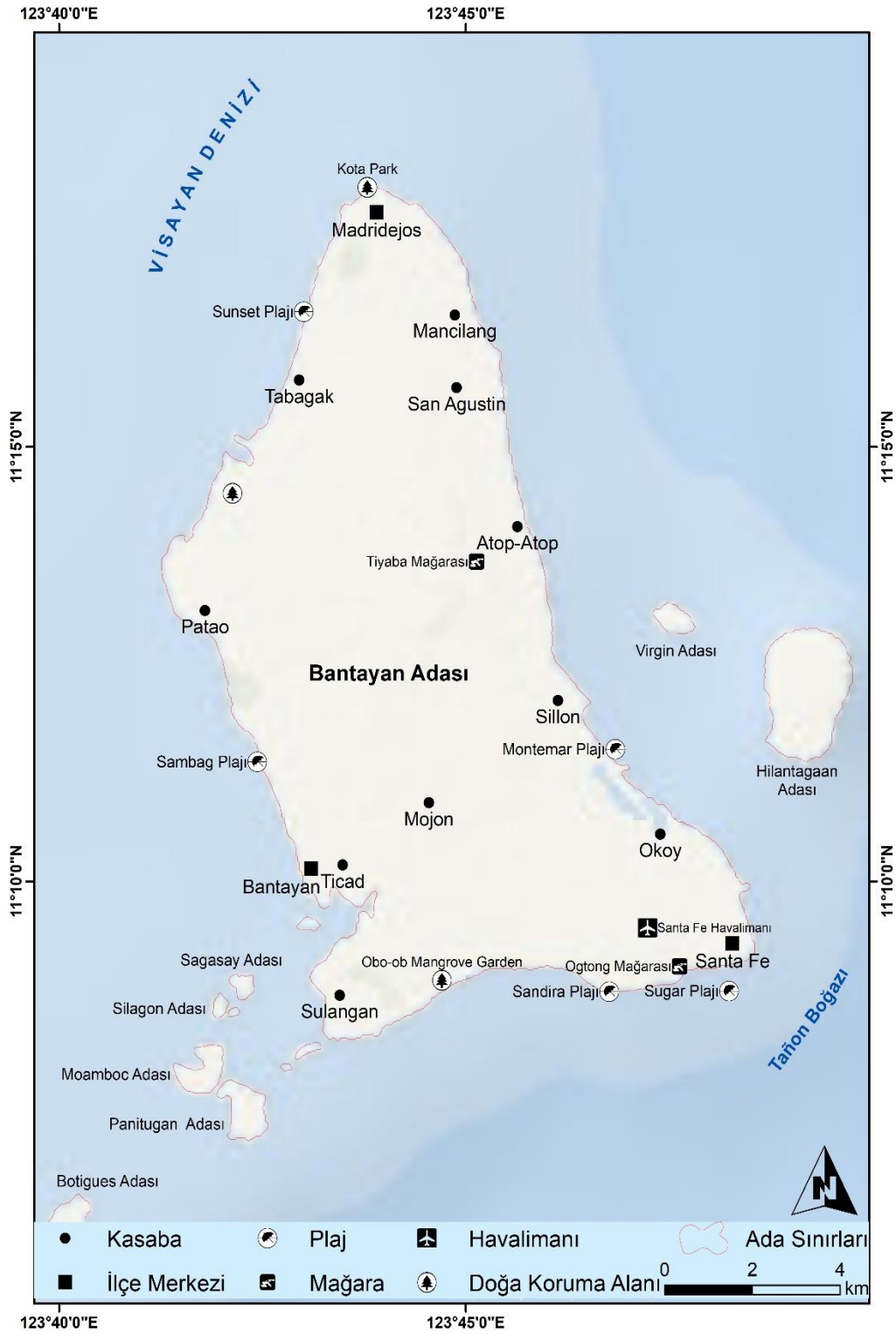
Adanın Turizm Potansiyeli

Cebu adasına yakın mesafede bulunması, ekonomik konaklama tesislerine, temiz ve ıssız plajlara, gizemli mağaralara ve zengin doğal kaynaklara sahip olması Bantayan adasının başlıca turizm avantajları arasında yer alır. Kıyılarında zengin mangrov ormanları ve renkli mercan adalarının görülmesi adanın bir diğer önemli turizm çekiciliğidir. Bantayan adasında görülmesi gereken en ilginç yerlerin başında şu turizm çekicilikleri gelir: Santo Nino Mağarası, Sta. Fe Cliff Diving Spot, Atop-Atop Kilisesi, Sts. Peter and Paul Parish Kilisesi, Omagieca Obo-ob Mangrove Garden, La Playa Estrella Beach Resort, Madridejos Kota Park, Bontay Baywalk, Bavarian Beergarden Bantayan, Tiyaba Mağarası, Sugar Plajı ve Ogtong Mağarası. Bantayan adasında ucuz bir tekne kiralanıp komşu adalara günübirlik turlar düzenlenebilir. Bantayan adasının yakınlarında yer alan en güzel ve en huzurlu adaların başında Kinatarcan, Hilantagaan ve Sillion adaları gelir.

Bantayan adasının hemen doğusunda yer alan Sillion (Virgin) adası en güzel ve en popüler adacıklardan biridir. Bu bakımlı, temiz ve sakin ada Bantayan adasına sadece iki kilometre uzaklıktadır. Elektrik, telefon, konut ve içme suyu olmayan ada sessiz ve huzurlu ıssız adaları veya romantik tatilleri sevenler için bulunmaz bir fırsattır. Fakat unutulmaması gerekir ki Sillion (Virgin) adasında her şey ücretli ve Bantayan'a göre daha pahalıdır.

Bantayan adasının en iyi plajları adanın güney sahillerinde yer almaktadır. Sugar Beach, Paradise Beach, Marikaban Beach, Alice Beach, Maia's Beach Resort, Sandira Beach, Marlin Beach, Kota Beach, Balidbid Lagoon, Beach Montemar, Sunset Beach, Sambag Beach, Coalargo Beach Resort, Tinang's Beach Resort, Chef Panyang Beach Resort, Bobel Beach, Beach lot Property Bantayan Island, Chef Panyang Beach Resort ve Bobel Beach Bantayan adasının en popüler plajlarıdır.

Bantayan adasının güney kıyılarında ve Santa Fe kentinin hemen batısında yer alan Sugar Beach veya diğer adıyla Yoonek Beach 2 km. uzunluğuyla, turkuaz renkli temiz sularıyla ve beyaz kumsallarıyla tüm adanın en ünlü plajıdır. Plaj kıyısı hafif eğimli ve sığdır, mercan ve deniz kirpisi barındırmadığı için çocuklu aileler için de müsaittir. Plaj yakınlarında çok sayıda konaklama tesisi, bar ve restoran yer almaktadır. Santa Fe kentinin yakınlarında bir diğer popüler tatil mekanı olan Alice Beach yer alır. Bantayan adasının en uzun kumsallarından birine sahip olan bu plajda Güneşin doğuşu ve batışı müthiş manzaralar sunmaktadır.

Harita 2: Bantayan Adası Turizm Haritası

Bantayan sahilleri genelde mangrov ormanları, mango ve palmiye ağaçlarıyla çevrilidirler. Adanın kıyıları alçak olup deniz yavaş yavaş derinleşmektedir. Deniz çekilmesinden sonra bu alçak kıyılarda ot, kum ve yosun birikintileri görülebilir. Okyanus sularının akıntıları ve özellikle de gel-gitler kıyıların ve plajların şekillenmesinde büyük rol oynamaya devam etmektedir. Bantayan sahillerinde yer alan mangrov ormanları, gel-gitlere ve deniz baskınlarına maruz kalan, tropikal ve subtropikal bölgelerde bulunan tuza dayanıklı, bitki ve ağaçlardan oluşurlar.

Filipinler Cumhuriyeti sınırları içinde 40'ın üzerinde mangrov türü görülmektedir. Tüm dünyada sadece 70 tür mangrov olduğu için dünyadaki mangrov türlerinin yarısından fazlası Filipinlerde yer aldığı anlaşılmaktadır. Bantayan sahillerindeki mangrov ekosistemi çok zengin ve çeşitlidir, ayrıca birçok kuş, balık, memeli, kabuklu ve sürüngen hayvan türüne ev sahipliği yapmaktadır. Hem Bantayan sahillerinde hem de Filipin adalarındaki mangrov ormanları² toprak erozyonunun önlenmesinde ve kıyı şeridini tayfunlardan ve güçlü dalgalardan korunmasında çok önemli ekolojik işlevler üstlenmektedirler. Mangrov sahaları, turizm ve bilimsel araştırmalar için büyük öneme sahip olmakla birlikte ilaç ve alkol üretimi, kereste ve konut yapı malzemesi gibi işlevlere de sahiptir. Özetle, mangrov ormanları sayesinde baldan kömüre, sirkeden yapııştırıcıya kadar onlarca çeşit ürün elde edilmektedir.

Maalesef son yarım yüzyılda sadece Bantayan adasında değil tüm Filipinlerde mangrov ormanları bozulmakta hatta yok edilmektedir. Örneğin 1900'lü yıllarda ülke genelinde 5000 km² alan kaplayan mangrov ormanlarının alanı bugün 1200 km²'ye daralmıştır. 150 yıldan daha az bir zaman diliminde Filipinler mangrov ormanlarının %70'ten fazlasını kaybetmişlerdir. Tarım ve sulama faaliyetleri, kerestecilik ve odun temini, yerleşme ve turistik tesis inşaatları, liman ve balıkçılık faaliyetleri mangrov ormanlarının yok olmasının başlıca nedenleridir. Bantayan sahillerinde yer alan ve Filipinler hükümeti tarafından korunma altına alınmış olan "Omagueca Obo-ob Mangrove Garden" bu adada yer alan en iyi korunmuş mangrov ormanlarının başında gelir.

Dünyadaki 500 mercan türünden yaklaşık 400'ü Filipinler Cumhuriyeti'nde yer almaktadır. Küresel ısınma, kontrolsüz balıkçılık, deniz seviyesinin yükselmesi ve okyanus kirliliği sonucunda dünyadaki mercanların %90'dan fazlası tehdit altındadır. Bantayan adasının çevresinde yüzlerce resif ve mercan adası (atol) vardır ve bunların büyük bir bölümü antropojen faaliyetler sonucunda tahrip edilmişlerdir. Bu nedenle Bantayan siyasetçileri ve yöneticileri uzun vadede adanın ekolojik ortamını ve ekosistemlerini korumayı başarırlarsa dış turizmde de başarıyı sürdürebilirler. Sağlıklı ekosistemlerin bozulması ile birlikte turizm faaliyetlerinin de gerileyeceğini tahmin etmek çok ta zor değildir.

Bantayan adasında lüks tatil siteleri ve beş yıldızlı görkemli oteller yoktur. Adanın sahil kesimlerinde daha mütevazı ve daha ekonomik konaklama tesisleri yaygındır. Bantayan adasının en popüler otelleri ve konaklama tesisleri Tablo 2'de gösterilmiştir.

Tablo 2: Bantayan Adasının En Popüler Otelleri ve Konaklama Tesisleri

White Beach Bungalows	Kota Beach Resort	Cliff Syde Lodge
The Paradise Beach Campsite	Maia's Beach Resort	Carl's Island Inn
La Playa Estrella Beach Resort	Marlin's Beach Resort	Mayet Beach Resort
La Playa Estrella Beach Resort	Ogtong Cave Resort	Marlins Beach Resort
Queen Elizabeth Beach Resort	Ogtong Cave Resort	Amihan Beach Cabanas
Sunshine Bantayan Garden Resort	Sunday Flower Hotel	Bantayan Huts
Nordic Inn Bantayan Island Cebu	Nanette's Tourist Inn	Hoyohoy Villas
Althea White Beach Resort	Yooneek Beach Resort	Fe Beach Club
Randys Bantayan Island Grill and Chill Resort	Budyong Beach Resort	Beach Placid
St. Bernard Beach Resort	Anika Island Resort	Bernardo Beach Resort
Bantayan Island Nature Park and Resort	Saint John Beach House	Ocean View Resort

² **Mangrov**, gelgit olaylarının sık yaşandığı okyanus kıyılarında yetişen, ağaç ve bitki topluluklarına verilen isimdir. Bu aynı zamanda orman oluşumu ile tam uyumlu mikroorganizmalar (bakteriler, mantarlar, algler) ve faunaya (yengeçler, karidesler, balıklar) da verilen genel bir isimdir. Bu canlı toplulukları yaşadıkları ortamdaki yüksek tuzluluk oranı gibi ağır çevresel koşullara uygun yaratılmışlardır. Örneğin yüksek orandaki tuzun dışarı atılması için ağaçların yapraklarında tuz bezleri bulunur.

Aşağıdaki satırlarda Bantayan adasının başlıca turizm çekicilikleri kısaca açıklanmıştır. Mercan kayalarıyla inşa edilmiş ve 1580 yılında faaliyete geçen St. Peter and Paul Parish Kilisesi Bantayan kentinin merkezinde yer almaktadır. Bu tarihi Katolik kilisesi birçok deprem ve yaygın atlatmış ve günümüze dimdik ayakta ulaşmayı başarmıştır. Bantayan adasının en popüler inanç merkezlerinden biri olan kilise bugün de faaliyetlerini sürdürmektedir. İspanya egemenliği döneminde bu kilise bir savunma kalesi görev üstlenmiş ve özellikle de Müslüman-Hristiyan çatışmalarında adadaki Hristiyanların sığındıkları kutsal bir yer olmuştur.

Bantayan adasının bir diğer turizm çekiciliği Ogtong mağarasıdır. Ogtong Cave Resort veya Santa Fe Beach Club mekânlarında geceleyen turistler Ogtong mağarasını ücretsiz ziyaret edebilirler. Ogtong mağarası 50 metre uzunluğunda olan ve serin doğal havuzlar barındıran ilginç bir karstik oluşumdur. Hem çocuklar ve yaşlılar hem de yabancı turistler mağaranın serin sularında yüzmeyi sevmektedirler. Yeraltındaki doğal kaynak suları ve doğal havuzlar özellikle geceleri müthiş bir görünüm sunmaktadırlar.

Bantayan adasının güneyinde Atop Atop kasabası yakınlarında Tiyaba mağarası veya diğer adıyla Yarasalar mağarası yer alır. Yüzlerce yarasaya ve bazı yılan türlerine ev sahipliği yapan bu mağara İkinci Dünya Savaşında Filipin gerillaların gizlendiği yerlerden biri olmuştur. Mağaranın iç kesimlerinde sarkıtlar ve dikitler gibi karstik şekilleri görüldüğü gibi çok temiz ve soğuk doğal su kaynakları da görülmektedir. Bu nedenle mağaradan çıkan tatlı su kaynakları yörenin içme suyunu karşılamada büyük önem taşımaktadır.

Bantayan adasının en kuzey ucunda yer alan Buntay burnu üzerinde Madridejos Kota Park yer almaktadır. Madridejos kentinin içinde yer alan bu tarihi park alanı aslında eski bir İspanyol askeri kalesinin bugünkü kalıntılarından oluşmaktadır. İlk kez İspanyol gemilerinin korsanların saldırılarından korunmak amacıyla 1790 yılında inşa edilen bu deniz kalesi, daha sonraki dönemlerde Hristiyan mezarlığına dönüştürülmüştür. Bugün bu askeri kalenin sadece bazı taş duvarları ve birkaç yüksek taşıyıcı kolonu ayakta kalmıştır. Madridejos Kota Parkın bir başka cazibe merkezi, adanın kıyısını ve gözlem güvertesinin bulunduğu deniz fenerini birbirine bağlayan 187 metrelik bir yaya köprüsüdür. Deniz kıyısı ile deniz feneri arasında yer alan bu ilginç köprü “Bontay Baywalk” olarak adlandırılır ve deniz içindeki canlıları incelemek için ideal bir ortam sunmaktadır.

Sonuç ve Değerlendirme

Bantayan adası Borocay kadar ünlü, Luzon kadar büyük, Cebu kadar popüler, Coron kadar etkileyici değildir. Ama hem dış turizm açısından gelecek vaat etmektedir hem de turizm açısından bu adanın bazı önemli artıları ve avantajları vardır. Adanın başlıca turistik avantajları şöyle sıralanabilir:

- Filipinlerin en büyük adaları olan Cebu, Panay, Masbate, Negros ve Leyte adalarına olan coğrafi yakınlık,
- Ada genelinde kalabalık ve gürültülü turist kitlelerin olmaması.
- Adanın bozulmamış ve kirlenmemiş orman, göl, akarsu, şelale, mağara, plaj gibi çok sayıda doğa unsurlarına sahip olması.
- Ada genelinde uygun fiyatlı ekonomik tesislerin, restoranların ve otellerin yaygın olması.
- Sessiz, güvenli, huzurlu ve sakin bir ada olması.
- Kıyılarında yüzlerce resif ve mercan adası (atol) barındırması.
- Ada sınırları içinde çok sayıda doğal ve beşeri turizm çekiciliğinin olması.
- Mangrov ormanlarıyla kaplı sahillere, ünlü plajlara ve şirin koylara sahip olması.
- Çok sayıda mağara, şelale ve tarihi kilise barındırması.
- Çok sayıda temiz ve beyaz tropical plaj barındırması.
- Yabancı turistler için güvenlik ve terör sorunlarının olmaması.
- Ada genelinde ulaşım, haberleşme ve alt yapı sorunlarının pek olmaması.

- Sıcakkanlı yerli halkın misafirperver ve iyi niyetli olması.

Ekonomik gelişmişlik ve refah seviyesi olarak Filipinlerin en kalkınmış adalarından birisi olmamasına rağmen, zengin turizm çekicilikleriyle ve bozulmamış doğasıyla Bantayan mutlu geleceği olan huzurlu bir adadır. Son çeyrek yüzyılda ada genelinde hem turistik tesis sayısında hem de gelen turist sayısında belirgin bir artış gözlenmektedir. XXI. yüzyılda Bantayan adasında uygulanabilir başlıca turizm tipleri ve rekreasyon faaliyetleri şunlardır: deniz turizmi, macera turizmi, kırsal turizm, ekoturizm, çiftlik turizmi, mağara turizmi, sualtı dalış turizmi, tatlı su balıkçılığı, deniz sörfü, bisiklet turları, kampçılık, doğa yürüyüşü (trekking) ve sportif dalgalılık.

KAYNAKLAR

1. Atalay, İ. “*Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*”, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001
2. Atalay, İ., “*Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*”, META Basım, İzmir, 2007
3. Atasoy, E. “*Demografi Yazıları*”, MKM Yayınları, Bursa, 2013
4. Atasoy, E. “*Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*”, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2010
5. Bayar, S., “*Filipinler Ülke Raporu*”, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Merkezi, Ankara, 2011
6. Colleen, A. S. “*Philippines in Pictures*”, Manila, Library of Congress Cataloging, 1967, Cilt 1
7. Düzyol, Tamer, “*Filipinler*”, Ermağan, İsmail (Editör), “*Dünya Siyasetinde Doğu Asya*”, Nobel Yayınları, 2016
8. Georgiev, P., “*Filipinite i Evraziyskata Dıga na Nestabilnost*”, Spisanie “Geopolitika”, Broy 6, Sofya, 2005
9. Lakost, İ., “*Geopolitiçeski Reçnik na Sveta*”, Izdatelska Kašta Trud, Sofiya, 2005
10. Lavrov, S. B. & Kaledin, N. V., “*Ekonomiçeskaya, Sotsialnaya i Politiçeskaya Geografiya Mira. Regioni i Strani*”, İzdatelstvo Gardariki, Moskova, 2003
11. Lopez, M. L., “*A Handbook of Philippine Folklore*”, Quezon City, The University of the Philippines Press, 2006
12. Lukanov, A., Bojinov, N., Dimitrov, S., “*Stranite v Sveta 2005-2006*”, İzdatelstvo Gloriya Palas, Sofya, 2005
13. Özey, R. “*Asya Coğrafyası*”, Aktif Yayınları, İstanbul, 2008
14. Özgüç, N. “*Turizm Coğrafyası. Özellikler ve Bölgeler*”. Çantay Kitabevi, İstanbul, 2011
15. Timor, A. N. “*Güneydoğu Asya. Özellikler. Ülkeler*”, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2002
16. <http://philippine.ru/bantayan.html>
17. <https://dic.academic.ru/dic.nsf/>
18. <https://www.sabaiasia.ru/Philippines/cebu-city/ostrov-bantayan.htm>
19. <https://www.palawandays.ru/bantayan-cebu-philippines>
20. <https://make-trip.ru/philippines/gde-luchshe-otdykhat-bantayan>
21. <https://tipstrips.ru/bantayan-island-philippines-first-month-life/>
22. <http://www.filipinostaff.ru/o-filippinah/ostrov-bantayan.html>
23. <https://sun-philippino.ru/index.php/blog/19-blog-o-philippinah/45-ostrov-bantayan-plyazhi-bantayan-island>
24. <http://psa.gov.ph/>

BİR TROPİKAL CENNETİN TURİZM BAŞARISI: MİNDORO ADASI³

Emin Atasoy¹, Furkan İnan²

¹Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

²Balıkesir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Coğrafya Bölümü, Doktora Öğrencisi, Türkiye

ÖZET

Luzon adalar grubunda yer alan Mindoro adasının toplam alanı 10 571,8 km² ve adanın toplam nüfusu da 1,4 milyondur. Filipinler Cumhuriyetinin yedinci en büyük adası olan Mindoro genelde dağlık ve engebeli bir adadır. Luzon, Palawan ve Panay adaların oluşturdukları üçgenin içinde yer alan Mindoro adası Filipinler'in en çok ziyaret edilen ve en popüler turizm merkezlerinin başında gelir. Bu araştırmada Mindoro adasının coğrafi konumu, doğal ve beşeri coğrafi özellikleri açıklandığı gibi turizm çekicilikleri ve turizm avantajları da kısaca ele alınmıştır. Adanın başlıca kentleri, şelaleleri, mağaraları, akarsuları, doğa koruma alanları, inanç merkezleri ve tarihsel-kültürel çekicilikleri irdelenerek adanın turizm potansiyeli resmedilmeye çalışılmıştır. Ayrıca adanın doğu ve batı kıyılarında yer alan başlıca konaklama tesisleri, plajları ve otelleri tespit edilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında, Mindoro adasını turizm markası yapan ve turizm başarılarının sürdürmesini sağlayan en önemli etkenler tespit edilmeye çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Filipinler Cumhuriyeti, Turizm, Mindoro Adası, Filipin Adaları

TOURISM SUCCESS OF A TROPICAL PARADISE: MINDORO ISLAND

ABSTRACT

The total area of Mindoro Island, which is in the Luzon islands group, is 10 571.8 km² and the total population of the island is 1.4 million. Mindoro, the seventh largest island in the Philippines, is a mountainous and rugged island. Located in the triangle formed by Luzon, Palawan and Panay islands, Mindoro Island is one of the most visited and most popular tourism centers of the Philippines. In this study, the geographical location, natural and human geographical features of the island of Mindoro, as well as tourist attractions and tourism advantages are briefly discussed. The tourism potential of the island has been tried to be illustrated by examining the main beaches, cities, waterfalls, caves, rivers, coastal islands, belief centres and historical-cultural attractions. Besides, the main accommodation facilities, beaches and hotels located on the east and west coasts of the island were tried to be determined. In the conclusion part of the study, the most important factors that make Mindoro island a tourism brand and ensure the success of tourism are tried to be determined.

Key Words: Republic of Philippines, Tourism, Mindoro Island, Philippine

Adanın Coğrafi Konumu ve Genel Coğrafi Özellikleri

Luzon adasının hemen güneyinde yer alan Mindoro adası, yüzölçümü bakımından Filipin takımadalarının yedinci büyük adasıdır. Luzon adalar grubunda yer alan Mindoro adasının toplam alanı 10 571,8 km² ve adanın toplam nüfusu da 1,4 milyondur. Mindoro adasında km²'ye ortalama 122 kişi düşmektedir. Roxas, Mansalay, Pizal, San Jose, Gloria, Pinamalayan, Victoria, Santa Cruz,

³ Bu çalışma "2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı" kapsamında TÜBİTAK – BİDEB tarafından 2020 yılında kabul edilen ve Emin Atasoy tarafından yürütülen "Siyasi, İktisadi ve Beşeri Coğrafya Perspektifinden Filipinler Cumhuriyeti ve Türkiye-Filipinler Etkileşimi" başlıklı araştırma programının bilimsel çıktılarından biridir.

Sabluyan, Mamburao, Paluan, Kalapan, San Teodoro ve Pola kasabaları Mindoro adasının en büyük yerleşmeleridir. Büyük yerleşmelerin neredeyse tamamı adanın kıyı kesimlerinde yer almaktadır. Bu nedenle kıyılardan iç kesimlere doğru gidildikçe hem nüfus yoğunluğu azalır hem de ulaşım, haberleşme, kanalizasyon, karayolu gibi alt yapı hizmetleri aksamaya başlamaktadır.

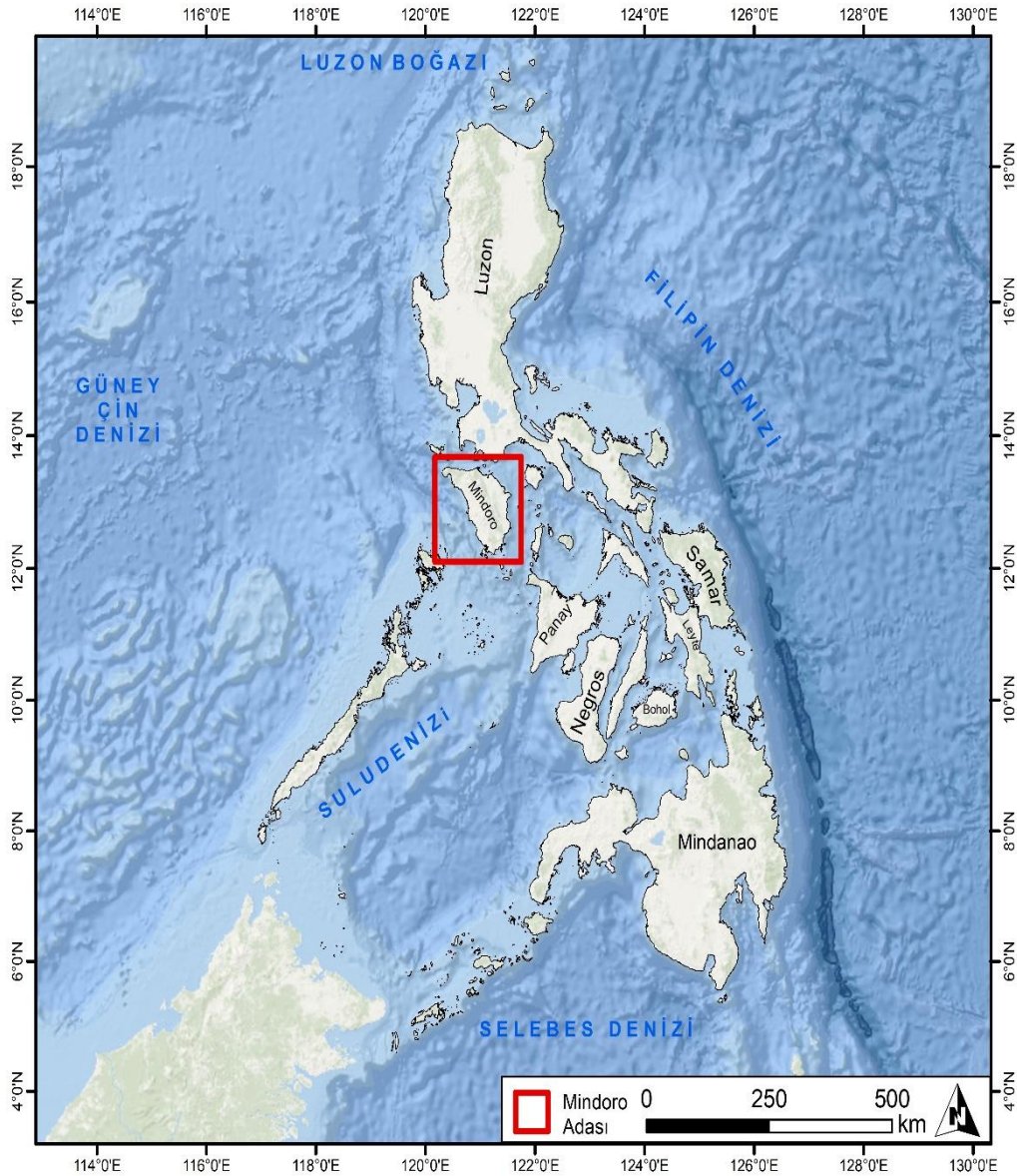
İdari yönetim bakımından ada iki eyalete ayrılır Doğu Mindoro (Oriental Mindoro) ve Batı Mindoro (Occidental Mindoro). Batı Mindoro eyaletinin nüfusu 500 000'i aşmakta ve başkenti Mamburao kentidir. Doğu Mindoro eyaletinin nüfusu 800 000'i aşmakta ve başkenti Kalapan kentidir. Adanın güneybatısında yer alan San Jose kenti yakınındaki San Jose Airport, adanın kuzeybatısında Mamburao kenti yakınındaki Mamburao Airport ve adanın kuzeydoğusunda Kalapan kenti yakınındaki Kalapan Airport adanın en önemli havaalanlarıdır.

Tablo 1: Mindoro Adasının Başlıca Özellikleri

Yer Aldığı Adalar Grubu: Luzon Adaları	Toplam Nüfus: 1,4 milyon
Yer Aldığı Eyalet: Doğu Mindoro ve Batı Mindoro	Aritmetik Nüfus Yoğunluğu: 132 kişi/km ²
Yüzölçümü: 10 571,8 km ² En Yüksek Nokta: Halkon Dağı (2586 m.)	En Büyük Yerleşmeler: Roxas, Mansalay, Pizal, San Jose, Gloria, Pinamalayan, Victoria, Santa Cruz, Sablayan, Mamburao, Paluan, Kalapan, San Teodoro ve Pola.
Matematik Konum: 12°07' – 13°30' kuzey enlemi ve 120°18' – 121°30' doğu boylamı.	En Uzun Akarsu: Lumintao Irmağı En Büyük Göl: Naujan Gölü

Mindoro adasının kuzeyinde Luzon adası, kuzeydoğusunda Marinduque adası, kuzeybatısında Lubang, Golo ve Ambil adaları, güneydoğusunda Tablas ve Panay adaları, güneybatısında da Busuanga, Koron ve Culion adaları yer alır. Mindoro adasının kuzeyinde Minola ve Batangas körfezleri, doğusunda Varadero, Mansiol ve Calapan, batısında ise Mangarin ve Sablayan körfezleri yer alır. Mindoro adasının batısında dünyaca ünlü Apo Deniz Koruma Alanı yer almaktadır. Mindoro adasının doğusunda yer alan Tablas boğazı onu Tablas, Simara ve Banton adalarından ayırır. Mindoro adasının batısında yer alan Mindoro boğazı onu Busuanga, Koron ve Culion adalarından ayırır. Mindoro adasının güneyinde Ilin, Ambulong, Sibay, Semirara, Caluya ve Liwagao gibi bazı küçük ama turizm bakımından önemli adalar yer almaktadırlar. Luzon ile Mindoro arasında yer alan Verde boğazında Maricaban, Verde, Medio, Baco ve Silonay gibi küçük adacıklar yer almaktadır.

Filipinler Cumhuriyeti'nin yedinci en büyük adası olan Mindoro genelde dağlık ve engebeli bir adadır. Adada iki büyük dağ kütlesi göze çarpmaktadır: biri adanın kuzeybatısında yer alan Halkon Dağı (2586 m.), ikincisi de adanın merkez kesimlerinde yer alan Bako Dağı (2488 m.). Adanın geri kalan kesimlerinde alçak tepelik sahalar, tropikal ormanlar, akarsu vadileri ve verimli alüvyal ovalar ile kaplıdır.

Harita 1: Mindoro Adası Lokasyon Haritası

Mindoro'nun kuzeydoğu kesimlerinde yer alan Naujan adanın en büyük gölü olup Filipinler'in de beşinci büyük gölüdür. Baruyan ve Kaluangan adanın diğer büyük göllerine örnek gösterilebilirler. Ada içinde kısa boylu, dar vadilere sahip, ulaşımına müsait olmayan, ağız kısımlarında haliç oluşturan çok sayıda akarsu vardır. Mindoro adasının kuzey ve doğu kesimlerinde Budburan, Bongabong, Bansud, Pula, Casiligan, Bucayao, Sumagui, Sukol, Malaylay, Tukuran, Abra de Ilog ve Pulan gibi akarsular yer almaktadır. Mindoro adasının güney ve batı kesimlerinde Tugulian, Mamburao, Maasim, Mimping, Pagbahan, Malom, Ramayan, Maslud, Amnay, Mongpong, Bucayao Silonay, Lumintao ve Cagaray gibi akarsular yer almaktadır. Bazı akarsular üzerinde küçük baraj gölleri dikkat çekmektedir. Adadaki akarsuların tamamı nehir ulaşımına müsait değildirler. Bongabong ve Lumintao ırmakları adanın en uzun akarsularıdır.

Adanın Turizm Potansiyeli

Mindoro adasının tamamında tropikal muson iklimi egemendir. Adanın doğu bölgelerinde, yağışlar yıl boyunca dengeli ve eşit olarak düşer. Bu nedenle adanın doğu kıyılarında belirgin bir

yağışlı ve belirgin bir kurak mevsim yoktur. Adanın batı bölgelerinde daha belirgin olan iki mevsim görülmektedir, yaz ve sonbahar ayları — yağışlı, kış ve ilkbahar ayları — kurak. Adanın dağ yamaçlarında nemli tropikal ve muson ormanları yetişir, kıyıları boyunca bazen bataklık sahalar ve mangrov ormanları görülür. Adanın verimli ovalarında pirinç, mısır, şeker kamışı ve hindistan cevizi yaygın olarak yetiştirilir. Ayrıca adada altın ve nikel madenciliği ile balıkçılık ta yaygındır. Kuşkusuz turizm sektörü ada nüfusu için en önemli iktisadi sektör, en öncelikli istihdam alanı ve en önemli gelir kaynağını oluşturmaktadır. Mindoro çok zengin altın madenlerine sahip olmasa da adanın adı İspanyolca “Mina de Oro” yani “Altın Madeni” anlamına gelir.

Gizemli mağaralar, yüksek şelaleler, temiz plajlar, yüksek dağlar, biyolojik çeşitliliği yüksek milli parklar, ilginç balıklar barındıran göller ve yüzlerce balık çeşitliliğine sahip olan mercan kayalıkları Mindoro adasını çekici ve ilginç kılmaktadır. Luzon adası ile başkent Manila'ya yakın olması, ayrıca Tablas, Panay, Luzon, Koron ve Romblon adaları ile feribot bağlantılarına sahip olması Mindoro adası için hem turizm hem ulaşım bakımından büyük bir avantaj sağlamaktadır. Mindoro kıyılarında dalgıçların en çok tercih ettikleri yerlerin başında Hole in Wall, Aninuan Reef, Giant Clams ve Sabang Wreck gelir. Adanın kuzey kesimlerinde yer alan Papali şelaleleri ve Agbalala şelalesi her yıl binlerce turist tarafından ziyaret edilmektedirler. Adada yüzlerce plaj vardır ama en ünlü ve en popüler olanlar şunlardır: Laguna Beach, White Beach, Haligi Beach, Inasakan Beach, Pebble Beach, Tamaraw Beach, Talipanan Beach, Aroma Beach, Encenada Beach, Long Beach, Tayamaan Beach ve Sabang Beach.

Mindoro adasında çok sayıda akarsu vadisi, kanyon ve şelale yer almaktadır. Yabancı turistler tarafından en çok ziyaret edilen şelaleler şunlardır: Marayos, Cawa-Cawa, Tukuran, Tamaraw, Talipanan, Arapay, Aninuan, Agbalala, Bisay, Calawagan, Malatung-Tong ve Cabacungan. Mindoro adasına gelen turistler dalgıçlık okullarında özel ders alabilirler ve bölgenin zengin su altı dünyasıyla tanışabilirler. Mindoro kıyılarında yer alan en popüler dalgıçlık okulları şunlardır: Action Divers, Sea Rider Dive Center, Asia Divers, Scuba For Change, Dive With Super J, Frontier Scuba, Pacific Divers, South Sea Divers, Badladz Scuba Diving, Arkipelago Divers, EACY Dive School, Octopus Divers, Sabang Fun Divers, Diving Puerto Galera, Scandi Divers, Sablayan Divers, Mermaid Dive Resort, Enjoy Divers, Izakaya Palm Divers Tropicana Dive Center, Payapa Divers, Guli Divers, Sabang Dive Center, Fridays Diving Center ve French Touch Divers.

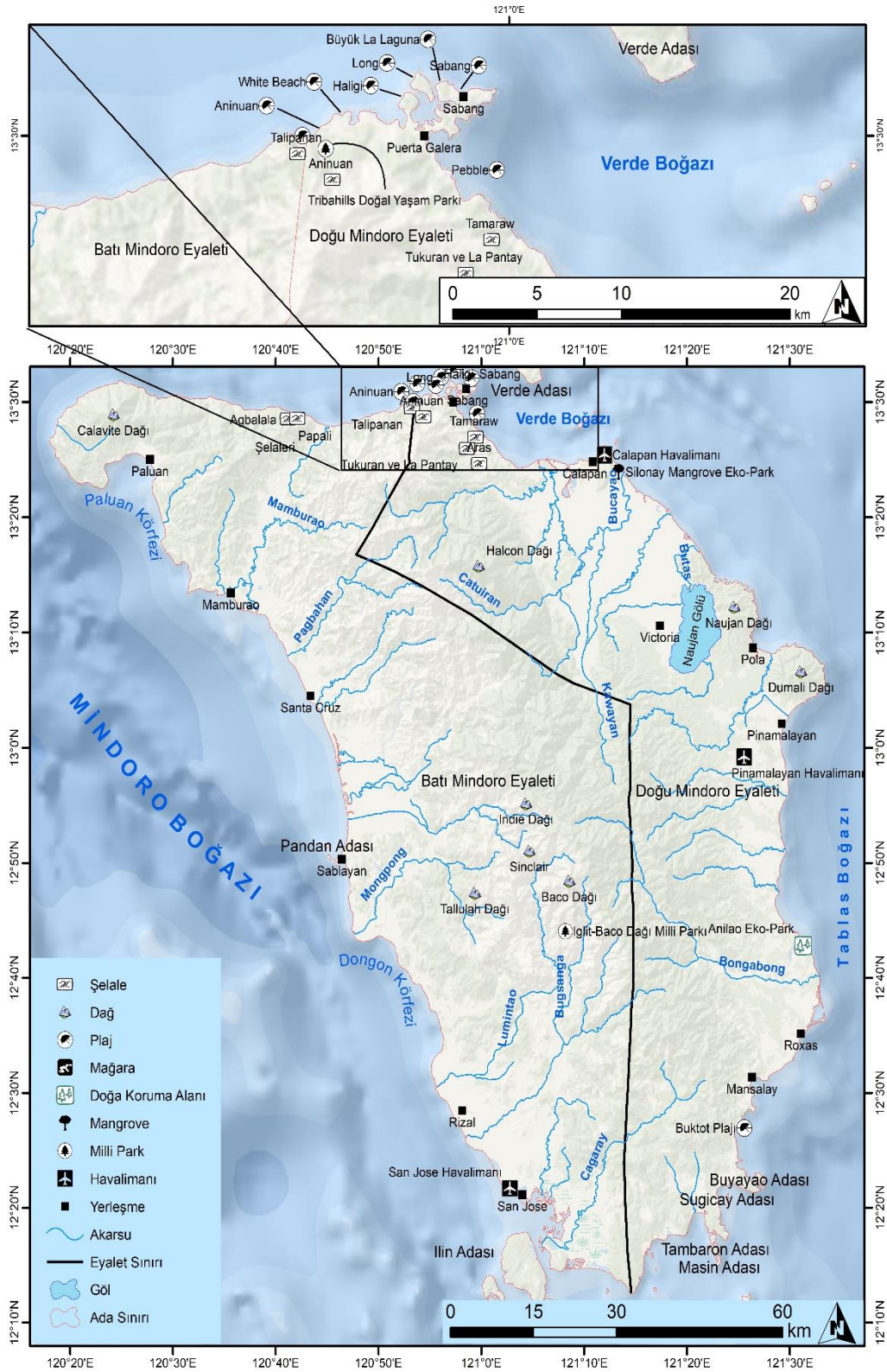
Mindoro adasının kuzey kesimlerinde yer alan Puerto Galera kenti, birçok güzel koya sahiptir ve Filipinler'deki en iyi dalış yerlerinden biridir. Yaklaşık 40 000 kişilik nüfusa sahip olan Puerto Galera'nın sularında birçok deniz canlısı yaşıyor, kentin yakınlarında ise çok sayıda plaj, restoran, dalgıç okulu ve eğlence mekânı yer alır. Kent çevresindeki sualtı mağaraları, kanyonlar, plajlar ve deniz dibindeki batık gemiler dalgıçların ilgisini bu kıyılara çekmektedir. Puerto Galera kenti temiz ve sakin cep plajları, Go-Go barları, şnorkelli yüzme ve tüplü dalış noktaları ile adanın en ünlü yeridir. White Beach, Sabang plajı ayrıca Büyük La Laguna ve Küçük La Laguna Plajı kent yakınlarında yerli ve yabancı turistlerin en çok ziyaret ettikleri plajlardır. Özetle, Puerto Galera Mindoro adasının hem turizm başkenti sayılır hem de en çok ziyaret edilen şehridir. Puerto Galera, başkent Manila'ya 130 km. ve eyalet başkenti Kalapan'a da 51 kilometre uzaklıktadır. Batangas ile Puerto Galera arasındaki feribot hizmetleri Mindoro adasının turizm gelişimi için büyük önem taşımaktadır.

Tablo 2: Mindoro Adasının Başlıca Turizm Çekicilikleri

Beach 'n' Bay Dalaruan	White Beach	Harka Piloto
Mt. Iglit-Baco National Park	Naujan Gölü Milli Parkı	Calavite Dağı
Bansud Municipal Park and Plaza	Calapan City Museum	Talipanan Beach
Apo Reef Natural Park	Agbalala Şelalesi	Tukuran Şelalesi
Buktot White Beach	Tamaraw Şelalesi	Aninuan Beach
St. Joseph Cathedral	Sabang Kasabası	Haligi Beach

Calawagan River Resort	Tayamaan Beach	Mangyan Village
Caluangan Gölü	Talipanan Şelalesi	Pebble Beach
St. John the Baptist Church	Muelle Cross	Pandan Adası
Siburan Rain Forest	Malasimbo Dağı	Silonay Adası
Sabluyan Akarsu Vadisi	Inasakan Beach	Kalong Vadisi
Sugucay Island Resort	Sabluyan Müzesi	Parola Park
Mega Pinoy Beach Resort	Fridays Puerto Galera	Ilin Adası
Cawa-Cawa Şelalesi	Binangaan Adası	Maasin Adası
Sto. Nino Catedral	Mindoro Beach	Grace Adası
Infinity Resort and Spa	Bancuro Church Ruines	Libuao Gölü
Mindoro Butterfly Kingdom	Mangarin Watchtower	Lumang Simbahan
Hanging Bridge of San Agustin	Playa Ignacio Resort	Bulusan Park
Santa Maria Village Plaza	Bulaklak Beach Resort	Polacay Beach
Jolly Waves Waterpark & Resort	San Rafael Mağarası	Arapay Şelalesi
Lumintao Aplaya	Garcia Beach Resort	Bisay Şelalesi
Tribalhills Nature Park	Jacobs Well Resort	Aroma Beach
Pirate Cove Beach Resort	Ponderosa Golf Club	Minolo Mağarası
Puerto Galera Mangrove Conservation	La Pantay Şelalesi	Anilao Eko-park
Akulya Sualtı Mağarası	Papali Şelaleleri	Verde Adası

Apo Reef Tabiat Parkı, Naujan Gölü Milli Parkı ve Iglit-Baco Dağı Milli Parkı Mindoro adasının ve Filipinler'in en önemli doğa koruma alanlarının başında gelirler. Filipinler Cumhuriyeti sınırları içindeki 35 Milli Parktan biri olan Iglit-Baco Dağı Milli Parkı (Nailian a Parke ti Banbantay Iglit-Baco) hem Mindoro adasının hem de ülkenin en büyük koruma alanlarından biridir ve 754,55 km² alan kaplamaktadır. Mindoro adasının orta kesimlerinde yer alan Milli Park Kasım 1970'de kurulmuş ve Doğu Mindoro ile Batı Mindoro eyaletleri toprakları üzerinde yer almaktadır. Milli Park alanı sekiz akarsu havzasını, ayrıca çok sayıda dağ, plato, dik yamaç, tepe ve derin vadiyi kapsamaktadır. Dağlık ve engebeli araziler ile tropikal ormanların egemen olduğu Milli Park alanında Wood (2005 m.), Bako (2488 m.), Tallulah (1488 m.), Sinclair (1846 m.) ve Indie (1645 m.) gibi yüksek dağlar yer almaktadır. Mongpong, Bongabong, Mag-Asawang Tubig, Lumintao ve Panggalaan gibi Mindoro adasının en uzun akarsuları bu park alanından kaynağını alıp uzun yolculuklarına başlamaktadırlar. Milli Park alanı, toynaklı bir memeli olan ve Bubalus Mindorensids olarak bilinen endemik bir Tamaraw türüne ev sahipliği yapmaktadır. Aslında Iglit-Baco Dağı Milli Parkının kurulmasının ana nedeni bu ilginç ve nadir görülen hayvanları korumak ve yaşatmaktır. Park ayrıca çok çeşitli yaban hayatı, farklı kuş türleri ve ilginç bitkilere de ev sahipliği yapmaktadır.

Harita 2: Mindoro Adası Turizm Haritası

Mindoro adasının kuzeydoğusunda yer alan Naujan Gölü, Filipinleri'in beşinci büyük gölüdür. Doğu Mindoro eyalet sınırları içinde Victoria kasabasının doğusunda, Pinamalayan kasabasının kuzeybatısında ve Galapan kasabasının güneydoğusunda yer alan Naujan oluşum özellikleri bakımından tektonik bir göldür ve göl çanağının maksimum derinliği 45 metredir. Gölün yüzölçümü 81 km² olup, göl havzasının toplam alanı ise 300 km² civarındadır. Kuzey-güney

istikametinde gölün uzunluğu 14,5 km iken doğu-batı istikametindeki genişliği 7,5 kilometredir. Çok sayıda dere ve çay göle sularını boşaltırken, kuzeydeki Butas deresi göl sularıyla beslenen tek akarsuyu olup Naujan sularını okyanusa ulaştırmaktadır. Gölün kuzeyinde Naujan kasabası ve göl çanağın doğusunda da Naujan dağı yer aldığından dolayı Filipinler’de çok sayıda Naujan coğrafi kavramı olduğu anlaşılmaktadır. Gölün doğu kıyılarında çok sayıda kaplıca yer almaktadır.

RAMSAR koruma kapsamında yer alan Naujan, 27 Mart 1956 tarihinden beri Milli Park statüsündedir. Naujan Milli Parkı’nın alanı 216,5 km² olup, dört belediyenin topraklarında uzanmaktadır. Ornitologlar, botanikçiler ve zoologların bilimsel araştırmaları için Naujan Milli Parkı çok zengin fırsatlar sunmaktadır. Özellikle zengin balık ve kuş çeşitliliğiyle göl hem turistlerin hem de bilim uzmanlarının dikkatini çekmektedir. Filipin ördeği, kara tepeli kuş, Mindoro benekli güvercin, Mindoro kraliyet güvercini kakadu, gergedan kuşu, küllü pamukçuk kuşu Milli Parkın en ilginç kuş türleridir. Naujan Milli Parkı piknik, balıkçılık, yüzme ve su sporları gibi çeşitli rekreasyon faaliyetlerine müsait doğal ortamlar sunmaktadır. Naujan Milli Parkı’nı ziyaret eden turistler Victoria, Sokorro, Pinamalayan, Pola ve Naujan kasabalarını da gezebilirler.

1921 yılında kurulmuş olan Calavite Dağı Yaban Hayatı Koruma Alanı (Mount Calavite Wildlife Sanctuary) Mindoro adasının kuzeybatısında yer alır ve Filipinler’in en eski doğa koruma alanlarından biridir. Calavite dağı bu koruma alanının en yüksek noktası, oysa Binuangan ırmağı koruma alanının en uzun akarsuyudur. Mindoro adasının kuzeybatısında yer alan Calavite dağı 1521 metre yüksekliğinde olup aynı adı taşıyan Calavite yarımadasında yer almaktadır. Paluan belediye sınırları içinde ve Batı Mindoro eyaletinin başkenti olan Mamburao kentinin kuzeybatısında yer alan koruma alanı, Calavite yarımadasının neredeyse tamamını kapsamaktadır. Geçmişte Paluan Milli Parkı olarak adlandırılan Calavite Dağı Yaban Hayatı Koruma Alanının kuzeyinde yer alan Verde boğazı Calavite yarımadasını Lubang ve Golo adalarından ayırır. Calavite yarımadası Filipin cüce mandalarının yaşadığı gezegenimizin nadir alanlardan biridir.

1920 yılında kuş cenneti olarak kurulan Calavite Dağı Yaban Hayatı Koruma Alanı bugün 18016 hektarlık bir alan kaplamaktadır. Koruma alanı sınırları içinde çok sayıda endemik bitki ve hayvan vardır. Calavite Koruma Alanını ziyaret edenler mutlaka Calawagan Mountain Resort, White Stone Beach Resort, I Love Paluan Landmark ve Agbalala Water Falls gibi yakın mesafede yer alan yerleri de görmelidirler. Ayrıca Filipinler’in en ilginç mangrov ormanları “Silonay Mangrove Conservation Area and Ecotourism” alanında yer almakta ve her yıl binlerce yabancı turist tarafından ziyaret edilmektedirler.

Mindoro adası alt yapısı, ulaşım ve haberleşme bağlantıları, kültür ve spor faaliyetleri, eğitim ve sağlık olanakları bakımından Filipin adalarının en gelişmiş olanların başında gelir. Ayrıca su sporları merkezi, otel, restoran, bar, dalgıç merkezi, plaj çeşitliliği, eğlence ve alışveriş merkezleri bakımından da Filipin adalarının en zengin ve en şanslı olanlardan biridir. Ada genelinde yüzlerce plaj ve otel vardır ama en ünlü ve en popüler olanlar aşağıdaki satırlarda özetlenmiştir.

Mindoro Adası’nın doğu kıyılarında yer alan başlıca plajlar ve oteller şunlardır:

El Pueblo Rhizort, Anahaw Island View Resort, Playa Ignacio Resort, Lambingan Beach, Donnyland Beach Resort, Parang Beach Resort, Suki Beach, Mahalta Resorts and Convention Center, Maidlang Mangrove and Beach Forest Reserve, Pitogo Beach, Polacay Beach, La Emilia, Blue Crystal Beach Resort, Encenada Beach Resort, Utopia Resort, Hundura Beach, Nirvana Resort, Badlads Beach, Kalyani Yoga, Matala, Oceana Beach Resort, Aplayang Muti, Bulabod Beach, Punta, Calapan, Oro Beach Hotel, Del Bae Beach Resort, Bulaklak Beach Resort, Magdalena Beach Resort, Pinamalayan Beach, Precious Gemini Resort, Bali Beach Resort, Royal Splash, Bighani Beach Resort, Mampusti Beach, Garcia Beach Resort, Jopat's Hotel & Resort, Anilao Eco Park, Paraiso De Oro Beach Resort, Kamayan Penthouse Beach Resort, Cruzsmart Beach Resort, By The Sea Beach Resort, La Isla Bonita Beach Resort & Grill Place, Lou Bamboo Beach Resort, Buktot Beach, Pocanil Beach Resort,

Kitesurf Mindoro, Tambaron Green Beach Resort, Tambaron Island Beach, Payapa Divers, Bulalacao, Southdrive Beach Resort ve Aslom Island Beach.

Mindoro Adası'nın batı kıyılarında yer alan başlıca plajlar ve oteller şunlardır:

San Jose Aroma Beach, Villa Paulina Spa and Resort, Lumintao Aplaya, Ragara Beach Resort, Labros Adventure Camp and Waterfront, Apo Reef Club, Villa Leticia, Garden of Eden Beach Resort, Feliz Del Mar Beach Resort, Chalu Vista Beach Resort, A Long D' Beach, Sablayan Adventure Camp, Sablayan Paraiso Beach Resort, Delos santos Resort, Love Beach, John's Beach Resort, Mapols Beach Resort, Paradise Beach Resort, Mina de Oro Beach Resort, La Playa Mindoro Resort, Paluan Beach, White Stone Beach Resort, Kasay Beach, Windmill Resort, Tuko Beach Resort, Rafaelles, Wilk Trek Private Beach Resort, El Canonero Diving Beach Resort, Ara Beach Resort, Amami Beach Resort, D'Mountain Beach Resort, Aninuan Beach, White Beach, Bayanan Beach, Minolo Beach, Dolphinbay Beachfront, Fridays Puerto Galera Beach Resort, Haligi Beach, Ocean Palace Diving Resort, Coral Garden Beach Resort, Pirate Gove Beach Resort, Long Beach, Fridays Puerto Galera, Coco Beach Island Resort, Campbell's Beach, Papa Fred's Beach Resort ve Verde View Villas.

Sonuç ve Değerlendirme

Mindoro kuşkusuz Filipinler Cumhuriyetinin en tanınan en çok ziyaret edilen ve en sevilen adaların başında gelir. Akulya su altı mağarasıyla, Giant Clams ve Sabang Wreck dalgıçlık merkezleriyle, gece hayatı ile meşhur Sabang kentiyle, Puerta Galera kenti yakınlarındaki Beyaz Plaj (White Beach) ve Sabang plajıyla, uzun kumsalları ve mağaraları ile ünlü Verde adasıyla, Malasimbo ve Calavite dağlarıyla, Naujan ve Caluagan gölleriyle dünyaca popüler bir turizm merkezine dönüşmüş olan Mindoro adası Filipinler'in en çok ziyaret edilen ve en fazla beğenilen adalarından biridir.

Mindoro adasında uygulanabilir başlıca turizm tipleri ve rekreasyon faaliyetleri şunlardır: sağlık turizmi, av turizmi, deniz turizmi, inanç turizmi, macera turizmi, kırsal turizm, eko turizm, çiftlik turizmi, mağara turizmi, sualtı dalış turizmi, akarsu turizmi, botanik turizmi, yayla turizmi, tatlı su balıkçılığı, dağcılık, yamaç paraşütü, yaban hayatı gözlemciliği, rafting, kano, deniz sörfü, kuş gözlemciliği, bisiklet turları, kampçılık, doğa yürüyüşü (trekking), dağ tırmanışı ve sportif dalgıçlık.

Mindoro adasını turizm markası yapan ve başarılarının sürdürmesini sağlayan en önemli etkenlerin başında şunlar gelir:

- Başkent Manila'ya ve uluslararası büyük havalimanlarına coğrafi yakınlık.
- Luzon, Tablas, Panay, Luzon, Koron ve Romblon adaları ile düzenli feribot bağlantılarına sahip olması.
- Ulaşım, haberleşme, kanalizasyon gibi alt yapı sorunlarının olmaması ve spor, eğitim, kültür ve sağlık hizmetlerinin diğer Filipin adalarına göre daha yüksek kalitede olması.
- Adada her bütçeye uygun çok sayıda kaliteli otel, restoran, bar ve konaklama tesisinin yer alması.
- Adanın zengin doğal kaynakları sayesinde turizm tiplerinin büyük çeşitlilik göstermesi.
- Çok sayıda kanyon vadi, mercan oluşumu, saklı plaj, gizemli mağara ve ıssız atol adasına sahip olması.
- Çok sayıda tarihi kilise, doğal mangrov ormanı, romantik koy ve görkemli şelaleye sahip olması.
- Yabancı turistler için güvenlik ve terör sorunlarının olmaması.
- Ada sınırları içinde 15 civarında doğa koruma alanının yer alması.
- Deniz sörfü, dalgıçlık, kırsal turizm, plaj turizmi ve eko turizm için adanın büyük bir potansiyele sahip olması.

- Ünlü plajları, go-go barları, dalış yerleri ve eğlence mekânlarıyla bir küresel tatil markası olan Puerto Galera kentine sahip olması.

KAYNAKLAR

1. Atalay, İ. “Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası”, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001
2. Atalay, İ., “Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası”, META Basım, İzmir, 2007
3. Atasoy, E. “Demografi Yazıları”, MKM Yayınları, Bursa, 2013
4. Atasoy, E. “Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası”, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2010
5. Bayar, S., “Filipinler Ülke Raporu”, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Merkezi, Ankara, 2011
6. Colleen, A. S. “Philippines in Pictures”, Manila, Library of Congress Cataloging, 1967, Cilt 1
7. Düzyol, Tamer, “Filipinler”, Ermağan, İsmail (Editör), “Dünya Siyasetinde Doğu Asya”, Nobel Yayınları, 2016
8. Georgiev, P., “Filipinite i Evraziyskata Dıga na Nestabilnost”, Spisanie “Geopolitika”, Broy 6, Sofya, 2005
9. Lakost, İ., “Geopolitiçeski Reçnik na Sveta”, Izdatelska Kašta Trud, Sofiya, 2005
10. Lavrov, S. B. & Kaledin, N. V., “Ekonomiçeskaya, Sotsialnaya i Politiçeskaya Geografiya Mira. Regioni i Strani”, İzdatelstvo Gardariki, Moskova, 2003
11. Lopez, M. L., “A Handbook of Philippine Folklore”, Quezon City, The University of the Philippines Press, 2006
12. Lukanov, A., Bojinov, N., Dimitrov, S., “Stranite v Sveta 2005-2006”, İzdatelstvo Gloriya Palas, Sofya, 2005
13. Özey, R. “Asya Coğrafyası”, Aktif Yayınları, İstanbul, 2008
14. Özgüç, N. “Turizm Coğrafyası. Özellikler ve Bölgeler”. Çantay Kitabevi, İstanbul, 2011
15. Timor, A. N. “Güneydoğu Asya. Özellikler. Ülkeler”, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2002
16. <http://philippine.ru/mindoro.html>
17. <https://7000ostrovov.ru/kurorty/o-mindoro>
18. <http://psa.gov.ph/>
19. <https://www.palawandays.ru/puerto-galera-mindoro-philippines>
20. <http://ofilippinah.ru/texts/veselyi-i-uyutnyi-ostrov-mindoro>
21. <https://tonkosti.ru/>
22. <http://www.pilipino.ru/main.php?show=place&with=puertogalera>
23. <http://deluna-philippines.com/mindoro.html>
24. <https://www.votpusk.ru/country/kurort>.

FİLİPİNLER CUMHURİYETİNİN YÜKSELEN TURİZM YILDIZI: SQUIJOR ADASI⁴

Emin Atasoy¹, İsa Cürebal²

¹Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

²Prof. Dr., Balıkesir Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Türkiye

ÖZET

Bu çalışmada Filipinler Cumhuriyeti'nde ve Merkezi Visayas adalar grubunda yer alan Siquijor adasının başlıca coğrafi özellikleri ve turizm potansiyeli irdelenmiştir. “Ateş Adası” olarak da bilinen Siquijor adası mistik, gizemli ve büyülü bir Filipin adasıdır. Ada küçük yüzölçümüne sahip olmasına rağmen ilginç doğal güzellikler ve zengin turizm çeşitliliği barındırır. Son çeyrek yüzyılda adayı ziyaret eden yabancı turist sayısı giderek arttığından dolayı Siquijor, Filipinler Cumhuriyeti'nin yükselen turizm yıldızı olarak tanımlanabilir. Bu araştırmada Siquijor adasının coğrafi konumu, doğal ve beşeri coğrafi özellikleri açıklandığı gibi turizm çekicilikleri ve turizm kaynakları da kısaca ele alınmıştır. Adanın başlıca plajları, kentleri, şelaleleri, mağaraları, akarsuları, doğa koruma alanları, inanç merkezleri ve tarihsel-kültürel çekicilikleri irdelenerek adanın turizm potansiyeli resmedilmeye çalışılmıştır. Çalışmanın sonuç kısmında, Filipinlerin diğer adalarıyla karşılaştırıldığında Siquijor adasının en büyük turizm avantajları nelerdir sorusuna yanıt aranmıştır.

Anahtar Kelimeler: Filipinler Cumhuriyeti, Turizm, Siquijor Adası, Filipin Adaları

RISING TOURISM STAR OF PHILIPPINES: SQUIJOR ISLAND

ABSTRACT

In this study, the main geographical features and tourism potential of Siquijor Island are examined. The Siquijor Island is located in Central Visayas islands group of Philippines. The island of Siquijor, also known as the "Fire Island", is a mystical, mysterious and magical Philippine island. Although the island has a small surface area, it has interesting natural beauties and rich tourism variety. Due to the increasing number of foreign tourists visiting the island in the last quarter century, Siquijor can be defined as the rising tourism star of the Philippines. In this study, the geographical location, natural and human geographical features of the island of Siquijor are explained, as well as tourism attractions and tourism resources are briefly discussed. The tourism potential of the island was tried to be illustrated by examining the main beaches, cities, waterfalls, caves, streams, natural protected areas, belief centers and historical-cultural attractions of the island. In the conclusion of the study, the answer to the question of what are the biggest tourism advantages of the island of Siquijor compared to other islands of the Philippines has been sought.

Key Words: Republic of Philippines, Tourism, Siquijor Island, Philippine

Adanın Coğrafi Konumu ve Genel Coğrafi Özellikleri

Siquijor tek bir adadan oluşan eyelet olarak tanımlanabilir. Bohol denizinin batısında ve Mindanao adasının kuzeybatısında yer alan Siquijor adası, Filipinlerin en popüler turistik adalarından biridir. Merkezi Visayas adalar grubunda yer alan bu küçük ada, Negros adasının güneydoğusunda,

⁴ Bu çalışma “2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı” kapsamında TÜBİTAK – BİDEB tarafından 2020 yılında kabul edilen ve Emin Atasoy tarafından yürütülen “Siyasi, İktisadi ve Beşeri Coğrafya Perspektifinden Filipinler Cumhuriyeti ve Türkiye-Filipinler Etkileşimi” başlıklı araştırma programının bilimsel çıktılarından biridir.

Bohol adasının güneybatısında, Camiguin adasının batısında ve Cebu adasının güneyinde yer almaktadır (Şekil 1).

Siquijor adası, Negros adasındaki en yakın noktaya 19 kilometre, Cebu adasındaki en yakın noktaya 25 kilometre, Bohol adasındaki en yakın noktaya 30 kilometre ve Mindanao adasındaki en yakın noktaya da 45 kilometre uzaklıkta yer almaktadır. Siquijor adasının Negros, Bohol, Camiguin, Cebu ve Mindanao adalarına yakın mesafede bulunması onun için hem kolay ulaşım bağlantıları hem de dış turizm açısından büyük bir avantaj sağlamaktadır. 102 000 kişilik nüfusa sahip olan adanın yüzölçümü sadece 327 km² olup km²'ye 303 kişi düşmektedir. Özetle, Camiguin ve Batanes'den sonra hem nüfus hem de yüzölçümü bakımından Siquijor Filipinler'in üçüncü en küçük eyaletidir. İdari yönetim açısından Siquijor adasında 6 ilçe yer almaktadır: Lazi, San Juan, Maria, Siquijor, Larena ve Enrique Villanueva.

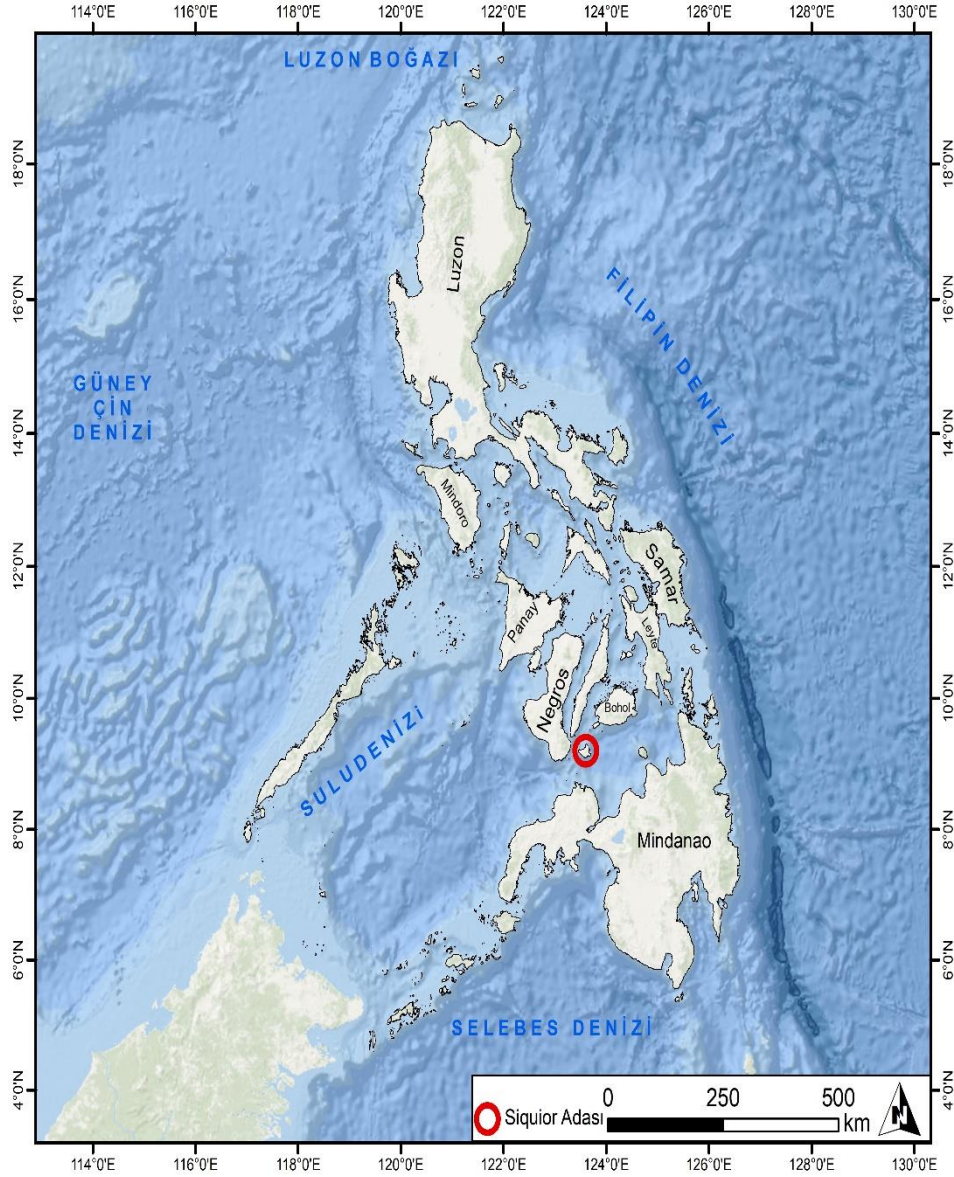
Tablo 1: Siquijor Adasının Başlıca Özellikleri

Yer Aldığı Adalar Grubu: Merkezi Visayas Grubu	Toplam Nüfus: 102 000
Yer Aldığı Eyalet: Siquijor	Aritmetik Nüfus Yoğunluğu: 303 kişi/km ²
Yüzölçümü: 327 km ²	En Büyük Kent: Siquijor
En Yüksek Nokta: Malabahoc Dağı (628 m.)	En Uzun Akarsu: Senora ırmağı
Matematik Konum: 9°06' ile 9°18' kuzey enlemi ve 123° 28' ile 123° 42' doğu boylamı.	En Büyük Yerleşmeler: Siquijor, Lazi, San Juan, Maria, Siquijor, Larena ve Enrique Villanueva.

“Isla Del Fuego” yani “Ateş Adası” olarak da bilinen Siquijor adası mistik, gizemli ve büyümlü bir Filipin adasıdır. Şamanların, büyücülerin ve cadıların burada büyü iksirlerini pişirdiklerini söylerler ve çoğu Filipinli bu batıl inançlardan dolayı buraya pek gelmez ve Siquijor adasında geceleme yapmaz. Yaşlı Filipinliler adanın kara büyüüne ve uğursuzluğuna inanmaya devam etseler de bu söylentilerden rahatsız olmayan yabancı turistler bu tropikal cenneti çoktan keşfetmişlerdir.

Siquijor adası, Doğu Negros eyaletinin başkenti Dumagete kentine tekne yolculuğuyla sadece bir saatlik mesafede yer almaktadır. Bu nedenle yabancı turistler Negros, Bohol veya Cebu adasına geldikten sonra bu adayı da en az 2-3 günlüğüne ziyaret etmektedirler. Beyaz kumlu uzun plajlarla kaplı olan Siquijor'un 102 kilometrelik kıyı şeridi hem sakin ve sessiz deniz tatili yapmak isteyenler için hem de sualtı dalışları taraftarları için müthiş güzel olanaklar sunmaktadır. Alçak olan adanın kıyıları fazla girintili-çıkıntılı değildir. Adanın doğusunda Maria körfezi, güneyinde ise Lazi körfezi yer alır.

Yüksek dağlara sahip olmayan adada dalgalı tepelik araziler, tropikal ormanlar, küçük ovalar ve kıyı düzlükleri en yaygın doğal görünimleri oluşturmaktadırlar. Adanın orta kesimlerinde yer alan ve 628 metre yüksekliğindeki Malabahoc Dağı Siquijor'un en yüksek noktasıdır. Kuzey-güney istikametinde akan ve Lazi körfezine sularını boşaltan Senora ırmağı adanın en uzun akarsuyudur. Tümü kısa boylu ve dar vadilere sahip olan Maria, Sambulawan, Pao, Gabayan ve Tagibo ada sınırları içinde yer alan diğer önemli akarsulardır. Adanın orta kesimlerinde yer alan Bandilaan Tabiat Parkı adanın en geniş koruma alanı olup çok zengin bitki ve hayvan çeşitliliği barındırmaktadır.

Harita 1: Siquijor Adası Lokasyon Haritası

Nemli tropikal muson ikliminin egemen olduğu adada, kısa bir kurak mevsim ve uzun bir nemli mevsim görülmektedir. Daha az yağışların görüldüğü kurak mevsim Şubat-Mayıs dönemini, daha çok yağmurların düştüğü nemli mevsim ise Haziran-Ocak dönemini kapsamaktadır. Muson rüzgârlarının etkisi altındaki adada aylık ve yıllık sıcaklık farkları çok düşüktür. Siquijor kentinin yıllık sıcaklık ortalaması 27,6°C olup yıl boyunca en yüksek ve en düşük aylık ortalama sıcaklık değerleri arasındaki fark 2°C'yi aşmaz. Bu nedenle ada genelinde, hem mevsimler hem de aylar arasında önemli bir sıcaklık farkı yoktur. Adaya düşen yıllık ortalama yağış miktarı 1500-1700 mm. civarındadır.

İspanyol denizciler tarafından 1565 yılında ilk kez Avrupalılar tarafından keşfedilen Siquijor adası, daha önceki dönemlerde Bohol'a bağlı bir adayken 1971 yılında kendi bağımsız eyaletini oluşturmuştur. Bugün Filipinlerin en küçük eyaletlerinden biri olan Siquijor'un başkenti de aynı adı taşımaktadır. Özetle, Siquijor bir eyalet, bir kent, bir havaalanı, bir ilçe, bir liman ve bir ada adıdır.

Lazi, San Juan, Maria, Siquijor, Larena ve Enrique Villanueva adanın en büyük kentsel yerleşmeleridir. Siquijor ve Larena limanlarından kalkan gemiler komşu adalarla ulaşım bağlantısı

sağlamaktadır. Bu nedenle yük taşımacılığına ve feribot ulaşımına açık olan Siquijor ve Larena adanın en önemli iki limanıdır. Siquijor kentinin hemen batısında yer alan Siquijor Havalimanı adanın tek havaalanıdır. Küçük özel uçaklara ve bölgesel hava bağlantılarına hizmet veren bu küçük havalimanı uluslararası uçuşlara açık olmadığından dolayı yabancı turistler doğrudan bu adaya gelemezler.

Siquijor adasının nüfusu son yarım yüzyılda hızla artmıştır. Ada nüfusu 1960 yılında 59 000, 1970 yılında 63 000, 1980 yılında 70 000, 1990 yılında 74 000, 2000 yılında 81 000, 2010 yılında 91 000, 2015 yılında da 96 000 olmuştur. Bugün adada 102 000’den fazla insan yaşamaktadır. Adanın batı kıyıları doğu kıyılarından daha yoğun nüfusludur. Ama ada genelinde kıyılardan iç kesimlere doğru uzaklaştıkça aritmetik nüfus yoğunluğu azalır. Turizm merkezlerinden uzakta kalan adanın daha engebeli orta kesimleri Siquijor’un en seyrek nüfuslu sahalarını oluşturmaktadırlar. Ada nüfusunun %95’ini Katolik Hristiyanlar oluşturmaktadırlar. Müslümanların ve Protestanların ada nüfusu içindeki oranları ise %4’ün altındadır.

Adanın Turizm Potansiyeli

Siquijor adası, küçük yüzölçümüne rağmen zengin turizm çeşitliliği ve çarpıcı doğal güzellikler barındırmaktadır. Beyaz kumsallarla kaplı plajlar, ilginç görümlü mangrov ormanları, yüksek falezler ve saklı koylar, gizemli mağaralar ve heybetli şelaleler, İspanyol döneminden kalma tarihi kiliseler ve doğa koruma alanları, su sporları ve dalgıçlık merkezleri adanın en büyük turizm çekiciliklerini oluşturmaktadır. Molave Seed Production Area, Tulapos Marine Sanctuary, Uela’s Three Mangrove Trees, Maite Marine Sanctuary, Tubod Marine Sanctuary, Bulakaw Forest Reservation, Bandilaan Nature Park, Guiwanon Spring Park, Butterfly Sanctuary, Paliton Marine Sanctuary ve Caticugan Marine Sanctuary ada sınırları içinde yer alan ve mutlaka ziyaret edilmesi gereken doğa koruma alanlarıdır. Adanın en geniş ve en iyi korunmuş tropikal ormanları Bandilaan Tabiat Parkı ve “Liloan Forest Reserve” sahasında yer alır. Aslında Bandilaan Tabiat Parkı (Bandilaan Nature Park) adanın en meşhur ve en önemli doğa koruma alanıdır. Siquijor gibi küçük yüzölçümüne sahip bir adada 15 civarında önemli doğa alanının devlet tarafından koruma altına alınması Filipin politikacılarının ve devlet yönetiminin çevre duyarlılığını yansıtmaktadır.

Deniz turizmi için Siquijor adasının en güzel ve en popüler plajlarının başında Paliton Beach, Tubod Beach, Kiwi Dive Resort, Kagusuan Beach, Islanders Paradise Beach ve Salagdoong Beach gelir.⁵ Ayrıca, daha az popüler olmakla birlikte Balas Balas Beach, Firefly Cove Beach Resort, Ocean View Farm & Cottages, Isla Bonita, Talisay Beach, Aloha Beach Resort, Sabas Beach and Campsite, Oceanfront Beach Resort, Coral Cay, Siquijor Eastern Garden Resort, Dapdap Beach ve The Norwegian Dream Beach Resort adanın diğer önemli plaj alanları arasında yer alır.

Yerleşmelerden ve otellerden uzakta yer alan adanın ıssız ve saklı plajlarına örnek olarak Lapac Beach, Bacong Beach, Secret Beach, Monkey Beach, Kagusuan Beach ve Compass Beach gösterilebilir. Tropikal ormanlarla denizin birleşim yerinde yer alan bu plajlar Siquijor adasının en sessiz ve en romantik plajları sayılır. Siquijor adasının kuzeydoğu kıyılarında ve Maria kasabasının kuzeydoğusunda yer alan Salagdoong Beach, adanın en temiz, en tenha ve en popüler plajlarının başında gelir. Hotel Agripino’da konaklayan turistler bu plajı ücretsiz kullanabilirler.

⁵ Daha detaylı bilgi için bakınız: <https://www.bemytravelmuse.com/siquijor-island-tourist-spots/>

Harita 2: Siquijor Adasının Turizm Haritası

Paliton Beach, Tubod Beach ve San Juan plajları Siquijor adasının en uzun ve en popüler plajları olup en fazla yabancı turist tarafından ziyaret edilen yerlerdir. Siquijor adasının kuzeybatısında yer alan bu plajların etrafında çok sayıda otel, restoran, bar ve konaklama tesisi bulunduğundan dolayı yabancı turistler bu plaj bölgesini en çok tercih etmektedirler. Maite Marine Sanctuary ve Tubod Marine Sanctuary gibi iki önemli deniz koruma sahasının bu bölgede yer alması plajların önemini daha da arttırmaktadır. Sonuç olarak Siquijor adasının güneybatı kıyıları en fazla plaj, en fazla otel ve konaklama tesisine sahip kıyıları olduklarından adanın turizm kalbini oluşturmaktadırlar.

Siquijor, hem doğal turizm hem de tarihsel-kültürel turizm çekicilikleri bakımından çok zengin bir adadır. Siquijor adasının en popüler turizm çekiciliklerinin başında Uela's Three Mangrove Trees, Guiwanon Spring Park, Cantabon Mağarası, Siquijor Boulevard, Kanheron Ranch, Banban Catholic Church, Smile Talingting Signage, Our Lady of Mount Carmel Parish, Cang-isok House, Man-made Forest, Sambulawan Underground River, Alawihao Enchanted River, Larena Triad Coffee Shop, Old Enchanted Balete Tree, Tulawog Mağarası, Bulakaw Forest Reservation, Royal Cliff, Siquijor Butterfly Sanctuary, Hambilica Firefly Hatchery And Sanctuary, Sea Shell Museum and Souvenir Shop, Capilay Spring Park, Green Monkey Bike Rental, San Isidro Labrador Convent Kilisesi, Molave Seed Production Area, Mango Tree Beach Resort, Banahaw Mağarası, St.

Francis of Assisi Parish Kilisesi, Lugnason vadisindeki su basamakları ve Marelle's Seashell Museum gelir.⁶

Siquijor adasının çevresinde çok sayıda mercan resifi ve dalış yeri vardır. En büyük dalgıçlık okulları San Juan kasabası ve çevresinde bulunmaktadır. Ada sınırları içindeki en önemli dalgıçlık merkezleri şunlardır: Villa Marmarine Diving Center, Dive Point Dive Center, Last Frontier Dive, Coco Grove Dive Shop, Dive Point ve Mystic Divers.

Aşağıdaki satırlarda Siquijor adasında yer alan en önemli turizm çekicilikleri kısaca açıklanmaya çalışılmıştır. Siquijor ve Larena kentleri arasında yer alan ““Guiwanon Spring Park”” adanın en ilginç yerlerinden biridir. Deniz kıyısında yer alan kazıklar üzerindeki uzun tahtalı yol hem denizde yüzen balıkları izlemeye hem de mangrov ormanların derinliğini hissetmeye olanak vermektedir. Bölgede küçük bir lagün göl ve güzel bir plaj da bulunur. Guiwanon Spring Parkta yer alan ve birbirleriyle bağlantılı olan deniz manzaralı ahşap kır evleri turistlere ucuz konaklama imkânları sunmaktadır.

Lazi kenti yakınlarında yer alan “Enchanted Balet Tree” (Balet Ağacı) tahmini 400-500 yaşında olan devasa boyutlarında ilginç bir ağaçtır. Balet ağacının görünebilen uzun kökleri doğal ve ilginç bir havuzda yer alır ve bu ağacı görmeye gelen turistler ayaklarını bu doğal havuza sokarak küçük balıkların masaj yapmalarını beklemektedirler. Çok ilginç görünüme sahip olan ve yerli halka göre kutsal olan bu ağaç Siquijor adasının en güzel doğal turistik çekiciliklerinden biridir.

Siquijor adasında üç önemli inanç merkezi ve tarihi kilise yer almaktadır. Biri San Isidro Labrador Convent Kilisesi, ikincisi Larena Bell Tower Kilisesi ve üçüncüsü de St. Francis of Assisi Parish Kilisesidir. Bu tarihi eserler İspanyol sömürge dönemine, Katolik dünyanın mimari anlayışına ve ada halkının Hristiyanlaştırma sürecine atıfta bulunmaktadır. Lazi kentindeki tarihi San Isidro Labrador Convent Kilisesi Siquijor adasının en güzel ve en ünlü inanç merkezlerinin başında gelir. Siquijor kentinde yer alan ve 1783 yılında inşa edilmiş olan St. Francis of Assisi Parish Kilisesi adanın en eski Katolik kilisesi olup, mercan kayalarından inşa edilmiş duvarlarıyla turistlerin ilgisini çekmektedir. Siquijor kent meydanına ve limana yakın mesafede yer alan kilise ilginç mimarisiyle dikkat çekmektedir. 1889 yılında yapımı tamamlanmış olan Larena Bell Tower Kilisesi adanın en eski ve en korunmuş Katolik kiliselerinden biridir. Bu kilisenin inşaatında da yaygın olarak mercan kayaları kullanılmıştır.

Siquijor adasının en güzel doğal oluşumlarının başında adadaki güzel şelaleler gelir. Adanın her ilçesinde mutlaka güzel bir şelale vardır. Lagaan⁷, Cangbangag, Lugnason, Kawasan, Locong, Cambugahay⁸, Cabugsayan ve Kinamandagan turistler tarafından en çok ziyaret edilen şelalelerdir⁹. Gabayan ırmağı üzerinde yer alan Kawasan, Locong ve Lagaan şelaleleri bu akarsuyun orta çığırında birbirlerine çok yakın mesafede yer aldıklarından dolayı bu 3 şelale de 2-3 saat içinde aynı gün içinde görülebilirler. Aslında Cambugahay Şelalesi, Alawihao Enchanted River, Old Enchanted Balet Tree ve Kagusuan plajı Filipinlerin en güzel doğal oluşumlarından biri olduklarından ada ziyaretinde mutlaka görülmelidirler.

Tablo 2: Siquijor Adasında Yer Alan Başlıca Ekonomik Oteller ve Küçük Konaklama Tesisleri

Villa Galini – 2 Beach House Camogao	La Residencia de Adlao	Keddy Dahili
Nb 7js Pension House And Restaurant	Bed and Bath Siquijor	Balai Lupita
First Baby Byte Guest House	Buco Beach Resort	Villa Galini 2
Quietis Relaxationis Domus	Xylla's Guest House	Lazi Beach Club
The Cliffhanger on Siquijor	Balogo Tom's Homestay	Mimi's Haven
Cliffhanger and Seaside Cabin	Cliff Garden Hostel	Jade Ocean Park
Little Nomads Eco-Guesthouse	Red Palm Guest House	Siquijor Isla Mystica
Tori's Backpacker's Paradise	Belle's Beach Resort	Thomas Rest House
Katugasan Eco-Residence & Room Rentals	Mango Room Rental	Haris King Homestay

⁶ Siquijor adasının en güzel doğal turistik çekiciliklerini görmek için bakınız: <https://jonnymelon.com/siquijor-itinerary/>

⁷ Daha detaylı bilgi için bakınız: <https://jonnymelon.com/lagaan-falls-siquijor/>

⁸ Daha detaylı bilgi için bakınız: <https://jonnymelon.com/cambugahay-falls-siquijor/>

⁹ Filipinlerin en güzel 20 şelalesi için bakınız: <https://jonnymelon.com/waterfalls-in-the-philippines/>

Cang Doki Resort and Dive Camp	Sonny Lyn Guest House	Heal Tops Farm
Victor's Point Beach Shacks and Camping	Islandia Beach Resort	Lagkaw Sa Sawang
Aquamare Beach Camp Resort	Molmol Café Otel	Wild Ocean Ecolodge
Nina Sunset Bay View Guest House	Mings Nature Glamping	Hard Rock Cottages
Mings Native Guesthouse and Nature Glamping	Palm Tree Guesthouse	Hôtel Siquijor
DJ3 Southtown Room And Board	Townview Guesthouse	La Villa Alta
Samojon Guesthouse, Rest & Relax Lodge	Karlson Guest House	Sunporch Inn
Isla Del Fuego Beachfront	Diamond de Siquijor	Tori's Paradise
Das Traum Guest House	Sant'Aixandre Homestay	Calunsag Residence
Florianas Pension House	Go Guest House	QrniQ
The Swiss Stars Guest House	Star Lutos Garden	Amber Homestay
Star Lotus Garden Restaurant And Guesthouse	Sunny Shine Resort	Isla Inn Siquijor
ZEN Rooms Casa Royal Beach	In'Sense Mountain Resort	Tumamak Lodge
MLB Apartment, Palm and Firefly Inn	Chillout Hostel & Bar	Vangie Guesthouse
Reaching Garden Guest House	Paliton Guest House	Hambilica Ecolodge
Compuesto's Guesthouse and Restobar	JJ's Backpackers Village	Island Rendevoo
Hillside Village And Saki Restaurant	MandalaTribe Treehouse	Good Vibes Inn
Coral Cay Resort and Dive Shop	One Sunset View	Casa Miranda
Light Haus Destination Place	Lazy Lizard PH	Anita Homestay
RMB Guest House	GLAMPING Siquijor	Chelle's Guesthouse
Vangie Guesthouse	Alyscha's Residences	The Bruce
Hannas's Place	Margosa Resort	The Sylvia

Lüks 4 veya 5 yıldızlı otellerin yer almadığı Siquijor adasında konforlu ve kaliteli olarak tanımlanabilecek en ünlü oteller şunlardır: The Flying Pen Suites, Replica Manor, Villa Marmarine Resort, Casa Royal Beach Front, Kalachuchi Beach Resort, Cliff Side Beach Resort and Cottages, Maria Nico Mystic Island Resort, Princesa Bulakna Beach Resort, Kawayan Holiday Resort, South Mountain Resort, Gold View Beach Resort, Day Dream Guest House, U Story Guesthouse Siquijor, Infinity Sands Resort, Charisma Beach Resort and Restaurant, Treasure Island, White Villas Resort, Descanso en Paraiso Resort, Adayo Cove Resort, Garden Bungalows Resort, Agripino Hotel, Elend's Kraal ve Infinity Heights Resort. Türkiye'deki en lüks otellerle yarışabilecek özelliklere sahip olan "Salamangka Beach and Dive Resort" Siquijor adasının tek beş yıldızlı lüks konaklama tesisidir. Ada genelinde otel bulmada pek sıkıntı yoktur ama kaliteli restoran veya lokanta bulmak çok ta kolay değildir.

Sonuç ve Değerlendirme

Siquijor adası kuşkusuz Filipinlerin en popüler ve en çok beğenilen adalarından biri değildir. Ama turistik yatırımları giderek yaygınlaştığını ve adanın popüleritesinin giderek arttığını söyleyebiliriz. Siquijor adasına gelen yabancı turistlerle sessiz ve sakin plaj tatili arayanlar ve dalgıçlık, şelale ve mağara gezilerine katılmak isteyen adrenalin tutkunları olarak iki büyük gruba ayrılabilirler. Büyük kentlerin, büyük alışveriş merkezlerinin, lüks otellerin ve pahalı eğlence merkezlerinin görülmediği adada ekonomik tatil ve ilginç doğal çekicilikler ön plandadır. Filipinlerin diğer adalarıyla karşılaştırıldığında Siquijor adasının en büyük turizm avantajları şöyle sıralanabilir:

- Adanın Filipinlerin en ünlü turizm merkezleri olan Negros, Bohol, Camiguin, Cebu ve Mindanao adalarına yakın mesafede bulunması,
- Ada sınırları içinde çok sayıda mağara, koy, plaj, tropikal orman, şelale gibi doğal turizm çekiciliklerinin olması,
- Ada genelinde çok sayıda doğa koruma bölgesinin ve tabiat parkının yer alması,
- İspanyol döneminden kalma köprü, kilise, han, deniz feneri, kale gibi tarihi yapılara sahip olması,
- Ada kıyılarında çok sayıda saklı koy ile huzurlu ve temiz plajın yer alması,
- Ada kıyılarında çok sayıda mercan oluşumunun ve dalgıçlık merkezinin yer alması,

- Ada sınırları içinde ulaşım, haberleşme, internet ve alt yapı sorunlarının pek olmaması,
- Yabancı turistler için adanın huzurlu ve güvenli olması,
- Ada genelinde yüksek ve engebeli arazilerin olmaması ada içindeki bireysel ulaşımın bisiklet veya motosikletle kolay olması,
- Adanın komşu adalarla düzenli ve ucuz feribot ulaşım bağlantılarına sahip olması,

Siquijor adasının en büyük turizm avantajlarından birisi küçük yüzölçümüne sahip olmasına rağmen çok çeşitli turizm olanakları ve zengin rekreasyon faaliyetlerini aynı anda sunmasıdır. XXI. Yüzyılda Siquijor adasında uygulanabilir başlıca turizm tipleri ve adayı ziyaret eden turistlerin katılabilecekleri başlıca rekreasyon faaliyetleri şunlardır: inanç turizmi, tarihsel turizm, kırsal turizm, deniz turizmi, ekoturizm, çiftlik turizmi, mağara turizmi, sualtı dalış turizmi, botanik turizmi, yayla turizmi, tatlı su balıkçılığı, dağcılık, yamaç paraşütü, yaban hayatı gözlemciliği, deniz sörfü, bisiklet turları, kampçılık, doğa yürüyüşü (trekking), dağ tırmanışı ve sportif dalgıçlık.

KAYNAKLAR

1. Atalay, İ. “*Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*”, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001
2. Atalay, İ., “*Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*”, META Basım, İzmir, 2007
3. Atasoy, E. “*Demografi Yazıları*”, MKM Yayınları, Bursa, 2013
4. Atasoy, E. “*Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*”, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2010
5. Bayar, S., “*Filipinler Ülke Raporu*”, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Merkezi, Ankara, 2011
6. Colleen, A. S. “*Philippines in Pictures*”, Manila, Library of Congress Cataloging, 1967, Cilt 1
7. Düzyol, Tamer, “*Filipinler*”, Ermağan, İsmail (Editör), “*Dünya Siyasetinde Doğu Asya*”, Nobel Yayınları, 2016
8. Georgiev, P., “*Filipinite i Evraziyskata Dıga na Nestabilnost*”, Spisanie “Geopolitika”, Broy 6, Sofya, 2005
9. Lakost, İ., “*Geopolitiçeski Reçnik na Sveta*”, Izdatelska Kašta Trud, Sofiya, 2005
10. Lavrov, S. B. & Kaledin, N. V., “*Ekonomiçeskaya, Sotsialnaya i Politiçeskaya Geografiya Mira. Regioni i Strani*”, İzdatelstvo Gardariki, Moskova, 2003
11. Lopez, M. L., “*A Handbook of Philippine Folklore*”, Quezon City, The University of the Philippines Press, 2006
12. Lukanov, A., Bojinov, N., Dimitrov, S., “*Stranite v Sveta 2005-2006*”, İzdatelstvo Gloriya Palas, Sofya, 2005
13. Özey, R. “*Asya Coğrafyası*”, Aktif Yayınları, İstanbul, 2008
14. Özgüç, N. “*Turizm Coğrafyası. Özellikler ve Bölgeler*”. Çantay Kitabevi, İstanbul, 2011
15. Timor, A. N. “*Güneydoğu Asya. Özellikler. Ülkeler*”, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2002
16. <https://www.lonelyplanet.com/philippines/the-visayas/siquijor>
17. <https://www.bemytravelmuse.com/siquijor-island-tourist-spots/>
18. <https://jonnymelon.com/siquijor-itinerary/>
19. <https://www.sabaiasia.ru/Philippines/siquijor.htm>
20. <https://www.votpusk.ru/country/kurort.asp?CN=PH&CT=PH24>
21. <https://www.life-in-travels.ru/siquijor/>
22. <https://awd.ru/sikihor-ostrov/>
23. <https://tipstrips.ru/siquijor/>
24. <https://www.gezgincift.com/siquijor-adasi-filipinler>
25. <http://psa.gov.ph/>
26. <https://www.slideshare.net/UlkeRaporlari2013/filipinler-ulke-raporu2013>

ОСОБЕННОСТИ ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА ЕНБЕКШИКАЗАХСКОГО РАЙОНА АЛМАТИНСКОГО ОБЛАСТИ

Ердіхан Х.

Научный руководитель – PhD, доцент ЕНУ им.Л.Н.Гумилева Берденов Ж.Г.

Магистрант 1 курса кафедры физической и экономической географии ЕНУ им.Л.Н.Гумилева

Абстракт. В данной статье представлена характеристика почвенного покрова исследуемой территории Енбекшиказахского района Алматинской области. В работе описаны основные методы исследования и анализа различных методологий дешифрирования. Результаты исследования современная карта почвенного покрова.

Ключевые слова: почва, почвенный покров

Введение. Сначала в геологической истории Земли образовалась почва. По данным палеогеографических исследований, первый тонкий почвенный слой появился в эпоху кембрия 500 млн лет назад, когда еще не сформировался растительный покров. Наука почвоведения, изучающая почвенный покров, - молодая наука. Его основатель в 80-х годах XIX века, русский ученый В. В. Докучаев определил, что почва - это природное и историческое тело. Факторы, составляющие почвенный покров. Существуют собственные закономерности возникновения, развития почвы.

Почва-особая природная структура, образующаяся на поверхности земной коры в результате размола горных пород, под воздействием воды, воздуха, тепла, растительных и живых организмов. Вот, в результате многолетнего непрерывного воздействия этих факторов образуется плодородный почвенный слой.

На почве развивается основная часть зелёных растений Земли, являющихся главным первичным источником пищевого и биоэнергетического материала для остальных жителей нашей планеты. В почве трансформируется и окисляется до газообразных продуктов большое количество отмирающей биомассы и, таким образом, поддерживается естественный состав атмосферы, плодородие и естественная эволюция самой почвы. Процессы, связанные с образованием и функционированием почвы, включаются в сложные круговороты (геологический, биологический, биогеохимический) вещества и энергии на Земле, которые осуществляют связь между компонентами ПТК.

Некоторые признаки почвы, такие как гранулометрический состав, структура, содержание гумуса и др., являются факторами, контролирующими, к примеру, состав и интенсивность экзогенных геоморфологических процессов (эрозия, эоловые процессы), преобразующих рельеф территорий, режим питания подземных вод и т.д.

Материалы и методы исследований

Енбекшиказахский район Алматинской области уникален по своей ландшафтной структуре. Район расположен в юго-восточной части Заилийского Алатау. На юге, востоке и юго-востоке горный (гора Караш в хребте Заилийское Алатау, горы Бакай, Сарытау, Согети, Торайгыр), на севере – равнинный (Илийская впадина). Самая высокая точка гора Саз (4241 м) на юго-западе покрыта вечными снегами и ледниками. Равнинная часть занята зоной полупустынь с серозёмными почвами. В горах вертикальная зональность: горные степи с злаковой и разнотравной растительностью с высотой сменяются лесами и альпийскими лугами. На территории района находится часть Иле-Алатауского государственного

национального природного парка, Алматинский заповедник, Исыкский курган, заказник Шынтурген.

Равнинная часть занята зоной полупустынь с серозёмными почвами. Растут баялыч, полынь, чий и др. В горах вертикальная зональность: горные степи с злаковой и разнотравной растительностью с высотой сменяются лесами и альпийскими лугами. Растут урюк, дикая яблоня, полынь, чий, таволга, в горах ель, сосна. Обитают бурый медведь, волк, лисица, горный козёл, косуля, барсук, сурок, водятся фазан и другие птицы, в водоёмах — сазан, форель и другие рыбы. На территории района находится часть Иле-Алатауского государственного национального природного парка площадью 63,5 тыс. га, Алматинский заповедник, Исыкский курган, заказник Шынтурген (889 га).

Кроме историко-археологических памятников район располагает значительным рекреационным потенциалом. Большая часть зон отдыха приходится на земли Иле-Алатауского национального парка, где создаётся современная туристическая инфраструктура. Здесь можно пройти по горным тропам, полюбоваться реками, озёрами, девственными лесами. Жемчужиной национального парка является Кайраковский водопад.

Анализ и обсуждение. В этой связи целью наших исследований является исследование природно-антропогенного почвенного покрова и среднемасштабное картографирование в пределах Енбекшиказахского района Алматинской области. Мы уделяли особое внимание разработке методологических и методических подходов ландшафтного районирования территории.

Результаты исследования.

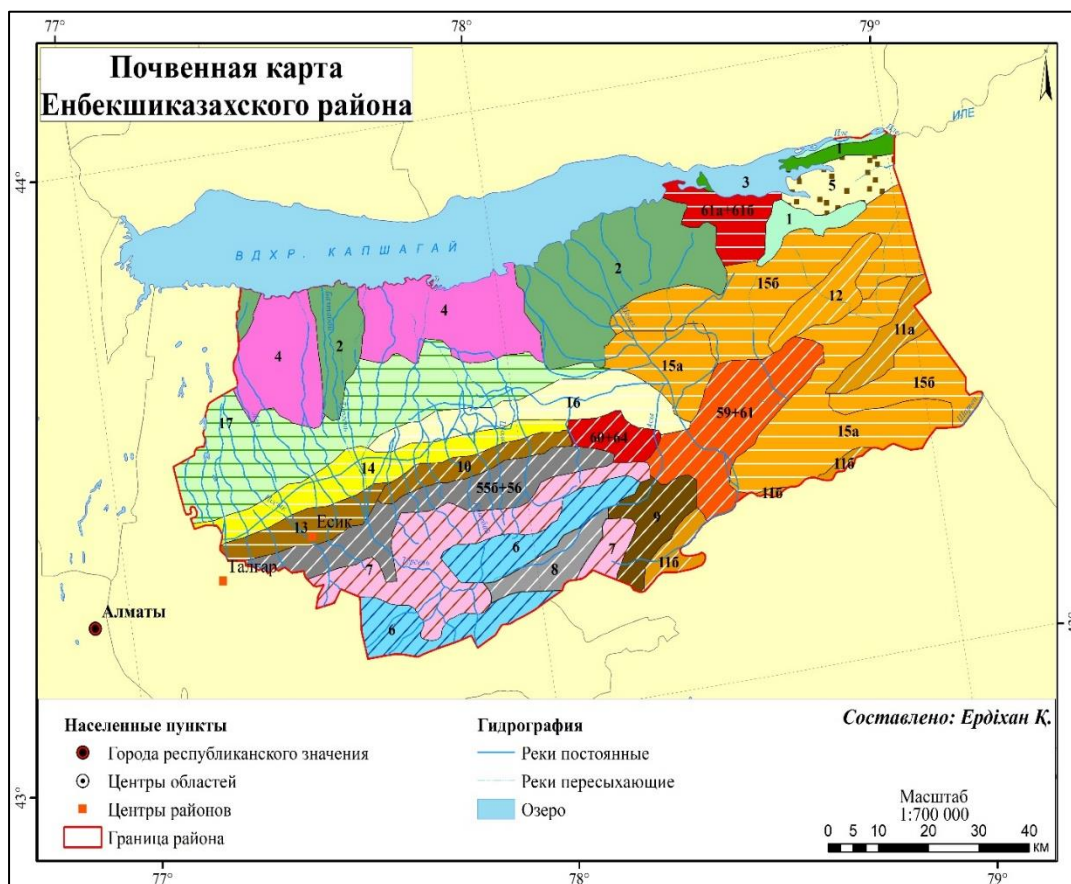

Рисунок 1 – Карта почвы исследуемой территории

Типы почв

Почвы равнин

- 1 Такыровидные и такыры, местами со светло-бурыми такыровидными
- 2 Лиманно-луговые
- 3 Пойменные луговые
- 4 Солончаки континентальные
- 5 Пески пустынные с почвообразованием бурого типа

Почвы гор

- 6 Горно-луговые с высокогорными лугово-степными соляными и высокогорными темноцветными
- 7 Горно-лесные темноцветные и горные лесолуговые, местами с горными лугово-степными и с горно-степными соляными (термоксероморфными)
- 8 Горные черноземы выщелоченные, отчасти глубокоотбеленные и типичные
- 9 Горные черноземы степные (обыкновенные и южные) с горно-степными соляными (термоксероморфными)
- 10 Горные темно-каштановые, местами с горными серо-каштановыми
- 11a Горные каштановые
- 11б Горные местами с горными черноземами степными
- 12 Горные бурые пустынные
- 13 Местами с предгорными черноземами степными
- 14 Предгорные серо-каштановые
- 15a Предгорные бурые
- 15б Предгорные серо-бурые
- 16 Предгорные сероземы обыкновенные северные
- 17 Предгорные лугово-сероземные
- 55б+56 Горные черноземы выщелоченные, отчасти глубокоотбеленные и типичные + Горные черноземы степные (обыкновенные и южные) с горно-степными соляными
- 59+60 Горные светло-каштановые + Горные бурые пустынные
- 61+62 Горные серо-каштановые + горные сероземы
- 63+64 Горные бурые пустынные + Горные серо-бурые пустынные

Выводы. Анализ данных дистанционного зондирования, сопровождающийся изучением фондового материала и полевыми экспедиционными исследованиями, позволил создать карту современного состояния почвенного покрова исследуемой территории, которая может быть использована различными ведомствами при планировании использования земельных ресурсов.

Список используемой литературы

1. Почтовые индексы Казахстана
2. База КАТО. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. Дата обращения 6 декабря 2016.
3. Енбекшиказахский район // Казахстан. Национальная энциклопедия. — Алматы: Қазақ энциклопедиясы, 2005. — Т. II. — ISBN 9965-9746-3-2.
4. Казахская ССР / Гл. ред. Р. Н. Нурғалиев. — Алма-Ата: Гл. ред. Казахской советской энциклопедии, 1988. — Т. 2. — С. 585. — 608 с. — 31 300 экз. — ISBN 5-89800-002-X.

АҚТӨБЕ ОБЛЫСЫ ХРОМТАУ АУДАНЫНЫҢ ТАБИҒИ ОРТАСЫНА ӘСЕР ЕТУШІ ТЕХНОГЕНДІК ФАКТОРЛАР

Есенова Ж.К.¹, Бекетова А.Т.²

Ғылыми жетекшісі – PhD, доцент ЕНУ, Ж.Г.Берденов

¹Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Физикалық және экономикалық география кафедрасының 1-ші курстың магистранты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

²Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті Физикалық және экономикалық география кафедрасының 2-ші курстың докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан.

Аңдатпа. Мақалада Ақтөбе облысының Хромтау ауданының техногендік геожүйелері қарастырылды. "Техногендік геожүйелер" ұғымына түсінік беріліп, аудандағы техногендік геожүйелерге сипаттама берілді. Техногендік жүйелердің қоршаған ортаға деген кері әсеріне шолу жасалып, зиян әсердің күшін азайтуға бірқатар ұсыныстар берілді. Антропогендік әсердің қоршаған ортаға тигізіп жатқан әсері деңгейін төмендетудің маңыздылығы көрсетілді және арнайы іс-шаралардың қажеттілігі түсіндірілді.

Кілт сөздер: техногенез, минералды ресурстар, геожүйе, табиғи геожүйе, техногендік геожүйе, тау-кен өндіру өнеркәсібі, карьер, үйінділер

Кіріспе. Техногенез - белгілі бір мөлшерде сыртқы факторлардың әсерінен өзгеретін ішкі заңдылықты процесс. Ғылыми білімнің дамуы адамзат қоғамының дамуына тәкелей тәуелді. Техниканың дамуы қоғам мен ғылымның дамуымен тығыз байланысты, бірақ техниканың бір жай-күйінің басқалардан сабақтастығы байқалатындықтан, дербестік белгілеріне ие. Жалпы қоғамдық формациялардың өзгеруі, экономиканың, ғылымның, техниканың, өнердің және т.б. адамзат мәдениетінің өзге де атрибуттарының дамуы техногенез тарихының біртұтас процесі болып табылады.

Техника мен адам қоғамының әрекеттері әсерінен табиғаттың интенсивті түрде техногендік өзгеріске ұшырауы эмпирикалық білімнің қарқынды дамуы кезеңдерінен, нақтырақ айтсақ, қайта өрлеу дәуірінен басталды. Жер тарихындағы кейбір оқиғалардың жасы цифрларын миллион жылдармен көрсетуге болады: жер қыртысының қалыптасуы - 4500, омыртқалылардың пайда болуы - 500, сүтқоректілердің пайда болуы - 245, адамның пайда болуы - 2, егін шаруашылығының қалыптасуы - 0,006, эмпирикалық білімдер жарылысы (В. И. Вернадский айтуы бойынша) және техниканың интенсивті дамуы - 0,0002 миллион жыл. Соңғы мардымсыз геологиялық уақыт аралығында жер беті мен биосферада табиғи тепе-теңдікті бұзатын ландшафт пен жер бедерінің өте күрделі өзгерістері болып өтті.

Техногенез себептері туралы сұрақтар глобалды процесс ретінде техногенезді анықтайтын немесе оған әсер ететін көптеген факторлардың өзара байланысы тұрғысында аса қиын болып есептеледі. Басты факторлар болып адам, адамзат қоғамы, техника және "қоршаған орта" табылады. Қазіргі таңда техногенез - глобалды аспект бойынша көп жағдайда басқаруға келмейтін процесс, жалпы айтқанда, қазіргі геологиялық кезеңде адам ақылы мен қалауына бағынбайды. Процесс әртүрлі иерархиялық деңгейлерде, оның ішінде шартты түрде ерекшеленетін локальді, жергілікті, аймақтық және глобалды деңгейлерде жүреді. Локальді процестерге адамдар жиі әрі саналы түрде араласып, олардың бағытын өзгертеді. Аймақтық және глобалды деңгейлердегі техногенез стихиялы түрде болады. Локальді деңгейдегі біздің биосфераны жақсарту мақсатындағы әрекеттеріміз біздің қалауымызға қарамастан қоршаған ортаның аймақтық және глобалды деңгейлерінде бұзылуы мен адам деградациясына алып келуі мүмкін. Әртүрлі деңгейлердегі техногендік процестердің өзара байланысы әлі күнге дейін жеткілікті зерттелмеуде [1].

Техногенез процесінің қарқынды жүруіне байланысты табиғатта, бізді қоршаған ортада табиғи гесожүйелермен қатар техногендік геожүйелер пайда болып, дамуда. Ең алғашқы болып "геожүйе" түсінігін 1963 жылы Б. В. Сочава ұсынған болатын. Геожүйе деп ғалым жер

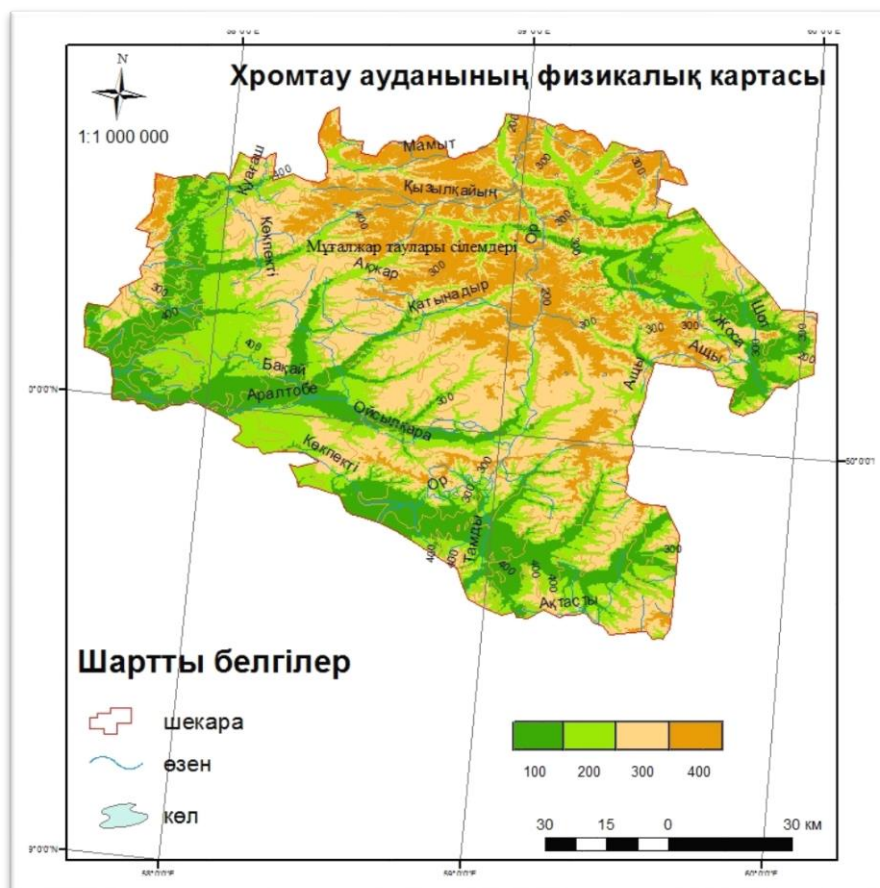
беті тіршілігі сферасы мен теңіздер мен мұхиттар сферасында қалыптасатын табиғи құрылымдарды атады. Табиғи геожүйе деп Б. В. Сочава табиғаттың жеке компоненттері бір-бірімен, көрші участкелермен, адам қоғамымен, космоспен тығыз байланыста болатын нақты территорияны атады. "Геожүйе" түсінігінің дамуына шолу жасай отырып, А. М. Котельников табиғи геожүйелер ілімімен қатар табиғи-техникалық жүйелердің (геотехжүйелердің) ілімі дамып жатқанын айтып өткен. Табиғи-техникалық жүйелердің (геотехжүйелердің) ілімін ең бірінші болып 1967 жылы В. С. Преображенский негіздеген. Әртүрлі жасанды объектілердің жиынтығы техника өзгертуші ролін атқара отырып, геотехжүйелердің маңызды құрам бөлшегі болып табылады. Геотехжүйелер табиғат ресурстарын өндіруді, оларды өндеуді және қалдықтарды жоюды көздейтін өнеркәсіптің жеке бағыттары арқасында дамып отыр. Геотехжүйелерге ауылшаруашылық жерлері, мұнай өндіру кешендері, тау-кен өндіру жерлері, электростанциялар, су қоймалары, бөгендер, т.б. жатады. Территориялық жобалау мен жоспарлау мақсатында өнеркәсіптік табиғи-техникалық геожүйелер моделін дамытуда үш жүйе асты құрылымдары айқындалды:

- техникалық: біртұтас өндірістік-технологиялық процесс пен өндірістік инфрақұрылыммен біріктірілген өнеркәсіпке арналған инженерлік құрылыстар кешендер;
- табиғи: қолданылуы өндірістік кешендердің қалыптасуы мен әрекет етуі үшін қажет және техникалық жүйелердің әсеріне қатты ұшырайтын табиғи кешендер немесе табиғи компоненттер;
- басқарушылық: техникалық және табиғи жүйе асты құрылымдарының өзара әрекеттестігін жүзеге асырушы [2].

Зерттеу территориясы. Геоморфологиялық тұрғыдан Хромтау ауданы территориясы Мұғалжар тауларының бөліктеріне жатады, аналық жыныстардың ұсақ қиыршықтары араласқан, саздақтар мен сазды құмдармен жабылған еңіс эллювиальді-делювиальді жазық болып келеді. Мұндағы салыстырмалы биіктіктер 300-350 м аралығында ауытқиды. Қаладан оңтүстік шығысқа қарай биіктіктері 380-440 м болатын көтерілімдер жиі кездеседі. Қала және оның маңындағы территориялар құрғақ дала зонасында қара қоңыр-қоңыр топырақта орналасқан. Территория климаты шұғыл континентті. Қарастырылып отырған территория су ресурстары бойынша Ор-Ырғыз гидрологиялық аймағына жатады (сурет 1) [3].

Хромтау ауданындағы негізгі техногендік геожүйелер ауданды бүкіл әлемге танымал етіп отырған хром рудасының кен орындарында қалыптасқан. Басты кен орындарына тоқталып кететін болсақ, олар:

- "№ 21" кен орны: 1937 жылы жақын орналасқан кен орындарындағы іздеу-барлау жұмыстары нәтижесінде анықталған болатын. Ақтөбе облысының Дөң станциясынан оңтүстікке қарай 5 км-де орналасқан [5].
- "Восход" кен орны: 1965 жылы гравиметриялық аномалияны бұрғылау арқылы тексерісі нәтижесінде анықталды. Кен орны Ақтөбе облысының Дөң селосынан солтүстік-батысқа қарай орналасқан [6].
- "Первомайское" кен орны: 1960 жылы іздеу-құрылымдық бұрғылау нәтижесінде табылды. Кен орны Ақтөбе облысының Дөң селосынан солтүстік-батысқа қарай 10 км-де орналасқан [8].
- "Дөң" кен орны тобы (№ 15, 19, 24, 25) 1937 жылы 1:10000 масштабтағы геологиялық картаны жасауды магнитометриялық және гравиметриялық түсірілімдермен бірге жүргізу барысында табылған болатын. Кен орны Дөң станциясынан шығысқа қарай 1 км-де орналасқан [7].
- "Алмаз-Жемчужина" кен орны: 1936 жылы 1:200000 масштабтағы геологиялық түсірілімдер кезінде анықталды. Хромтау қаласынан 1 км оңтүстікке қарай орналасқан (сурет 2) [4].

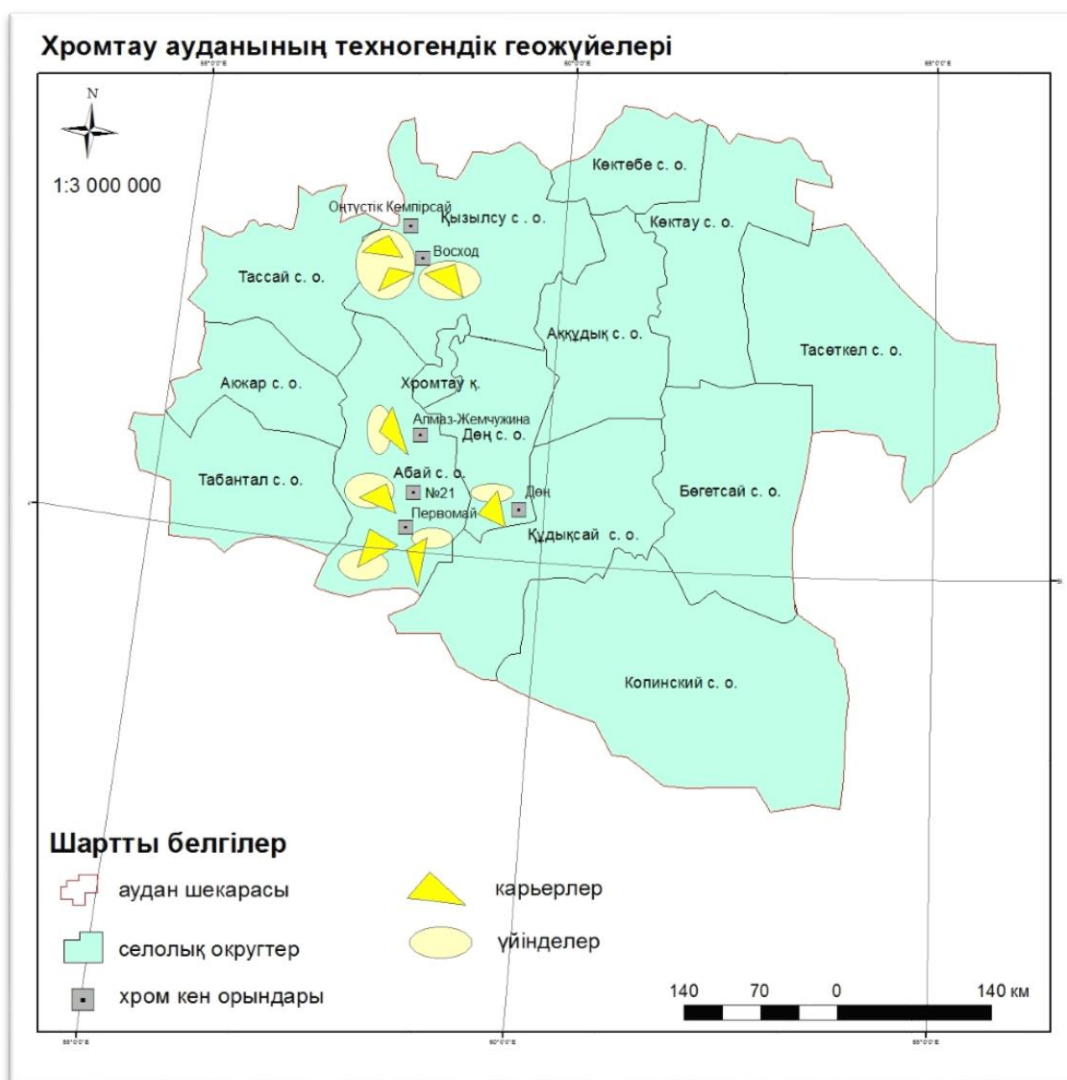

Сурет 1 Хромтау ауданының физикалық картасы

Зерттеу жұмыстары дәстүрлі және қолданбалы әдістерін қолдану арқылы жүргізілді. Нақтырақ айтатын болсақ, сипаттау, логикалық анализ, синтез, картографиялық, геоақпараттық әдістер қолданылды. Геоақпараттық жүйелер, оның ішінде ArcGis арнайы бағдарламасы қолданылып, бірқатар тақырыптық карталар жасалды.

Анализ және талқылау. Қарастырылып отырған аудан территориясындағы негізгі техногендік объектілер олар - *карьерлер мен кен қалдықтарының үйінділері* (сурет 2).

Карьерлер - қандай да бір кен түрін ашық әдіспен өндіру орындары ретінде жасалатын жасанды геологиялық және географиялық объектілер. Карьер деп, сонымен қатар, пайдалы қазбаларды ашық әдіспен өндіру барысында қалыптасқан жер қыртысындағы ойпаңдарды атайды. Карьер өз кезегінде қозғалуы тау массасының карьер аумағы контурында ойылуын қамтамасыз ететін кемерлер жүйесінен тұрады. Ашу жұмыстары барысында жабынды жыныстар үйінділерге айналады, өндіріс жұмыстары ойпаңның қалыптасуын және руданың өнеркәсіптік алаңға жылжуын қамтамасыз етеді. Жасанды түрде қалыптаса отырып карьерлер тек адамзат оны пайдаланып жатқан кезде ғана әрекет етеді. Географиялық, геологиялық тұрғыдан карьерлер тау-кен өндірісінде маңызды орынға ие болса, керісінше, экологиялық тұрғыдан ол тек қолайсыз құбылыс ретінде қарастырылады, себебі оның жасалуы барысында ағаштар кесіледі, топырақ жамылғысы мен жер асты суларының баланстық режимі бұзылады. Жарылыстар мен техника шуылы жануарлар мен құстарды қорқытады. Карьерлер қоршаған ортаға әртүрлі көптеген негативті әсер етуі мүмкін. Олардың кейбіріне тоқталсақ,

Сурет 2 Хромтау ауданының техногендік геожүйелері

Эрозия. Ашық әдіспен өндіру жүргізілетін кен орындары өсімдік жамылғысынан тазартылады және бұл көп жағдайда эрозияның әртүрлі түрлеріне деген топырақтың тұрақтылығын азайтады. Эрозия дегеніміз топырақтың құнарлы қабаттарының жел немесе су ағындары әсерінен бұзылуы мен шайылуы. Эрозияның басты себептерінің бірі болып осы карьерлер болып табылады. Эрозия топырақ жамылғысына айтарлықтай негативті әсер етеді, көп жағдайда оны толығымен бұзады. Өсімдіктердің биологиялық өнімділігі төмендеп, егін өнімділігі де азаяды.

Жер қойнауына әсері. Жер қойнауының негізгі байлығы ол - минералды-шикізаттық ресурстар. Пайдалы қазбаларды өңдеу мақсатында өндіру жер қойнауын игерудегі негізгі мақсат болып табылады. Бірақ та минералды шикізатты үздіксіз пайдалану ғылыми негізделген, кен байлықтарын эффективті пайдалану құндылығын арттыра отырып, барлық ұйымдар мен азаматтардан жер қойнауы байлықтарына мұқият болуды талап етеді. Жалпы айтатын болсақ, жер қойнауын рационалды пайдалану мен қорғау қажеттігі туындайды. Қазіргі таңда жер қойнауы тек кен көзі ретінде ғана емес, сонымен бірге, қалдықтарды сақтау резервуары ретінде қарастырылады. Жер қойнауының экологиялық жағдайы оған деген адам әрекетінің күші мен сипатына арқылы анықталады. Замануи қазіргі кезеңде жер қойнауына деген антропогендік әсердің масштабы өте үлкен. Жер қойнауын игеру және өңдеу қоршаған ортаның барлық компоненттеріне және оның сапасына зияны тигізеді. Чернобыль АЭС-де болған ірі апатты есепке алмағанда, негативті әсерінің күші бойынша тау-кен өндіру өнеркәсібімен салыстыруға болатын шаруашылықтың өзге саласы жоқ.

Карьерлердің қоршаған ортаға жанама әсері. Тек карьерлердің өздері ғана емес, олармен байланысты өзге де факторлар қоршаған ортаға кері әсерін тигізеді.

Үйінділер. Үйінділер - тау-кен өндіру жұмыстары кезінде жер бетінде қалыптасатын бос жыныстардың немесе кондициясы жоқ минералдық шикізаттардың массасы. Сыртқы формаларына қарай және материалдың жату сипатына қарай үйінділер келесідей жіктеледі: конустық, жоталы, тегіс, ішкі және сыртқы. Үйінді қалыптасуы - арнайы аумақтарға бос жыныстарды орналастыру процесі; карьерлердегі өндіру жұмыстарының соңғы сатысы.

Үйінділер әртүрлі заттар тастандыларының көз болуы мүмкін. Тастандылардың негізгі компоненті болып су буы табылады. Бу газды тастандылармен атмосфераға террикондардан улы элементтердің, сынап, мышьяк, кадмийдің, т.б. ұшпа қоспалары түседі. Террикондардан шығатын тастандылар селитебті территорияларды қосқанда үлкен аумақтарды ала отырып жүздеген метрлерге тарай алады. Тастанды компоненттері жер бетіне шөгіп, топырақты ластайды. Осы кезде олардың сейілу ореолы қалыптастады. Өзен ааңғарларының батпақтанған бөліктері мен өткелдердің түптері салыстырмалы түрде қатты ластанады. Террикондар мен ластаушы заттардың сейілу ореолдары топырақта сулы ортаның сульфаттар мен улы компоненттермен ластануының көзі қызметін атқарады. Террикондар мен топырақ бетіндегі сілтілендіргіш, ерігіш сульфаттар жер беті ағыстары ластайды, ал жер асты сулары ластанған атмосфералық жауын-шашын инфильтрациясы арқылы ластанады.

Карьерлер мен үйінділердің қоршаған ортаға кері әсерін азайтудың шаралары. Карьерлерде рекультивация олардың сумен басылуы, толтырылуы арқылы жүреді. Ол үшін ең алдымен карьердің түбі тегістеледі, кейін беткейлердә тегістейді. Карьерді табиғи көлмен канал арқылы немесе мүмкіндік болған жағдайда жер асты суымен байланыстыра отырып суға толтырады. Нәтижесінде керемет демалыс орны, жануарлардың суда жүзетін құстар мен балықтардың жаңа тіршілік ортасы пайда болады. Карьерлер мен бірге үйінділердің де негативті әсерін азайтатын тағы бір әдіс бар. Бұл әдіс бойынша карьерлер бос жыныстардың үйінділерімен жабылып, антропогендік әсердің біршама көлемі төмендейді. Террикондарға өсімдік отырғызу айтарлықтай қиындықтар туғызуы мүмкін. Қорғаныш жасыл желектерді беткі жыныстық қабаты уақыт өте келе эрозия мен үгілуге ұшыраған тек ескі террикондарда ғана отырғызу мүмкіншілігі жоғарырақ [9].

Қорытынды. Барлығымыз білетіндей техногендік геожүйелер өз кезегінде қоршаған ортада қандай да бір өзгерістердің пайда болуына себепші болады. Табиғи геожүйелер және ондағы кейбір компоненттер сол өзгерістерге төзіп, тұрақтылығын сақтай алса, өзгелері керісінше әлсіздік танытып, не қасиеттерін өзгертіп, тіршілік ету жағдайын басқаша бейімдеуі мүмкін, не түбегейлі жойылуы мүмкін. Сондықтан да табиғи геожүйелер мен техногенді геожүйелер арасындағы байланысты қадағалап, тепе-теңдікті сақтау әрекеттерін жасауға тырысу қажет. Арнайы зерттеулер, мониторингтар жүргізіліп, техногендік геожүйелердің әсерін заңнамалық тұрғыда негіздеу өте маңызды. Егер де облыстың табиғат алуантүрлілігін сақтап қалу үшін шұғыл шаралар жүргізілмесе, онда алдағы жақын уақыттарда ол қайтымсыз түрде жоғалуы мүмкін. Табиғи және техногендік геожүйелер арасындағы өзара байланысты реттеу арқылы адамзат өзінің де, қоршаған ортаның да тұрақты дамуын қамтамасыз ете алады. Адамның материалдық қажеттіліктерін қанағаттандыру мен ел экономикасын дамытуда қандай да бір ауданның табиғи-ресурстық потенциалы ғана емес, қоршаған ортаның қолайлы жағдайы да ерекше әрі басты рөл атқаратындығын түсіну қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. А. А. Лаврусевич. Основные черты техногенеза // Вестник МГСУ. 2010. № 4. С. 175-177.
2. С. Г. Платонова. Технологии исследования природно-техногенных систем. - Барнаул, 2016. - С. 10-13.

3. Көшім А.Ф., Сергеева А., Умирзакова Ж., Байдрахманова Г. Геоэкологическое состояние месторождения Хромтау и ее картографирование по разновременным космоснимкам Landsat // Вестник КазНУ. 2015. №2 (41). С. 310.
4. Алмаз-Жемчужина [Электрондық ресурс] // Геология және жер қойнауын пайдалану комитеті ресми сайты – URL: <http://info.geology.gov.kz/ru/informatsiya/spravochnik-mestorozhdenij-kazakhstanana/tverdye-poleznye-iskopaemye/item/%D0%B0%D0%BB%D0%BC%D0%B0%D0%B7%D0%B6%D0%B5%D0%BC%D1%87%D1%83%D0%B6%D0%B8%D0%BD%D0%B0-4>
5. 21 [Электрондық ресурс] // Геология және жер қойнауын пайдалану комитеті ресми сайты – URL: <http://info.geology.gov.kz/ru/informatsiya/spravochnik-mestorozhdenij-kazakhstanana/tverdye-poleznye-iskopaemye/item/21-2>
6. Восход [Электрондық ресурс] // Геология және жер қойнауын пайдалану комитеті ресми сайты – URL: <http://info.geology.gov.kz/ru/informatsiya/spravochnik-mestorozhdenij-kazakhstanana/tverdye-poleznye-iskopaemye/item/%D0%B2%D0%BE%D1%81%D1%85%D0%BE%D0%B4-4>
7. Донская группа [Электрондық ресурс] // Геология және жер қойнауын пайдалану комитеті ресми сайты – URL: <http://info.geology.gov.kz/ru/informatsiya/spravochnik-mestorozhdenij-kazakhstanana/tverdye-poleznye-iskopaemye/item/%D0%B4%D0%BE%D0%BD%D1%81%D0%BA%D0%B0%D1%8F-%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%BF%D0%BF%D0%B0-5>
8. Первомайское [Электрондық ресурс] // Геология және жер қойнауын пайдалану комитеті ресми сайты – URL: <http://info.geology.gov.kz/ru/informatsiya/spravochnik-mestorozhdenij-kazakhstanana/tverdye-poleznye-iskopaemye/item/%D0%BF%D0%B5%D1%80%D0%B2%D0%BE%D0%BC%D0%B0%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%BE%D0%B5-3>
9. Воздействие на окружающую среду открытых горных разработок [Электрондық ресурс] // – URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/vozdeystvie-na-okruzhayuschuyu-sredu-otkrytyh-gornyh-razrabotok>.

РОЛЬ ГИС-ТЕХНОЛОГИЙ В АНАЛИЗЕ И УПРАВЛЕНИИ СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫМИ УГОДЬЯМИ

Абильдинов К.К.

Научный руководитель – PhD, доцент ЕНУ, Берденов Ж.Г.

Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан, Казахстан

Введение. Благодаря особенностям физико-географического расположения страны, она обладает значительными ресурсами для развития аграрного сектора. В последние годы государство предпринимает активные меры по поддержке сельского хозяйства и интенсификации сельскохозяйственного производства в стране. Из Послания Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана (10 января 2018 года): «Смарт Технологии - это прорыв в развитии агропромышленного комплекса. Аграрная политика должна быть направлена на радикальное повышение производительности труда и увеличение экспорта переработанной сельскохозяйственной продукции. Для решения этой проблемы важно коренным образом переориентировать весь агропромышленный комплекс. Приоритет следует отдавать развитию аграрной науки. Это должно быть в первую очередь связано с передачей новых технологий и их адаптацией к внутренним условиям. В то же время необходимо поощрять тех, кто использует землю взамен и принимает меры против неэффективных пользователей.

Научный интерес к использованию методов дистанционного зондирования природных ресурсов Земли возрос в последние годы с появлением многих видов региональных исследований. Они, в свою очередь, могут использоваться как для улучшения содержания универсальных карт, так и для создания специализированных карт различного назначения. Разработка новых методов автоматической обработки изображений с использованием программного обеспечения ГИС способствовала успеху многих региональных исследований.

При анализе спутниковых изображений следует иметь в виду, что эти материалы должны дополняться различными наземными и воздушными методами для дистанционного зондирования недр с использованием картографических материалов. Изучение характеристик яркости исследуемой территории позволяет использовать их в тематической интерпретации рельефа и при картировании исследуемой территории.

Обширные территории, занимаемые сельскохозяйственными угодьями, довольно сложно контролировать из-за недостатка точных карт, неразвитой сети пунктов оперативного мониторинга, наземных станций, в том числе и метеорологических, отсутствия авиационной поддержки, ввиду дороговизны содержания штата и т.д. Кроме того, в силу различного рода природных процессов, происходит постоянное изменение границ посевных площадей, характеристик почв и условий вегетации на различных полях и от участка к участку. Все эти факторы препятствуют получению объективной, оперативной информации, необходимой для констатации текущей ситуации, ее оценки и прогнозирования. А без этого практически невозможны увеличение производства сельскохозяйственной продукции, оптимизация использования земель, прогнозирование урожайности, уменьшение затрат и повышение рентабельности. За рубежом аналогичные проблемы успешно решаются благодаря применению данных аэро- и космической съемки, а также широкому использованию средств спутниковой навигации (GPS) при мониторинге посевов и при сборе урожая, для изучения состояния растительного покрова и прогноза продуктивности выращиваемых культур. В нашей стране использование данных спутникового зондирования в сельском хозяйстве представляет собой быстро развивающееся и перспективное направление. Материалы космической съемки могут помочь как для решения комплексных задач управления сельскохозяйственными территориями, так и в узкоспециализированных направлениях.

Типичными задачами в этой области являются: инвентаризация сельскохозяйственных угодий, контроль состояния посевов, выделение участков эрозии, заболачивания, засоленности и опустынивания, определение состава почв, слежение за качеством и своевременностью проведения различных сельскохозяйственных мероприятий. При систематической повторяемости съемок — наблюдение за динамикой развития сельскохозяйственных культур и прогнозирование урожайности. Например, зная, как меняется спектральная яркость растительности в течение вегетационного периода, можно по тону изображения полей судить об их агротехническом состоянии. После перезимовки состояние озимых культур оценивается по различию в цвете здоровых и погибших растений, состояние озимых и яровых до уборки урожая — на основе учета степени покрытости почвы всходами и равномерности их распределения.

Использование карт вегетационных индексов, полученных по космическим снимкам.

Как известно, отражение растительного покрова в красной и ближней инфракрасной областях электромагнитного спектра тесно связано с его зеленой фитомассой. Для того чтобы количественно оценить состояние растительности, широко применяется так называемый нормализованный разностный вегетационный индекс NDVI (Normalized Difference Vegetation Index). NDVI характеризует также плотность растительности, позволяет растениеводам оценить всхожесть и рост растений, продуктивность угодий. Индекс рассчитывается как разность значений отражения в ближней инфракрасной и красной областях спектра, деленная на их сумму. В результате значения NDVI меняются в диапазоне от -1 до 1 . Для зеленой растительности отражение в красной области всегда меньше, чем в ближней инфракрасной, за счет поглощения света хлорофиллом, поэтому значения NDVI для растительности не могут быть меньше 0 (см. таблицу ниже). Расчет индекса для каждого пиксела космического снимка по красной и ближней инфракрасной спектральным зонам позволяет получить производное изображение – карту NDVI. (Таблица 1)

Таблица 1

Тип объекта	Значение NDVI
Густая растительность	0,7
Разряженная растительность	0,5
Открытая почва	0,025
Облака	0
Снег и лед	-0,05
Вода	-0,25
Искусственные материалы (бетон, асфальт)	-0,5

NDVI позволяет выявить проблемные зоны угнетенной растительности, давая возможность принимать наиболее верные в долгосрочной перспективе решения, направленные на повышение урожайности. Участки с различным состоянием растительности или объемом зеленой фитомассы могут быть изображены различными цветами. При помощи статистической обработки карт NDVI помимо определения количества фитомассы можно также выделить площади посева различных сельскохозяйственных культур.

Космические снимки высокого разрешения позволяют решать задачи исследования гидрологического режима почв, установления источников и границ обводнения, выделения (по косвенным признакам) ареалов распространения различных видов растений. Данные дистанционных измерений помогают следить за состоянием естественных угодий, пастбищ и сенокосов, выявлять и контролировать развитие эрозионных процессов и вырабатывать противоэрозионные мероприятия.

Космические снимки позволяют в режиме, близком к реальному времени, получать достоверную информацию на обширные территории с высокой степенью детализации. По

спутниковым данным после математической обработки можно строить точные карты землепользования. Наборы последовательных снимков дают возможность оценить изменения в использовании земель и одновременно дать прогноз продуктивности сельскохозяйственных культур. (рисунок 1)

Рисунок 1. Снимок Landsat 7 ETM+, синтез RGB 3:2:1. Пространственное разрешение приведено к 15 м по панхроматическому каналу. Дата съемки: 9 апреля 2017 г. Пахотные земли Зерендинского района, Акмолинская область

Расчет NDVI базируется на двух наиболее стабильных (не зависящих от прочих факторов) участках спектральной кривой отражения сосудистых растений. В красной области спектра (0,6-0,7 мкм) лежит максимум поглощения солнечной радиации хлорофиллом высших сосудистых растений, а в инфракрасной области (0,7-1,0 мкм) находится область максимального отражения клеточных структур листа. То есть высокая фотосинтетическая активность (связанная, как правило, с густой растительностью) ведет к меньшему отражению в красной области спектра и большему в инфракрасной. Отношение этих показателей друг к другу позволяет четко отделять и анализировать растительные от прочих природных объектов. Использование же не простого отношения, а нормализованной разности между минимумом и максимумом отражений увеличивает точность измерения, позволяет уменьшить влияние таких явлений как различия в освещенности снимка, облачности, дымки, поглощение радиации атмосферой и пр. (рисунок 2)

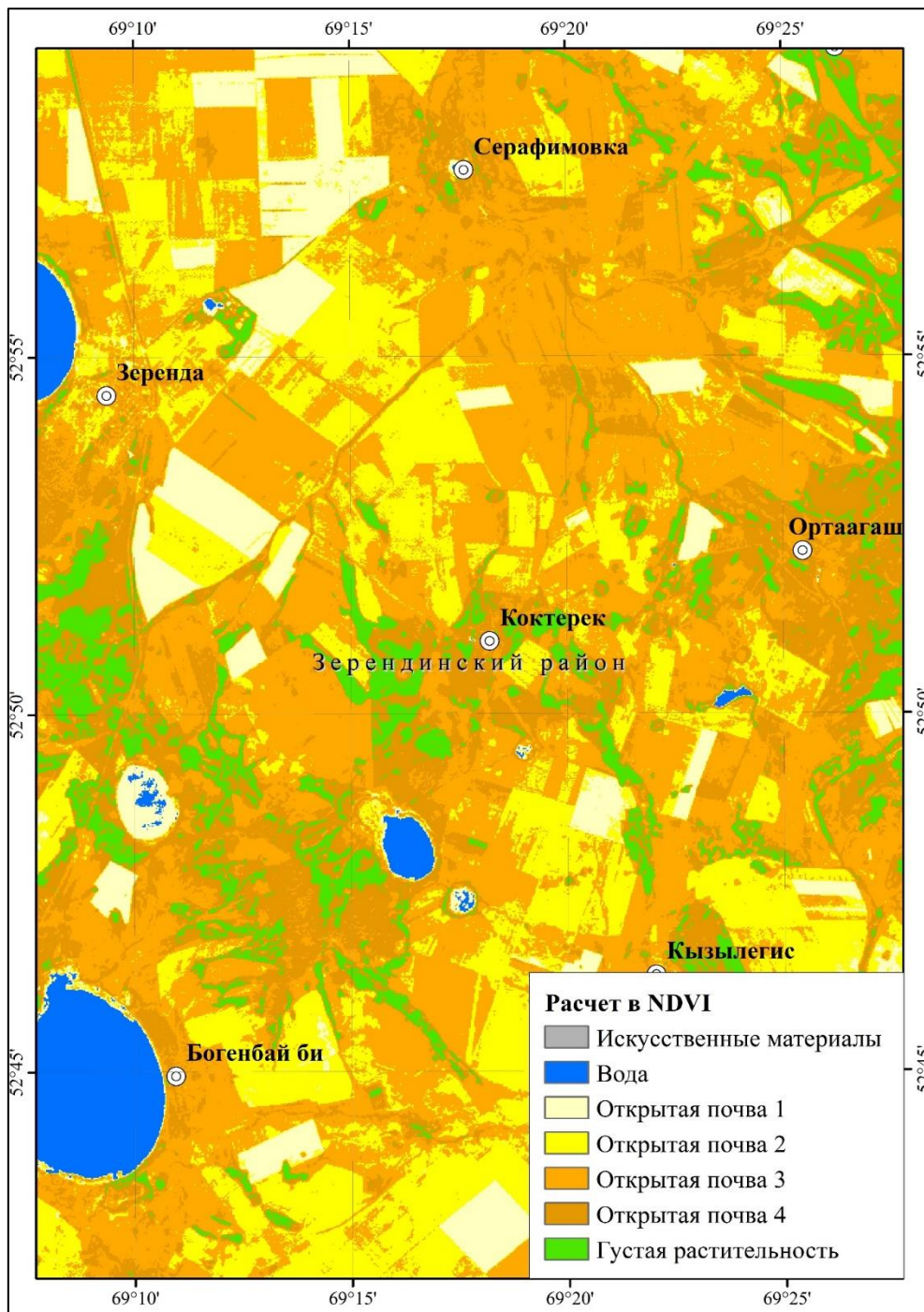

Рисунок 2. Мониторинг сельскохозяйственных угодий. Оценка количества зеленой фитомассы на основе расчета вегетационных индексов NDVI по космическим снимкам Landsat – 8

Пахотные земли Зерендинского района, Акмолинская область

В течение сезона вегетации отражающая способность растительности меняется в красном и ближнем инфракрасном каналах и зависит от многих факторов, в том числе от количества зеленой фитомассы и густоты растительного покрова. Вегетационный индекс NDVI позволяет частично скомпенсировать разные условия визирования со спутника для серии снимков и оценить изменение количества зеленой фитомассы в течение сезона. На картах NDVI участки с различным состоянием растительности или объемом фитомассы изображаются различными цветами. Как правило, используется шкала, показывающая значения в диапазоне от –1 до 1. При этом цветовая палитра NDVI может быть произвольной, как показано выше на примере последовательных карт NDVI Каневского района

Краснодарского края. Водная поверхность имеет отрицательное значение NDVI (в данном примере черные и синие тона), обнаженная почва без растительности и различные породы дают значения NDVI около нуля (белый и серый тон). По мере возрастания густоты растительности растут значения NDVI (красные и зеленые тона). С помощью спутникового мониторинга возможно контролировать сроки и качество проведения основных агротехнических работ и тем самым оптимизировать управление сельскохозяйственным производством.

Целесообразно в процессе мониторинга создавать архив еженедельных карт значений NDVI на район наблюдений. С его помощью становится возможным получение текущих оценок объемов зеленой фитомассы относительно средних многолетних значений, типичных для данного места в данную неделю. Эта информация может использоваться для мониторинга состояния сельскохозяйственных культур, пастбищ и прогнозной оценки их продуктивности. При помощи статистической обработки карт NDVI возможно также картографирование площадей распространения различных культур.

Таким образом, активное внедрение методов решения задач с помощью данных дистанционного зондирования может поднять сельскохозяйственное производство на качественно новый уровень.

Сосредоточение внимания на «географической вероятности» на картах дешифрирования рельефа Он имеет наибольшее значение индикатора, потому что хорошо читается на фотографиях. Существуют морфологические и морфометрические особенности современного рельефа, его эндогенных и экзогенных процессов, геологических структур, поверхностных и подземных вод, растительности и почвы. Особое внимание следует уделить интерпретации элементов и рельефов, которые являются индикаторами его динамического состояния.

В современной системе экономической деятельности человека сельское хозяйство является элементом социально-экономической сферы, наиболее близкой и наиболее тесно связанной с рельефом. В связи с этим станет очевидным влияние сельского хозяйства на окружающую среду и его важная роль в изменениях.

Современные тенденции в мировом сельском хозяйстве дают четкое представление о необходимости более эффективного и динамичного развития аграрного сектора, внедрения высокоэффективных систем ведения сельского хозяйства. Создание такой системы невозможно без использования многофункциональных и универсальных геоинформационных технологий. Современная географическая информационная система может оказать большую помощь в принятии решений, как на уровне сельскохозяйственных предприятий, так и на уровне управления отраслью, связанной с анализом, прогнозированием, планированием и моделированием широкого спектра сельскохозяйственных процессов. ГИС имеет инструменты и методы для сбора, хранения и обработки большого количества неточной информации в данной области. Возможность использования аэрофотоснимков позволяет быстро контролировать состояние растительности и ее продуктивность, определять очаги деградации урожая и почвы и т. Д. также важно для.

Стремительное развитие промышленного и сельскохозяйственного производства в глобальном масштабе на сегодняшний день принесло беспрецедентную антропогенную нагрузку на весь природный комплекс. Прямое или косвенное воздействие человека на окружающую среду привело к утрате первоначального вида всех природных территорий, и происходящие в них эволюционные процессы иногда происходят в совершенно новых «технологических» условиях.

ГИС обеспечивает основу для интеграции, управления, анализа и графического представления конкретных явлений для улучшения процесса принятия решений. Разработка удобных графических интерфейсов для внедрения аналитических моделей в ГИС является одним из направлений современной системы управления сельским хозяйством. Технологическое или точное земледелие, ГИС, GPS-приемники, датчики постоянной урожайности, геостатистика и пользователи с переменной скоростью - это инновационные

способы устойчивой сельскохозяйственной практики. ГИС также может внести значительный вклад в управление водосборными бассейнами, управление культурами и анализ политического управления.

Проблема эффективного использования сельскохозяйственных земель, стремление промышленности перейти к интенсивной форме развития обусловили необходимость создания новой и эффективной сельскохозяйственной системы. Деграция земельных ресурсов страны, засушливость большей части земель, экологическая нестабильность подняли вопрос об устойчивости сельского хозяйства Казахстана. Необходима дополнительная информация, чтобы помочь лицам, принимающим решения на всех уровнях, понять возможные последствия решения, а также разработать планы и политику для удовлетворения растущего спроса на продукты питания без ущерба для базы природных ресурсов.

На современном этапе приоритетом является оптимизация землепользования и сохранение биоразнообразия природных комплексов. Эта проблема должна решаться путем адаптивного озеленения, которое является основой новой системы земледелия. Это, с одной стороны, обеспечивает максимальный учет и защиту природных ресурсов, с другой стороны, ограничивает антропогенное воздействие на окружающую среду.

Чтобы перейти к адаптивному ландшафтному земледелию, прежде всего необходимо знать специфику местных природных ландшафтов, поэтому необходимо создать пространственно-тематическую базу данных. Такая база данных существует в организациях, занимающихся научно-исследовательскими и проектными работами в области сельского хозяйства, но существует много банков с широким спектром ценной информации, часто представляемой на бумаге. Традиционная технология анализа этих материалов приводит к значительным затратам усилий, времени, потере некоторой информации со стороны научного сообщества, а также к ошибкам, снижающим ценность окончательных выводов. Процесс анализа может быть оптимизирован с помощью информационных технологий. Геоинформационные системы и ГИС-технологии играют важную роль в сборе, хранении и анализе пространственной информации, что может значительно повысить качество исследований, а также актуальность и своевременность получаемой информации.

ГИС работает с пространственными измерениями с использованием цифровой пространственной базы данных с географической привязкой.

Сельское хозяйство является пространственным явлением, которое не зависит от аспектов, связанных с местоположением. ГИС является относительно молодой областью информационных технологий, которая обрабатывает различные пространственные базы данных. Эти пространственные информационные технологии позволяют одновременно и точно изучать и анализировать широкий спектр сельскохозяйственных ресурсов, таких как почва, погода, гидрология и различные социально-экономические переменные. Одновременное изучение всех этих переменных в среде ГИС приводит к лучшему пониманию того, как сельскохозяйственные системы работают и взаимодействуют в пространстве и времени. Эта концепция приводит к развитию устойчивых и устойчивых динамических сельскохозяйственных технологий.

В качестве цели исследования поднята проблема актуализации использования геоинформационных технологий и технологий дистанционного зондирования в сельскохозяйственном секторе.

Исследование включает в себя методы пространственного анализа, географические информационные методы, методы дистанционного зондирования, математические, статистические методы, моделирование, сравнительные методы и др.

Кадастровая оценка земель очень важна при оценке земель сельскохозяйственного назначения. Следует отметить, что развитие вспашки, сельского хозяйства и животноводства порождает ряд экологических проблем. Потому что, исходя из концепции «устойчивого развития», мы не должны забывать об экономическом и социальном развитии страны, а также ее экологических аспектах.

Кадастровая оценка земель включает в себя ряд природных и социально-экономических показателей. Частичное решение общегеографических проблем невозможно без научно обоснованной кадастровой оценки земельных ресурсов. Известно, что тысячи видов растений, многие способы их использования, в конечном итоге естественное разнообразие, в корне определяют улучшение землепользования. Используемое сырье используется для описания природных условий (климат, топография, геологическое строение, растительность, гидрологические характеристики, водно-физические, химические и биологические характеристики почвы, общее экологическое состояние и особенности и т. Д.). Ключевая роль картографического материала возрастает. Наличие картографических карт от 1: 10000 до 1: 500 000, программное обеспечение для статистической обработки информации программного обеспечения: MS Excel, географические информационные системы: MapInfo Profesional 9.5.1, Arc Info 9.3, QUANTUM GIS 1.7, 3, спутниковая рабочая программа SAS Изображения с высоким разрешением, такие как PInet и другие, такие как экономические карты, космическая и аэрофотосъемка, становятся все более важными. Кроме того, кадастровая база данных включает в себя экологический аудит, экологический мониторинг, систему страхования, систему стандартизированных показателей, характеристики, отражающие текущую социокультурную ситуацию в районе исследования. В конечном итоге это определяется регулярным мониторингом социально-экологической и экономической ситуации для мониторинга общей динамики земельных ресурсов.

Основным вопросом при проведении оценки является правильный выбор или разработка критериев оценки. Экологический, эколого-экономический и социально-экономический статус природных и природно-технических систем не всегда оценивается с использованием определенных критериев, и их использование преднамеренно искажается. Поэтому разработка экологически и экономически оптимальных критериев остается одной из самых сложных проблем географии окружающей среды. Однако на современном этапе изучение различных системных состояний дает удовлетворительные результаты:

- в сфере промышленного производства - предельно допустимые значения выбросов и концентраций загрязняющих веществ;
- в сфере сельскохозяйственного производства - совокупные показатели загрязняющих веществ для растений и животных
- Критерии оценки структурного качества окружающей среды для природных комплексов.
- в социальной сфере - оценка ущерба от ухудшения здоровья людей, инвалидности, сокращения национального дохода;

Несмотря на удовлетворительное применение всех вышеперечисленных критериев, мы считаем, что все они, особенно экологические и экологические характеристики, не могут быть устойчивыми для всех регионов и в течение длительного времени, но должны периодически пересматриваться (не менее 5-10 лет).

В ходе исследования был выявлен ряд критериев достижения максимальных результатов. Новые информационные технологии будут необходимы для принятия подробных и своевременных решений, необходимых для сельскохозяйственной практики. Внедрение новых методов дистанционного зондирования позволит оценивать почвы, посевы, вредителей и беспрецедентные погодные наблюдения. Карты, созданные с помощью программного обеспечения ГИС, могут быть использованы для точного и своевременного использования входных данных во время полевых операций. Чтобы эффективно понимать и использовать информацию об истинной изменчивости измеряемых параметров на сельскохозяйственных угодьях, потребуются междисциплинарные исследования для сравнения методов измерения и аналитических методов с проблемами сельскохозяйственных культур. Управление базой данных и методы обработки изображений необходимы для извлечения полезной информации из очень большого набора данных. Геостатические методы должны быть улучшены как для эффективности отбора проб, так и для точной интерполяции редких данных.

В ближайшие годы использование эффективных информационных технологий будет играть важную роль в растениеводстве и управлении природными ресурсами. С этой точки зрения ГИС играет важную роль в принятии решений на разных уровнях сельского хозяйства. ГИС является важным инструментом информационных технологий, что очень важно для сельского хозяйства. Эта технология используется в оценке и анализе почв, гидрологии, погоды и т.д. Это позволяет проводить обширные исследования и разработки пространственных баз данных, таких как социально-экономическая интеграция. За последнее десятилетие чрезмерное использование удобрений, пестицидов и других химических веществ сказалось на производительности сельского хозяйства. В настоящее время сельскохозяйственное производство сталкивается со многими проблемами, такими как рост затрат, нехватка поливной воды, негативное влияние сельского хозяйства на окружающую среду и так далее. Чтобы выжить на высококонкурентном мировом рынке сельскохозяйственной продукции в условиях глобализации, фермеры должны производить высококачественную продукцию по низким ценам, используя экологически чистые методы. Одновременное изучение этих переменных приводит к лучшему пониманию различных процессов, связанных с сельским хозяйством, и их взаимодействия во времени и пространстве. Одной из областей исследований является связь моделей моделирования с базами данных ГИС, такими как модели моделирования растений, гидрологические модели, статистические модели. Благодаря взаимодействию с этими моделями ГИС становится мощной системой поддержки решений.

Список использованной литературы

1. Послание Первого Президента Республики Казахстан Нурсултана Назарбаева народу Казахстана от 10 января 2018 г. <https://www.akorda.kz/>
2. Виноградов Б.В. Космические методы экологических исследований. Изд-во: Мысль, Москва.- с.21; 285 с- 1976.
3. Смирнов Л.Е. Аэрокосмических методов для географических исследований. Санкт-Петербург, издательство Управление Санкт-Петербургского государственного университета.- 348 с. – 2005.
4. Темников В.Н., Столпаков А.В., Рухович Д.И. Система дистанционного мониторинга земель сельскохозяйственного назначения // ArcReview. - 2007.- № 1(40). - С. 9-10.
5. Лисецкий Ф.Н. Периодизация антропогенно обусловленной эволюции степных экосистем / Ф.Н. Лисецкий //Экология. – 1992. – № 5. – С. 17–25.
6. Лисецкий Ф.Н. Периодизация антропогенно обусловленной эволюции степных экосистем / Ф.Н. Лисецкий //Экология. – 1992. – № 5. – С. 17–25.

ТЕХНОГЕННОЕ ИЗМЕНЕНИЕ СОВРЕМЕННОГО ПОЧВЕННОГО ПОКРОВА ХРОМТАУСКОГО РАЙОНА ПОД ВОЗДЕЙСТВИЕМ ДОНСКОГО ГОРНО- ОБОГАТИТЕЛЬНОГО КОМБИНАТА

Бекетова А.Т.¹, Джаналеева Г.М.², Рамазанова Н.Е.³

¹Докторант Евразийского национального университета им.Л.Н.умилева специальности
6D060900-география, Астана, Казахстан

²Доктор географических наук, профессор кафедры физической и экономической географии
Евразийского национального университета им. Л.Н.Гумилева

³ PhD, доцент кафедры физической и экономической географии Евразийского национального
университета им. Л.Н.Гумилева

Абстракт. В работе дана характеристика почвенного покрова Хромтауского района Актюбинской области. В работе рассматривается современное состояние и его трансформация под воздействием техногенеза. Показан вклад горнодобывающей промышленности, в изменение геохимического состава почв. В работе описаны основные методы исследования, приведены данные полевых экспедиционных исследований за 2019 г. и данные фондовых материалов за 2015-2018 гг. для сравнительного анализа, представлены результаты химического анализа на содержание тяжелых металлов.

Ключевые слова: почвенный покров, горнодобывающая промышленность, тяжелые металлы, Донской горно-обогатительный комбинат, Хромтау.

Введение

Почва и ее ресурсы – одно из важнейших богатств человечества, от состояния которого во многом зависит благополучие нынешнего и судьба будущих поколений. Почва является не только основным средством сельскохозяйственного производства, но и важнейшим компонентом наземных биогеоценозов, надежным барьером на пути миграции загрязняющих веществ [1].

Однако в последнее время почвы претерпевают значительную деградацию. Современный техногенез является источником различных экологических проблем. Техногенные потоки вещества, образующиеся в ходе промышленной деятельности, чрезвычайно многообразны и содержат высокие концентрации широкого круга химических элементов.

Хорошо известна глобально-экологическая роль почвы как природного фильтра для разного рода техногенных загрязнителей, среди которых особое место занимают тяжелые металлы, поступающие на поверхность почвы от различных источников загрязнения. Почвенный покров является основным депо техногенной составляющей тяжелых металлов [2].

Появление в литературе термина «тяжелые металлы» было связано с появлением токсичности некоторых металлов и опасности их для живых организмов. Однако в группу «тяжелых» вошли и некоторые микроэлементы, жизненная необходимость и широкий спектр биологического действия которых неопровержимо доказаны. К тяжелым металлам относят группу химических элементов, обладающих свойствами металлов и металлоидов, плотностью более 5 г/см³. Для биологической классификации целесообразно руководствоваться не плотностью, а атомной массой. Исходя из этих данных, к тяжелым металлам относят химические элементы с атомной массой более 40 – 50 у.е. [3].

Весьма разнообразны техногенные источники поступления тяжелых металлов в почву. К наиболее важным источникам относят горнодобывающую промышленность [4].

Горнодобывающие модификации ландшафтов формируются в ходе производственно-хозяйственной деятельности человека в связи с добычей полезных ископаемых. В

соответствии с технологией разработок создаются уступы и террасы. Кроме скульптурных форм рельефа развиваются аккумулятивные образования, которые распространены на террасах нижних уровней карьеров или занимают площади за их пределами. Такие формы рельефа обычно сложены из материала, возникшего в результате вскрышных работ, дробления, а также складирования почвенного горизонта. Техногенное воздействие на почвенный покров трансформирует его, изменяет направления почвообразовательных процессов и свойства почв, загрязняет их поллютантами, в частности тяжелыми металлами [5]. Особенно выражено такое загрязнение в промышленном городе Хромтау Актюбинской области. Промышленность города представлена в основном главным предприятием государственного значения горнодобывающей промышленности – Донским горно-обогатительным комбинатом (ДГОК) по добыче хромитовых руд и обрабатывающей промышленности. Добыча хромитовых руд ведется открытым и шахтным методом. Доля города Хромтау из добываемых в республике хромитовых и никелевых руд составляет 100% [6].

Объективных данных о состоянии почвенного покрова г. Хромтау и прилегающей территории и о влиянии техногенеза на их геохимию существуют, но с активным темпом промышленной деятельности эти данные могут изменяться. Поэтому *целью* наших исследований является изучение влияния и оценка экологического состояния почв в зоне деятельности предприятия Донского ГОКа.

Объект исследования. Исследование и анализ проводили на территории Хромтауского района Актюбинской области. Объектом представлены почвы территории зон влияния Донского горно-обогатительного комбината.

Город Хромтау является городом районного значения и центром Хромтауского района. Город расположен в восточной части области, в 86 км от областного центра г.Актобе, в бассейне реки Орь [7].

В геоморфологическом отношении территория Хромтауского района располагается в пределах Мугоджарских гор и прилегающих к ним равнин. Наибольших высот горы достигают в западной части района, где сосредоточены вершины с отметками 360-440 метров. Абсолютные высоты предгорных равнин 280-350 метров.

На территории района четко выделяются пять природных районов по общности геоморфологических, геологических, гидрогеологических, почвенных и других природных условий [7]:

1. Орь-Илекский равнинно-сопочный район занимает самую северную часть территории Хромтауского района. Собственно Орь-Илекский район располагается между реками Илеком и Орь. По характеру рельефа представляет сопочную равнину с абсолютными отметками высот 280-440метров.

2. Хромтауский волнисто-увалистый район располагается на водоразделе рек Илек и Орь. Этот район представляет собой волнистую слабо озелененную равнину с абсолютными отметками 300-400м. Эта равнина расчленена многочисленными мелкими речками, являющимися притоками рек Орь и Жаман-Каргала, на ряд мелких водоразделов разнотравьем.

3. Актюбинский увалисто-равнинный район по устройству рельефа представляет увалистую равнину, значительно расчлененную широкими долинами и плоскими узкими водоразделами. Абсолютные высоты в пределах Хромтауского района 200-400метров. Гидрографическая сеть слабо развита и представлена небольшими ручьями и оврагами.

4. Средне-Орский правобережный увалисто-равнинный район располагается на правобережье среднего течения р. Орь (Коктюбинский сельский округ). Район представляет слабоволнистую равнину с абсолютными высотами 240-320м, с большим количеством мелких озер и западин. По этой равнине почти повсеместно поднимаются над поверхностью невысокие холмы и бугры.

5. Мугоджарский низкогорный район в пределах административного района захватывает самую южную часть его (сельские округа «Джамбул» и «Копинский»).

Район представляет древние сильно сглаженные невысокие горы с многочисленными цепочками округлых куполообразных вершин, имеющих наивысшие отметки 500-619 и в пределах описываемого административного района – 320-360 метров. Рельеф сильно расчлененный, грядово-бугристый. Многочисленные бугры, округлые и сглаженные, сложены плотными породами, прикрытыми маломощными щебнистым элювием.

Естественный почвенный покров района исследований представлен в основном тёмно-каштановыми малоразвитыми и тёмно-каштановыми неполно развитыми почвами, которые находятся в комплексе с тёмно-каштановыми карбонатными почвами [8].

Тёмно-каштановые почвы в районе в исследуемой территории формируются на средних и тяжелых суглинках. Глубина залегания грунтовых вод здесь обычно более 10 м, они не оказывают сколько-нибудь существенного влияния на ход почвообразования.

Для темно-каштановых почв характерен темно-серый или темно-каштановый цвет гумусового аккумулятивного горизонта (А) мощностью 15- 20 см, слабая уплотненность и комковатость. Буровато-серый или светло- бурый гумусовый горизонт (В) отличается значительным уплотнением. Желто-бурый, плотный карбонатный горизонт (С1), ореховатой структуры постепенно переходит в материнскую породу. Мощность гумусового горизонта (А+В) составляет 30-50 см. Выделения карбонатов в форме белоглазки или бесформенных белых пятен отмечаются на глубине 30-90 см, вскипание от соляной кислоты - с 30-50 см. Водорастворимые соли и гипс на глубине 1,5 – 2,5 м.

Поглощающий комплекс темно-каштановых почв насыщен в основном кальцием, составляющим 84 – 97% от суммы поглощенных оснований. Содержание магния достигает 10%, остальное приходится, в основном, на поглощенный натрий. Ряд почвоведов Казахстана (В.В. Редков, Ю.Г. Евстифеев и др.) считают, что морфологической особенностью почв темно-каштановых почв является остаточная солонцеватость, обусловленная наличием большого количественного обменного магния.

Тёмно-каштановые почвы в верхнем горизонте содержат (в зависимости уровня развитости профиля, механического состава и уровня засоленности почвенного профиля) от 2,5 - 3,0 до 3,5 - 4,5% гумуса. Отношение С:N составляет 10,4 - 11,4. Карбонаты залегают под гумусовым горизонтом. В тёмно-каштановых почвах карбонаты содержатся в количестве 4-6%. В лугово-каштановых почвах, сформированных пониженных массивах территорий, прилегающих в промплощадкам предприятий Донского ГОКа, содержание гумуса зачастую значительно выше, чем в зональных почвах (до 7 % и выше).

Наибольшему техногенному воздействию в настоящее время подвержены почвы территорий промышленных площадок Донского ГОКа. Большинство выбросов ингредиентов техногенеза сосредотачиваются на поверхности почвы, где происходит их постепенное депонирование, что, ведет к изменению химических и физико-химических свойств субстрата.

Данные исследования проводились в период в летнее время 2019 г. для того, чтобы определить места отбора проб почвы зон промышленных площадок и получить наиболее достоверные данные о геохимическом составе почвенного покрова.

Материал и метод исследования. Основная часть фактических данных, рассматриваемых в статье, получена в результате полевых исследований 2019 г. Проводились наблюдения за состоянием почв в фоновых точках (15-20 км) предприятий Донского ГОКа. Определение тяжелых металлов в исследуемых почвенных участках проводились атомно-абсорбционным методом.

Атомная абсорбция – оптимальный метод анализа следовых количеств металлов. В методе атомно-абсорбционной спектроскопии концентрация элемента определяется по интенсивности поглощения света с характерной длиной волны атомным паром этого элемента [9].

С целью сравнения состояния почв вокруг накопителей отходов предприятия Донского ГОКа были взяты данные анализов за 2015-2018гг. по исследуемому объекту, которые проводились ДГП ГНПОПЭ «Казмеханобр».

Результаты и обсуждение

Проведенные исследования позволили установить, что в почвах фоновых точек содержание гумуса составляет 3,3 – 2,2%; pH находится в пределах 7,2-8,3; почвы не засолены (сумма солей) составляет 0,041-0,047%), относятся к хлоридному по анионам и к сульфатно-содовому по катионам типам почвенного раствора. Здесь отмечено большое природное содержание хлоридов.

В таблице 1 представлены усредненные данные 2019г. по профилям шурфов №3, №4 и №5, где в числителе указаны валовые содержания металлов, а в знаменателе – их подвижные формы. В таблицах 2 и 3 представлены соответственно содержания валовых и подвижных форм тяжелых металлов по данным анализа 2015-2018 гг. в сравнении с 2019 г., в таблицах 4 и 5 сводный анализ валовых и подвижных форм микроэлементов по отдельным шурфам за весь период исследований [10].

Таблица 1 – Среднее содержание тяжелых металлов в почвах, расположенных в фоновых точках предприятий Донского ГОКа, мг/кг

Глубина горизонта, см	Cu	Pb	Ga	Mn	Ti	V	Cr
Фоновые точки							
0-10	10,00	23,33	3,33	500,00	500,00	256,67	1000,00
10-20	13,33	16,67	3,33	500,00	433,33	256,67	733,33 5,34
20-40	13,33	16,67	3,33	400,00	366,67	266,67	1000,00 6,48
>40	20,00	25,00	5,00	350,00	500,00	300,00	500,00
Средняя	14,17	20,42	3,75	437,50	450,00	270,00	808,33 5,75
ПДКп							
	23,0	32,00	-	1500,0	-	150,0	-
	3,0*	-	-	-	-	-	-
Среднее содержания в почвах мира							
	20,0	10,0	30,0	850,0	4600,0	100,0	90,0
Кларк в земной коре (по А.П.Виноградову)							
	47,0	16,0	19,0	1000,0	4500,0	90,0	83,0
Класс опасности							
	2	1	-	3	-	3	-
*	2	-	-	-	-	-	-
Глубина горизонта, см	Cr ³	Cr	Ni	Co	Zr	Zn	Ba
0-10	3,67	1,76	1183,33 7,20	150,00	63,33	300,00	0,00
10-20	3,02	2,32	1116,67 6,13	100,00	56,67	266,67	0,00
20-40	4,12	2,36	1116,67	140,00	63,33	233,33	0,00
>40			175,00	50,00	60,00	250,00	0,00
Средняя	3,61	2,15	897,92 6,67	110,00	60,83	262,50	0,00
ПДКп							
	-	-	35,0	-	-	110,0	-
	6,0*	0,05*	4,0*	5,0*	-	23,0*	-
Среднее содержания в почвах мира							
	-	-	40,0	10,0	300,0	50,0	500,0
Кларк в земной коре (по А.П.Виноградову)							
	-	-	58,0	18,0	170,0	83,0	650,0
Класс опасности							
	-	-	-	3	-	1	-
*	2	-	2	2	-	1	-
Примечания: 1. Жирным шрифтом выделены показания , превышающие ПДКп; 2. Жирным шрифтом и курсивом выделены показания , превышающие средние содержания в почвах мира * - для подвижных форм.							

Таблица 2 – Содержание валовых форм тяжелых металлов в почвах, отобранных в 2019 г. в фоновых точках предприятий Донского ГОКа, мг/кг

Глубина отбора, см	Год					Средний уровень	Год					Средний уровень
	2015	2016	2017	2018	2019		2015	2016	2017	2018	2019	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Cu (ПДКп – 23 мг/кг, Ср в почвах мира – 20 мг/кг)							Pb (ПДКп – 32 мг/кг, Ср в почвах мира – 10 мг/кг)					
0-10	20,00	20,00	15,00	8,33	10,00	14,67	20,00	20,00	15,00	11,00	23,33	17,87
10-30	20,00	20,00	15,00	7,50	13,33	15,17	20,00	15,00	10,00	6,50	16,67	13,63
30-60	20,00	20,00	13,33	6,00	13,33	14,53	20,00	15,00	20,00	6,00	16,67	15,53
>60	20,00	20,00	13,33	6,00	20,00	15,87	20,00	15,00	14,33	6,00	25,00	16,07
Ср	20,00	20,00	14,17	6,96	14,17	15,06	20,00	16,25	14,83	7,38	20,42	15,77
Ni (ПДКп – 35 мг/кг, Ср в почвах мира – 40 мг/кг)							Cr (Ср в почвах мира – 90 мг/кг)					
0-10	50,00	75,00	1250,00	1167,00	1183,30	747,00	500,00	350,00	1100,00	833,33	1000,00	756,67
10-30	50,00	75,00	1150,00	1000,00	1116,67	678,33	300,00	250,00	1100,00	1025,00	733,33	681,67
30-60	50,00	75,00	1100,00	910,00	1116,67	650,33	300,00	250,00	1066,70	850,00	1000,00	693,33
>60	50,00	75,00	1100,00	843,33	175,00	448,67	300,00	250,00	900,00	1850,00	500,00	760,00
Ср	50,00	75,00	1150,00	982,50	897,92	631,08	350,00	275,00	1041,78	1139,58	808,33	722,92
Mn (ПДКп – 1500 мг/кг, Ср в почвах мира – 850 мг/кг)							Ti (Ср в почвах мира – 4600 мг/кг)					
0-10	300,00	400,00	1000,00	500,00	500,00	540,00	1000,00	1000,00	635,00	500,00	500,00	730,00
10-30	300,00	400,00	1000,00	600,00	500,00	560,00	500,00	750,00	650,00	400,00	433,33	546,67
30-60	300,00	400,00	1166,67	533,33	400,00	560,00	1000,00	1000,00	766,67	400,00	366,67	706,67
>60	300,00	400,00	1233,33	866,67	350,00	630,00	1000,00	1000,00	700,00	400,00	500,00	720,00
Ср	300,00	400,00	1100,00	625,00	437,50	572,50	875,00	938,50	691,67	425,00	450,00	675,83
Ga (Ср в почвах мира – 30 мг/кг)							V (ПДКп – 150 мг/кг, Ср в почвах мира – 100 мг/кг)					
0-10	н/опр	5,00	3,33	3,33	3,33	2,83	100,00	85,00	60,00	266,67	256,67	153,67
10-30	н/опр	5,00	2,50	5,00	3,33	3,17	100,00	85,00	60,00	525,00	256,67	205,33
30-60	н/опр	5,00	3,33	3,33	3,33	3,00	70,00	85,00	56,67	366,67	266,67	169,00
>60	н/опр	5,00	3,33	3,33	5,00	3,33	100,00	100,00	56,67	383,33	300,00	188,00
Ср	н/опр	5,00	2,92	3,75	3,75	3,08	92,50	88,75	58,34	385,42	270,00	179,00
Co (Ср в почвах мира – 10 мг/кг)							Ba (Ср в почвах мира – 500 мг/кг)					
0-10	50,00	35,00	175,00	590,00	150,00	200,00	200,00	0,00	0,00	0,00	0,00	40,00
10-30	50,00	35,00	275,00	600,00	100,00	212,00	300,00	0,00	0,00	200,00	0,00	100,00
30-60	50,00	35,00	250,00	356,67	140,00	166,33	200,00	0,00	0,00	6,67	0,00	53,33
>60	50,00	35,00	216,67	523,33	50,00	175,00	500,00	0,00	0,00	133,33	0,00	126,67
Ср	50,00	35,00	229,17	517,50	110,00	188,33	300,00	0,00	0,00	100,00	0,00	80,00
Zn (ПДКп – 110 мг/кг, Ср в почвах мира – 100 мг/кг)							Mo (Ср в почвах мира – 2 мг/кг)					
0-10	300,00	400,00	250,00	233,33	300,00	296,67	3,00	1,50	0,00	1,00	1,00	1,30
10-30	200,00	350,00	250,00	250,00	266,67	263,33	3,00	1,50	0,00	0,00	1,00	1,10
30-60	300,00	400,00	300,00	166,67	233,33	280,00	3,00	1,50	0,00	1,00	1,00	1,30
>60	200,00	350,00	233,33	200,00	250,00	246,67	3,00	1,50	0,00	1,00	1,50	1,40

Ср	250,00	375,00	258,33	212,50	262,50	271,67	3,00	1,50	0,00	0,75	1,13	1,28
Примечания: 1. Жирным шрифтом выделены показания , превышающие ПДКп; 2. Жирным шрифтом и курсивом выделены показания, превышающие средние содержания в почвах мира												

Таблица 3 – Содержание подвижных форм тяжелых металлов в почвах, отобранных в 2015-2019гг. в фоновых точках предприятий Донского ГОКа, мг/кг

Глубина отбора, см	Год					Ср уровня	Год					Ср уровня
	2015	2016	2017	2018	2019		2015	2016	2017	2018	2019	
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	
Zn (ПДКп – 23 мг/кг)						Ni (ПДКп – 35 мг/кг, Ср в почвах мира – 40 мг/кг)						
0-10	1,50	0,20	0,43	0,50	н/опр	0,66	7,40	1,80	20,77	5,67	7,20	8,57
10-30	1,00	0,10	0,00	0,50	н/опр	0,40	7,40	0,90	6,07	4,67	6,13	5,03
30-60	1,50	0,10	0,20	н/опр	н/опр	0,60	8,30	1,30	6,53	н/опр	н/опр	5,38
>60	1,50	н/опр	н/опр	н/опр	н/опр	1,50	9,10	н/опр	н/опр	н/опр	н/опр	9,10
Ср профиля	1,38	0,13	0,21	0,50	н/опр	0,79	8,05	1,33	11,12	5,17	6,67	7,02
Co (ПДКп – 5 мг/кг)						Cu (ПДКп – 3 мг/кг)						
0-10	5,10	0,00	1,03	0,23	н/опр	1,59	н/опр	0,60	0,00	н/опр	н/опр	0,30
10-30	5,50	0,00	0,47	0,20	н/опр	1,54	н/опр	0,10	0,00	н/опр	н/опр	0,05
30-60	5,00	1,20	н/опр	н/опр	н/опр	2,29	н/опр	0,90	0,23	н/опр	н/опр	0,57
>60	4,90	н/опр	н/опр	н/опр	н/опр	4,90	н/опр	0,53	0,08	н/опр	н/опр	0,31
Ср профиля	5,13	0,40	0,72	0,22	н/опр	2,58						
Pb						Sr трехвалентный (ПДКп – 6 мг/кг)						
0-10	н/опр	0,50	1,43	н/опр	н/опр	0,97	н/опр	0,00	0,00	н/опр	н/опр	0,00
10-30	н/опр	0,50	1,80	н/опр	н/опр	1,15	н/опр	0,00	0,00	н/опр	н/опр	0,00
30-60	н/опр	0,50	2,70	н/опр	н/опр	1,60	н/опр	0,00	0,00	н/опр	н/опр	0,00
Ср профиля	н/опр	0,50	1,98	н/опр	н/опр	1,24	н/опр	0,00	0,00	н/опр	н/опр	0,00
Средн Ga (Ср в почвах мира – 30 мг/кг)						Sr шестивалентный (ПДКп – 0,05 мг/кг)						
0-10	3,60	1,80	7,83	3,39	3,67	4,06	3,20	1,20	2,01	0,57	1,76	1,75
10-30	3,00	2,00	2,80	3,47	3,02	2,86	2,30	2,00	1,33	0,78	2,32	1,60
30-60	н/опр	2,00	4,27	н/опр	4,12	3,46	н/опр	0,00	0,81	н/опр	2,36	1,06
Ср профиля	3,60	1,80	7,83	3,39	3,61	3,46	3,20	1,20	2,01	0,57	2,15	1,47

Примечания: 1. Жирным шрифтом выделены показания , превышающие ПДКп;

Таблица 4 – Результаты сводного анализа валовых форм микроэлементов в пробах грунтов, отобранных в 2015-2019гг. в фоновых точках предприятий Донского ГОКа

Место и год отбора	Содержание, мг/кг												
	Va	Co	Cu	Pb	V	Ti	Mn	Cr	Ni	Zr	Zn	Ga	Mo
Шурф №1													
2015	300,00	50,00	20,00	20,00	92,50	875,00	300,00	350,00	50,00	50,00	250,00	0,00	3,00
2016	0,00	50,00	20,00	20,00	92,50	875,00	300,00	875,00	50,00	50,00	250,00	0,00	3,00
Средняя	150,00	50,00	20,00	20,00	92,50	875,00	300,00	612,50	50,00	50,00	250,00	0,00	3,00
Шурф №2													
2016	0,00	20,00	20,00	12,50	70,00	1000,00	500,00	200,00	100,00	50,00	500,00	5,00	0,00
2017	0,00	50,00	20,00	17,50	70,00	1000,00	675,00	200,00	350,00	50,00	275,00	5,00	0,00
Средняя	0,00	35,00	20,00	15,00	70,00	1000,00	587,50	200,00	225,00	50,00	387,50	5,00	0,00
Шурф №3													
2017	0,00	450,00	10,00	8,25	50,00	250,00	1375,00	2000,00	2000,00	35,00	200,00	0,00	0,00

2018	100,0 0	725,0 0	5,25	3,00	62,50	250,00	1100,0 0	2750,0 0	1750,0 0	50,00	200,0 0	1,25	0,0 0
2019	0,00	266,6 7	13,3 3	13,3 3	200,0 0	100,00	500,00	1166,6 7	3000,0 0	70,00	200,0 0	0,00	0,0 0
Средняя	3,33	480,5 6	9,53	8,19	104,1 7	200,00	991,67	1972,2 2	2250,0 0	51,67	200,0 0	0,42	0,0 0
Шурф №4													
2017	0,00	150,0 0	10,0 0	25,0 0	50,00	1000,0 0	1500,0 0	750,00	1000,0 0	50,00	350,0 0	5,00	0,0 0
2018	150,0 0	625,0 0	10,0 0	12,5 0	925,0 0	550,00	550,00	62,50	925,00	50,00	225,0 0	5,00	0,0 0
2019	0,00	67,5	12,5 0	25,0 0	500,0 0	450,00	600,00	975,00	350,00	55,00	175,0 0	5,00	0,0 0
Средняя	50,00	280,8 3	10,8 3	20,8 3	491,6 7	666,67	883,33	595,83	758,33	51,67	250,0 0	5,00	0,0 0
Шурф №5													
2018	0,00	70,00	5,00	6,67	50,00	500,00	100,00	466,67	30,00	50,00	200,0 0	5,00	3,0 0
2019	0,00	50,00	15,0 0	20,0 0	85,00	700,00	250,00	450,00	50,00	60,00	400,0 0	5,00	3,0 0
Средняя	0,00	60,00	10,0 0	13,3 4	67,50	600,00	175,00	458,34	40,00	55,00	300,0 0	5,00	3,0 0
Суммарный средний показатель Сср													
	76,67	181,2 8	14,0 7	15,4 7	165,1 7	668,33	587,50	767,78	664,67	51,67	277,5 0	3,08	1,2 0
ПДКп	-	-	23,0 0	32,0 0	150,0 0	-	1500,0 0	-	35,00	-	110,0 0	-	-
Среднее содержание в почвах мира													
	500,0 0	10,00	20,0 0	10,0 0	100,0 0	4600,0 0	850,00	90,00	40,00	300,0 0	50,00	30,0 0	2,0 0
Примечания: 1. Жирным шрифтом выделены показания , превышающие ПДКп; 2. Жирным шрифтом и курсивом выделены показания, превышающие средние содержания в почвах мира.													

Из таблиц 1, 2 и 4 видно, что практически все почвенные горизонты фоновых точек характеризуются повышенным содержанием таких микроэлементов как цинк, никель, кобальт, хром, ванадий.

Таблица 5 – Результаты сводного анализа подвижных форм микроэлементов в пробах грунтов, отобранных в 2015-2019гг. в фоновых точках предприятий Донского ГОКа

Место и год отбора	Содержание, мг\кг									
	Co	Cu	Pb	Ni	Zn	Cd	Cr	Cr(III)	Cr(VI)	
Шурф №1										
2015	5,13	н/опр	н/опр	8,05	1,38	н/опр	2,50	2,44	0,06	
Шурф №2										
2016	0,40	0,53	0,50	1,33	0,13	н/опр	3,00	1,93	1,07	
2017	0,27	0,00	1,40	2,50	0,07	0,00	2,53	1,73	0,79	
Средняя	0,34	0,27	0,95	1,92	0,10	0,00	2,77	1,83	0,93	
Шурф №3										
2017	0,40	0,00	0,33	12,70	0,00	0,00	6,11	5,30	0,80	
2018	0,20	н/опр	н/опр	11,20	0,25	н/опр	5,55	4,38	1,17	
2019	н/опр	н/опр	н/опр	14,25	н/опр	н/опр	8,64	5,85	2,80	
Средняя	0,30	0,00	0,33	12,72	0,13	0,00	6,77	5,18	1,59	
Шурф №4										
2017	0,97	0,23	3,53	5,77	0,43	0,00	4,99	3,22	1,77	
2018	0,25	н/опр	н/опр	3,65	0,30	н/опр	3,25	2,86	0,40	
2019	н/опр	н/опр	н/опр	5,00	н/опр	н/опр	5,51	2,65	2,86	
Средняя	0,61	0,23	3,53	4,81	0,37	0,00	4,58	2,91	1,68	
Шурф №5										
2018	0,20	н/опр	н/опр	0,65	0,00	н/опр	3,51	3,05	0,46	
2019	н/опр	н/опр	н/опр	0,75	н/опр	н/опр	3,11	2,32	0,79	
Средняя	0,20	н/опр	н/опр	0,70	0,00	н/опр	3,31	2,69	0,63	
Суммарный средний показатель Сср										
	1,32	0,17	1,60	5,64	0,39	0,00	3,99	3,01	0,98	

ПДКп									
	5,00	3,00	-	4,00	23,00	-	-	6,00	0,05
Примечания: 1. Жирным шрифтом выделены показания, превышающие ПДКп для подвижных форм тяжелых металлов.									

Исследования 2019 г. показали, что цинк содержится в следующих долях ПДКп (от верхнего слоя к нижнему): 2,7 — 2,4 — 2,1 — 2,3 (в среднем 2,3).

Данными анализа четырех лет (2015-2018 гг.) установлено, что цинк содержится в следующих долях ПДКп (от верхнего слоя к нижнему): 2,7 — 2,4 — 2,6 — 2,3 (в среднем 2,5). Подвижные формы цинка не превышают установленных нормативов. Таким образом, на основании того, что концентрации цинка по почвенному профилю практически одинаковы и не зависят от места расположения шурфов, можно сделать вывод, что природная геохимическая аномалия цинка в рассматриваемой техногеосистеме составляет около 250-270 мг/кг или 2,3-2.5 ПДКп.

Как показывают результаты анализов за 2019 г. (таблица 2 - Содержание валовых форм тяжелых металлов в почвах, отобранных в 2015-2019 гг. в фоновых точках предприятия Донского ГОКа, мг/кг) в почвах фона никель содержится в следующих долях ПДКп (от верхнего слоя к нижнему): 33,8-31,9-31,9-5,0 (в среднем 25,6). Подвижные формы никеля (таблица 3 - Содержание подвижных форм тяжелых металлов в почвах, отобранных в 2015-2019 гг. в фоновых точках предприятий Донского ГОКа, мг/кг) в почвах фона составили: 1,8-1,5 (в среднем 1,65 ПДКп). Данными за 4 года можно увидеть следующее распределение концентраций никеля по почвенному профилю: 21,4-19,4-18,6-12,8 (в среднем 18 ПДКп).

Здесь так же, как и в случае с цинком, наблюдается природная геохимическая аномалия. Правда, превышение фоновых концентраций над нормативными показателями неравномерно. Например, в почвах шурфа №1 расположенных возле Кызылжарского водозабора, никеля обнаружено 50 мг/кг (1,4 ПДКп), а в почвах шурфа №2 (район с. Донского) - 225 мг/кг (6,5 ПДКп). Пробы почв, отобранных в районе базы отдыха Мугоджары, показали концентрации никеля на уровне 500-3000 мг/кг (14-86 ПДКп) (Таблица 4 – Содержание валовых форм тяжелых металлов в почвах, отобранных в 2015-2019 гг. в фоновых точках предприятий Донского ГОКа, мг/кг). Таким образом, можно предположить, что ореол распространения природных повышенных концентрации никеля направлен в северо-западную сторону от месторождения. Для более детального и объективного анализа необходимы более многочисленные точки отбора проб почв.

В ситуации с кобальтом наблюдаются те же тенденции, что и с никелем. Исследованиями 2019 г. установлено, что кобальт в почвах фона содержится в следующих долях среднего содержания этого элемента в почвах мира (10 мг/кг): 15,0 - 10,0 - 14,0 - 5,0 (в среднем 11,0). Результаты пятилетних наблюдений позволили установить среднее содержание кобальта в исследуемых почвах: 20,0 - 21,2 - 16,6 - 17,5 (в среднем 18,8 долей среднего содержания в почвах мира). Подвижные формы кобальта почти нигде не превышают установленного норматива в 5 мг/кг. Как уже было сказано, ореол распространения природных повышенных концентраций кобальта так же, как и никеля, направлен в северо-западную сторону от месторождения.

В почвах фона валового хрома (таблица 2 - Содержание валовых форм тяжелых металлов в почвах, отобранных в 2015-2019 гг. в фоновых точках предприятия Донского ГОКа, мг/кг) содержится в следующих долях среднего содержания этого элемента в почвах мира (90 мг/кг): 11,1 - 8,2 - 11,1 - 5,6 (в среднем 8,9). Данные анализа за 4 года и собственное исследование за 2019 год позволили определить среднюю концентрацию валового хрома на уровне 680-760 мг/кг (7,6-8,5 долей валового содержания в почвах мира).

Рассматривая подвижные формы хрома, следует разграничивать хром трех- и шестивалентный. По трехвалентному хромову превышения пределов допустимых норм (6 мг/кг) в рассматриваемых почвах не обнаружено.

Установлено, что шестивалентный хром в почвах фона содержится в следующих долях ПДКп (от верхнего слоя к нижнему): 35,3 - 46,5 - 47,2 (в среднем 43,0). Здесь же необходимо отметить, результатами установлено что концентрации шестивалентного хрома в зависимости от почвенного горизонта изменяются следующим образом: с 1,75 до 0,41 мг/кг (с 35 до 8,2 ПДКп). В ситуации с хромом 6+ не установлены какие-то колебания концентраций в зависимости от места отбора пробы. Таким образом с достаточной степенью точности сделать вывод о том, что природное содержание шестивалентного хрома колеблется от 35 ПДКп в верхних слоях почвенного покрова до 8 ПДКп в слоях, расположенных на глубине ниже 30 см.

Как видно из таблицы 2, в 2018 году впервые были отмечены превышения концентраций ванадия по сравнению с установленными нормативами (от 1,7 до 3,5 ПДКп).

Результаты данных анализа за 4 года и собственное исследование за 2019 г. показали, что концентрация ванадия составляет в среднем по всему почвенному профилю 150-300 мг/кг (1,2 ПДКп). т.е. в данном случае мы имеем дело с природными повышенными концентрациями данного микроэлемента, связанными с геохимической аномалией.

В случае с мышьяком, возможно, мы имеем дело с ошибкой анализа, повышенные концентрации которого обнаружены в 2015 году. Последующие данные анализа за 2016-2018 гг., и собственные проведенные исследования этот факт не подтвердили.

Выводы. Техногенное преобразование исторически сложившегося почвенного покрова в процессе горнодобывающей промышленности ведет к изменению почти всех ее свойств (начиная с агрохимических и физических и заканчивая микробиологическими и биохимическими показателями), лишая почвенный покров способности выполнять важные экологические функции. Результаты исследования за 2019 г. показали максимальные коэффициенты концентрации тяжелых металлов, превышающие ПДКп установлены для ванадия, никеля, цинка, кобальта, хрома и хрома шестивалентного.

Список использованной литературы

1. Жарикова Е.А., 2005 /Экология почв в вопросах и ответах: учебн. пособие. – Владивосток: Изд-во ДВГТУ – 15 с.
2. Алексеев Ю.В., 1987 /Тяжелые металлы в почвах и растениях / Л.: Агропромиздат, – 142 с.
3. Ильин В.Б. 1991 / Тяжелые металлы в системе почва–растение /Новосибирск: Наука,– 150 с.
4. Глазовская, М.А. 1981/Ландшафтно-геохимические системы и их устойчивость к техногенезу / М.А. Глазовская // Биогеохимические циклы в биосфере /М.: Наука 99-118 с.
5. Джаналеева Г.М., 2010 /Физическая география Республики Казахстан. Учебное пособие Астана: ЕНУ имени Л.Н.Гумелева, «Аркас» - 308-309 с.
6. Көшім А.Ф., Сергеева А., Умирзакова Ж., Байдрахманова Г.,2015 г., /Геоэкологическое состояние месторождения Хромтау и ее картографирование по разновременным космоснимкам Landsat/ Вестник КазНУ. Серия географическая. №2(41)-310 с.
7. Джаналеева Г.М., 2008 г./Теоритические и методологические проблемы географии/ - Астана: Изд.ЕНУ имени Л.Н.Гумелева – с.105
8. Отчет Казахстанского государственного проектного института по землеустройству "Казгипрозем" об использовании земель Хромтауского района Актюбинской области , 1971 г.
9. Казакова Н.А.,2014 г., Экологическая оценка состояния почвенно-растительного покрова в зоне техногенного загрязнения (на примере Ульяновского цементного завода) Диссертация на соиск. уч. степени к.б.н.//Ульяновск – с.52.
10. Отчет ДГП ГНПОПЭ «Казмеханобр» отдел ОВОС и НОО - Мониторинг и ОУЗОС - Донской ГОК – 2018

ULUYAN RÜZGÂRLARIN MUTLU ADASI: CATANDUANES¹⁰

Emin Atasoy¹, Murat Poyraz²

¹Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

²Öğr. Gör., Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Türkiye

ÖZET

Filipinlerin en doğu adalarından biri olan Catanduanes çok az araştırılmış, seyrek nüfuslu, dağlık ve engebeli bir adadır. Luzon adasının güneydoğusunda ve Filipinler Denizi'nin batı kıyısında yer alan ada "uluyan rüzgârlar adası" veya "sert fırtınalar adası" olarak da bilinir. Bu çalışmada, Catanduanes Adası'nın coğrafi konumu, doğal ve beşeri özellikleri ile başlıca turizm kaynakları kısaca ele alınmıştır. Adanın önemli plajları, kentleri, otelleri, şelaleleri, mağaraları, akarsuları, doğa koruma alanları ve tarihsel-kültürel çekicilikleri irdelenerek adanın turizm potansiyeli ortaya konmaya çalışılmıştır. Yüzü Pasifik Okyanusu'na dönük olan Catanduanes, Filipinler'in en az gelişmiş ama en mutlu adalarının başında gelir. Bu nedenle önümüzdeki yarım yüzyılda Catanduanes ulaşım, eğitim, sağlık, iletişim, kanalizasyon gibi alt ve üst yapı yatırımlarına kavuştukça adadaki turizm faaliyetlerinin de geliyeceği beklenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Filipinler Cumhuriyeti, Turizm, Catanduanes Adası, Filipin Adaları

Adanın Coğrafi Konumu ve Coğrafi Özellikleri

Catanduanes Adası, Filipin Denizi'nin batısında 13°30' – 14°06' kuzey enlemleri ve 124°01' – 124°25' doğu boylamları arasında yer almaktadır. Luzon Adası'nın güneydoğusunda, Filipinler'in Bicol Bölgesi'nde yer alan Macueda Boğazı ile Luzon Adası'ndan ayrılır. Adanın güney kıyılarında Cabugao ve Lagonoy körfezleri, doğu kıyılarında ise Gigmoto Körfezi yer alır. Ada 1511 km²'lik yüzölçüme sahip ve 400 km uzunluğunda kıyı şeridi olan dağlık ve engebeli bir adadır. Adanın girintili-çukuntulu kıyılarında çok sayıda burun, koy, mercan adası, körfez, lagün, yarımada ve mangrov ormanı vardır. Catanduanes Adası'nın kuzeybatısında Porongpong (Palumbanes), Tignob ve Calabagio adaları yer almaktadır. Catanduanes'e gelen turistler Caramoran veya San Andres kentlerinden tekne kiralayarak Porongpong Adası'nın gizli koylarında ve sessiz plajlarında gününbirlik tatil düzenleyebilmektedir. Söz konusu olan adanın doğu kıyılarına çok sayıda ada vardır ama bunlardan sadece Panay Adası biraz daha büyük olup diğer adaların tümü küçük adacıklar, atol veya kayalıklar şeklindedir. Bu küçük adacıkların başlıcaları şunlardır: Manigil, Lete, Minaaso, Macalanhag, Daylaynay, Agutayan, Poro, Brillante, Bacalay, Zayao, Jumbit, Minabalay, Maguinling ve Cacaray.

Catanduanes Eyaleti hem Catanduanes Adası'nı hem de çevredeki küçük adaları kapsamaktadır. 11 ilçeyi kapsayan Catanduanes Eyaleti'nin başkenti Virac kentidir. Ada sınırları içinde yer alan ve genelde ilçe merkezindeki kentin adını taşıyan bu 11 ilçe şunlardır: Virac, San Andres, Caramoran, Bagamanoc, Baras, Pandan, Bato, Gigmoto, Panganiban, Viga ve San Miguel. Ada sınırları içinde 310'dan fazla yerleşme vardır ve bunların büyük bir bölümü kırsal yerleşmelerdir. Kasaba görünümlü Virac, San Andres, Caramoran, Baras, Bagamanoc, Pandan, Bato, Gigmoto, Panganiban, Viga ve San Miguel adanın en büyük yerleşmeleridir. Catanduanes Adası'nda 270.000'den fazla insan yaşamaktadır ve km²'ye ortalama 182 kişi düşmektedir. Yüksek ve engebeli araziler geniş alan kapladığından dolayı adanın yüzölçümüne oranla çok az insan barındırdığı ve aritmetik nüfus yoğunluğunun diğer Filipin adalarıyla kıyasla biraz düşük olduğu anlaşılmaktadır. Doğu ve güney kıyılarında nüfus yoğunluğu daha yüksek olup, adanın orta kesimleri ile batı ve kuzey kıyıları daha seyrek nüfusludur.

¹⁰ Bu çalışma "2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı" kapsamında TÜBİTAK – BİDEB tarafından 2020 yılında kabul edilen ve Emin Atasoy tarafından yürütülen "Siyasi, İktisadi ve Beşeri Coğrafya Perspektifinden Filipinler Cumhuriyeti ve Türkiye-Filipinler Etkileşimi" başlıklı araştırma programının bilimsel çıktılarından biridir.

Catanduanes adasının en uzun akarsuyu Bato Irmağı'dır. Adanın diğer büyük akarsularının başında Oco, Bato, Pajo, Pandan, Gigmoto, Tambognon, Bonbon, Marbog, Alinawan ve San Miguel ırmakları gelir. Hidroelektrik üretimine müsait olan akarsular nehir ulaşımına müsait değildirler.

Tablo 1: Catanduanes Adası'nın Başlıca Özellikleri

Yer Aldığı Adalar Grubu: Luzon Adaları	Toplam Nüfus: 275 000
Yer Aldığı Eyalet: Catanduanes	Aritmetik Nüfus Yoğunluğu: 182 kişi/km ²
Yüzölçümü: 1511 km ²	En Büyük Kent: Virac
En Yüksek Nokta: Boktot dağı (814 m.) En Uzun Akarsu: Bato	Önemli Kentler: Virac, San Andres, Caramoran, Baras, Bagamanoc, Pandan, Bato, Gigmoto, Panganiban, Viga ve San Miguel.
Matematik Konum: 13°30' – 14°06' kuzey enlemleri ve 124°01' – 124°25' doğu boylamları	En Büyük Doğa Koruma Alanı: Catanduanes Orman Koruma Alanı

Catanduanes Adası'nda Hindistan cevizi, pirinç ve mısır yaygın olarak yetiştirilmektedir. Yabancı turistlerin pek tercih etmedikleri adada, turizm son çeyrek yüzyılda yeni yeni gelişmektedir. Catanduanes adasında yer alan tek havalimanı Virac kentinin hemen batısında yer alan Virac Airport'tur. Ayrıca San Andres ve Virac limanlarıyla Luzon adasında yer alan Tabaco limanı arasında düzenli feribot ulaşım bağlantıları vardır. 19 Haziran 1971 tarihinde kurulmuş olan "Catanduanes State University" adanın tek yükseköğretim kurumudur. Üniversitenin kampüs alanları ve eğitim kurumları Virac ve Panganiban kentlerinde yer almaktadır. Adanın eğitim, bilim ve kültür alanında gelişmesinde bu üniversitenin çok büyük rolü ve işlevleri vardır.

Filipin takımadalarının en doğu adalarından biri olan Catanduanes Adası "uluyan rüzgârlar adası" veya "sert fırtınalar adası" olarak da adlandırılır. Yıl boyunca eksik olmayan sert rüzgârlar bu adayı deniz sörfü meraklılarının gözde yerlerinden biri haline getirmiştir. Her yıl dünyanın dört bir yanından gelen binlerce sörf ustası bu adanın dalgalı kıyılarında sörf becerilerini sergilemekte ve geliştirmektedirler. Pasifik Okyanusuna yüzünü dönmüş olan bu ilginç ve egzotik tropikal cennet, Filipinler Cumhuriyeti'nin en az araştırılmış, en bakir ve en az kirlenmiş adalarından biridir. Bir başka deyişle Catanduanes, Filipinler'in en bakir doğasına, en keşfedilmemiş ormanlarına ve en az incelenmiş arazilerine sahip adası olup aynı zamanda eko-turizme en müsait adasıdır. Adanın iç kesimlerindeki tropikal ormanlarda bugüne kadar insan ayağının basmadığı birçok bakir arazi mevcuttur.

Adada yaşayan yerli halk bu şirin adayı "Mutlu Ada" (The Happy Island) olarak adlandırırken, yabancı turistler ise "gizli bakir ada" olarak tanımlamaktadırlar. Catanduanes bazılarında göre Pasifik dalgalarını ve güneş ışınlarını ilk karşılayan Filipin adasıdır, bazılarında göre ise "uluyan rüzgârların saklı ülkesidir". Bilim uzmanları ve turistler Catanduanes'i nasıl adlandırırsa adlandırınlar bu tropikal ada keşfedilmeyi ve detaylı incelemeyi beklediği gibi yeni macera ruhlu turistleri de ağırlamayı beklemektedir. Pasifik Okyanusu'na dönük olan adanın doğu kıyıları Filipinler'in en az araştırılmış, en kısıtlı alt yapıya sahip, en az medeniyete kavuşmuş topraklarının başında gelir. Bu nedenle önümüzdeki yarım yüzyılda Catanduanes Adası ulaşım, eğitim, sağlık, iletişim, kanalizasyon gibi alt ve üst yapı yatırımlarına kavuştukça turizmin de hızla gelişmesi beklenmektedir. Adada yer alan ilginç jeomorfolojik oluşumlar, gizemli mağaralar, saklı koylar, görkemli şelaleler, ıssız mercan adaları, derin akarsu vadileri ve el değmemiş tropikal ormanlar maceraperest turistler tarafından keşfedilmeyi beklemektedir.

Daha çok tropikal ormanlar ve tepelik arazilerle kaplı olan adanın en yüksek noktasını Boktot dağı (814 m.) oluşturur. Deniz kıyıları ve akarsu vadileri verimli tarımsal arazilere sahip olduğundan dolayı adanın en yoğun nüfuslu sahalarını oluşturmaktadırlar. San Andreas, Virac ve Viga ovaları ile

Bato ve Oco vadileri adanın en önemli tarımsal üretim yerlerinin başında gelmektedir. Verimli ovalar, önemli pirinç üretim arazileri ile geniş düzlükler ise daha çok adanın güney kesimlerinde yer almaktadır. Subekvatorial iklimin görüldüğü adada sıklıkla tropikal siklonlar ve güçlü fırtınalar yaşanmaktadır.

Adanın Turizm Potansiyeli

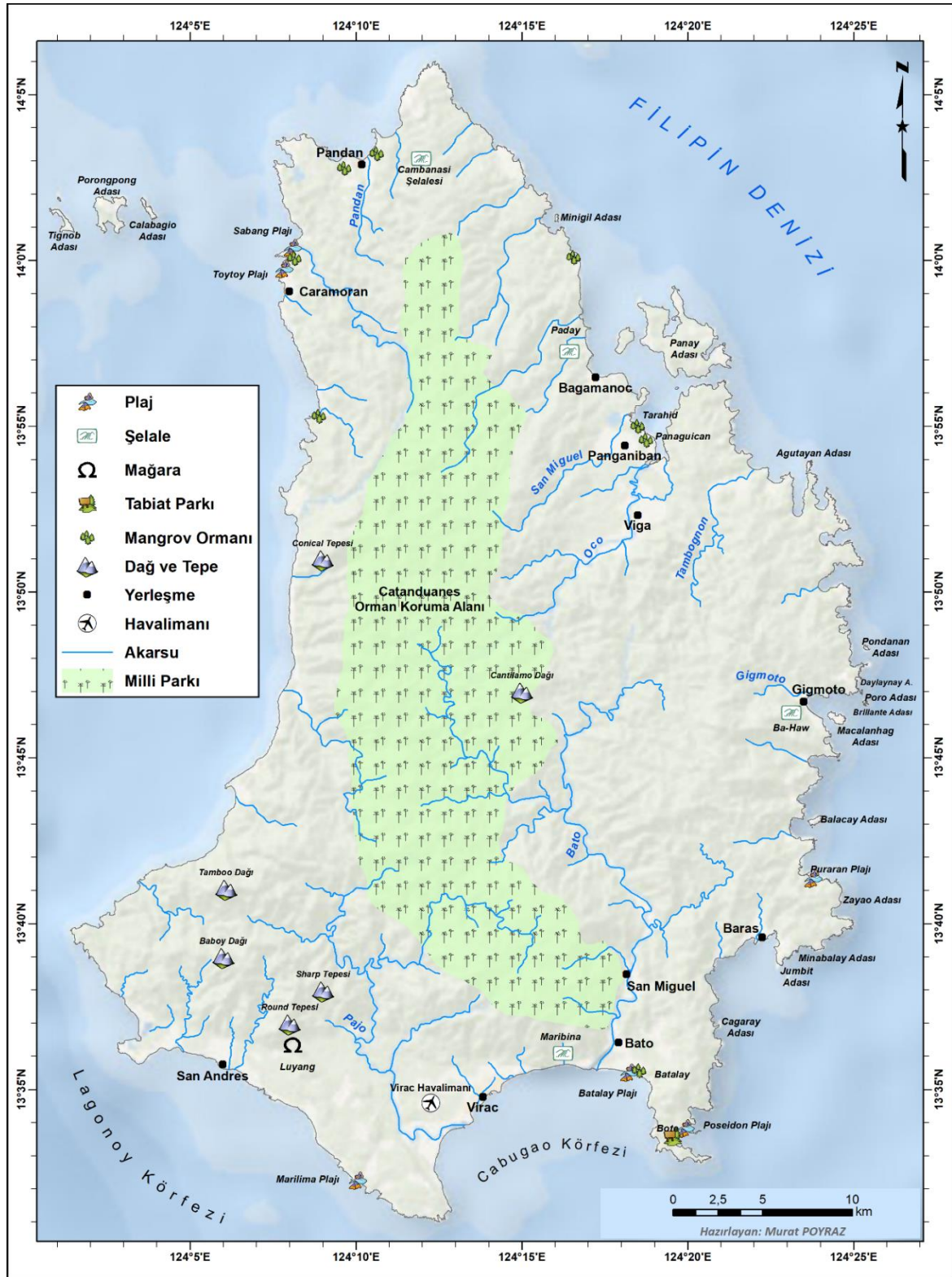
Catanduanes Adası'nda çok sayıda kanyon vadi, saklı plaj, gizemli mağara, ıssız atol adası, tarihi kilise, doğal mangrov ormanı, romantik koy ve görkemli şelaleler vardır. Maribina ve Nahulugan ise adanın en güzel şelalelerin başında gelmektedir. Adanın merkez kesimlerini kaplayan Catanduanes Orman Koruma Alanı (Catanduanes Natural Park) 26.010 hektarlık bir yüzölçümüne sahiptir ve adanın en büyük doğa koruma alanıdır. Adadaki yoğun ormanlık araziler 400-800 metre yükselti basamakları arasında yoğunlaşmaktadır ve bunlar genelde yaşlı yağmur ormanlarıdır. Adadaki ormanlık arazilerin tamamı yaklaşık 70.000 hektarlık alan kaplamaktadır ve bunların önemli bir bölümü Catanduanes Orman Koruma Alanı içinde yer almaktadırlar. Bu koruma bölgesi hem temiz içme suyu ve sulama suyu temini açısından hem de hidroelektrik üretimi açısından ada ekonomisine büyük katkılar sağlamaktadır. Catanduanes Orman Koruma Alanı bitki ve hayvan çeşitliliği bakımından da Filipinler'in en zengin yerlerinden biridir. Koruma alanı içinde çok sayıda endemik bitki ve hayvan türü yer almaktadır.¹¹

Catanduanes Adası'nda yabancı turistlerin en çok merak edip ziyaret ettikleri turistik yerler şunlardır: Balacay Point, San Miguel River Park, Bontahiya Şelalesi, Cagnipa Rolling Hills, Poseidon's Rock, Viga Cold Spring, Buyo Mağarası, Binurong Point, Cambanasi Şelalesi, Bato Kilisesi, Diocedsan Shrine of the Holy Cross, Luyang Mağarası, Bote Lighthouse, Museo de Catanduanes, Youth Center Mall, Virac Town Center, Tuwad Tuwadon Blue Lagoon, Delicia's Farms Agri Tourism Farm, Bugao Catholic Parish Kilisesi, Pady Şelalesi, Tarahid Mangroves, Bonbon Mangroves Islet, Viga River Park, Rizal Ice, Ba-Haw Falls Gigmoto, Dororian Catholic Kilisesi, Balacay Inn, Baras Katolik Kilisesi, Batalay Mangrove Eco Park, Ipit-Ipit, St. Anthony of Padua Parish Kilisesi, Hicming Şelalesi, Saint Rafael the Archangel Kilisesi, Maslog View Point ve Ba-Haw Şelalesi.

Adanın güneydoğu kıyılarında yer alan Puraran kasabası Filipinlerin en ünlü sörf merkezlerinden biri olup adanın en popüler turizm merkezlerinden biridir. Bu nedenle, her yıl Eylül ayında Puraran'da dünyanın dört bir yanından sörfçülerin bir araya geldiği bir uluslararası sörf yarışması düzenlenmektedir. Ayrıca her yıl Mayıs ayında Puraran'da büyük bir sörf festivali düzenlenmektedir. Puraran sahilinde yer alan Puraran Surf Beach Resort, Putting Baybay Beach Resort, Majestic Beach Resort ve Jo Surf Inn yabancı ülkelerden gelen turistlerin ve sörfçülerin en çok tercih ettikleri turistik tesislerin başında gelirler. Ayrıca spor, dil eğitimi ve sörfü bir araya getirip İngilizce dil bilgisini geliştirmek isteyen kişiler için "Puraran English and Surf School" dil okulu da hizmet vermektedir.

Catanduanes Adası'nda yüzlerce plaj vardır. Bazıları büyük bazıları ise küçük, bazılarında konaklama tesisi varken bazılarında yoktur. Ama bu plajların büyük bölümü turistlerden ve gürültüden yoksun ıssız, güvenli ve temiz plajlardır. Catanduanes'in en popüler plajları şunlardır: Mamangal, Soboc, Puraran, Igang, Toytoy, Batalay, Corewawan, Manuria, Putting Baybay Beach Resort, Sakahon, Poseidon, Twin Rock Beach Resort, Talisoy, Bosdak Beach Resort, Magnesia Del Norte Beach, Marilima, Batag Beach Resort, Mamangal Beach Resort, Maui Beach ve Sabang Beach.

¹¹ Catanduanes adasında yer alan endemik türler için bakınız: <http://datazone.birdlife.org/site/factsheet/catanduanes-watershed-forest-reserve-iba-philippines>

Adanın lüks konaklama tesisleri, beş yıldızlı otelleri ve gösterişli restoranları yoktur. Aslında turizm henüz emekleme döneminde olduğundan dolayı hizmetler sektörü ve alt yapı da istenen düzeyde değildir. Adadaki otellerin ve konaklama tesislerinin %90'dan fazlası sahil kesimlerinde yer almaktadır. Catanduanes adasında yer alan en popüler oteller ve konaklama tesisleri şunlardır: Carangyan Beach Resort, Bahay Ni Kuya Romel, Pandan Seashore Park, Pandan Seashore Park, Bonifacio Lodge, Villa Felina, Angeles Homestay, Villa Amacepia Resort, Cabacungan Private Resort, Le Solliel Cottages, Majestic Puraran Beach Resort, Jo Surf Inn, Monte Karlo Waterfront

Tourist Inn, Puraran Surf Beach Resort, Alon Surf Stay, Casa Remedios Bed&Breakfast, Winson Event Garden, Chez Lita, HB Homes and Gardens Antipolo, Blue Horizon ve Emmalyn's Paradise Resort.

XXI. yüzyılda Catanduanes Adası'nda uygulanabilir başlıca turizm tipleri ve rekreasyon faaliyetleri şunlardır: av turizmi, deniz turizmi, inanç turizmi, macera turizmi, kırsal turizm, ekoturizm, çiftlik turizmi, mağara turizmi, sualtı dalış turizmi, akarsu turizmi, botanik turizmi, yayla turizmi, tatlı su balıkçılığı, dağcılık, yamaç paraşütü, kuş gözlemciliği (ornitoloji), yaban hayatı gözlemciliği, rafting, kano, deniz sörfü, bisiklet turları, kampçılık, doğa yürüyüşü (trekking), dağ tırmanışı ve sportif dalgıçlık.

Sonuç ve Değerlendirme. Pasifik sularına yüzünü dönmüş olan Catanduanes, Filipinler Cumhuriyeti'nin en doğusunda yer alan, en bakir ve en vahşi adalarının başında gelmektedir. Büyük Okyanusla iç içe olan bu kenar adanın bir özelliği ise az araştırılmış ve incelenmiş, ayrıca turizmciler tarafından geç keşfedilmiş olmasıdır. Adanın balta girmemiş geniş tropikal ormanlara ve çok sayıda bakir araziye sahip olması iktisadi, demografik ve kültürel gelişimini frenlemiştir. Ülkenin büyük metropol kentlerinden ve ana ulaşım güzergahlarından uzak kalması, ayrıca ada tanıtımının ve turizm yatırımlarının yetersiz olması da ada genelindeki turizm faaliyetlerini olumsuz yönde etkilemiştir. Tüm bu olumsuzluklara rağmen önümüzdeki yıllarda adadaki turistik tesislerin çoğalacağı ve gelen yabancı turist sayısının artacağı beklentileri giderek yaygınlaşmaktadır.

XXI. yüzyılda Catanduanes'de turizmin hızla gelişmesini sağlayacak olan olumlu beklentilerin başlıca nedenleri şunlardır:

- Doğal kaynaklarını, tropikal ormanlarını, okyanus kıyılarını, doğal bitki örtüsünü ve doğal su kaynaklarını yüzyıllar boyunca muhafaza edip ve korumuş olması,
- Çok geniş bakir Tropikal orman arazilerine ve geniş doğa koruma bölgelerine sahip olması,
- Çok sayıda kanyon vadi, saklı plaj, gizemli mağara ve ıssız atol adasına sahip olması.
- Çok sayıda tarihi kilise, doğal mangrov ormanı, romantik koy ve görkemli şelaleye sahip olması.
- Yabancı turistler için güvenlik ve terör sorunlarının olmaması.
- Ada genelinde hem sanayi ve ulaşım hem de yerleşme ve nüfus yoğunluğunun olmaması,
- Ada genelinde kalabalık turist kitlelerin, kıyı betonlaşmasının ve turistik tesis yoğunluğunun olmaması,
- Deniz sörfü, dalgıçlık, kırsal turizm, plaj turizmi ve ekoturizm için adanın büyük bir potansiyele sahip olması.

Kaynaklar

1. Atalay, İ. “*Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası*”, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001
2. Atalay, İ., “*Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*”, META Basım, İzmir, 2007
3. Atasoy, E. “*Demografi Yazıları*”, MKM Yayınları, Bursa, 2013
4. Atasoy, E. “*Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası*”, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2010
5. Bayar, S., “*Filipinler Ülke Raporu*”, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Merkezi, Ankara, 2011
6. Colleen, A. S. “*Philippines in Pictures*”, Manila, Library of Congress Catakoging, 1967, Cilt 1
7. Düzyol, Tamer, “*Filipinler*”, Ermağan, İsmail (Editör), “*Dünya Siyasetinde Doğu Asya*”, Nobel Yayınları, 2016
8. Georgiev, P., “*Filipinite i Evraziyskata Dıga na Nestabilnost*”, Spisanie “Geopolitika”, Broj 6, Sofya, 2005
9. Lakost, İ., “*Geopolitiçeski Reçnik na Sveta*”, Izdatelska Kašta Trud, Sofiya, 2005

10. Lavrov, S. B. & Kaledin, N. V., “*Ekonomičeskaya, Sotsialnaya i Političeskaya Geografiya Mira. Regioni i Strani*”, İzdatelstvo Gardariki, Moskova, 2003
11. Lopez, M. L., “*A Handbook of Philippine Folklore*”, Quezon City, The University of the Philippines Press, 2006
12. Lukanov, A., Bojinov, N., Dimitrov, S., “*Stranite v Sveta 2005-2006*”, İzdatelstvo Gloriya Palas, Sofya, 2005
13. Özey, R. “*Asya Coğrafyası*”, Aktif Yayınları, İstanbul, 2008
14. Özgüç, N. “*Turizm Coğrafyası. Özellikler ve Bölgeler*”. Çantay Kitabevi, İstanbul, 2011
15. Timor, A. N. “*Güneydoğu Asya. Özellikler. Ülkeler*”, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2002
16. <http://psa.gov.ph/>
17. <https://www.slideshare.net/UlkeRaporlari2013/filipinler-ulke-raporu2013>
18. <https://www.palawandays.ru/catanduanes-philippines/>
19. <http://www.pilipino.ru/main.php?show=place&with=catanduanes>
20. <https://www.puraranenglish.ru/ostrov-katanduanes/>
21. <https://surph.ru/islands/catanduanes/shto-posmotret-na-ostrove-katanduanes/>
22. <https://www.wikiwand.com/>

HAPPY ISLAND OF THE HOWLING WINDS: CATANDUANES

Abstract. Catanduanes, one of the eastern islands of the Philippines, is located in the southeast of Luzon Island and on the west coast of the Philippines sea. It is a little researched, sparsely populated, mountainous and rugged island. It is also known as the "island of howling winds" or the "island of harsh storms". In this study, the geographical location of the island of Catanduanes, its natural and human geographical features and the main tourism resources are briefly discussed.

The island's tourism potential has been tried to be explored by examining the important beaches, cities, hotels, waterfalls, caves, streams, nature preserve areas and historical-cultural attractions. Catanduanes across the Pacific ocean is one of the least developed but happiest islands of the Philippines as well. For this reason, it is expected that tourism activities on the island will develop as Catanduanes gets infrastructure investments such as transportation, education, health, communication and sewage in the next half century.

Keywords: Philippines, Tourism, Catanduanes Island, Philippine Islands

FİLİPİNLERİN SÖRF BAŞKENTİ: SIARGAO ADASI¹²

Emin Atasoy¹, Murat Poyraz²

¹Prof. Dr., Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

²Öğr. Gör. Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Coğrafya Bölümü, Türkiye

ÖZET. Leyte ve Dinagat adalarının güneydoğusunda ve Mindanao adasının kuzeydoğusunda yer alan Siargao adası Filipinler’in en popüler turizm merkezlerinin başında gelmektedir. Siargao adasının büyük bir bölümü ya tropikal ormanlarla ya karstik arazilerle ya da hafif eğimli tepelik sahalarla kaplıdır. Adanın kıyılarında çok sayıda koy, plaj, lagün ve magrov orman yer almaktadır. Adayı çevreleyen mercan resifleri Siargao kıyılarını sert ve yüksek Pasifik dalgalarından bir nebze korumaktadır. Siargao adası hem Filipinlerin hem de dünyanın en meşhur sörf merkezlerinden biridir. Büyük turizm pazarlarından kopuk olması, başkent Manila’dan çok uzak kalması, ayrıca kitlesel turizm pazarlarında ve uluslararası tur paketlerinde yer almaması Siargao adasının turizm açısından en büyük dezavantajları olarak görülebilir. Ama bu küçük ada bu dezavantajları avantaja dönüştürmeyi büyük ölçüde başarmıştır. Kuşkusuz bugün Siargao adasının en büyük turizm avantajlarından birisi küçük yüzölçümüne rağmen, çok çeşitli turistik faaliyetler sunabilme imkânlarına ve yüzlerce turistik tesise sahip olmasıdır. Çalışmada Siargao adasının coğrafi özellikleri ve turizm potansiyeli tartışılmıştır. Ayrıca çalışmada hem Siargao adasının turizm avantajları hem de en büyük eksiklikleri ve başlıca turizm dezavantajları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Filipinler Cumhuriyeti, Turizm, Siargao Adası, Filipin Adaları

Coğrafi Konumu ve Genel Coğrafi Özellikleri

Mindanao adalar grubunda ve Manila’nın 800 km. güneydoğusunda yer alan Siargao adası, 437 km²’lik alanı ve yaklaşık 110.000 kişilik nüfusu ile küçük ama gelişmiş bir adadır. Kuzey Surigao (Surigao del Norte) eyaleti sınırları içinde yer alan ada Burgos, Dapa, Del Carmen, General Luna, San Benito, Pilar, San Isidro ve Santa Monica ilçelerini (toplam 8 ilçeyi) kapsamaktadır. Tacloban kentinin 196 kilometre güneydoğusunda yer alan Siargao adasının haritadaki görünümü bazı uzmanlar tarafından “gözyaşı damlası” şekline benzetilmektedir.

Matematik konum olarak Siargao adası 9°45’ – 10°05’ kuzey enlemleri ve 125°53’ – 126°11’ doğu boylamları arasında yer almaktadır. Filipin Denizi’nin batı kıyılarında yer alan ada güneyden Dapa boğazı ile Bucas adalarından, batıdan ise Dinagat boğazı ile Dinagat adasından ayrılmaktadır. Leyte ve Dinagat adalarının güneydoğusunda ve Mindanao adasının kuzeydoğusunda yer alan Siargao adasının en yüksek noktası 325 metre yüksekliğindeki Alimbungog dağıdır. Manila ve Cebu kentinden bu şirin adaya direkt uçuşlar yapılmaktadır. Bu nedenle adaya ulaşmak oldukça kolaydır. Del Carmen kentinin doğusunda adanın tek havalimanı olan “Siargao Airport” yer almaktadır. Dapa limanı ile Mindanao adasındaki eyalet başkenti Surigao City limanı arasında düzenli feribot seferleri yapılmaktadır. Ayrıca Bucas Grande adasındaki Socorro kenti ile Dapa kenti arasında da feribot bağlantıları bulunmaktadır. Bu nedenle Siargao adasını ziyaret eden turistler deniz yolu ulaşımı sayesinde Mindanao veya Bucas Grande adalarını da ziyaret edebilme olanaklarına sahiptir.

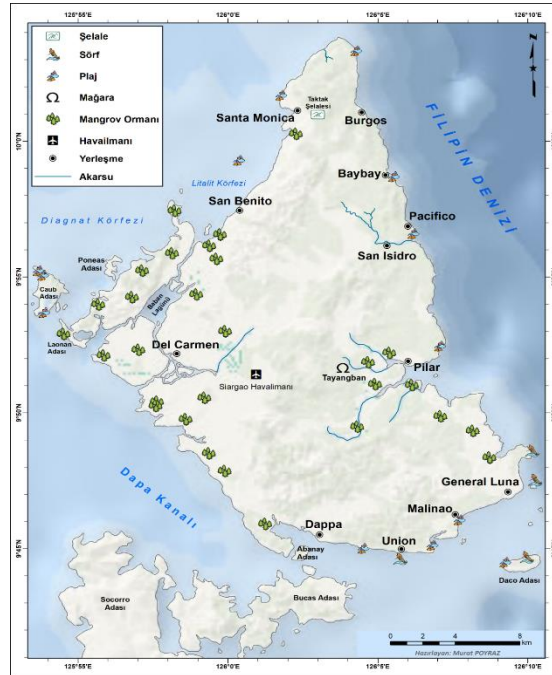
Tablo 1: Siargao Adasının Başlıca Özellikleri

Yer Aldığı Adalar Grubu: Luzon Adaları	Toplam Nüfus: 110000
Yer Aldığı Eyalet: Surigao del Norte	Aritmetik Nüfus Yoğunluğu: 252 kişi/km ²

¹² Bu çalışma “2219-Yurt Dışı Doktora Sonrası Araştırma Burs Programı” kapsamında TÜBİTAK – BİDEB tarafından 2020 yılında kabul edilen ve Emin Atasoy tarafından yürütülen “Siyasi, İktisadi ve Beşeri Coğrafya Perspektifinden Filipinler Cumhuriyeti ve Türkiye-Filipinler Etkileşimi” başlıklı araştırma programının bilimsel çıktılarından biridir.

Yüzölçümü: 437 km ²	En Büyük Kent: General Luna
En Yüksek Nokta: Alimbungog dağı (325m.)	Önemli Kentler: San Benito, Burgos, Dapa, Pilar, Santa Monica, San Isidro, Del Carmen ve General Luna.
En Uzun Akarsu: Maasin	En Büyük Göl: Baban Lagoon
Matematik Konum: 9°45' – 10°05' kuzey enlemleri ve 125°53' – 126°11' doğu boylamları	Başlıca Doğa Koruma Alanları: <ul style="list-style-type: none">• Pilar Eco-Park• Paghungawan Marsh

Siargao adasının batı kıyıları çok fazla girintili çıkıntılı olup çok fazla koy, burun, körfez ve yarımada barındırmaktadır. Batı kıyıları seyrek nüfuslu olup, genelde mangrov ormanlarıyla kaplıdır ve irili ufaklı adacıklar barındırmaktadır. Poneas, Laonan, Kangbangyo, Megancub, Dahican, San Benito, Tona, Taytay, Binoscogan, Abanay ve Pagbasayan batı kıyılarındaki adalar arasında en büyük olanlarıdır. Siargao adasının doğu kıyılarında Guyam, Janoyoy ve Dacu dışında başka önemli bir ada bulunmamaktadır. Siargao adasının Büyük Okyanus'a dönük olan doğu kıyılarında hem ada sayısı hem de mangrov orman alanlarının batı kıyılarından daha az olduğunu, kısaca ifade etmek gerekirse adanın yakın çevresinde 50 civarında küçük adanın yer aldığını söylemek mümkündür. Bölgede yabancı turistlerin en sık ziyaret ettiği ve en popüler adalar ise şunlardır: Dahican, Megancub, Berdi, Bucas Grande, Kangbangyo, Dacu, Guyam, Naked, Laonan ve Kawhagan adası.

Harita 1: Siargao Adasının Turizm Haritası

Naked adası, Dacu adasının batısında ve Union kasabasının güneyinde kumullardan oluşan küçük bir adadır. Deniz ortasında yapayalnız, ıssız ve sessiz olan bu adada tek bir bina, ağaç veya herhangi bir tesis bulunmamaktadır. Bembeyaz plajlarıyla bu küçük ada romantik ve sakin tatilleri seven turistleri her zaman cezbetmektedir. Pansukian adası ise tekne gezileriyle yabancı turistlerin en çok ilgi gösterdikleri adacıkların başında gelmektedir. Naked adası ile çok büyük benzerlik gösteren ve uzun bir kumul tepesinden oluşan bu ada da bitki örtüsünden ve yerleşmelerden yoksun olup ıssız ve sessiz olduğundan dolayı “Çıplak Ada” olarak da anılmaktadır.

San Benito, Dapa, Pilar, Santa Monica, San Isidro, Del Carmen ve General Luna Siargao adasının en büyük kentleridir. Şehir grubunda yer almasalar da Santa Fe, Libertad, Baybay, Burgos,

Alegria, Tangbo, Rizal, Tambacan, Union, Nueva Campo, Bitoon, San Juan, Esperanza, San Mateo, Santa Cruz, Datu, Caridad, Malinao, Roxas ve Garcia kasabaları Siargao adasının diğer önemli yerleşmeleridir. Adanın toplam nüfusu 110.000’i aşmaktadır ve km²’ye yaklaşık 252 kişi düşmektedir. Adanın kuzey ve orta kesimleri ile batı bölgeleri seyrek nüfuslu, güney ve doğu kıyıları ise yoğun nüfusludur. Tropikal yağmur ormanlarının yoğunlaştığı iç kesimler ve deniz kıyısından uzakta kalan hafif eğimli tepelik sahaların adanın en ıssız yerleri olduğunu ifade etmek mümkündür.

Adanın Turizm Potansiyeli

Siargao adasının büyük bir bölümü ya tropikal ormanlarla ya karstik arazilerle ya da hafif eğimli tepelik sahalarla kaplıdır. Adanın kıyılarında çok sayıda koy, plaj, lagün ve magrov orman yer almaktadır. Adayı çevreleyen mercan resifleri Siargao kıyılarını sert ve yüksek Pasifik dalgalarından bir nebze korumaktadır. Adanın batı kıyılarında Litalit, doğu kıyılarında ise Pilar körfezi yer almaktadır. Dapa, Maasin ve San Isidro ırmakları dışında adada pek önemli akarsu bulunmamaktadır. Maasin ırmağı boyunca çok uygun fiyatlarla akarsu turları düzenlenmektedir. Adanın doğal güzelliklerini, ilginç hayvanlarını ve tropikal ormanlarını keşfetmek isteyen yabancı turistler bu turlara büyük rağbet göstermektedirler. Siargao sınırları içinde büyük göl bulunmamakla birlikte küçük lagün göllerinin yaygındır. Baban ve Sugba adanın en büyük lagün gölleridir. Yabancı turistler bu göllerde kano, yüzmeye ve su sporları yapmaktadırlar.

Siargao, Filipinler’in en doğu adalarından biri olduğundan Büyük Okyanus’tan gelen sert rüzgârların ve güçlü okyanus akıntılarının etkisi altındadır. Rüzgârların eksik olmadığı ada sörfçüler için en popüler yerlerden biridir. Siargao kıyılarında çok güçlü med-cezir yaşandığından dolayı deniz sularının kabarması ve çekilmesi arasında metrelerce fark meydana gelmektedir. Sahilde plaj tatili yapanların bu gel-git akıntılarına göre kendilerini ayarlaması gerekmektedir. Ayrıca adanın hemen doğusunda gezegenimizin en derin okyanus çukurlarından biri olan Büyük Filipin Çukuru bulunmaktadır. Bu okyanus çukurundan gelen yüksek dalgalar mercan resiflerine ve Siargao kıyılarına var gücüyle çarparak küçük adaya binlerce ton okyanus suyu dökmektedir.

Her yıl Eylül ayı sonunda Siargao kıyılarında Sörf Dünya Kupası çerçevesinde “Siargao Cup” adında yarışmalar düzenlenmekte olup bu nedenle dünyanın en iyi sörfçüleri adayı ziyaret etmektedir. Sert rüzgârların ve yüksek dalgaların eksik olmadığı Ağustos-Eylül döneminin Siargao kıyılarında ustalaşmış sörfçüler için en uygun dönem olduğunu ifade etmek mümkündür. Mart-Nisan dönemi ise sörf öğrenmek isteyen tecrübesiz sporcular için daha müsaittir. Aslında Mart-Nisan dönemi Siargao adasının en az yağış alan en kurak dönemi olduğundan deniz turizmi için de en uygun dönemdir. Bu dönemde daha az deniz dalgaları, havada daha az nem ve daha az yağmur olduğu için deniz sporcuları, tatilciler ve gezginler için daha uygundur. Kasım-Şubat dönemi ise daha serin, soğuk ve daha rüzgârlı olduğundan dolayı hem sörf ustaları hem de turistler açısından tercih edilmeyen dönemdir. Bu nedenle Mart-Ekim dönemi dışında Siargao adasının ziyaret edilmesi pek tavsiye edilmemektedir.

Siargao adası hem Filipinlerin hem de dünyanın en meşhur sörf merkezlerinden biridir. Tuason point, Daku adası, Pansukian adası ve “Cloud 9” Siargao kıyılarında yer alan en popüler sörf yerleridir. Son 20 yılda Siargao adasının en önemli küresel turizm vitrini kuşkusuz “Cloud 9” olmuştur. Siargao adasının güneydoğu kıyılarında, General Luna kentinin hemen kuzeyinde yer alan “Cloud 9” sörf alanı 1980’li yıllarda tesadüfen Avustralyalı turistler tarafından keşfedilmiş, 1990’lı yıllarda adını yurt dışında duyulmuş ve XXI. yüzyılda dünyanın en popüler sörf yerlerinden biri olmuştur.

Bugün Siargao adası ve çevresinde en meşhur sörf alanları şunlardır:

- Cloud 9
- Jacking Horses
- Giwan
- Quicksilver
- Pacifico
- Thaiti

- Rock adası
- Daku adası

Sonuç olarak, Ağustos-Ekim döneminde dünyanın dört bir yanından gelen binlerce sörf tutkunu Siargao adasının doğu kıyılarındaki otellere akın ederek ada ekonomisini canlandırmaktadır. Bu nedenle spor ve turizm uzmanlarına göre Siargao adası Filipinler'in sörf başkenti olarak ünlenmiştir.

Siargao adasının batı kıyılarında yer alan Del Carmen bölgesi 4.871 hektarlık yüzölçümüyle Filipinler'deki en büyük mangrov orman arazilerden birini oluşturmaktadır. Devlet koruması altına alınan Del Carmen bölgesindeki geniş mangrov ormanları, Hint-Pasifik tuzlu su timsahına (*Crocodylus Porosus*) ev sahipliği de yapmaktadır. Vahşi yaşamı ve ıssız plajları sevenler Siargao adasından çıkıp komşu adalara veya Del Carmen bölgesine geçebilmektedir. Örneğin bir tekne kiralanıp Siargao adasından kolaylıkla batı kıyılarındaki Kangbangyo adasına geçilebilmektedir. Abito plajı, Sinapyahan plajı, Hidden Paradise ve Pamomoan Beach Kangbangyo adasında mutlaka görülmesi gereken yerlerin başında gelmektedir. Ama kuşkusuz adanın en güzel yeri Sugba gölüdür. Dar bir boğazla denizle bağlantısı olan Sugba Lagoon Filipinler'in en romantik en temiz ve en şirin lagün göllerinden biridir. Yemyeşil ormanlarla çevrili ve turkuaz renkli tertemiz sularla kaplı olan göl ziyaretçilerini adeta büyülemektedir.

Tablo 2: Siargao Adasında Yer Alan Başlıca Büyük Oteller ve Kaliteli Konaklama Tesisleri

Langojon Jianjoy Beach Resort	Soultribe Beach Retreat	The Village Siargao
Malinao View Beach Resort	Retreat Siargao Resort	Cherinicole Resort
Eddie`s Beach Resort Siargao	Sandy Feet Siargao	Isla Cabana Resort
Bravo Beach Resort Siargao	Buddha's Surf Resort	Vivo Inn Siargao
Kermit Surf Resort and Restaurant Siargao	Siargao Island Villas	Reef Beach Resort
Viento Del Mar - Siargao Resort	Kawayan Siargao Resort	Kalinaw Resort
Arka Hayahay Surf and Beach Resort	Amihan Siargao Bungalows	Lamari Siargao
Villa Maya Siargao Island Cloud 9	Mango Tree Siargao	Emerald House
Siargao Bleu Resort And Spa	Tao De Libertad	Katmon House
Lux Boutique Resort and Restaurant Siargao	Bayud Boutique Resort	Tawin Homestay
Tadhana Villa Siargao	Romantic Beach Villas	Villa Solaria

Siargao adasında halka açık ücretsiz plajlar, otel plajları, özel mülkiyet plajları ve ücretli lüks plajlar olmak üzere birkaç tip plaj yer almaktadır. Adanın kendi sınırları içinde ve komşu adacıklar da olmak üzere 150'den fazla plaj yer almaktadır. Bütün yıl boyunca adadaki aylık sıcaklık ortalamaları 20°C'nin altına düşmediğinden bu plajların 12 ay boyunca deniz turizmi için müsait olduğunu ifade etmek mümkündür. Siargao adasının başlıca ünlü plajları şunlardır: Banday Beach Resort, Rsk Beach and Accomodation, Secret Beach Siargao, Camp Olli, Union Beach – Dapa, Comahig Beach Resort, Malinao Paradise, Doot Beach, Coco Beach, Dedon Island Siargao, Beach Potato, Jade Star Beach Resort, Daluyong Beach Resort, The Boardwalk at Cloud 9 Resort, Cherinicole Siargao Resort, Magpopongko White Beach, Tigasao Beach, Himaya South, Himaya North, The Rock Pacifico, Tia's Beach Resort, Isla Marajaw Beach, Alegria Beach, Denaville Resort, Sucano's Resort, Santa Monica Beach, White Sand Beach Resort, Casa Desideria, Sucano's Resort, Hidden Paradise, Sinapyahan Beach, Sugba Lagoon, Abito Beach, White Beach, Pamomoan Beach ve Kawhagan Beach. Siargao adasında genelde kayalıklarla kaplı ve mercan oluşumlarıyla çevrili plajlar yaygın olup, geniş kumsallardan oluşan az sayıda da plaj mevcuttur. Bu nedenle Siargao adasını ziyaret eden turistler daha konforlu plajlar için Naked, Kangbangyo, Guyam veya Daku adalarındaki plajları tercih etmektedir.

Mağaralar ve şelaleler Siargao adasının bir diğer turizm çekiciliğini oluşturmaktadır. Her yıl binlerce turist tarafından ziyaret edilen Tayangban mağarası ve Hagukan mağarası adanın en ilginç karstik oluşumlarının başında gelmektedir. Adanın kuzeybatısında ve Santa Monica kentinin kuzeyinde yer alan Taktak şelalesi, Siargao adasının en ünlü doğal oluşumlarından biridir. Yemyeşil tropikal ormanlarının ortasında yer alan şelale doğal bir havuz oluşturmuştur ve gelen turistlerin bu havuzda yüzme olanağı mevcuttur. Şelalenin etrafında bakkal, lokanta ve piknik alanları yer almaktadır. Taktak şelalesine çok yakın mesafede bulunan Santa Monica Katolik Kilisesi ilginç mimarisiyle adada görülebilecek kültürel turizm çekiciliklerinden biridir. Bu nedenle şelaleyi ziyaret eden turistler genelde bu kiliseyi de görmektedir. General Luna kentinin hemen batısında yer alan “Siargao Wakepark” su sporları için adanın en popüler yeridir. Tropikal ormanlarla çevrili yapay havuzlar içinde sporcular ve turistler hem yarışma düzenlemekte hem de eğlenme fırsatı bulmaktadır.

Kayalıklarıyla ve temiz okyanus sularıyla meşhur olan Magpupungko sahilleri yüzme ve dalgıçlık için adanın en güzel ve en popüler yerlerindedir. Bu sahillerde yer alan Magpupungko lagün gölü Filipinler’in en ilginç ve en güzel göl oluşumlarından biridir. Gölü ziyaret eden turistler uzun beyaz kumsallarıyla ünlü Magpopongko White Beach’i mutlaka görmelidir. Siargao adasının en güzel plajlarından biridir ve adanın Borocay’ı sayılır.

Tablo 3: Siargao Adası ve Yakın Çevresinin Başlıca Turizm Çekicilikleri

Magpopongko White Beach	Banday Beach Resort	Wild Siargao
The Boardwalk at Cloud 9 Resort	Maliko Hidden Lagoon	Barangay Caridad
Comahig Beach Resort	Lanuzza Doot Beach	Hagukan Mağarası
Danjug Cave Nature Park	Tayangban Cave Pool	Dahican Adası
Burgos Coastline Viewpoint	Paghungawan Marsh	Casa Desideria
Dapa Boulevard Park	Bayud Surf Breaks	Taktak Şelalesi
Lotus Shores Yoga and Surf Retreat	Sapa sa Maasin River	Coconut Plantation
Magpaponko Swimming Hole	Coconut Selfie v1	Magpupungko
The Glorious Cross of Love	Ponea Adası	Pilar Eco-Park
Cloud 9 Surfing Cottages	Dapa Luneta Park	Maasin Bridge
Coconut Trees View Deck	Tayangban Mağarası	Baban Lagoon
San Benito Parish Kilisesi	Santa Monica Pier	Kangbangyo Adası
Our Lady Of Mt. Carmel Parish Church	Port of Del Carmen	Laonan Adası
Kingdom Hall of Jehovah's Witness	Pamomoan Beach	Sinapyahan Beach
Siargao Island Institute of Technology	Kawhagan Adası	Megancub Adası
Pacifico Beach	Esse Massage and Spa	Sugba Lagoon
San Pablo & San Pedro Chapel	Secret Beach	Hidden Paradise
Siargao Wakepark	Berdi Adası	Abito Plajı
Pansukian Adası	Kawhagan Adası	Daku Adası
Bucas Grande Adası	Tuason Point	Guyam Adası
Del Carmen Mangrov Ormanları	Pamomoan Beach	Naked Adası
Siargao Skate Park	Seeco Reef	Maasin Vadisi

El değememiş tropikal ormanlarda ilginç bitki ve hayvan türlerini görmek isteyen turistler mutlaka Pilar Eco-Park’ı ziyaret etmelidir. Magpupungko lagün gölüne ve Pilar kentine çok yakın mesafede bulunan park Siargao adasının en çarpıcı ve en bakir doğa koruma alanlarından biridir. Adrenalin tutkunları ve cesur gezginler için Filipin timsahlarının doğal yaşam alanı olan “Paghungawan Marsh” doğa koruma alanı gezilebilmektedir. Bataklıklar, tropikal ormanlar ve sulak arazilerle dolu olan bu koruma bölgesi kuşkusuz Siargao adasının en ilginç yerlerinden biridir.

Siargao adasında çok sayıda bar, kafe, otel ve restoran bulunmaktadır. Latin Amerika yemekleri, Filipin milli yemekleri, deniz ürünleri ve İtalyan-İspanyol yemekleri sunan restoranlar en çok sayıda olanlarıdır. Shaka Siargao, CEV Ceviche & Kinilaw, La Carindaria, Kalinaw Resort Restaurant, BLISS Restaurant, Kawayan Siargao Resort Restaurant, Azuete Restaurant, CATCH

Restaurant, Viento Del Mar Restaurant, Bravo Restaurant, Kermit Siargao ve Mama's Grill adanın en popüler restoranlarıdır.

Ada Filipinler'in en iyi dalgıç merkezlerinden biri olmamasına rağmen, ziyaret eden turistler ve sporcular için ilginç dalış yerlerine sahiptir. Malapascua, Busuanga veya Coron adası ile karşılaştırıldığında Siargao adasında daha az dalgıçlık merkezleri bulunmaktadır. Blue Cathedral, Guyam Island, Dako Island, Seeco Reef, Antokon ve Shark Point Siargao adasının en popüler dalış merkezleridir.

Tablo 4: Siargao Adasında Yer Alan Başlıca Ekonomik ve Küçük Oteller

Crismar Homestay And Resort	Point 303 Cloud 9	Sinag Hostel
Three Brothers Dreamhouse	Bohemian Beach House	Kaha Island Stay
White Sands Paradise Beach Resort	Pacifico Palms Resort	3B Resort
Bamboo Garden Bar & Lodging	Isla Marajaw Beach House	Alegria Beach
Sailfishbay Surf & Big Game Fishing Lodge	MNRB Pensionne House	Womens Building
Da Rosa Del Mar Beach Resort	Pacifico Beach Resort	Jafe Resort
Pablito's Private Resort Siargao	Pacifico River House	Aqua Resort
Gonzaga's Land For Sale Siargao	Cora's Rest House	Ohana Guesthouse
Tropical Temple Siargao	Villa Margarita's Homestay	Freedom Society
Siargao Inn Beach Resort	Amihan Surf Cabanas	Inday's Place
La Luna Island Resort	Travellers Beach Resort	Nidas Place
Asterias Backpackers Siargao	Ohana Resort Siargao	Yay Lodge & Spa
Siargao Strawberry's Homestay	Sunflower House Siargao	Verde Bungalows
Bitaug Burgos Siargao Island	The Jungalow Siargao	Riad Masaya
Pesangan Surf Camp	Big 9 Hostel and Bar	Alma Bungalows
Patrick's on the Beach	Siargao Island Getaway	Malayah Siargao
ZEN Rooms By Grace Siargao	Siargao Divers Club	Blauset House I
L & A Homestay, Mahogany Lodge	Dahun Villas Siargao	Blauset House II
Eddie's Beach Resort Siargao	Active Discovery Tours	Kawa Resort
Xian Bed And Breakfast	Cuacua 925 Homestay	Dream Getaway
Cares Subayno Residence	Isla Haruhay Homestay	Aqua Resort
Union Siargao House	Rc Lancy Homestay Siargao	RDM Beach Resort
Island Pacific Villas	Cast Away Homestay	Yayay Villa
Gardenview Homestay Siargao	Casa Bianca Siargao	Higala Hostel
Ocean 101 Beach Resort	Point 303 Resort	Lampara Siargao
Hot Spot on Cloud 9 Resort Restaurant Bar	Greenhouse Siargao	Siargao Residency
Sunset Bay Beach Villas Siargao	Santa Fe Paradise	Ilakai Hostel
Punta Punta Surf Retreat	Eco Tourism Otel	Sevilla Homestay

XXI. yüzyılda Siargao adasında uygulanabilir başlıca turizm tipleri ve rekreasyon faaliyetleri şunlardır: Sağlık turizmi, deniz turizmi, inanç turizmi, macera turizmi, kırsal turizm, ekoturizm, çiftlik turizmi, mağara turizmi, sualtı dalış turizmi, akarsu turizmi, botanik turizmi, tatlı su balıkçılığı, dağcılık, yamaç paraşütü, kuş gözlemciliği (ornitoloji), yaban hayatı gözlemciliği, rafting, kano, deniz sörfü, bisiklet turları, kampçılık, doğa yürüyüşü (trekking) ve sportif dalgıçlık.

Sonuç ve Değerlendirme

Hindistan cevizi plantasyonları ve koruma altındaki mangrov arazileriyle, saklı koyları ve beyaz kumsallarıyla, görkemli şelaleleri ve gizli mağaralarıyla, mavi lagünleri ve ıssız küçük

adacıklarıyla, bakir yağmur ormanları ve zengin sualtı dünyasıyla Siargao adası Filipinler'in en popüler adalarından biri olma yolunda hızla ilerlemektedir. Adanın küresel gezginler tarafından geç keşfedilip turizme geç açılmış olması aslında onun en büyük şansınıdır. Bu şirin adada lüks oteller, pahalı restoranlar, gösterişli tatil köyleri ve kalabalık plajlar bulunmamaktadır. Siargao'da tatil yapmanın tartışılmaz en büyük avantajlarından birisi adanın henüz kalabalıklaşmamış ve kirletilmemiş olmasıdır. Bir başka deyişle, yüzbinlerce yabancı turist in işgaline henüz uğramamış sessiz ve huzurlu bir adadır. Sanayileşmenin ve yoğun karayolu trafiğinin olmadığı, derin ekolojik sorunların henüz boy göstermediği, kıyılarda çirkin betonlaşmanın yaygınlaşmadığı, terör olaylarının ve etnik çatışmaların görülmediği bir tropikal cennettir. 2019 yılında "Conde Nast Traveler" dergisinin 500.000 ada arasında, Siargao'ya dünyanın en iyi tatil adası unvanını vermesi tesadüfi değildir.

Büyük turizm pazarlarından kopuk olması, başkent Manila'dan çok uzak kalması, ayrıca kitlesele turizm pazarlarında ve uluslararası tur paketlerinde yer almaması Siargao adasının turizm açısından en büyük dezavantajlarıdır. Ama bu küçük ada dezavantajlarını avantaja dönüştürmeyi büyük ölçüde başarmıştır. Kuşkusuz bugün Siargao adasının en büyük turizm avantajlarından biri küçük yüzölçümüne rağmen, çok çeşitli turistik faaliyetler sunabilme imkânlarına sahip olması ve yüzlerce turistik tesisin ada mevcut olmasıdır. Bir başka anlatımla bu şirin adayı ziyaret eden yabancı turistler mutlaka kendine uygun bir spor, bir uğraş veya rekreasyon faaliyeti bulacaktır. Aşağıdaki satırlarda meraklı turistleri Siargao'da bekleyen başlıca turistik fırsatlar sunulmuştur.

Siargao adasını ziyaret eden bir turist bu küçük adada ne görebilir, hangi faaliyete katılabilir ve nasıl güzel zaman geçirebilir?

- Santa Fe kıyılarında yer alan ünlü sörf merkezlerinden birinden sörf dersleri alabilir.
- Bir tekne kiralayıp Guyam veya Daku adalarından birini ziyaret edebilir.
- Magpupungko sahillerindeki kayalıkları inceleyebilir ve Magpupungko mavi lagünde yüzebilir.
- Santa Monica ilçesinde yer alan Taktak şelalesinde selfi fotoğrafı çekebilir.
- Adanın batı kıyılarında yer alan Baban Lagoon gölünde balık avlayabilir.
- Dapa limanından feribotla yola çıkıp Bukas Grande adasındaki Socorro kentini ziyaret edebilir.
- Siargao Bleu Resort & Spa otelinde meşhur Filipin masajını deneyebilir.
- Burgos kentindeki deniz kıyısında bir restoranda yerel yemeklerin tadını deneyebilir.
- Bir Katolik kilisesi olan San Benito Parish Church'u ziyaret edebilir.
- San Isidro kentinden bir motosiklet kiralayıp adayı gezebilir.
- Seabreeze Kite Club'ta Parasailing yapabilir veya jet ski kiralayıp okyanusa açılabilir.
- Tekne kiralayıp çıplak ve ıssız olan Naked adasına gidip burada piknik yapabilir.
- "Paghungawan Marsh" doğa koruma alanında Filipin timsahlarını yakından görebilir.
- Tayangban Mağarasının içinde yer alan karstik doğal havuzda yüzebilir.
- Maasin ırmağı boyunca organize edilen tekne turlarına katılabilir.
- Bukas Grande adasındaki Sohoton körfezine gezi düzenleyebilir.
- General Luna kentinin hemen batısında yer alan Siargao Wakepark'ta su sporlarının keyfini çıkarabilir.
- Sessiz ve huzur dolu Himaya plajlarında palmiye ağaçlarının gölgesinde güneşin doğuşunu izleyebilir.
- Dapa kentinin hediyelik eşya satan mağazalarından adayı hatırlatacak yerel hediyelik eşyalar satın alabilir.
- Kalinaw Resort hotelinin restoranında okyanus dalgalarını izlerken yerel balıkların ve deniz ürünlerinin lezzetlerini tadabilir.
- Alegria Beach veya Banday Beach Resort plajında kitap okuyabilir.
- Roxas kasabasının güneyindeki yağmur ormanlarında trekking yapabilir.
- Kangbangyo adasında yer alan Sugba gölünde tekne turu düzenleyebilir.

- Siargao Skate Park'ta yürüyüş yapabilir veya bisiklet sürebilir.
- Dapa limanından feribotla Mindanao adasına tatile gidebilir.
- Del Carmen bölgesinde yer alan mangrov orman arazilerini tekne kiralayıp gezebilir.
- Malinao Paradise plajında tatlı sular ile tuzlu deniz sularının karışımını izleyebilir.
- Isabel's Copra Grove alanında çadır ile kamp yapabilir.
- Viento Del Mar - Siargao Resort - Surf & Kitesurf School veya Siargao Divers Club'un sörf hocalarından başlangıç seviyeli sörf dersleri alabilir.
- General Luna kenti yakınlarındaki White Beach plajında Filipin kahvesi içebilir.
- Pilar kentinin hemen kuzeyinde yer alan Pilar Eco-Park'taki ilginç bitki ve hayvan türlerini izleyebilir.

Tropikal arazilerde vahşi yaşamı incelemek isteyenler dalgıçlık, balıkçılık veya sörfle zaman geçirmek isteyenler mağaraları, mangrov arazilerini ve şelaleleri keşfetmek isteyenler gizli koylarda, ıssız adacıklarda ve plajlarda güneşlenmek isteyenler mercan resiflerini ve lagün göllerini yakından görmek isteyenler, deniz altındaki yüzlerce balık türünü izlemek isteyenler, bakir yağmur ormanlarının ilginç hayvanlarıyla tanışmak isteyenler, yerel halkın mutfağını, folklorunu ve kültürel geleneklerini irdelemek isteyenler Siargao adasını ziyaret edebilirler. Güler yüzlü ve misafirperver yerel halk, ekonomik tatil olanakları, zengin turizm çeşitliliği, güvenli yaşam ve huzurlu tatil ortamı bu küçük adayı büyük turizm merkezi yapan diğer avantajlarıdır. Gelecek dönemlerde, adadaki doğal ortamın korunmaya devam etmesi, adanın paket turlarına ve kitlesel turizme açılmaması, adanın göç alıp aşırı kalabalıklaşmaması bu şirin ada için en güzel turizm beklentileridir.

Yabancı turistler için Siargao adasının en büyük eksiklikleri ve başlıca turizm dezavantajları şunlardır:

1. Adada banka şubeleri, döviz büroları ve bankamatik pek olmadığından dolayı, Siargao'ya gelmeden önce para bozdurmak ve yeterli miktarda Filipin Pesosu satın almak gerekir.
2. Siargao adasında eğlenceli gece hayatı ve geç saatlere kadar çalışan barlar, kafeler, gece kulüpleri ve diskolar yok denecek kadar azdır. Adaya daha çok sörfçüler geldiğinden dolayı “erken yatıp erken kalkmak” adeta adanın yazılmayan bir kuralı haline dönüşmüştür.
3. Filipinler'in büyük bir bölümünde görülen yavaş internet sorunu bu adada da görülmektedir. Kent merkezlerinde dahi internet ve elektrik kesintileri sıklıkla yaşanabilir.
4. Filipinler'in büyük bir bölümünde görülen kanalizasyon, içme suyu ve kaliteli hastane sorunu burada da görülmektedir.
5. Adada modern ulaşım seçenekleri ve geniş otobanlar bulunmamaktadır. Ada yerleşmeleri arasındaki ulaşım bağlantıları daha çok dar asfaltlı köy yollarıyla sağlanmaktadır. Bu nedenle adayı dolaşmak isteyen turistler için motosiklet kiralamak en iyi seçenektir.
6. Temmuz-Kasım döneminde ve Ocak-Şubat döneminde adada sert rüzgârlar, tropikal fırtınalar ve yoğun yağışlar görülmektedir. Bu nedenle adaya gelmeden önce ziyaret zamanını ve mevsim konusunu iyi düşünmek ve planlamak gerekmektedir.
7. Adayı ziyaret edecek olan turistlerin sürprizlerle karşılaşmaması için erkenden uçak biletlerini ve feribot biletlerini satın almaları ve erken otel rezervasyonları yapmaları gerekmektedir.
8. Adada modern sinema, tiyatro, opera binası, çok fonksiyonlu modern poliklinik veya büyük spor kompleksinin de bulunmadığını ifade etmek mümkündür. Bu nedenle sanayileşmiş ülkelerin olanaklarını ve lüks yaşam standartlarını arayanların bu adada beklentilerinin karşılanamayacağını ifade etmek gerekmektedir. Filipinler gelişmekte olan bir ülke olduğundan dolayı çevre kirliliği, ulaşım sıkıntıları, elektrik kesintileri ve sokaktaki yoksulluk görüntüleri sıradan gündelik manzaralar oluşturmaktadır.

Kaynaklar

1. Atalay, İ. “Resimli ve Haritalı Dünya Coğrafyası”, İnkılâp Kitabevi, İstanbul, 2001
2. Atalay, İ., “Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası”, META Basım, İzmir, 2007
3. Atasoy, E. “Demografi Yazıları”, MKM Yayınları, Bursa, 2013

4. Atasoy, E. “Kıtalar ve Ülkeler Coğrafyası”, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa, 2010
5. Bayar, S., “Filipinler Ülke Raporu”, T.C. Başbakanlık Dış Ticaret Müsteşarlığı İhracatı Geliştirme Merkezi, Ankara, 2011
6. Colleen, A. S. “Philippines in Pictures”, Manila, Library of Congress Cataloging, 1967, Cilt 1
7. Düzyol, Tamer, “Filipinler”, Ermağan, İsmail (Editör), “Dünya Siyasetinde Doğu Asya”, Nobel Yayınları, 2016
8. Georgiev, P., “Filipinite i Evraziyskata Dıga na Nestabilnost”, Spisanie “Geopolitika”, Broj 6, Sofya, 2005
9. Lakost, İ., “Geopolitiçeski Reçnik na Sveta”, Izdatelska Kašta Trud, Sofiya, 2005
10. Lavrov, S. B. & Kaledin, N. V., “Ekonomiçeskaya, Sotsialnaya i Politiçeskaya Geografiya Mira. Regioni i Strani”, İzdatelstvo Gardariki, Moskova, 2003
11. Lopez, M. L., “A Handbook of Philippine Folklore”, Quezon City, The University of the Philippines Press, 2006
12. Lukanov, A., Bojinov, N., Dimitrov, S., “Stranite v Sveta 2005-2006”, İzdatelstvo Gloriya Palas, Sofya, 2005
13. Özey, R. “Asya Coğrafyası”, Aktif Yayınları, İstanbul, 2008
14. Özgüç, N. “Turizm Coğrafyası. Özellikler ve Bölgeler”. Çantay Kitabevi, İstanbul, 2011
15. Timor, A. N. “Güneydoğu Asya. Özellikler. Ülkeler”, Çantay Kitabevi, İstanbul, 2002
16. <http://philippine.ru/siargao.html>
17. <http://psa.gov.ph/>
18. <https://www.choosephilippines.com/go/islands-and-beaches/1357/10-wonders-siargao->
19. <https://www.palawandays.ru/siargao-bukas-grande-philippines>
20. <https://otdyhsamostoyatelno.ru/siargao-ostrov/>
21. <https://pressa.tv/web-puteshestviya/93940-siargao-ostrov-na-filippinah-priznan-luchshim-v-mire-v-2019-godu.html>
22. <https://tengritravel.kz/around-the-world/filippinskiy-ostrov-siargao-priznan-luchshim-v-mire-374104/>
23. <http://www.pilipino.ru/main.php?show=place&with=siargao>
24. <http://tourminal.ru/RegionRecreationAbout?id=91>

THE SURFING CAPITAL OF THE PHILIPPINES: SIARGAO ISLAND

Abstract. Situated southeast of Leyte and Dinagat islands and northeast of Mindanao island, Siargao is one of the most popular tourist destinations in the Philippines. A large part of the island of Siargao is covered with tropical forests, karst terrains and slightly sloping hilly areas. There are many coves, beaches, lagoons and mangrove forests on the coast of the island. The coral reefs surrounding the island protect slightly the coast of Siargao, from the harsh and high Pacific waves. Siargao Island is one of the most famous surf centers of both the Philippines and the world. It can be seen as the biggest disadvantages of Siargao Island in terms of tourism, being disconnected from major tourism markets, being far away from the capital Manila, and not being included in mass tourism markets and international tour packages. But this small island has largely managed to turn the disadvantages into an advantage. Undoubtedly, one of the biggest tourism advantages of the island of Siargao today, despite its small area, is its ability to offer a wide variety of tourist activities and hundreds of tourist facilities. In this study, the geographical features and tourism potential of Siargao island are discussed. In addition, the tourism advantages of Siargao Island, its shortcomings and major tourism disadvantages were also examined.

Keywords: Philippines, Tourism, Siargao Island, Philippine Islands

ФИЗИКО-ГЕОГРАФИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ЛЕСОПОКРЫТЫХ ТЕРРИТОРИЙ ПРИИРТЫШЬЯ СЕВЕРО-КАЗАХСКОЙ РАВНИНЫ

Маханова Н.¹, Берденов Ж.Г.²

¹ Докторант 1 курса кафедры физической и экономической географии ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

² PhD, доцент кафедры физической и экономической географии ЕНУ им.Л.Н.Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Абстракт. В данной статье отражено краткое описание территории аккумулятивных равнин Прииртышья. Обработаны и проанализированы данные ДЗЗ на основе территории Бескарагайского лесничества Павлодарской области в пределах исследуемого природного объекта. Так же статья несёт ознакомительный характер по лесоустройству данной территории.

Ключевые слова: ДЗЗ, ЦМР, ГИС, уклон, лесной ландшафт, аккумулятивная поверхность.

Введение. Республика Казахстана характеризуется низкой лесистостью – около 4,2% с учетом кустарников и саксаульников. Это связано с расположением большей части территории страны в степной (около 29%), полупустынной (около 10%) и пустынной (около 44%) природных зонах.

Грамотное управление лесными ресурсами и их рациональное использование обеспечивает устойчивое развитие региона и страны в целом, а так же является искореняющим фактором сокращения лесного биоразнообразия, деградации земель и обезлесения.

Актуальность данной статьи заключается в том, что следует обратить внимание на основные тенденции распределения лесных массивов на равнинных территориях исследуемого объекта.

Объект исследования. Природные границы аккумулятивной равнины Прииртышья охватывают северо-восточные приграничные территории Республики Казахстан в восточной части Северо-Казахской равнины. Равнина имеет общий уклон с юга на север. Географические координаты крайних точек приблизительно проходят с 50° 15' до 54° 26' С. Ш. и с 74° 25' до 81° 29' В. Д.. Объект имеет вытянутую форму с северо-запада на юго-восток длиной около 570 км. и шириной 150-100 км. Площадь составляет 76 тыс. км² – около 32% от всей Северо-Казахской равнины.

В административном отношении равнина большей частью располагается на востоке и центре Павлодарской области и незначительно затрагивает северо-западную окраину Восточно-Казахстанской области.

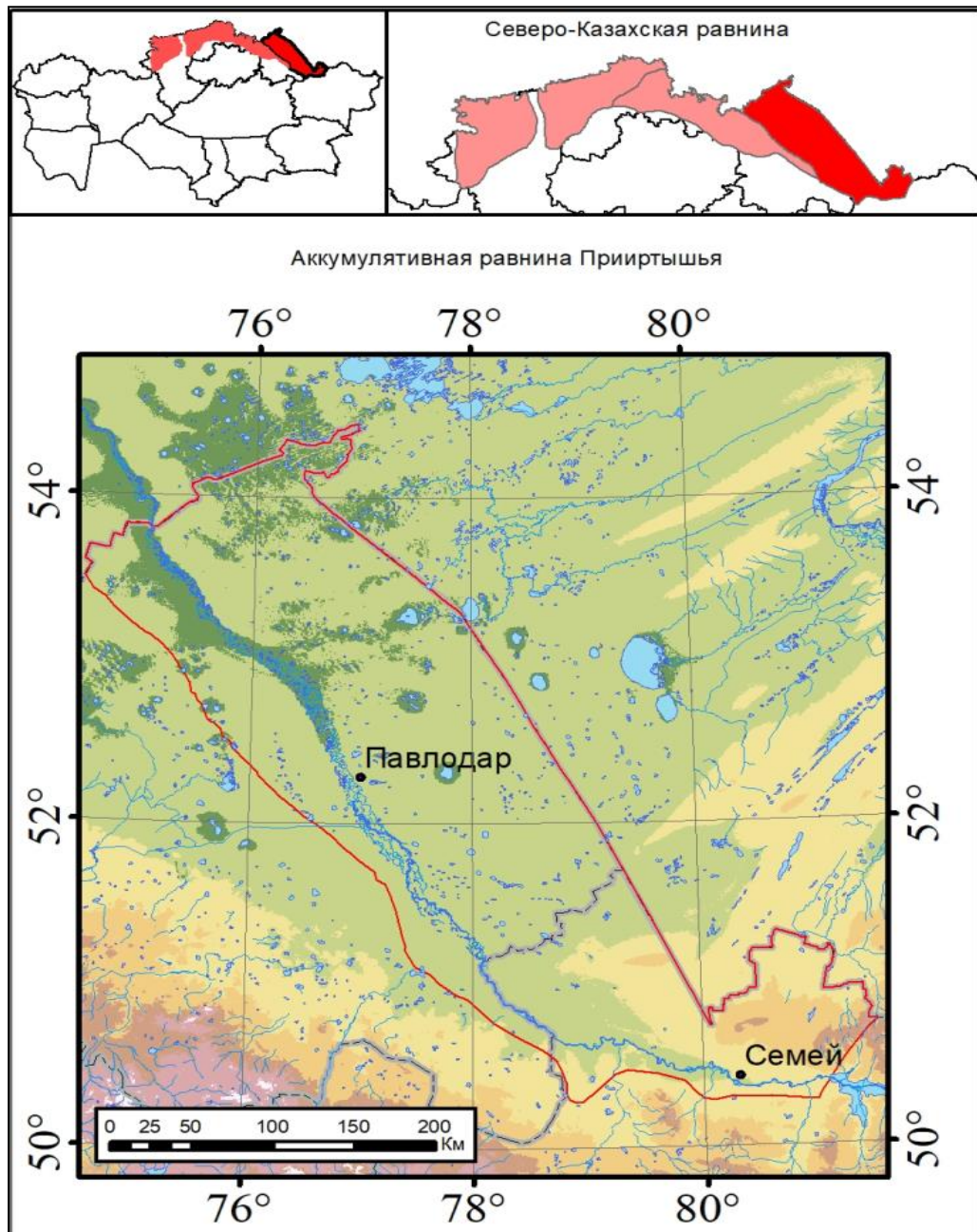

Рисунок 1 – Территория исследования

Климат региона резко континентальный со значительными колебаниями суточных и годовых температур. Средняя температура в июле $+22^{\circ}\text{C}$, абсолютный максимум достигает от $+40^{\circ}$ до $+45^{\circ}\text{C}$, средний минимум температур -35° , абсолютный минимум в январе месяце от -40° до -45°C . Продолжительность теплого периода 190-200 дней. Годовое количество осадков колеблется в пределах 190-350 мм.

Здесь выделяются четыре типа рельефа [1]:

1) **Пологохолмистая аккумуля- тивная равнина** занимает южную и юго-западную часть площади. Обусловлена развитием небольших (до 10-20 м) пологих холмов, размером до 300-400 м. в длину и 150-200 м. в ширину. Происхождение аккумулятивное. Время формирования рельефа земной поверхности относится к плиоцену (N_2).

2) **Волнисто-бугристая равнина** располагается на севере и фрагментарно на западе и центре. Рельеф обусловлен наличием пологих бугров и холмов, сложенных субэвральными отложениями (песок, супесь, суглинки). Размеры холмов достигают до 30-50 м. в диаметре при высоте 3-5 м. В процессе формирования принимали участие делювиальные процессы, в

меньшей степени эоловые процессы, суффозия и дефляция. Образование данного типа рельефа началось в конце плиоцена (N₂) и завершилось в верхнечетвертичное время (Q₃).

3) **Бугристо-грядовая аккумулятивная поверхность «боровых» песков** развита преимущественно на юго-востоке территории. Земная поверхность представлена песчаными грядами, буграми, дюнами размером от 2-5 м. до 200-300 м. в диаметре и относительной высотой до 2-5 м. густо покрытая борами типчаково-ковыльной растительностью. В процессе формирования принимали участие в основном эоловые процессы. Возраст рельефа колеблется от верхнечетвертичного времени (Q₃) – современного (Q₄).

4) **Пологовогнутые, участками заболоченные солончаковые озерные котловины и соровые понижения** развиты повсеместно небольшими фрагментами на всей территории. Формы и размеры озерных котловин и соровых понижений варьируются от нескольких метров до километра, реже имеют длину в 5-8 км. и в ширину 2-4 км, глубиной до 0,5-1,5 м. Склоны котловин прорезаны редкой сетью временных рек и оврагов. Вокруг большинства озер развиты солончаки. В формировании данного типа рельефа принимали участие сорово-дефляционные процессы. Так же не исключены суффозионные и просадочные процессы в образовании озёрных котловин. Возраст рельефа современный (Q₄).

Геологическое строение территории представлено осадочным чехлом отложений мезозоя и кайнозоя, перекрывающим Западно-Сибирскую плиту. Для территории характерно глубокое залегание палеозойского фундамента до 200-300 м. в южной части, 1200 м. и более на севере. Современные геологические процессы проявляются в водной эрозии, водной и ветровой аккумуляции, суффозии, дефляции и засолением почв.

Методы исследования. В наши дни изучение площадей лесных массивов с помощью методов ДЗЗ получила активное развитие. Космическая информация представлена растровыми изображениями, которые являются основным источником данных при работе с рельефом земной поверхности.

В данной статье использовалась цифровая модель рельефа SRTM-3 с пространственным разрешением 90 м [2]. Наборы данных SRTM-3 являются результатом совместных усилий Национальное управление по аэронавтике и исследованию космического пространства (NASA) и Национальное агентство геопространственной разведки (NGA), а также немецких и итальянских космических агентств [3].

Обычная методология ДЗЗ, которая применяется в лесном хозяйстве основана на качественном анализе информации в «учебных площадях» (training areas) [4, 5]. Учебная площадь представлена Бескарагайским лесничеством ГЛПР "Ертисорманы" лесные породы которого представлены Сосновыми (*Pinus sylvestris* L.) борами. Значения ячеек цифровой модели рельефа группировались с интервалом в 4 м. по абсолютной высоте (Рис. 2).

Рельеф как фактор распространения для боров на равнинных территориях определяется оптимальными условиями в пределах абсолютных высот 165-180 м.; в интервале высот от 155-165 леса находятся в угнетенном состоянии, о чем свидетельствует разреженность лесного массива. Лесной покров отметки ниже 155 м. отсутствует вовсе.

Также использовали программное обеспечение ArcGIS Desktop с дополнительным модулем 3D Analyst для построения карты уклона - спомощью инструмента Уклон (Slope). В качестве выходного растра уклонов вычислен в процентах ('процент подъема').

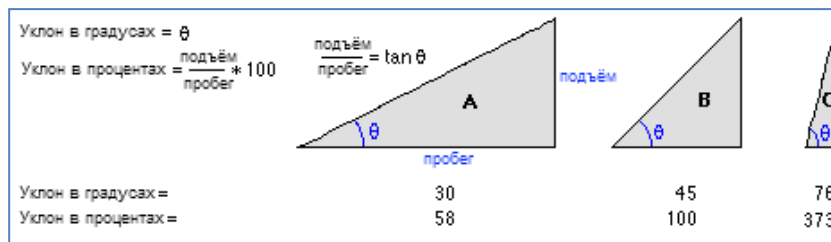

Рисунок 1 – Сравнение значений уклонов в градусах и процентах [6].

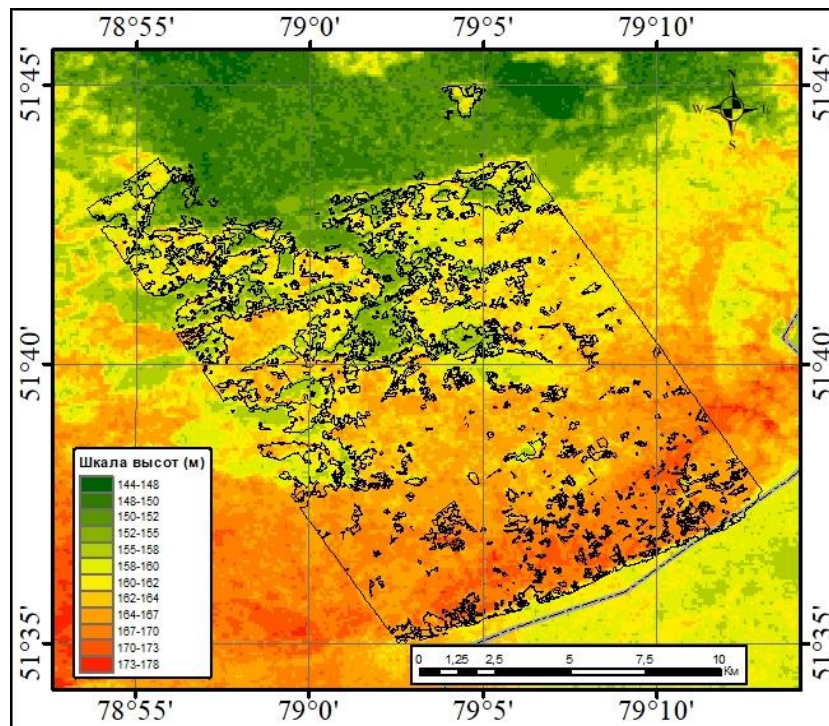

Рисунок 2 – Павлодарская область, ГЛПР "Ертисорманы" Бескарагайское лесничество.
Карта рельефа лесопокрытых земель

На карте уклонов ориентация поверхности склонов хорошо выделена цветом. Наклон местности и экспозиции рассматриваются вместе, так как эти индикаторы существенно влияют на лесопокрытость. Высокий уклон местности негативно сказывается на распространении лесного покрова. Относительно ровный рельеф с уклоном не более 30% является оптимальным для произрастания сосновых (*Pinus sylvestris* L.) боров.

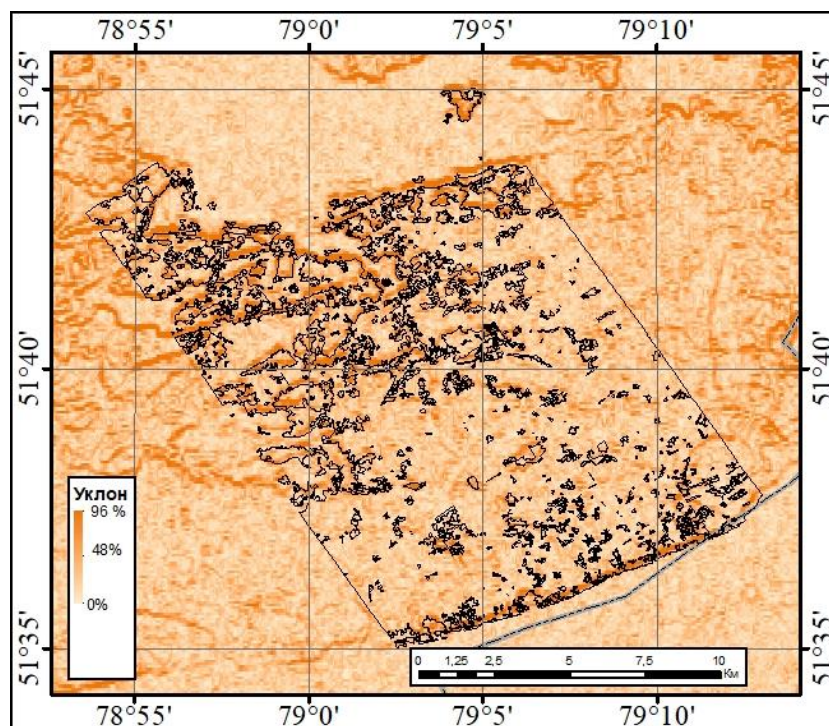

Рисунок 3 – Павлодарская область, ГЛПР "Ертис орманы" Бескарагайское лесничество.
Карта уклона лесопокрытых земель

Заключение. Обобщая сведения по исследуемой территории выделяем особую роль физико-географических параметров. Лесопокрываемость бугристо-грядовых аккумулятивной равнины на борозчатых песках определяется местоположением на рельефе с конкретными характеристиками.

Исходя из результатов (рис. 1, рис. 2) можно сделать следующие выводы: резкие перепады неровностей земли неблагоприятны для произрастания сосновых пород (*Pinus sylvestris* L.), пологий же рельеф с уклоном до 30% (17°) является оптимальными условиями. Относительные превышения в 25 м. являются разграничивающим условием между лесным массивом и открытой территорией покрытой степной растительностью.

В дальнейшем данная методика должна обеспечить системный подход для её практического применения в лесоустройстве.

Список использованной литературы

1. Объяснительная записка по Кулундинско-Барабинской серии геологических карт. И. Г. Зальцман М.1986 Стр. 52-54
2. http://dds.cr.usgs.gov/srtm/version2_1/SRTM3/Eurasia/
3. https://dds.cr.usgs.gov/srtm/version2_1/Documentation/SRTM_Topo.pdf
4. M. Saei jamalabad, A.A. Abkar Forest Canopy Density Monitoring, Using Satellite Images. p 5.
5. Z.Azizia, A.Najafi, H.Sohrabi. Forest Canopy Density Estimating, Using Satellite Images Conference: ISPRSAt: Beijing, ChinaVolume: XXXVII, p 1130.
6. <https://pro.arcgis.com/ru/pro-app/tool-reference/spatial-analyst/GUID-64B478F2-045A-4DDD-9E0E-5757B9098B1B-web.gif>

ЛАНДШАФТНЫЕ ОСОБЕННОСТИ БУРАБАЙСКОГО РАЙОНА АКМОЛИНСКОЙ ОБЛАСТИ

Нуртазина Н.¹, Маханова Н.²

Научный руководитель – PhD, доцент ЕНУ им. Л.Н. Гумилева Берденов Ж.Г.

¹ Студент 4 курса образовательной программы 5B060900-География ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

² Докторант 2-го года обучения образовательной программы 6D060900-География ЕНУ им. Л.Н. Гумилева

Введение. За последние десятилетия теория ландшафтоведения шагнула вперед, существенно возросли масштабы ландшафтных исследований, значительное развитие получило прикладное ландшафтоведение. Особо важное значение приобрели вопросы ландшафтного картирования территорий на основе ГИС-технологий. Это связано с необходимостью всестороннего и правильного использования природных ресурсов [1].

Разработка многих схем территориального планирования требует проведения работ на ландшафтной основе. Часто в силу отсутствия ландшафтных карт этот подход является просто декларативным. Дефицит такого рода материалов во многом объясняется сложностью и большой трудоемкостью работ по ландшафтному картографированию. Особенно это относится к картам регионального уровня генерализации.

Под географическим ландшафтом понимается генетически единая геосистема, заключающая в себе специфический набор сопряженных локальных геосистем. Термин «ландшафт» является вне-таксономическим. Ландшафтам присуще вертикальная, горизонтальная, а также временная структура с динамикой (изменениями) географических комплексов. Различающиеся по степени сложности внутреннего устройства и пространственно-временным масштабам ландшафты разных уровней обладают своими особыми функциональными и эволюционно-динамическими закономерностями [2].

Составлением ландшафтных карт не только не заканчивается региональное ландшафтно-географическое исследование, а начинается новый этап научного поиска. Они выступают как исходные модели для физико-географического районирования, картометрического и картографо-математического анализа ландшафтных структур, возможных прикладных оценок земель, экспертиз хозяйственных проектов, районных планировок, прогнозных построений и т.д. Отсюда вывод: тематические географические карты, в том числе и ландшафтные, служат важным, но лишь промежуточным итогом научного исследования. Они являются отправочной точкой дальнейшего научного анализа. В настоящее время в теоретических и прикладных географических исследованиях отмечается наибольшая потребность в картах, среднего масштаба. Региональные карты содержат системную информацию о пространственных и временных закономерностях организации геосистем режимов-направлений их преобразования в естественных и антропогенных условиях. Применение этих карт дает возможность решать задачи географии, связанные с объяснением прогнозирования преобразований окружающей среды, рациональным природопользованием и охраной природы регионов, а также прикладные задачи [3].

Территория и методы исследования

Бурабайский район (каз. Бурабай ауданы; до 2009 года – Щучинский район) – административная единица Акмолинской области Казахстана. Административный центр – город Щучинск (Рисунок 1). Район расположена на севере Акмолинской области, к востоку от областного центра Кокшетау. Граничит на севере с Северо-Казахстанской областью. Район был образован в 1928 году в составе Кзыл-Джарского округа (центр город Петропавловск) из Макинской, Щучинской и частей Крестьянской, Советской волостей Кокчетавского уезда Акмолинской губернии (Утверждено ВЦИК 3 сентября 1928 года). С 1932 года в составе

Карагандинской области, с 1936 года в Северо-Казахстанской области, с 1939 года в Акмолинской, с 1944 года в Кокчетавской. В 1997 году после упразднения Кокчетавской области район вновь вошёл в состав Северо-Казахстанской области, а с 1999 года Акмолинской области. 3 сентября 2009 года Щучинский район указом Президента Казахстана переименован в Бурабайский район [4].

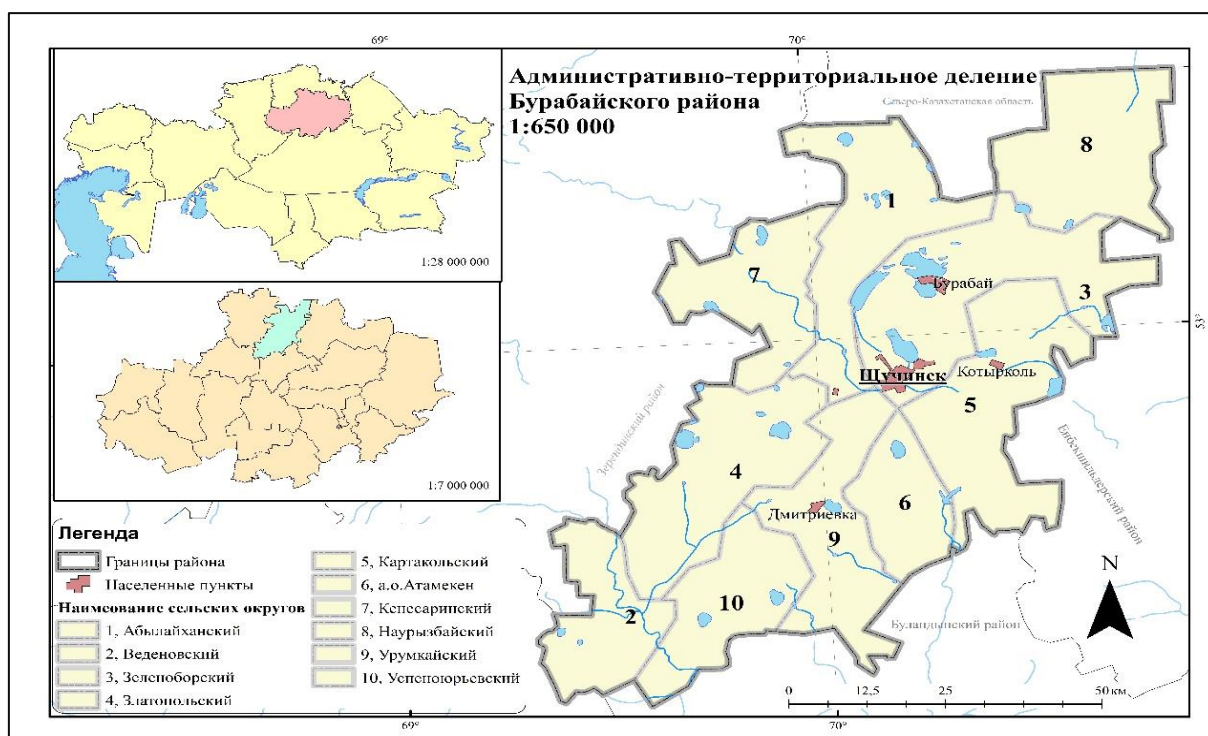

Рисунок 1 – территория исследования

Новые методы составления карт, прежде всего с использованием космоснимков и ГИС-технологий изменили общепринятую технологию картографирования. Однако при составлении карт, особенно сложных, остались традиционные методы и способы составления. Основные этапы картографирования неизменны: подготовительные работы, включающие подготовку географической основы, изучение и обработку источников (фондовые материалы, книги, отчеты) для создания карт, составление оригиналов, их оформление, подготовка к изданию. Таким образом, при создании региональной ландшафтной карты масштаба 1:500 000 нами были получены и проанализированы следующие материалы [5]:

- произведен поиск картографической основы и источников для картографирования и их анализ (топоосновы 1:250 000);
- изучены географические условия исследуемой территории по фондовым материалам, отчетам различных государственных ведомств.

Сбор и изучение источников проводятся для установления изученности, возможности использования материалов и их отбора. Авторская разработка карты начинается с предварительной программы, в которой излагается общая идея и назначение карты, перечисляются элементы содержания, дается предварительная легенда, указываются основные используемые материалы при составлении карты [6].

Изучение и анализ источников для составления ландшафтной карты являются важным этапом. Источники разнообразны и по тематике, и по типу. Это материалы стационарных наблюдений, научная и справочная литература, различные карты и атласы. Природные условия: геология, геоморфология, климатические особенности были определены по фондовым материалам. Гидрографическая сеть территории была обновлена по онлайн программам SasPlanet и другие.

Для создания карты рельефа нами использовались космические снимки SRTM (Shuttle Radar Topographic Mission) – адарная топографическая съемка, покрытие которой охватывает большую части территории земного шара, за исключением самых северных, а также океанов. Снимки производятся за 11 дней с помощью специальной радарной системы [7] с борта космического аппарата «Индевор». В настоящее время данные SRTM свободно распространяются в двух вариантах (уровнях): SRTM-1 – сетка с размером ячейки одна угловая секунда по широте и долготе (что равняется примерно 30 м в районе экватора); SRTM-3 – сетка с размером ячейки три угловых секунды (примерно 90 м в районе экватора), полученная усреднением из данных SRTM [8].

Для изучения растительности и почв использовались многозональные снимки космического аппарата Landsat 7. Данные Landsat 7 получены по системе дорожек / рядов Worldwide Reference System-2 (WRS-2), причем перекрытие полосы (или боковое перекрытие) варьируется от 7 процентов на экваторе до максимума приблизительно 85 процентов в экстремальных широтах [9].

Результаты и обсуждение. По итогам дешифрирования космических снимков аппарата Landsat 7 за 2019 год, с дополнительным использованием фондовых материалов и экспедиционных исследований различных ученых, мы получили современную карту почвы и растительности Бурабайского района Акмолинской области (рисунок 2).

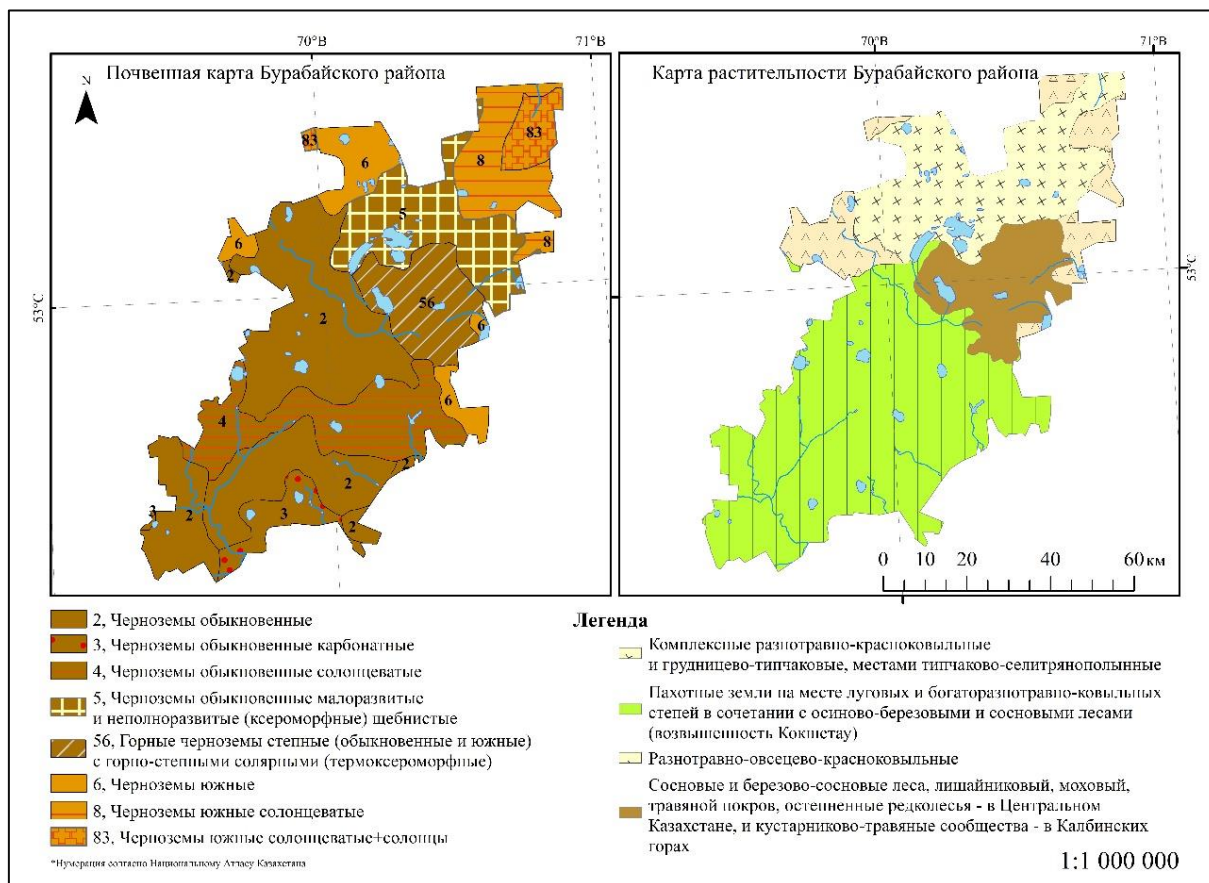

Рисунок 2 – Карты растительности и почвы Бурабайского района

После анализа карт природы, литературных источников, дешифрирования снимков мы приступили к непосредственному созданию ландшафтной карты. Основой для создания послужила топографическая карта Бурабайского района масштаба 1:250 000, на которой можно выделить основные типы урочищ: водораздельно-плакорные, овражно-ложбинные, долинно-пойменные, болотные, основные территории наиболее измененных ландшафтов - пашотных земель [4, с. 260]. Также использовалось дешифрирование космоснимков аппарат

Landsat 7TM [9] за 2019 год используя комбинацию 5-го, 3-го и 4-го каналов, где можно уверенно различать современные экзодинамические процессы, типы почв, виды растительности и т.д. как по спектральной яркости этих каналов, выражающейся в цвете синтезированных пикселей, так и по текстуре, образуемой группами смежных пикселей. Завершающим этапом данной стадии исследования стало: создание ландшафтной карты Бурабайского района Акмолинской области, которые в результате их типологической группировки, а затем структурно-генетической классификации, упорядочены в иерархическую систематику (Рисунок 9).

Рисунок 9 – Ландшафтная карта Бурабайского района

Бурабайский район характеризуется внутренней контрастностью ландшафтов, которая определяется признаками:

- количество различий (признаков);
- полнота различий по признакам: по типам, по группам, по классам;
- ранги различий: подтипы-типы, подклассы-классы, подгруппы-группы;
- классификационная отдаленность (соседние типы, через классификационный тип и далее).

Большую часть территории района занимают боровые леса, сформированные на гранитных низкогорьях. На Кокшетауской возвышенности лесные ландшафты развиваются не только в условиях низкогорий. Они занимают равнины и сглаженные мелкосопочники, где непосредственно к дневной поверхности выходят интрузии гранитоидов. В южной части района боровые леса сменяются березовыми колками на мелкосопочниках. Также южная часть занята в основном землями сельскохозяйственного назначения.

Выводы

Разнообразие и сложность геоморфологических условий определяют наличие на территории района пяти природных ландшафтов (рисунок 11), относящихся к одному классу

– равнинные, двум подклассам – возвышенно-равнинные и мелкосопочно-равнинные ландшафты, к двум провинциям (типу) – лесостепной и степной.

Четвертый и пятый ландшафты представлены делювиально-пролювиальной и денудационной равниной степей, и речных долин, занимающим около 50% территории. В пределах этого ландшафта лежат посевные землепользования: ТОО «Sana Petroleum», ТОО «Жалтыр Тас», ТОО «СП КазАгроАстык» и ТОО «ПЦ Есиль», а также предприятие горнодобывающей промышленности: ТОО «Кайсар-Б» (промышленный камень), ТОО «Райгородок» (добыча золота). Благоприятность для земледелия более мягких климатических условий (повышенного количества осадков 350-400 мм), пониженной испаряемости (в пределах 1200-1250 мм, менее контрастных температур и пр.) в этом ландшафте реализуется продуктивность сельскохозяйственных культур за счет ограничивающих рельефных и почвенных факторов (черноземы обыкновенные, черноземы карбонатные) [10].

Третий природный ландшафт обозначился в центральной части района (10%) относится Кокшетаускому низкогорью, с луговыми степями сосновыми и сосново-березовыми лесами.

Второй природный ландшафт относится к мелкосопочному предгорью, с луговыми степями, кустарниками и фрагментами сосново-березовых лесов

Список использованных источников

1. Исаченко Л.Г. Ландшафтоведение и физико-географическое районирование: Учеб. - М.: Высш. шк., 1991. - 366 с.
2. Мильков Ф.Н. Физическая география. Учение о ландшафтах и географическая зональность / Ф.Н. Мильков. - Воронеж, 1986. - 327 с.
3. Саушкин Ю.Г. К изучению ландшафтов СССР, измененных в процессе производства / Ю.Г. Саушкин // Вопросы географии. -1951. - Сб. 24. - С. 276-299.
4. Физическая география Республики Казахстан: учебное пособие / под ред. Г.М. Джаналеевой. – Астана: ЕНУ им. Л.Н. Гумилева, 2010. – 560 с
5. Солнцев Н. А. Природный ландшафт и некоторые его общие закономерности. - Труды II Всесоюзного географического съезда. Т. 1. М.: Географгиз, 1948. – С. 258-269.
6. Крауклис А.А. Проблемы экспериментального ландшафтоведения. Новосибирск: Наука, 1979. – 232 с.
7. Данные SRTM, версия 1 [http://dds. cr. usgs. gov/srtm/version1/](http://dds.cr.usgs.gov/srtm/version1/)
8. GTOPO30 and bathymetry datasets (srtm30Plus) [http://topex. ucsd. edu/WWW_html/srtm30_plus. Html.](http://topex.ucsd.edu/WWW_html/srtm30_plus.html)
9. LandsatLook Viewer. – URL: <http://landsatlook.usgs.gov>.
10. Информационно-аналитический портал. Щучинский район Акмолинской области переименован в Бурабайский район — Сайт акимата Акмолинской области. Электронный ресурс. <https://www.schuchinsk.kz/burabajskij-shhuchinskij-rajon> (Дата обращения 23.04.2020).

МРНТИ 71.37.75

НҰР-СҰЛТАН ҚАЛАСЫНЫҢ ГЕОЖҮЙЕЛЕРІНЕ ӘСЕР ЕТЕТІН АНТРОПОГЕНДІК ФАКТОРЛАР

С.К.Калибекова

Научный руководитель – PhD, доцент Берденов Ж.Г.

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің география мамандығының
магистранты

Аннотация: Қоршаған ортаға антропогендік жүктеменің өсу қарқынының артуы және аумақтарды тұрақты дамытуға ұмтылу табиғатқа әсер етуді реттеу жөніндегі ғылыми негіздеуді және практикалық іс-шараларды іске асыруды талап етеді. Бірінші кезекте, бұл антропогендік әсерді азайтуға және аумақтың табиғи қаңқасын сақтауға мүмкіндік беретін табиғат пайдалануды ұтымды ету. Оны жүзеге асыру табиғи кешендерге антропогендік әсерлерді кешенді бағалауға негізделеді. Сондықтан геожүйеге антропогендік әсерді талдау қазіргі уақытта табиғатты ұтымды ғылыми негіздеу үшін барынша үлкен мәнге ие болады. Геожүйеге антропогендік әсерді бағалау әдістемесі жүйелердің өңірлік деңгейде дамуын болжауға мүмкіндік береді. Болжам табиғатты пайдалануды басқарудың міндетті компоненттерінің бірі болып табылады.

Түйін сөздер: биосфера, экологиялық мониторинг, антропогендік әсер, биогеоценоз, экожүйе.

Кіріспе. Адамзаттың барлық тарихы-бұл экономикалық өсу және биосфераның біртіндеп бұзылуы тарихы. Палеолит дәуірінде ғана адам табиғи экожүйелерді бұзбады, өйткені оның өмір салты (жинаушылық, аң аулау, балық аулау) өзіне тән жануарлардың өмір сүру салтына ұқсайды. Өркениеттің одан әрі дамуы адамның қазіргі заманғы жасанды, техногендік тіршілік ету ортасын құруға, табиғи ортаның сарқылуына және ластануына әкеп соқтырды.

В. И. Вернадскийдің тұжырымы бойынша қызметтің ауқымы мен қарқындылығының ұлғаюымен адамзат тұтастай алғанда қуатты геологиялық күшке айналғанын атап өтті. Бұл биосфераның сапалы жаңа жағдайға көшуіне себеп болды. Бүгінде ғаламшар ормандарының 2/3 бөлігі жойылды; атмосфераға жыл сайын 200 млн. тоннадан астам көміртек оксиді, 146 млн. тоннаға жуық күкірт диоксиді, 53 млн. тонна азот оксиді және т. б. төгіледі. Табиғи ресурстар мен тірі табиғаттың қалпына келтіру қабілеті шексіз емес екені анық [1].

Өңірдің экономикалық дамуын сипаттай отырып, жыл сайын экономиканың түрлі салаларын, атап айтқанда құрылыс индустриясын, шағын және орта бизнесті дамытуды жандандыру жүріп жатқанын атап өту қажет. Осының бәрі қоршаған ортаның жай-күйіне теріс әсердің сөзсіз өсуіне себепші болады, өйткені табиғи ортада өз тастамаларын мен қалдықтарын орналастыратын барлық өндірістік кәсіпорындар оның техногендік ластануының көзі болып табылады. Сондықтан Нұрсұлтан қаласының тұрақты дамуы көбінесе оның экономикалық әлеуетімен ғана емес, жер, адам және басқа да ресурстардың болуымен, сонымен қатар қалалық геожүйесінің жай-күйімен де анықталады. Нұрсұлтан қуаң аймақта орналасқан және су ресурстарының шектеулігімен сипатталады. Қаланың су

артериясы оңтүстік бөлігінде ағатын Есіл өзені болып табылады. Бұл су қоймасы халықты орталықтандырылған сумен жабдықтаудың негізгі көзі ретінде пайдаланылады, оның ағысы тек еріген судың есебінен ғана қалыптасады. Қала шегінде Есіл өзені екі шағын ағысты қабылдайды - Сарыбұлақ және Ақбұлақ.

Өнеркәсіп пен ауыл шаруашылығында өндіріс салаларын одан әрі дамыту жағдайында, Нұрсұлтан қаласын қарқынды салу және елорда халқының өсуі барысында энергия және су ресурстарына, көлік тасымалдарына және тұрғын үй-коммуналдық қызметтерге деген қажеттілік объективті өсуде [2].

Осының барлығы атмосфераға шығарылатын шығарындылар көлемінің артуына, тазартуға, кәдеге жаратуға және қайта өңдеуге ұшырауы қажет өндірістік және тұрмыстық қалдықтардың жинақталуына әкеледі.

Атмосфералық ауа қоршаған ортаның басты және неғұрлым маңызды компоненттерінің бірі болып табылады, оның жай-күйі жаһандық және өңірлік климаттық жүйеге елеулі әсер етеді.

Биосфера-өте динамикалық планетарлық жүйе. Ұзақ эволюция нәтижесінде ол теріс процестерді бейтараптандыру және өзін-өзі реттеу қабілетін қалыптастырды. Бұл зат айналымының күрделі тетігі арқылы жетті.

Биосфераның қарқынды тұрақтылығының кепілі миллиард жыл бойы қауымдастықтар түріндегі табиғи биотаға және қажетті көлемде экожүйелер болып қызмет етті.

Алайда, жаңа технологиялардың жетілуі мен таралуына қарай табиғи факторлардың әсеріне бейімделген планетарлық экожүйе көп жағдайда күші, қуаты мен әртүрлілігі бойынша бұрын болмаған жаңа әсерлердің әсерін бастан кешірді. Оларды адам жасаған, сондықтан антропогендік деп аталады. Антропогендік әсерлер деп қоршаған ортаға физикалық, химиялық, биологиялық және басқа да өзгерістер енгізетін адамның экономикалық, әскери, рекреациялық, мәдени және олардың мүдделерін іске асыруға байланысты қызметті түсінеді.

Биосфераның тіршілігін қамтамасыз етудің негізгі жүйелерінің бұзылуы бірінші кезекте мақсатты антропогендік әсерлерге байланысты.

Антропогендік әсерлердің экономикалық салдарларын талдау олардың барлық түрлерін оң және теріс (теріс) деп бөлуге мүмкіндік береді.

Адамның биосфераға жағымды әсерлеріне табиғи ресурстарды молайтуды, жер асты су қорларын қалпына келтіруді, далалық орман өсіруді, пайдалы қазбалар өндірілетін жерде жерді қайта өңдеуді және басқа да іс-шараларды жатқызуға болады.

Биосфераға адамның теріс әсері әртүрлі және ауқымды акцияларда байқалады: үлкен алаңдарда орманды кесу, тұщы жер асты сулары қорының сарқылуы, жердің тұздануы мен шөлейттенуі, санының күрт қысқаруы, сондай-ақ жануарлар мен өсімдіктер түрлері және т. б.

Адамның биосфераға теріс әсерінің ең басты және ең көп таралған түрі ластану болып табылады. Әлемдегі және Нұр-Сұлтан қаласындағы өткір экологиялық жағдайлардың көпшілігі қоршаған ортаның ластануына байланысты.

Қоршаған ортаның ластануы деп қоршаған табиғи ортаға кез келген қатты, сұйық және газ тәрізді заттардың, микроорганизмдердің немесе энергиялардың (дыбыстар, шулар, сәулелер түрінде) адам денсаулығына, жануарларға, өсімдіктер мен экожүйелердің жағдайына зиянды мөлшерде түсуі деп аталады.

Ластану түрлері бойынша химиялық, физикалық және биологиялық ластану бөлінеді (сурет 1). Өзінің ауқымы мен таралуы бойынша ластану жергілікті, өңірлік және жаһандық болуы мүмкін [3].

Қоршаған орта мен қалалық ортаның экология мониторингі проблемасы өзіне аса өткір көңіл аударады. Бүгінгі таңда бұл міндет аса маңызды және күрделі және заманауи ғылыми зерттеулердің пәні болып табылады.

Атмосфералық ауа қоршаған ортаның басты және неғұрлым маңызды компоненттерінің бірі болып табылады, оның жай-күйі жаһандық және өңірлік климаттық жүйеге елеулі әсер етеді.

Сурет 1 – Антропогендік әрекеттермен Нұр-сұлтан қаласының қоршаған ортасының ластану түрлері.

Нұр-Сұлтан қаласының аумағында атмосфералық ауаның жай-күйіне "Қазгидромет" РМК 7 стационарлық бекетінде бақылау жүргізілуде» [4]:

Ауаның ластану жай-күйі стационарлық бақылау бекеттерінде іріктелген ауа сынамаларын талдау және өңдеу нәтижелері бойынша бағаланды. Сапаның негізгі өлшемдері елді мекендердің ауасындағы ластанушы заттардың рұқсат етілген шекті шоғырлануының (ШРК) мәні болып табылады.

2019 жылдың 8 айында стационарлық бақылау желісінің деректері бойынша атмосфералық ауаның ластану деңгейі жоғары деп бағаланды, ол $\text{ӨҚ} = 4$ (жоғары) мәндерімен анықталды. Қала ауасы күкірт диоксидімен ластанған [4].

Тұрақты көздерден атмосфераға ластанушы заттардың шығарылу көлемі 27,261 мың тоннаны құрады. Автокөліктің шығарындылары – 44,531 мың тоннаны құрады.

Ластану түрлері деп экожүйелер үшін кез келген жағымсыз антропогендік өзгерістер түсініледі:

-табиғи биогеоценоздарға (мысалы, тұрмыстық ағындар, улы химикаттар, жану өнімдері және т. б.);

-қоршаған ортаның сапалық параметрлерінің (жылу, шу, радиациялық, электромагниттік) өзгеруіне байланысты параметрлік (физикалық) ластану);

-тірі организмдер популяциясының құрамы мен құрылымында бұзылуды тудыратын биоценодикалық ластану (түрлерді интродукциялау мен жерсіндіруге бағытталған қайта ойлау және т. б.);

-тұрақты-деструкциялық ластану (стация-популяцияның мекендейтін жері, деструкция-кирау), табиғат пайдалану процесінде адам мүддесінде табиғатты оңтайландыруға байланысты ландшафтар мен экологиялық жүйелердің өзгеруі.

Нұр-Сұлтан қаласында атмосфераның орташа жылдық ластану индексі 4,95 бірлікті құрайды [4]. Шекті рұқсат етілген норма-5 бірлік. Экологтардың мәліметінше, ауа райы желсіз және тұман кезінде Нұр-Сұлтанда бұл индекс 7 бірлікке жетеді [4].

"Қазгидромет" РМК-да Нұр-сұлтан қаласындағы ауа ластануының басты көздерін атады:

-автокөлік шығару-54,6%;

-ЖЭО шығарындылары-24,2%;

-жеке сектордағы пештерді жағу-20% астам [4].

Негізінен ауа ластануы: өлшенген заттармен (шаң); РМ-2,5, РМ-10 қалқыма бөлшектерімен (шаң, күл, күйе, сульфаттар мен нитраттар қоспасынан жасалған ұсақ қатты бөлшектер); азот диоксиді; көміртек оксидімен; фтористым сутегімен.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Николаев В.А. Учения об антропогенных ландшафтах - научно-методическое ядро геоэкологии // Вестник МГУ, сер. геогр., №4, 2000. С. 45-60.
2. Отчет по мониторингу климатического состояние города Нур-Султан за 2019 год. – Нур-Султан, 2019. – 131 с.
3. Джаналеева Г. М. Теоретические и методологические проблемы географии. Монография.2008, - с. 110-120
4. Нұр-Сұлтан қаласы бойынша ғылыми-қолданбалы анықтама. – 2019. –№4. – 66б.

АНТРОПОГЕННЫЕ ФАКТОРЫ ВОЗДЕЙСТВИЯ НА ГЕОСИСТЕМЫ ГОРОДА НУР-СУЛТАН

Аннотация. Повышение темпов роста антропогенной нагрузки на окружающую среду и стремление к устойчивому развитию территорий требуют научного обоснования и реализации практических мероприятий по регулированию воздействия на природу. В первую очередь, это рациональное природопользование, позволяющее снизить антропогенное воздействие и сохранить естественный каркас территории. Ее реализация основывается на комплексной оценке антропогенного воздействия на природные комплексы. Поэтому анализ антропогенного воздействия на геосистему в настоящее время имеет огромное значение для рационального природопользования. Методика оценки антропогенного воздействия на геосистему позволит прогнозировать развитие систем на региональном уровне. Прогноз является одним из обязательных компонентов управления природопользованием.

ГЕОПОЛИТИЧЕСКИЙ ОБРАЗ ПРОСТРАНСТВА

Крыстев Вилиян Крыстев

Кандидат географических наук, доцент кафедры экономики и организации туризма
Экономического университета Варны (Болгария)

Аннотация. В эпоху постмодерна распространение и обмен информацией в сетевом обществе усиливают субъективные представления о пространстве в сторону его идентичности. В общественном сознании этот процесс сводится к пространственному синтезу взглядов территориальной и культурной принадлежности, сферы интересов, желанной модели развития, исторической цели и т.д., накопленных как глазами его граждан, так и внешнего мира. Идентичность связана с культивированием чувств, мифов, иррациональности, аморфности пространства, которые кристаллизуются в форме характерных образов.

Ключевые слова: геополитика, образ пространства, идентичность, мягкая сила.

Сравнительно точное определение о сущности образной пространственности (географического образа) дано Д.Н. Замятиным: «совокупность ярких, характерных знаков, символов, ключевых представлений определенного пространства» [1]. Семантика географического образа сравнивается с анимированной (одухотворенной) моделью земной поверхности, которая персонализирует и ориентирует развитие пространства. Образ эволюционирует со временем, насыщается событиями и процессами, размножается, впитывая различные смысловые значения. Последние стратифицируют его на различных уровнях в образную траекторию, создавая гетерогенное семантическое ощущение пространства на основе геоисторических, геосоциальных, геоэкономических, геокультурных, геополитических образов [2,3,4].

Изучение образа пространства, как правило, основано на использовании феноменологического подхода, чьи изначальные методологические основы разработаны в философии [4-8]. Характер применения этого подхода ориентирован на описательно-репрезентативный способ исследования пространства с точки зрения его значения и функций в общественном восприятии. Изучая культивируемые в общественном сознании мифы, нарративы и различного рода символики, рассматриваемые как знаки ландшафтной реальности, феноменология выявляет стереотипные особенности пространства, такие как: отношение, уникальность, преодоление, притягательность, привлекательность. В совокупности данные характеристики параметризуют пространство в определенной семантике, которая создает ощущения в его восприятии: топофильно или топофобно; центрально или периферийно; сильно или слабо, свое или чужое [9-13]. С точки зрения антропологического осмысления о историческом значении пространства, которое делает его познаваемость относительна для общественного сознания, речь идет также о историческом (место) или лишено от идентичности пространство [14].

Результатом политического понимания пространства является его геополитический образ. Он является функцией географического образа под влиянием прежде всего (гео)политического дискурса о пространстве. В совокупности когнитивных сегментов, составляющих его, геополитический образ характеризуется сложной и одновременно иерархической структурой геополитического видения. Данная особенность есть основание квалифицировать его как «общественно наиболее значим», «максимально анаморфирован» и «наиболее масштабный» географический образ [15].

Формирование геополитического образа пространства является результатом геополитического взаимодействия последнего с внешним миром. Решающую роль в этом отношении играет его историческое развитие, характер организации и поведение по отношению к другим геополитическим субъектам. В плане поведение субъекта, выражающего

пространство (страна, регион, коалиция), включает: политические решения, дипломатию, внешнеэкономическую деятельность, культурный диалог и т.д. Отложение этих процессов во времени формирует семантику стереотипных политических представлений о пространстве, таких как: предназначение, безопасность, буферизация, тенденция к интеграции, привлекательность, конфликтность, центральность, периферийность и т.д., кристаллизующие в геополитический образ.

С точки зрения критической геополитики, геополитический образ содержит нормы и традиции восприятия в понимании пространства на разных уровнях, что широко распространено в так называемых *низкой* и *высокой геополитике* [16]. Низкая геополитика отождествляется с геополитическим восприятием в массовом общественном сознании, то есть на низком уровне. Геополитические образы низкого уровня обычно являются результатом воздействия массовой информации, традиций, норм воспитания и образования. Высокая геополитика охватывает восприятие пространства в сознании государственной элиты и академических кругах [17]. Образы на низком и высоком уровнях переплетены, поскольку взаимно подпитывают одних другими, меняя с течением времени геополитическое видение на пространство [18].

Геополитический образ, в соответствии с его социальной природой, позволяет быть целенаправленно сформирован с целью достижения политических и экономических выгод. В этом случае возрастает его роль в качестве инструмента геополитического взаимодействия, подчеркивающего конкурентный потенциал выражающих его субъектов (Бусыгина, 2003). Со стороны государственной или региональной политики образы и дискурсы устанавливаются эффективным средством достижения политических и экономических выгод, главным образом посредством «мягкой силы». Опорным сегментом «мягкой силы» является привлекательность места, благодаря которой достигается очень важный фактор «внешнего признания» [Бусыгина, Окунев, 2014, с. 112]. Необходимость создания геополитического образа может быть продиктована как внутренними (в рамках определенного политического пространства) призывами к консолидации или оптимизации определенных процессов, так и курсом политико-экономического и культурного взаимодействия с внешним миром (с другими странами, территориями). В Европейском Союзе, например, часто эксплуатируемый эндогенный геополитический образ, нацеленный на сопричастность и взаимопонимание по конкретным политическим вопросам, это образ *европейской семьи* или *европейского дома*, хотя культурная и политическая история отдельных стран и регионов от его периферийных частей достаточно разнообразна. Экзогенный геополитический образ ЕС, с другой стороны, традиционно подчинен евроатлантической интеграции. Он призван подчеркнуть геополитическую принадлежность (а в некоторых случаях даже лидерство) Объединенной Европы к Западному миру.

Изначальное определение геополитического образа пространства обычно основывается на образ-архетипов или ядерных образов [5], которые придают ему достаточно устойчивые стереотипные черты. Как таковые следует рассматривать образы, когнитивно связанные с социокультурным и историческим развитием пространства в ретроспективе. Характерной особенностью образ-архетипов является то, что они дают упрощенное (штамповано) геополитическое представление о пространстве, но обрамляют его геополитическую идентичность и служат отправной точкой для вторичных образных конфигураций. Например, для такой страны, как Болгария, образ-архетипами, выражающие ее геополитическую идентичность, являются: *Восточная Европа, православная культура, славянская этническая и языковая идентичность, балканская идентичность* [18,19]. Ядерные образы, влияющие на ей нынешний геополитический статус, можно назвать: *евроатлантическое пространство, экономическая периферия Европы, маленькая страна, «дешевая» туристская дестинация* [12].

Рассмотрен в деталях, геополитический образ является многослойным, что делает его гораздо более разнородным и многогранным – результат сложного взаимодействия социокультурных, политических и экономических слоев на пространственной основе.

Политический дискурс различного рода социальных процессов в пространстве способен раслаивать геополитический образ в историческом, культурном или экономическом оттенке. В его содержании также откладываются знаки национальной истории и географии в восприятии местных сообществ и внешнего мира; устойчивые элементы цивилизационного характера; типичные особенности социокультурной среды и экономических процессов; уровень и степень вовлеченности в мировую экономику и политику и т.д.

Список использованных источников

1. Бусыгина И.М. Судьба географических знаний в политической науке и образовании // Полис. Политические исследования, 2003, №1. С. 149–158.
2. Бусыгина И.М., Окунев И.Ю. Пространственное распределение силы и стратегии государств или что и как объясняет геополитика // Полис. Политические исследования, 2014, №2. С. 106–123.
3. Дроздов А.Ю. Психологические аспекты массового геополитического сознания // GESJ: Education Science and Psychology, 2013, № 2(24). С. 8–15.
4. Замятин Д.Н. Образ страны: структура и динамика // Общественные науки и современность, 2000, №1. С. 107–114.
5. Замятин Д.Н. Феноменология географических образов // Социологические исследования, 2001 (а), №8. С. 12–21.
6. Замятин Д.Н. Географические образы мирового развития // Общественные науки и современность, 2001 (б), №1. С. 125–137.
7. Замятин Д.Н. Гуманитарная география: пространство и язык географических образов. СПб.: Алетейя, 2003. 331 с.
8. Замятин Д.Н. Власть пространства и пространство власти. Географические образы в политике и международных отношениях. М.: РОССПЭН, 2004. 352 с.
9. Козолупенко Д.П. Мифопоэтическое мировосприятие. М.: Канон-плюс, 2009. 432 с.
10. Колосов В.А. «Низкая» и «высокая» геополитика // Отечественные записки, 2002. № 3(4). С. 33–51.
11. Колосов В.А. Критическая геополитика: основы концепции и опыт ее применения в России // Политическая наука, 2011, №4. С. 31–52.
12. Крыстев В.К. Туризм как инструмент «мягкой силы»: геополитическая интерпретация на примере Болгарии // Социально-экономическая география. Вестник АРГО, 2017, №6. С. 71–82.
13. Михайлов В.Т. Балканы как пространство проблемной наднациональной идентичности // Культурная и гуманитарная география, 2013, Т.2, №2. С. 140–152.
14. Оже М. Не-места. Введение в антропологию гипермодерна. М.: Новое литературное обозрение, 2017. 136 с.
15. Agnew J. Space and Place // Handbook of Geographical Knowledge. London: Sage, 2011. P. 316–331.
16. Dalby S., O’Tuathail G. Rethinking geopolitics. London: Routledge, 1998. 333p.
17. Dodds K. Political geography III: Critical Geopolitics after 10 years // Progress in Human Geography. 2001 Vol. 25. No. 3. P. 469–484.
18. Todorova M. Imagining the Balkans. New York: Oxford University Press, 1997. 272 p.
19. Tuan Y.-F. Space and Place: Humanistic perspective // Philosophy in Geography. Dordrecht: D. Reidel Publishing Company, 1979. P. 378–427.
20. Vallega A. Geografia culturale. Luoghi, spazi, simboli. Torino: UTET, 2003. 382 p.

ӘОЖ 504(075.8)

ӨСКЕМЕН ҚАЛАСЫНЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Әбдіжаппар Ұлбала Төрекұлқызы, Ержанқызы Эльназ, Ахметова Зарина
Серікбайқызы, Букабаева Аружан Нурлановна

Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Абстракт. Өскемен қаласы-өнеркәсіптік өндірістің жоғары шоғырлануы бар Қазақстанның ірі өнеркәсіптік орталығы. Өндіргіш күштер біздің өңірде ұзақ уақыт бойы жүзеге асырылды, осыдан туындаған экологиялық салдарының нәтижесінде шиеленіскен экологиялық жағдайлар туындап, және табиғи ресурстардың ластануымен бірге адам денсаулығына да үлкен әсерін тигізіп жатыр.

Түйінді сөздер: Атмосфераның ластану индексі (АЛИ), судың ластану индексі (СЛИ), бекеттер, шекті рауалы концентрация (ШРК), шекті рұқсат етілген шама (ШРШ), шекті жоғары шама (ШРШ), ластану дәрежесі, кластар

Кіріспе. Өскемен қаласы Қазақстанның солтүстік-шығыс бөлігінде Кенді Алтай тау бөктерінде Үлбі мен Ертіс өзені ағысында орналасқан сурет 1 [1,2]. Қаланың жалпы тұрғындары 340,631 мың. адам, соның ішінде қалалық – 328,679, ауылдық – 11,952 адам.

Сурет 1. Өскемен қаласының орналасу картасы

Өскемен қаласында сауда объектілері, қоғамдық тамақтану және қызмет көрсету саласындағы кәсіпорындар, өнеркәсіп жүйелері дамыған. Қала аумағында ірі сауда кешендері: «Император», «Альшемали», «Валентина», «Эмилия», «Алем», «Еуразия», «ТК Сулпак», «Нарын», «Зангар», «Жазира», «АБДИ», «Сәтті», «Иртыш», «Усть-Каменогорск», «SHINI RIVER» қонақ үйлері, «Корона», «Вояж», «Солнечная река», «Золотая рыба», «Старый Тбилиси», «Асқар Тау», «Султан» мейрамханалары және тағы басқалары орналасқан [2].

Бүгінгі таңда Өскемен қаласы дүниежүзіндегі экологиялық лас қалалар қатарына жатады. Бүгінгі күні экология мәселесі Өскемен қаласы үшін ең өзектілердің бірі болып табылады, өйткені Өскемен қаласы бірегей урбанизацияланған жүйені көрсететін Қазақстанның өте ірі өнеркәсіптік орталықтарының бірі болып табылады [3].

Өскеменнің жұртшылығы қалаға экологиялық апат аймағы мәртебесін беру туралы мәселені бірнеше рет көтерді. Заңға сәйкес, бұл шара экологияны және халықты сауықтыруға міндетті түрде маңызды инвестицияларды қарастырады. Мемлекет бұл мәртебені енгізуге дайын емес екені көрінді [2].

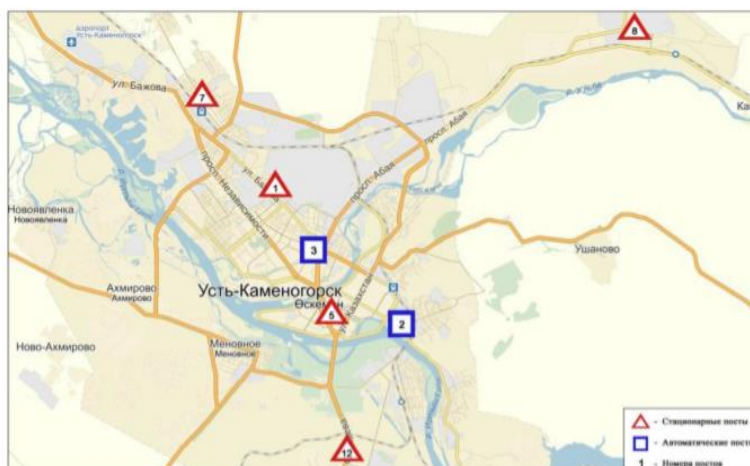
Сонымен қатар Өскемендегі ең ірі төрт зауыт - Үлбі металлургиялық зауыты, Титан-магний комбинаты, «Согра» және «Қазмырыш» зауыттары жылына 60 тонна зиянды қалдық бөледі. Демек, қаланың әр тұрғыны жылына екі центнер улы газ жұтады. Мұндағы ауа құрамында азот диоксиді, күкірт, көміртегі, фенол сияқты зиянды заттар бар. Бұл элементтер тыныс және ішкі ағзалық жолдарының, терінің, басқа да мүшелердің түрлі ауруларына себеп болады.

Әдістер мен әдіснама. Мақаланың басты мақсаты экологиялық мәселелерді анықтау. Мақсатқа толық жету барысында сарапшылардың пікірлеріне мониторинг жасау, судың және ауаның ластануын анықтауда химиялық және механикалық әдістер бойынша анықталған мәліметтерге талдау жасалды.

Соңғы жылдары Өскеменнің өнеркәсіп кәсіпорындары қарқын алуда. Мысалы, "Қазмырыш" ірі мыс балқыту және электролиз зауыттары жұмыс істей бастады, қорғасын өндірісін кеңейту жүріп жатыр. Титан-магний комбинатында көптен бері титан құймалары мен қорытпаларының жаңа зауыты жұмыс істеді, титан тақталары цехының құрылысы басталды. Ал Үлбі металлургиялық зауыты үшінші жыл қосымша 2 миллион текше қалдықтарды қабылдау үшін қалдық қоймаларының аумағын кеңейтуде. Сонымен қатар, Өскеменде жыл сайын көлік құралдарының саны артып, соңғы мәліметтер бойынша олардың саны 93 мыңға жетті [2,3].

Сарапшылар экологияның нашарлауын сонымен қатар жақсарту шаралары жүргізіліп жатқанын байқауда. "Экологиялық қауіпсіздік Орталығы" ЖШС директоры Геннадий Корешков РМК "Қазгидромет" мәліметтері бойынша, 2013 жылды 2012 жылмен салыстырғанда күкірт және азот диоксидтерінің құрамы 1,64-тен 1,26 ШЖК-ға дейін және 2,2-тен 2,07 ШЖК-ға дейін төмендегенін айтады яғни экологиялық жағдайды жақсарту үстіндеміз деп пікір берген [2]:

Өскемен қаласындағы атмосфералық ауа жағдайын бақылау 7 стационарлық бекеттерде жүргізіледі сурет 2.

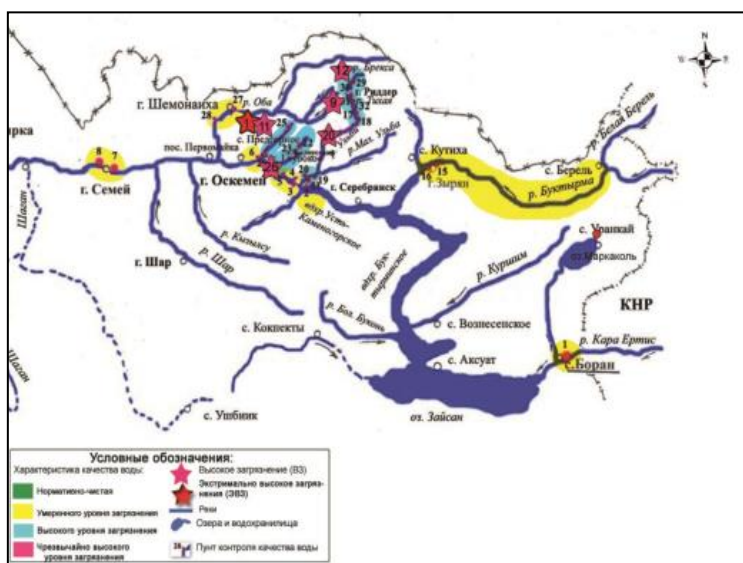
Сурет 2. Өскемен қаласының атмосфералық ауасының ластануын бақылаудың стационарлық желісінің орналасу схемасы [5]

Ауада көлік, өнеркәсіптік кәсіпорындардың, жылу энергетикасы кәсіпорындарының жұмысы кезінде пайда болатын күкірттің, көміртектің және азоттың газ тәрізді оксидтерінің көп мөлшері бар. Бұл газдар атмосфералық сумен қышқыл қосылыстар (күкірт, көмір, азот қышқылдары), қышқыл тұмандар мен тұнбаларды туындатады. Осының салдарынан өсімдіктер тіршілігінің тежелуі, адамдарда көптеген аурулардың пайда болуы (бронхит, ларингит және т.б.). Сонымен қатар, қышқыл жауын-шашынның болуына өзіндік әсерін береді.

Нәтижелер мен талқылаулар. Соңғы жылдар бойынша, 2018 жылы стационарлық бақылау желісінің деректері бойынша жалпы қала ластанудың жоғары деңгейімен сипатталады, ол АЛИ=9 (жоғары деңгей), СИ күкірт сутегі бойынша 132 (>10 өте жоғары деңгей), (№3 ауданындағы бекетте) соған тең мәндерімен анықталды. №2 және №3 автоматты бекеттердің деректері бойынша 2018 жылдың қаңтар айында (02-09, 15, 19-31 ШРК) және ақпан айында (01-03, 07, 09-27 ШРК) 1529 оқиға тіркелді[5].

Күкірт диоксидінің орташа жылдық концентрациясы – 2,4 ШРК құрады, азот диоксиді – 1,8 ШРК, озон -1,3 ШРК, фторлы сутегі-1,4 ШРК, қалған ластанушы заттардың шоғырлануы ШРК-дан аспады. Ең жоғары – бір реттік концентрациялар: өлшенген заттар (шаң) - 4,4 ШЖШ құрады, қалқыма бөлшектер (PM-10) - 3,3 ШЖШ күкірт диоксиді – 11,4 ШРК, көміртегі оксиді – 5,7 ШРК, азот диоксиді–2,8 ШРК, азот оксиді – 2,7 ШРК, озон-8,6 ШЖШ, сутегі-131,7 ШЖШ, фенол – 2,1 ШРК, сутегі-1,9 ШРК, күкірт қышқылы және сульфаттар – 1,7 ШРК, формальдегид – 1,4 ШРК, қалған ластанушы заттардың концентрациясы ШРШ-дан аспады.

Қазіргі уақытта адам әрекетінің басымдығына байланысты аумақта гидрографиялық желі өзгеріске ұшыраған. Су ресурстарының сапасын бағалау РМК «Қазгидромет» мекемесінің бақылау пунктерінде 13 су нысанында жүргізіледі (Қара Ертіс, Ертіс, Бреска, Тихая, Үлбі, Глубочанка, Красноярка, Оба, Бұқтырма, Емел, Аягөз өзендері, Марқакөл көлі, Бұқтырма және Өскемен су қоймалары) сурет 3 [5].

Сурет 3. Шығыс Қазақстан облысы жер үсті сулары сапасының сипаттамасы 2018 жыл [5]

Өскемен қаласымен ағып өтетін Ертіс өзенінде РМК Қазгидромет мекемесінің 2018 жылғы деректері бойынша, сутегі көрсеткіші 7,75, суда ерітілген оттегі концентрациясы 10,26 мг/дм³. Ауыр металдар (мыс (2+) 2,5 ШРК, мырыш (2+) 1,9 ШРК, марганец (2+) 1,4 ШРК бойынша шекті жол берілген шамадан асқандығы анықталды.

Үлбі өзенінде 2018 жылы сутегі көрсеткіші 7,63, суда ерітілген оттегі концентрациясы 10,34 мг/дм³. Ауыр металдар (мырыш (2+) 15,1 ШРК, марганец (2+) 6,4 ШРК, мыс (2+) 3,3 ШРК.

Өскемен су қоймасында су температурасы сутегі көрсеткіші 8,06, суда ерітілген оттегі концентрациясы 9,61 мг/дм³. Ауыр металдар (мыс (2+)) 1,3 ШРК тобындағы зат бойынша ШРК-ның артуы тіркелді.

Қорытынды. Қазіргі уақытта ауаның ластануын барынша азайту ең маңызды міндет ретінде қарастырылып, үкіметтен қомақты қаражат бөлінді. Зауыттарда ауа ластануын шектейтін аппараттар орнатылып, көгалдандыру шаралары қарқынды жүріп жатыр. Жақында қалалық әкімдік зауыттарға зиянды қалдықты азайтуды тағы ескертті. Зауыттарға енді қалдықтарды залалсыздандыратын жаңа технологиялар сатып алуды қарастырып жатыр. Бірақ жасалып жатқан шаралар өз нәтижесін аз уақытта көрсете алмай жатқаны, тұрғындардың ауа сапасына деген шағымдарынан көруге болады [6].

Өскемен қаласы әкімдігінің ресми сайтындағы дерекке қарағанда, өндірістің зиянды қалдықтары ауаны ғана емес, топырақ қабаты мен жерасты суларын да ластайды. Су объектілері суының сапасы былайша бағаланады: "ластанудың орташа деңгейіндегі" Ертіс, Өскемен су қоймасы; "ластанудың жоғары деңгейіндегі" Үлбі. Атмосфераның ластануы бойынша жоғары ластану дәрежесін көрсетеді.

Өскемендегі өндірістік қалдықтарды көметін жеті орынды бақылап отырған әкімдік «топырақ пен судың ластану деңгейі залалсыздандыру шараларының арқасында ауаның ластану көрсеткішінен төмен болып отыр» деп жазады [6]. Бұл мәселені шешуге басқада ұсыныстар жасалды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. <https://yandex.kz/images/search?p=4&text=карта%20өскемен&pos>
2. <https://invest.e-vko.kz/kz>.
3. <https://tazael.kz/jekologija/shyGys-QazaQstan-oblysynyN-jekologijal/>
4. https://www.azattyq.org/a/kazakhstan_oskemen_ecology .
5. «ҚАЗГИДРОМЕТ» РМК Экологиялық Мониторинг Департаменті мәліметтері 2018 жыл.
6. <https://expertonline.kz/a12649/>

ÇİN VE RUSYA’NIN SİYASİ YAPILARI VE SİYASİ PARTİLER SİSTEMLERİ ÜZERİNE KARŞILAŞTIRMALI VE İŞLEVSEL BİR ANALİZ

Bekir PARLAK

Prof. Dr. Bursa Uludag University,
Departement of Political Science and Public Administration, Bursa, Turkey

ÖZET. Çin ve Rusya dünyanın en büyük ülkelerinden başında gelmektedir. Onların bu büyüklükleri birçok ölçüte göre geçerlidir. Bu ülkeler; Yüzölçümleri, nüfusları, ekonomik büyüklükleri, dış ticaret hacimleri ve ürün yelpazeleri itibariyle dünyada ön sıralarda yer alırlar. Bu somut ölçütlerin dışında siyasi ve toplumsal yönlerden de öncü oldukları pek çok alan vardır. Her ikisi de geniş topraklarda çok sayıda halkın ve tnik kimliklerin üst yönetimi olarak yüzyıllardır varlıklarını sürdürmektedirler. Çin dünyanın en kalabalık ülkesidir. Asya’nın en büyük gücüdür. Rusya ise en geniş yüzölçüme sahip olan ülkedir. Yakın geçmişte Varşova Paketi’nin lideriydi. Günümüzde petrol ve doğal gaz üretiminde önde gelen ülkelerden biridir. Çin, yeryüzünün kadim devletlerinden biridir. Rusya, çağlar boyunca Avrasya’nın kilit aktörlerinden biri olmuştur. 1917 yılındaki Bolşevik İhtilalinden sonra dünyada sosyalizm ve komünizmin önderi olmuştur. İkinci Dünya Savaşı’ndan sonra soğuk savaş döneminin iki kutuplu dünyasında ABD'nin karşısında diğer kutbun liderliğini yapmıştır. Çin, komünist ideoloji etrafında örgütlenerek özgün bir rejim inşa etmiştir. Dünyanın ABD’den sonra en büyük ekonomisine sahiptir. İki devletin de siyasi ve idari yapıları dünya üzerindeki en özgün ve kompleks örneklerdendir. Her ikisinde de çok katmanlı bir devlet yapılanması mevcuttur. Bu bilimsel çalışmada işte bu iki devletin siyasi rejimleri ve siyasi partiler düzenleri incelenmektedir. Araştırmada iki ülkedeki baskın siyasi partiler mercek altına alınmaktadır. Çin Komünist Partisi ve Birleşik Rusya Partisi bu anlamda temel bir öznedir. Çalışmanın amacı bu iki büyük devletin siyasal düzenleri ve parti sistemleri üzerine karşılaştırmalı bir çerçeve oluşturmaktır. Başka bir amaç ise bu bağlamda araştırmalara esin kaynağı olmak ve ışık tutabilmektir.

ANAHTAR KELİMELELER: Siyasal Rejim, Siyasi Partiler, Çin, Rusya, Karşılaştırmalı Analiz.

1. ÇİN DEVLETİNİN SİYASİ REJİMİ VE SİYASAL PARTİLER DÜZENİ¹³

A) Çin’de Devletin Siyasal Rejimi ve Yönetimsel Düzeni Üzerine Bir İnceleme

Çin tarih boyunca Asya kıtasının en büyük devletlerinden bir olagelmiştir. Aynı zamanda yeryüzünün en kadim devletlerinden ve toplumlarından biridir. Devlet yönetimleri ve bürokrasileri binlerce yıldır varlığını sürdürmüştür. Birçok hanedanlığın gelip geçtiği ve büyük bir imparatorluk geleneğine sahip olan bu devletin, siyaset ve idare alanında bazı ilkleri gerçekleştirdiği de bilinmektedir. Özellikle bürokratik yapılanma, personel rejimi, diplomasi ve maliye alanlarında kendine özgün ve başka devletlere esin kaynağı olan uygulamaların sahibidir. Çin, siyasi tarihi bakımından dört ana dönemde incelenebilir. Bunlardan birincisi “Erken Hanedan Dönemi”, ikincisi “İmparatorluk Dönemi”, üçüncüsü “Çin Cumhuriyeti” ve niyet günümüzde de varlığı devam eden “Çin Halk Cumhuriyeti” dir. Çin siyasi tarihinin temel dönemleri şu şekilde tablolştırılabilir:

Tablo:1. Çin Devletinin Siyasi Tarihi: Dört Temel Dönem İtibariyle Siyasi Egemenlikler

Siyasi Egemenliğin Adı	Siyasi Egemenliğin Tarihi	Egemenliğin Toplam Süresi
Erken Hanedanlık	MÖ 2100 - MÖ 221	1879 yıl
İmparatorluk	MÖ 221 – MS 1912	2133 yıl
Çin Cumhuriyeti	MS 1912 – MS 1949	37 yıl

¹³ Bekir PARLAK, Cantürk CANER, Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetimsel Yapılar, Orion Kitabevi Şubat 2013, ss. 251-256, 262-265.den yararlanılmıştır.

Çin Halk Cumhuriyeti MS 1949 – Günümüz 71 yıl ve devam ediyor

Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87in>'den yararlanılarak hazırlanmıştır. [Wikipedia, 2020].

Çin, çok uzun zamanlardan gelen tarihsel geçmişi, özgün kültürel yapısı ve devlet geleneği içinde yapılanmıştır. Günümüzde geçmişten getirdiği bu güçlü deneyim ve birikimlerin de bir neticesi olarak özgün bir devlet sistemine sahiptir. Devletin temel yapısı ülkenin tarihsel geçmişinden gelen yönetim alışkanlıklarının, komünizm düşüncesi ile harmanlanarak kendine özgü bir anlayışta şekillendirilmiştir. Nitekim buna göre devlet işçi-köylü sınıfının ittifakı ve önderliğinde, Mao'nun belirlediği kültürel aydınlanma düşüncesi ekseninde, modern dünyaya uyum sağlamak ve onurlu yerini almak düşüncesi çerçevesinde halkın demokratik diktatörlüğü altında yönetilen sosyalist bir yönetim biçimine sahiptir [constituteproject.org, 2020]¹⁴.

Çin'de devlet rejimi Mao tarafından ortaya konulan bir ilke olarak dile getirilen iki temel anlayışa dayanmaktadır: “Halkın” “demokratik diktatörlüğü” ilkesi. İlki sosyalist demokrasi düşüncesidir. Halkın yararı ve mutluluğu için yine halk tarafından oluşturulan demokrasi Çin devletinin asıl yönetim biçimini temsil etmektedir. İkincisi diktatörlüktür. Esasında diktatörlük halka yönelik bir uygulamayı içermez. Bilakis halkın iç ve dış düşmanları ile işbirlikçileri için uygulanmaktadır. Bu anlayış Çin'i boğmaya kalkanlara karşı uygulanacak yegane ve en büyük silahtır. Diktatörlük ülkede demokrasinin tamamlayıcı unsuru olarak görülmüştür. Halk düşmanlarına göz açtırılmaması için gerekli bir dayanaktır. Çin'e düşmanlık edenlerin cezası yine halk tarafından verilmelidir [china.org.cn, 2020].

Halkın sosyalist demokrasi ilkeleri çerçevesinde yaşamalarını temin etmek devletin başlıca görevidir [china.org., 2020]. Devletin ülkenin korunması ve sosyalist demokrasinin işletilmesi işlevinin yanı sıra toplumun refahını, ulusal anlaşma ve birlik duygusu içinde yükseltmek ve uygar devletler seviyesine getirmek gibi bir dizi yüce görevleri daha bulunmaktadır [constituteproject.org, 2020].

Devlet kendisine yüklenen görevleri kendi kurduğu özne örgütleri eliyle yerine getirmektedir. Bunların bir kısmı merkezi yönetimde kurulu iken, diğer bir kısmı alan idaresi (territorial administration) prensipleri çerçevesinde oluşturulan kademeli yönetim bölümleridir. Çin'de geniş topraklar birçok yönetsel bölüme ayrılmıştır.

Bu çerçevede ülke **22 Eyalet (Province-sheng)**, **5 Özerk Bölge (autonomous regions-zizhiqu)** ve **4 Belediye (municipalities-shi)**'den oluşmaktadır. Bu dört kentsel yönetim birimi, “doğrudan yönetilen şehirler” olarak yapılandırılmıştır. Çin'de farklı şekillerde örgütlendirilen yönetim bölümleri aşağıda gösterilmektedir [Wikipedia, 2020] ;

Eyaletler: Merkezi yönetim bütünlüğü kapsamında ülkede yer alan 22 bağlı eyaletin isimleri şunlardır: Anhui, Fujian, Gansu, Guangdong, Guizhou, Hainan, Hebei, Heilongjiang, Henan, Hubei, Hunan, Jiangsu, Jiangxi, Jilin, Liaoning, Qinghai, Shaanxi, Shandong, Shanxi, Sichuan, Yunnan, Zhejiang

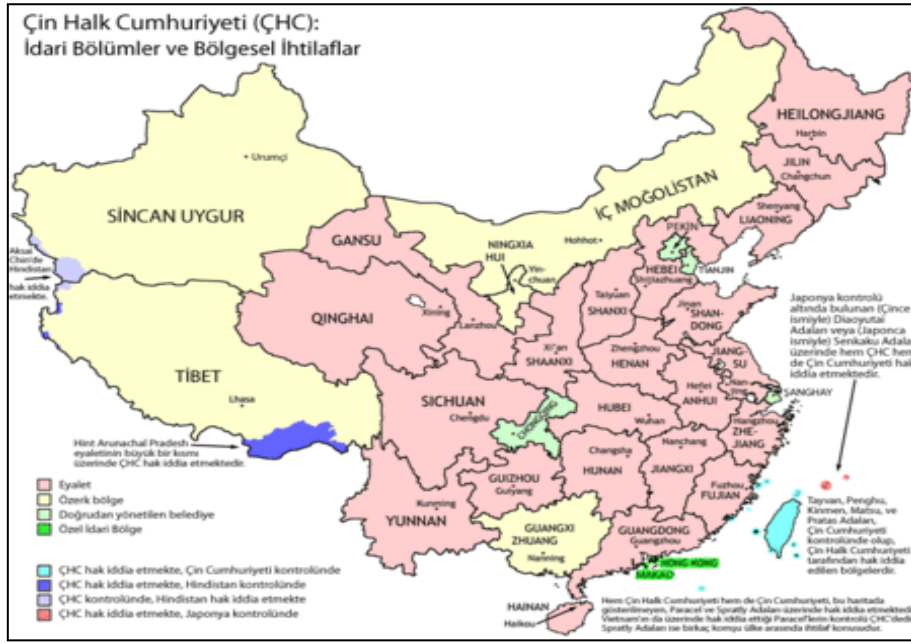
Özerk Bölgeler: Guangxi, Nei Mongol, Ningxia, Xinjiang, Xizang (Tibet);

Belediyeler: (municipalities): Beijing, Chongqing, Shanghai, Tianjin'dir.

Ayrıca Çin halen Taiwan'ı 23ncü ili olarak değerlendirmektedir. Hong Kong ve Macao ise son dönemde ülkeye yeniden katıldığı için *özel yönetim birimleri* olarak görülmektedir [loc.gov], 2016]. Çin devleti, Hong Kong ile Makao özel idari bölgesine egemendir ve Tayvan üzerinde egemenlik talebinde bulunmaktadır [Wikipedia, 2020].

Çin bahsine ülkenin idari bölümlerini gösteren bir haritayı görsele sunarak, ardından Çin Anayasasını inceleyerek devam edilebilir:

¹⁴ 1982 Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası (Çin Anayasası-2018'de revize edilmiştir), Giriş Bölümü. Anayasa; Cumhuriyetin Halkı -The People's of Republic) olarak anılmaktadır.

Harita: 1. Çin Halk Cumhuriyeti'nin Yönetim Bölgeleri ve İhtilafli Yerler

Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87in> [Wikipedia, 2020]

Anayasal olarak Çin devlet yönetimi için en önemli ve değişmez ilke ülkenin mutlak bütünlüğüdür. Temel görevlerin dışında geniş yetkilerle donatılmış olan merkezi yönetim Çin halkının mutluluğu için gereken her türlü tedbiri almak ve sosyalist halk demokrasisini uygulamakla yükümlüdür [unescap.org, 20216].

Devletin ulusal bütünlüğünü simgeleyen bayrağı tekdir, ulusal marşı “**Yiyonggjun Jinxingqu (The March of the Volunteers)**” başkenti “*Pekin*”dir [national-anthems.net, 2016]. Anayasal haklardan yararlanan ve vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Çinli olarak değerlendirilir. Demokratik, seküler ve sosyalist demokrasiye dayanan halk cumhuriyet ilkeleri, sosyal ve evrensel insan hakları devletin dayandığı temellerdir.

B) Çin’de Anayasa ve Temel Hükümler

Anayasa, 1949 yılında yapılan anayasanın yeniden yorumlanarak günümüz versiyonuna dönüştürülmüş şeklidir. Çin’in devlet yönetiminin ve siyasi rejiminin genel esaslarını ve kurumların uyacakları temel ilkeleri belirleyen bu Anayasa 12 Kasım 1982 yılında kabul edilmiştir. Anayasa doğrudan halk yönetimine dayanan, çağdaş ve sosyal ihtiyaçlara yönelik olarak hazırlanan bir ana metin olma özelliğini taşımaktadır.

Çin anayasası resmi adıyla “**Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası**” Çin'deki en üst kanundur. Yürürlükte olan anayasa, 1988, 1993, 1999 ve 2004'teki değişikliklerle beraber 5. Ulusal Halk Kongresi'nde değiştirilmiş olandır. Çin Halk Cumhuriyeti'nin ilk anayasası 1954 yılında yürürlüğe girdi. 1975 ve 1978'deki iki değişiklikten sonra yürürlük kazanan anayasa 1982 yılında yürürlüğe girdi. Bu anayasalar arasında ciddi farklar olduğu gibi 1982 Anayasası da daha sonraki yıllarda defalarca değiştirilmiştir. Daha önceki anayasalar olan 1954 Anayasası, 1975 Anayasası ve 1978 Anayasası birbirinin yerine geçmiştir. Anayasa; *giriş, genel ilkeler, temel haklar ve yurttaşların görevleri, (Ulusal Halk Kongresi, Devlet Konseyi, Yerel Halk Kongresi, Yerel Halk Hükümetleri, Halk Mahkemeleri ve Halk avukatları gibi devlet organlarının anlatıldığı) devletin yapısı, ulusal bayrak ve devlet armaları* bölümlerinden oluşmaktadır [Wikipedia, 2020].

Genel olarak anayasa Giriş Bölümü de dahil olmak üzere 7 ana bölüm ve 138 maddeden meydana gelmektedir [en.people.cn, 2020]:

Anayasa, Çin içinde işçi-köylü dayanışmasını esas alan, sosyalist bir yönetim düzeni içinde sonsuz barış ve insan hakları çerçevesinde bütün vatandaşlarının refahını hedefleyen, halk

demokrasisine bağlı, parlamenter merkezci ancak yerinden yönetim açısından federasyon sistemine benzer bir anlayışla faaliyet gösteren devlet modelini öngörmektedir.

Anayasanın *Giriş Bölümü* oldukça uzundur. Dünyanın en köklü uygarlığına sahip olan bir tarih anlayışı çerçevesinde başlayan bölüm; Sosyalist Halk Cumhuriyetine geçişe kadar devam eden tarihsel geçmişin hesabını yaparak, günümüze kadar hangi siyasi aşamalardan geçtiğini anlatır. Tarihsel hesaplaşmada anayasa devrimden önceki ve sonraki olmak üzere Çin siyasal yaşamını ikiye ayırmaktadır. Önder Mao'nun Çin yönetim ve kültür tarihindeki kalıcı yerini tanımladıktan sonra kendilerine özgü bir sosyalist yönetim geleneğinin ilkelerini ortaya koyarak sonuçlanır.

Giriş'ten sonra yer alan Birinci Ana Bölüm'de (*Chapter I. General Principles*) 1-32.maddeler arasında devletin genel esasları yer almıştır. Sosyalist ve halk demokrasisi ve diktatörlüğü kavramları ile, devletin dayandığı esaslar ayrıntılı olarak hükme bağlanmıştır.

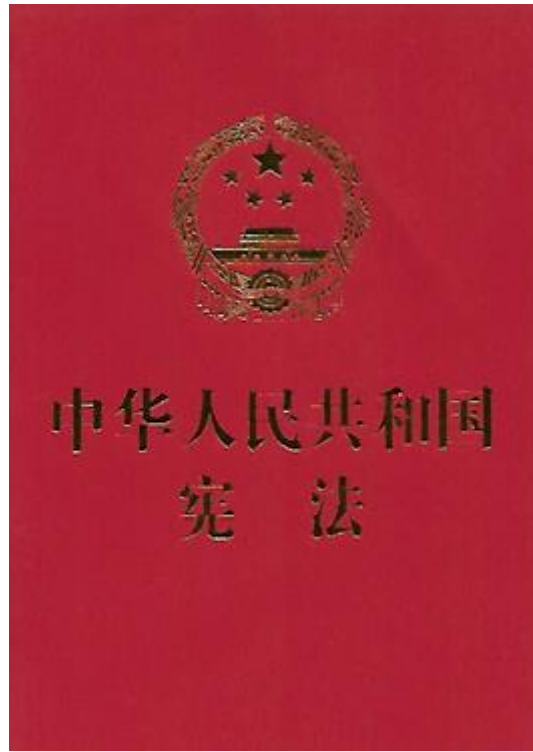
İkinci Ana Bölüm (*Chapter II. The Fundamental Rights and Duties of Citizens*), vatandaşların temel hak ve özgürlükleri ile ödevlerine ayrılmıştır. 33-56.maddeler arasında yer alan bölüm iki temel mantık üzerinde kurgulanarak vatandaşların temel hakları, özgürlükleri, özel hayatın dokunulmazlığı, çalışma ve vergi ödevlerinden söz etmektedir.

Üçüncü Ana Bölüm (*Chapter III. The Structure of the State*) devletin temel yapısına değinmektedir. Yedi alt kesimden oluşan bu bölüm aynı zamanda anayasanın en uzun metnidir. Nitekim 57-78.maddeler arasında Halk Kongresi; 79-84.maddeler arasında Devlet Başkanı; 85-92.maddeler arasında Devlet Konseyi; 93- 94.maddeler arasında Merkezi Askeri Komisyon; 95-111.maddeler arasında Yerel Halk Kongreleri ve farklı düzeylerdeki Yerel Halk Yönetimleri; 112-122.maddeler arasında Yerel Yönetimler ve Özerk Bölgeler; 123-135. maddeler arasında Halk Mahkemeleri ve Genel Yargı Düzeni gibi temel devlet organları hükme bağlanmıştır.

Dördüncü Ana Bölüm (*Chapter IV. The National Flag, the National Emblem and the Capital*), aynı zamanda son bölüm olma özelliğini gösteren devletin sınırları ve simgelerine ayrılmıştır. 136-138. maddeler arasında kalan bölümde devletin başkenti, bayrağı, resmi dili hükme bağlanmıştır.

İkinci Kesim ise anayasanın Değişiklikler (*Amendments*) başlığı altında ayrı bir bölüm olarak yazılmıştır. 1988, 1993, 1999 ve 2004 yıllarında yapılan büyük çaplı anayasa değişikliklerinin yer aldığı Sonuç kesimi 4 bölümden meydana gelmektedir. Nitekim bu bölümlerde yapılan anayasa değişiklikleri yıllara göre ayrı alt bölümler halinde eski maddelere atıflar yapılarak şekillenmiştir.

Anayasa son olarak, 11 Mart 2018 tarihinde, iki çekimser, üç aleyhine ve 2.958 lehine oyla değiştirilmiştir. Bu değişiklik, Ulusal Denetleme Komisyonu (National Supervisory Commission) kurmak, yeni bir yolsuzluk karşıtı ajans (anti-graft agency) oluşturmak, Komünist Partinin yolsuzluk gözlemcisinin (graft watchdog) güçlerini genişletmek, Hu Jintao'nun Bilimsel Kalkınma Perspektifini-Görünümünü (Scientific Outlook on Development) eklemek de dahil Komünist Partinin kontrolünü ve üstünlüğünü daha da güçlendiren bir dizi revizyonu içermektedir [Wikipedia, 2020].

Resim:1. Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası

Kaynak:

https://en.m.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_the_People%27s_Republic_of_China [Wikipedia, 2020].

Son olarak Çin'in "sosyalist devlet" olduğunu vurgulayan ve açıklayan 2. Maddenin orijinal metnin¹⁵ çevirisini vererek anayasa bahsi bitirilebilir [wipo.int/edocs, 2020] :

“Madde 1 [Sosyalist Devlet]

(1) Çin Halk Cumhuriyeti,

işçi ve köylülerin ittifakının temelinde ve işçi sınıfının önderliğinde halkın demokratik diktatörlüğüdür.

(2) Sosyalist sistem Çin Halk Cumhuriyeti'nin temel sistemidir. Herhangi bir kuruluş veya birey tarafından sosyalist sistemin sabote edilmesi yasaktır”.

C) Çin Komünist Partisi

“Çin Komünist Partisi (National Communist Party)” ülkede “halk demokrasisi” ve “diktatörlüğünü” uygulayacak ve güvence altında tutacak biricik kurum olarak kabul edilmektedir. Bu ayrıcalıklı ve üstün konumuyla Çin devlet ve toplum yapısında yerini almıştır. Onlar devlet yapısında ve siyasal yaşamda baskın ve ana unsur olan bu partiye **“Sung Gonk”** demektirler. Çinin özel koşulları içinde ortaya çıkan kurum olan parti aynı zamanda halkın demokratik katılımını temsil eden en üst organ olma sıfatındadır ve siyasi iktidarın geniş bir sınıf tabanına sahip olduğunu, halkın ülkenin gerçek efendisi yapan bir kurum olarak kendisini tanımlamaktadır [Kızılcık, 2003].

Çin yönetim sistemi içinde halkın yönetime katıldığı ana organ şüphesiz Çin Komünist Partisi'dir. Halk parti aracılığıyla yönetimi oluşturan çeşitli organlara temsilciler göndererek, anayasanın ve yasaların izin verdiği çerçevede, demokratik iradelerini belirterek devletin işleyişine katılmaktadır. Bu amaçla devletin bütün önemli organlarında belli kongreler görev yapmaktadır. Kamu yönetiminin bütün organlarında oluşturulan kongre yönetimleri aynı zamanda kentsel ve kırsal

¹⁵ Article 1 [Socialist State] (1) The People's Republic of China is a socialist state under the people's democratic dictatorship led by the working class and based on the alliance of workers and peasants. (2) The socialist system is the basic system of the People's Republic of China. Sabotage of the socialist system by any organization or individual is prohibited.

alanlarda da kurulmakta ve böylece bütün devlet kendi kendisini idare edebilen gerçek demokratik yönetim birimlerinden meydana gelmektedir.

Resimde, Anayasa’da belirtilen temel ilkelerin teminatı olarak kabul edilen Çin Komünist Partisinin bir kongresinden toplu bir görünüş sergilenmektedir.

Resim 1: Çin Komünist Partisi 9. Olağan Kongresi [chinatoday, 2016]

Çin devlet sistemi içinde, Komünist Parti siyasal ve sosyal yaşamın en bölümünü oluşturmaktadır. Siyasal yaşamda Komünist Parti’nin yanı sıra diğer partilerin de faaliyetlerine izin verilmesine karşın bütün denetim ve yetki en büyük partinin elindedir. 1949 yılındaki devrimden günümüze gücünü biraz kaybetmesine rağmen halen Çin’in en büyük gücü konumundadır. Ulusal Halk Kongresi dışında ülkenin yönetiminde söz sahibi olan bütün organların ve konseylerin üyelerinin parti üyesi olması adeta zorunlu ve tek genel geçer kuraldır [china.org.cn, 2020]. 1982 öncesi yapılan anayasalarda Parti doğrudan anayasa hükmü olarak değerlendirilmesine karşın bugünkü Anayasa’da doğrudan bir atıfta bulunulmamıştır. Bu nedenle Parti doğrudan devlet kademelerinin yasal bir organı olarak görünmese de uygulamada ve işleyişte belirleyici bir öneme sahiptir [china.org.cn, 2020].

Komünist Parti ŞEMA-1’de de belirtildiği üzere iki kademeli bir örgüt anlayışıyla yapılandırılmıştır. Partinin en üst organı **Ulusal Parti Kongresi**’dir [china.org.cn, 2016 ve xinhuanet.com, 2020]. Kongrenin hemen altında **Merkezi Komite** yer alır. Merkezi Komite, **Merkezi Askeri Komite**, **Polit Büro** ve **Genel Sekreter**’den meydana gelmektedir. **Genel Sekreter**, Partinin en üst düzey sorumlusudur. **Polit Büro** ise Genel Sekreter’den sonra partinin en üst düzey organıdır. **Merkezi Disiplin Komisyonları** ve **Sekreterlik Merkez Komitesi** üyeleri tarafından oluşturulur [cpc.org.cn, 2016 ve xinhuanet.com, 2020].

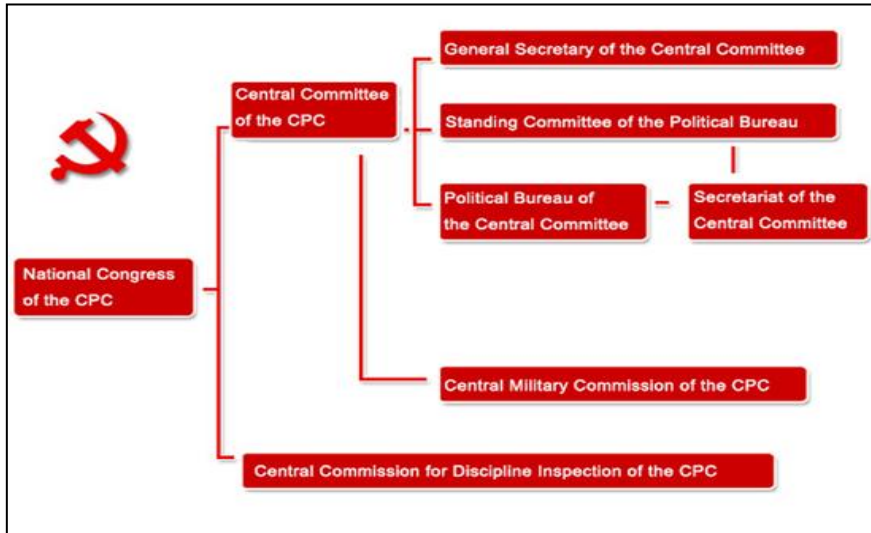
Çin Komünist Partisi’nin aldığı her türlü karar ve uygulama aynı zamanda yürütülmesi zorunlu devlet politikası niteliği taşımaktadır. Kararların oluşması için belirli bir hiyerarşik süreç vardır. Parti kararları öncelikle taşra örgütleri tarafından şekillendirilmektedir. Taşra örgütleri tarafından ilk şekli belirlenen kararlar daha sonra kent kongrelerine gönderilir. Kent kongreleri ile biraz daha belirginleşen kararlar daha sonra sırasıyla **Genel Sekreter**, **Polit Büro**, **Merkez Komite** ve **Ulusal Parti Kongresi** gündemine alınır. Gündeme alınan bütün kararlar yılda bir defa yapılan büyük **Çin Halk Siyasi Dayanışma Konferansı**’nda kesinleşir. Sözü edilen Konferans, Çin Komünist Partisi’nin düzenlediği en büyük toplantıdır. Partinin bütün organları ve üyeleri yapılan bu konferansa etkin olarak katılırlar. Ayrıca konferansta kurulması kararlaştırılan komiteler yıl boyunca denetleme ve araştırma yaparlar. Parti bu görevler için ayrılan komitelerin etkin çalışmasını da gözetlemektedir.

Şunu belirtmekte yarar vardır ki; 1990’ların başından itibaren Doğu Bloku’nun çökmesi Çin yönetim sistemine de yansımıştır. Ülkedeki hakim parti olan Komünist Parti’nin mutlak etkinliği görece geriye itilmiştir. Demokratik çoğulculuğun daha da yaygınlaşması amacıyla ülkede çok partili siyasal yaşama geçiş ilkeleri benimsenerek Komünist Parti ile devlet yönetiminin arasındaki organik bağ azaltılmaya çalışılmıştır. Diğer yandan bu çabaların kimi zaman da negatif yönde seyrettiği, yani

partinin baskın gücünün pekiştirilme gereksinimi duyuldu da olmaktadır. 2018 Anayasa değişikliği, Komünist Parti'nin kontrolünü ve üstünlüğünü arttırma yönünde neticelenmiştir. Günümüzde Çin siyasal yaşamı içinde Çin Komünist hariç 8 ayrı parti bu anlayış ve kurallar çerçevesinde faaliyet yürütmektedir. Ancak Komünist Parti güç ve etkinlik bakımından halen ülkenin en güçlü siyasi organıdır. Diğer partiler ise daha çok yardımcı muhalefet görevini üstlenmişlerdir.

Çin Komünist Partisi'nin zaman içinde rolleri ve yetkileri bir takım değişikliklere uğrayabilmektedir. Anayasanın 11 Mart 2018 tarihli değişikliğinde son olarak bunu görmek mümkündür. Getirilen yeni hükümler, esasında Komünist Partinin kontrolünü ve üstünlüğünü daha da güçlendiren bir dizi revizyonu içermektedir. Anayasa tadilatıyla hem Başkan hem de Başkan Yardımcısı için dönem sınırlarını kaldırarak Xi Jinping'in süresiz olarak başkanlık etmesini sağladı. Değişiklik ayrıca "Çin Komünist Partisi" ve "liderliği" ifadelerini Anayasanın esas bünyesine eklemektedir. Değişiklikten önce ÇKP ve liderliği yalnızca önsözde belirtilmiştir. Anayasaların önsözlerinin sıklıkla yasal bağlayıcılığı bulunmamaktadır (ABD Anayasasında olduğu gibi). Çin anayasasının yasal uygulanabilirliği tartışıldığı için bu değişiklik, Çin'in tek parti devleti statüsünü güçlendirmek için anayasal bir temel oluşturduğu düşünülebilir. Yeni statü ile ülkede resmi olarak herhangi bir rekabetçi çok partili sistemi anayasaya aykırı hale getiriyor [Wikipedia, 2020].

Aşağıdaki Şema'da Çin Komünist Partisi'nin örgütsel yapısı Partinin resmi web sitesinden alınarak orijinal haliyle ve ana hatlarıyla gösterilmektedir.

Şema: 1. Çin Komünist Partisi Örgütsel Şeması

Kaynak: <https://www.idcpc.org.cn/english/cpcb/leadership/index.html> [idcpc.org.cn, 2020] (Erişim tarihi: 05.05.2020)

D) Çin'de Siyasal İşleyiş ve Siyasal Partiler

Çin, gerçekten de kendine özgü siyasal, toplumsal, kültürel ve ekonomik yapısıyla öne çıkmakta ve bu özelliğiyle özgün bir siyasal-yönetişel sistem görünümüne sahiptir. Çin karakteristik ayırıcı unsurlarıyla ve çok farklı uygulamalarıyla dünyanın en özel devlet geleneği ve kültürüne sahip ülkelerinden birisidir. Çin 1949 yılından beri Maoçu sosyalist bir devlet sistemi üzerine kurulmuştur. Oluşturulan yeni ve özgün siyasal sistem bünyesine uygun özgün bir siyasal geleneği ve farklı bir yönetişel yapılanmayı gündeme getirmiştir. Anahtar unsurlar Halk Meclisi ve Çin Komünist Partisi'dir. Halk Meclisi halkın demokratik diktatörlüğü rejiminin iktidar biçimi ve esasında Çin devletinin siyasal örgütleniş şeklidir. Dikkatlice değerlendirildiğinde Çin yönetim kültürünün ve siyasal anlayışının klasik Batı tipi parlamentarizmden uzak bir yapılanma gösterdiği anlaşılmaktadır. Halk Meclisin doğal bir uzantısı olarak kabul edilen Komünist Parti Çin'in en büyük ve en belirleyici

siyasal oluşumdur. Soğuk Savaşın bitimine kadar ülke de hakim tek parti olarak bulunan Komünist Parti, 1992 yılında yapılan yeni anayasal düzenlemeyle resmi olarak tek parti olma özelliğini yitirmiştir. Liberal ekonomi politikaları gereği yeniden yapılandırılan siyasal sistem birden fazla partinin faaliyet göstermesine müsaade etmiştir. Bu nedenle bugün ülkede Çin Komünist Partisi dahil 9 parti faaliyet göstermektedir. Ne var ki söz konusu partilerin Komünist Parti'nin doğal uzantıları olduğu gözden kaçmamaktadır. Bu partiler, siyasi alanda Komünist Parti'nin liderliğini desteklemektedir [akademicin.com, 2016].

Reel politik bakış, ülkede fiili tek parti düzeninin geçerli olduğunu fark ettirmektedir. Esasında sözü edilen bu durum; 2018 yılında yapılan ve metinde yukarıda bahsedilen şekilde Çin'in tek parti devleti statüsünü teyit eden ve resmi olarak çok partili ve rekabetçi siyasal işleyişi anayasaya aykırı konuma getiren önemli bir düzenleme ile kendini zımnen ispat etmiş olmaktadır. Diğer siyasi partiler işlevsel bir muhalefet statüsünden uzak olarak daha çok yardımcı ve destekçi birer siyasi örgüt konumunda çalışmaktadırlar.

Çin'deki bu tür bir siyasi yönelim, bu demokratik partilerin uzun süre içinde Komünist Parti'yle işbirliği ve ortak mücadele sürecinde yaptıkları tarihsel seçimden kaynaklanmaktadır. Komünist Parti ve diğer demokratik partiler, anayasaya göre hareket etmek zorundadırlar. Örgütlenme bakımından bağımsız olan bütün demokratik partiler, anayasanın belirlediği sınırlar içinde özgürce siyaset yapma¹⁶, bağımsızca örgütlenme ve hukuki eşitlik haklarına sahiptirler. Komünist Parti, demokratik partilerle “uzun vadede bir arada yaşama, birbirini denetleme, birbirine içten davranma, kader birliği içinde olma” ilkeleri doğrultusunda işbirliği yapmaktadır.

Çin'de Komünist Parti dışında kalan diğer partiler “muhalefet partileri” değil, siyasete katılım partileridir. Söz konusu partiler, devletin önemli politikalarının ve çizgilerin saptanmasına, devlet yöneticilerinin belirlenmesine, devletin yönetimine, yasa ve yönetmeliklerin uygulanmasına katılma haklarına sahiptirler. Komünist Parti, önemli önlemler almadan veya halkın yaşamını ilgilendiren önemli konularda karar vermeden önce demokratik partilerle ve “demokrasi yanlısı partisizlerle” görüşmeler yaparak onların görüşlerini dinledikten sonra politika belirleme yoluna gitmektedir. Devlet siyasetine daha iyi şekilde katılmaları, devlet işlerini daha iyi tartışmaları ve denetim rolünü daha iyi yerine getirmeleri için demokratik partiler ve demokrasi yanlısı partisizler, devletin yetki organı olan her düzeydeki Halk Meclisleri, Daimi Komiteler ve Daimi Komisyonlarda belirli oranlarda temsil edilmektedir. Demokratik partiler ve demokrasi yanlısı partisizlerin rolleri, Halk Siyasi Danışma Konferansları'nda ön plana çıkabilmektedir.

Demokratik partiler ve demokrasi yanlısı partisizler, çeşitli düzeylerdeki hükümet ve adalet makamlarının yöneticiliklerine getirilebilme olanağından da söz etmek gerekir. Anlatıla gelen bu özelliklere ve işleyiş şekline bakıldığında hem özgün bir yapılanmanın hem de kendi içinde apayrı

¹⁶ Çin'de 2020 yılı itibarıyla hale yasaklı olan siyasi partilerin olduğu ve bunların epeyce kalabalık bir listesinin bulunduğunu da belirtmek gerekir. Yasaklı partilerin bilinenleri şunlardır: [Çin Demokrasi Partisi](#), [Çin Yeni Demokrasi Partisi](#), [Çin Milliyetçileri Birliği](#), [Zhi Xian Partisi](#), Çin Komünist Partisi (Markist-Leninist), Çin Komünist Partisi (İşçi ve Köylülerin Kurtuluş Ordusu), [Maoist Çin Komünist Partisi](#), Çin Proleter Devrimci Merkez Komitesi.

bir uygulama tarzının olduğunu ve bütün bunların bir düzen içinde yürütüldüğünü söylemek mümkündür.

Genel hatlarıyla “Çok Partili İşbirliği ve Siyasi Danışma Sistemi”nin başlıca biçimleri şunlardır [akademicin.com, 2016] :

a. Halk Siyasi Danışma Konferansları. Halk Siyasi Danışma Konferansları, demokratik partiler, halk toplulukları ve toplumun bütün kesimlerinin temsilcilerinin siyasete katıldıkları ve devlet işlerini tartıştıkları önemli kurumlardır.

b. ÇKP'nin merkez komitesi ile bütün kademelerdeki komiteleri tarafından demokratik partiler ve partisiz şahsiyetlerin katılımıyla düzenlenen toplantılar. Bu toplantıda önemli gelişmeler hakkında bilgi verilir, önemli çizgi ve politikalar, devlet ve yerel hükümetlerin yönetici adayları, Halk Meclisi ve Halk Siyasi Danışma Konferansı'nın oluşumu gibi konularda görüşleri alınır.

c. Demokratik partililerin halk temsilcileri sıfatıyla çeşitli kademelerdeki Halk Meclisleri'nde yer almaları.

d. Demokratik partilerin mensuplarının Çin Devlet Konseyi, bakanlıklar ve komiteler, ilçe ve üzeri mahalli yönetimlerde görev yapmaları.

e. Belirli koşullara sahip demokratik partililerin savcılık ve yargı organlarının yöneticiliklerine getirilmesi.

Çin bahsini bitirmeden önce Çin Komünist Partisine dair birkaç önemli hususun altını çizmek iyi olacaktır. Çin siyasal partiler düzeninde Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) müstesana ve baskın bir yeri olduğu bilinmektedir. Devletin hükümet şekli “tek partili sosyalist cumhuriyet” olarak geçmektedir. Bahsedildiği gibi diğer siyasal partiler, yönetimi elinde tutan ÇKP'nin yardımcısı konumunda işlev görmektedirler.

Ülkede ÇKP'nin statüsü, işlevi ve kapasitesi ile ilgili tartışmalar da yapılmaktadır. Çinli entelektüeller arasındaki rejim meşruiyeti üzerine yoğun bir tartışma zaman zaman gün yüzüne çıkmaktadır. Bazı karar ve politikalar tartışmaları teşvik etmekte veya tetiklemektedir. Düşüncelerini dile getiren entelektüeller, ÇKP'nin yönetim kapasitesini ve dolayısıyla meşruiyetinin güçlendirilmesi için çeşitli politika önerileri getirmektedirler [Zeng, 2016].

Çin Komünist Partisi'nin oluşumu tarihinin karmaşık olayların birikimi olduğunu da sırası gelmişken belirtmek gerekir. Parti'nin erken örgütleri ve ilk ortaya çıkış emareleri ile kurucu ilkeleri bu bağlamda dikkate almak gerekir. Analizi yaparken hem Batı sosyalist yazıları, hem de Çin ve Çin eksenli yazıları bir arada değerlendirmelidir. Çağdaş Çin tarihi bilginlerinin söyledikleri kadar, Batı dünyasında söylenenlere de kulak vermek dengeli bir yoruma ulaşmada yardımcı olacaktır. Japon düşünce insanlarının da bu alandaki çalışmaları ayrıca göz önüne alınmaya değerdir [Yoshihiro, 2013]. ÇKP'nin kuruluşunda Marksist felsefenin ayrı ve büyük bir önemi vardır. Birçok eserde bu Parti'nin mayasında Karl Marx'ın düşüncelerinin yattığı dile getirilmektedir. Yine de Yoshihiro'nun da belirttiği gibi her şey bu ideolojiye bağlanmamalıdır. Komünist bir partinin oluşumu, sadece Marksizm-Leninizm ile işçi hareketinin birleşmesinin bir ürünü olsaydı, Doğu Asya'daki Japonya, Çin ve Kore'deki siyasal düzenler ve komünist partiler tamamen öyle olurdu. Öyleyse neden bu şekilde tecelli etmediğini anlamak gerekir [Yoshihiro, 2013].

Çin Komünist Partisi'nin birçok bilimsel çalışmada ele alındığı görülmektedir. Bu çalışmalar üretilmeye devam etmektedir. Kimi yazılarda çekişmeler ve çatışmalara ağırlık verilirken, kimilerinde örgütsel-yapısal analizlere yer verilmektedir.

Çin'in yönetiminin, toplumunun ve ekonomisinin Marksist ve bürokratik örgütlenmesi konusundaki çatışmaya, en çok ÇKP'nin artan bürokratikleşmesi üzerine bir bakış açısıyla Maurice Meisner (1971a, 1971b, 1977, 1999) tarafından yapılan çalışmalarda ve benzeri eserlerde değinildi. Çin'in iç yönetsel dönüşümlerini ve hükümetteki politik gelişimleri ele alanlar, devrimciler ve bürokratlar temelinde konuya eğilirken, “devrimciden yarıya-bürokrat"a bir evrimle durumunu da tespit etmektedirler. Aynı temaları vurgulayan Hong Yung Lee (1978, 2) Batılı akademisyenlerin Kültür Devrimi'ni diğer kökler arasında “karizmatik bir lider ve bürokratik bir örgüt arasında bir çatışma” olarak yorumladığını açıklar. ÇKP için devrimci ve bürokratik çerçeveyi çok daha iyi bir şekilde geliştiren bilimsel çalışmalar sayesinde yeni bilgileri öğrenme olanağına ulaşılmaktadır.

İnceleme çerçevesi eğer objektif ve Kültür Devrimi'nin çağdaş yorumuna kapsamlı bir boyut katmakta ve rustikleşme programını, kamu yönetiminin, özellikle bürokrasinin, büyük ölçekli kamu politikalarının uygulanmasındaki merkezi rollerini vurgulayan tarihsel bir bağlama yerleştirmekte ise, açıklama gücü o denli artmaktadır. Mao'nun Kültür Devrimi'nin bir nedeni olarak bürokratikleşmeyi artırmaya ve yolunu belirlemede önemli bir faktör olarak karşılığının önemini vurgulayan görüşlerin, diğer boyutları inkar etmeden ya da küçümsemeden bir yol açması gayet işlevsel bir izahat getirebilmektedir. Bu tür eserler ve görüşler, daha ziyade, tek faktörlü bir etkiye veya nedene atfedilemeyecek kadar karmaşık bir siyasi ve idari fenomen hakkında daha kapsamlı bir anlayışı teşvik etmek için onları güçlendirmeyi amaçlamaktadırlar [Rene, 2013].

Çağdaş Çin'de ve uluslararası toplumda en büyük endişe sebebi olan konulardan biri, Çin Komünist Partisi'nin (ÇKP) evrimleşeceği yönde öne çıkan yaklaşımlardır. Bu yaklaşım esasında septik bir tarza işaret etmektedir. ÇKP, 68 milyon üyesi ile dünyanın en büyük iktidar partisidir. Batılı akademisyenler ve politika yapıcılar partinin Çin'deki şiddetli sosyo-ekonomik değişimler ve yurtdışından gelen baskılar sonucunda anlamsız yollara gitmeyeceğini ve bir gel-git yaşanmayacağını yakından izlemişlerdir. Temel bir sorunun yanıtı yine de gündemdedir: toplumu reel bir tarzda yönetebilmek için Parti, sosyo-ekonomik değişikliklere uyum sağlayabilecek mi? Giderek daha varlıklı ancak bölünmüş bir Çin toplumunu yönetebilecek mi? Yoksa eninde sonunda Çin için demokratik bir yönetim yapısı kurabilecek mi? ÇKP'nin çabalarının başarısı Çin'in ulusal sınırlarının da ötesine geçiyor. Ekonomik yükselişi ile Çin, dünya işlerine etkisini iyiden iyiye gösterdiği müşahade edilmektedir. Dünyanın farklı bölgelerindeki insanlar, özellikle komşu olanlar Çin'in büyüyen varlığını hissetmeye başlamışlardır [Brodsgaard andvbYongnian, 2006].

1989'daki siyasi krizlerden bu yana, Çin'in siyasi ve ekonomik değişim, o yılın başlangıcında benzer siyasi rejimler tarafından yönetilen neredeyse tüm devletlerden kökten sapmıştır. Sadece bu tür iki rejim - Çin ve Vietnam - uzun süren durgunluktan kaçındılar ve hızlı, pazar odaklı ekonomik büyüme yaşadılar. Ve bunlar komünist partilerin geçmişteki örgütsel uygulamalarda çok az aksamaya hükmetmeye devam ettikleri biricik ülkelerdir. Bu, Çin'in gelecekteki siyasi yörüngesi hakkında iki kilit soruyu gündeme getirmektedir. Birincisi partinin yönetme kapasitesi bu yıllarda ne ölçüde değişti? 1989'dan sonra pek çok rejimin çöküşüne yol açan siyasi çürüme türlerine dair herhangi bir işaret var mı veya parti seçkinleri kendisini yeniden canlandırdı ve toplumun kilit sektörleriyle ilişkilerini güçlendirdi mi? İkinci soru genellikle ihmal edilir: partinin gelişen özelliklerine dikkat etmek, yani önemli sorunların neler olduğudur. Onlardan önümüzdeki yıllarda karşı karşıya kalacakları ve gelecekteki siyasi değişimin bir aracısı olarak nasıl bir rol oynamasını bekleyebiliriz?[Walder, 2006].

Velhasıl Çin, kendine münhasır bir büyük dünya adeta. Geliştirdiği ve kendine özgü siyasal sistemi ve rejimi ile halen güçlü bir şekilde yoluna devam etmektedir. Ekonomik serbestleşme, siyasal alanda henüz gerçekleşmemiş olsa da, ülke giderek sosyal ve ekonomik yönlerden gelişip güçlenmeye devam etmektedir. Çin devlet düzeni, Çin Komünist Partisi'nin hakim başat aktör olarak egemenliğini muhafaza etmesi, belki de kalkınma için gerekli olan disiplin ve normlar üzerinde birleşme gibi kritik bir kazanımı halkına sunmaktadır. Çin siyasal düzeninin gelecekte nasıl şekilleneceği, demokratik yönetim, çağdaş politik ilkeler, yönetim ve anayasacılık alanlarındaki olabilecek gelişmeleri izlemek, şimdiden merak uyandırmaktadır.

2. RUSYA'DA SİYASİ REJİM VE SİYASAL DÜZENİN İŞLEYİŞİ¹⁷

A) Devletin Siyasal Rejimi

Rusya dünyanın en büyük topraklarına sahip ülkesidir. Rusya'nın geniş topraklarının görünümü Harita: 2'de sayfa sonunda gösterilmektedir. Nüfusu dünya sıralamasında¹⁸ üstlerde olsa da kilometre

¹⁷ Bekir PARLAK, Cantürk CANER, Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetimsel Yapılar, Orion Kitabevi Şubat 2013, ss. 218-220, 233.den yararlanılmıştır.

¹⁸ Rusya'nın nüfusu, 08.05.2020 tarihi itibarıyla 145 milyon 925 bin kişidir. Bu nüfusuyla dünyada dokuzuncu sıradadır.

<https://www.worldometers.info/world-population/russia-population/> [worldometers, 2020].

kareye düşen nüfus olarak en tenha ülkelerdendir. Ülke çok büyük doğal kaynaklara sahiptir. Petrol ve doğal gaz üretiminde ön sıralarda gelmektedir. Dünyada birçok açıdan etkili devletlerden biridir. Sosyalist sistemin merkezidir. Boşevik İhtilalinden sonra Lenin ve Stalin gibi tüm dünyanın tanıdığı etkili liderler eliyle yönetilmiştir. İhtilal öncesi çarlık döneminde de tarihe mal olmuş liderlere sahip olmuştur. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra NATO karşısında Varşova Paktı'nı kurarak Doğu Avrupa devletleriyle ortaklık oluşturmuştur. Soğuk Savaş döneminin iki başat aktöründen biri Sovyetler Birliği olmuştur.

Gorbaçov döneminde Glasnot ve Perestroyka politikalarıyla rejim köklü bir dönüşüme doğru ilerleyen bir sürece girmiştir. Sembol olay olarak Berlin Duvarı'nın yıkılmasıyla klişeleşen bu dönem, Sovyetler Birliği'nin dağıldığı, birçok ülkenin bağımsız bir devlet olarak ortaya çıktığı, Varşova Paktı'nın geçerliliğini yitirdiği ve devletin “Rusya” adıyla yeniden kurulduğu bir dönemdir. Sovyetler Birliği'nden ayrılan devletlerle birlikte bir “Bağımsız Devletler Topluluğu” kurulmuş ve eski birliktelik gevşek bir işbirliği modeliyle de olsa bir nebze olsun devam ettirilmeye çalışılmıştır.

Harita: 2
Rusya Federasyonu'nun Avrasya Coğrafyasına Yayılışı

Kaynak: <http://www.national-anthems.net/RS> [national-anthems, 2020]

Rusya Federasyonu, uluslararası hukukta, 31 Aralık 1991'de feshedilen Sovyetler Birliği'nin tüzel kişiliğini devam ettirdiği kabul edilmektedir. Rusya Federasyonu, şu anda resmi olarak Federasyonun konuları olarak bilinen 83 idari birime bölünmüştür (archive.org, 2020). Rusya günümüzde “ federal yarı başkanlı sistemli cumhuriyet olarak nitelenebilecek bir hükümet sistemine sahiptir.

Rusya'da devletin siyasal sistemi tarihsel süreç boyunca üç büyük değişim üzerine biçimlendiği görülmektedir. İlk değişim 1682 yılında Çar I.İvan (Korkunç İvan)'nın tahta geçmesini takip eden dönemde “imparatorluk kültürünün” yaratılmasıdır. İvan'la Orta Asya üzerinde büyük bir güç haline gelen Ruslar, ilk defa sıcak denizlere inerek güçlerini pekiştirmek niyetiyle büyük bir dönüşümün temellerini atmışlardır. Ardından Çar I.Petro (Deli Petro) ile Batılılaşma hareketlerine soyunmuşlardır. Büyük Rus İmparatorluğu'nun ayakta kalabilmesinin yegane temelini Batı gibi kurumsallaşma olduğunu gören Çar I.Petro döneminde sanayiden kültüre, hatta devlet yönetimine kadar ciddi değişikliklere gitmiştir.

Batı kurumlarını model alarak kendisini yeniden yapılandırma süreci büyük ölçüde Rus devlet kültürünü yeniden yapılandırmıştır. Batılı hareketlerin ülkede baskıyla hayata geçirilmeye çalışılması yirminci yüzyılın başında büyük bir halk hareketini tetiklemiştir. Nihayetinde 1917 Ekim'inde bir İhtilal karakteriyle kendini gösteren Bolşevik Hareket Çarlık Rusya'sını yıkarak yerine komünist bir yönetim sistemini getirmiştir.

Bu ikinci temel döneme işaret etmektedir. İşte bu yeni süreç Rus devlet sistematğinde ikinci dönüşümün kapılarını aralamıştır. Komünist sistem her ne kadar da kurumları ve devlet işleyişini dönüştürüp yeniden yapılandırırsa da gerçekte Rusların dünya egemenliğine hizmet etmiş ve asıl niyetin gerçekleşmesini önleyememiştir. Yaklaşık 75 yıl boyunca Ruslar komünist bir devlet yönetimi içinde yaşamlarını sürdürdüler.

Üçüncü dönüşüm süreci ise 1991 yılında Sovyetler Birliği'nin dağılması ile parlamenter demokrasi düzenine geçiş ile başlamıştır. Bu yeni dönem Rus yönetim kültürü açısından farklı bir evreye karşılık gelmektedir. Komünist sistemin ekonomik ve siyasal nedenlerle varlığını daha fazla devam ettiremeyip dağılması Rus yönetim kültüründe yeniden yapılanma anlamını taşımaktadır. Üçüncü dönüşümün diğerlerinden en önemli farkı kurumsal ve yapısal değişikliklere gidilmesinden çok kamusal alan kavramsallığı ile ilgilidir. İmparatorluk ve komünizm sürecinde Ruslara ait olan her şeyin aslında devlete ait olduğu görülmektedir. Bu bağlamda birey bile devlete ait sayılmış ve “özel” kavramsallığı göz ardı edilmiştir [hg.org, 2016].

Türkiye benzeri bir özelliğe karşılık gelendirDevletin sosyal yaşamın bütün alanında egemen olması, Ruslarda da “devlet baba” kültürünün yerleşmesine yol açmıştır. Gerçekte Ruslar yüzlerini sürekli Batıya dönse ve Batılı gibi görünmeye çalışsa da kültürel köken olarak Asyalıdır. Gerçekte ise topraklarının Avrupa'yla sınırı Ural sıradağlarıyla belirlenmektedir. Hemen her devlette görüldüğü üzere devletin kutsal bütünlüğü Ruslar için de geçerlidir.

Sovyetler Birliği'nin dağılması ve devletin yeniden kurulması ile başlayan yeni süreç devleti özel-kamusal ayrımının farkına varan ve bireyin haklarına saygı duyan bir sistem çerçevesinde şekillendirmek amacına yönelik bir yapılanma anlamını taşımaktadır. Yine de Rusya'da devletin sosyal yaşamdaki rolü ve kendisine biçilen tarihsel görevler halen bütün kurumlarında varlığını güçlü bir şekilde taşımaktadır. Esasında sosyo-politik genetik, aynı genektir. Büyük çaplı sarsıntılara ve kritik eşiklerden geçilmesine karşın Sovyetler Birliği dağılırken birlikten kopan ülkelerin Moskova tarafından belirlenmesi; bunun dışında Rusya Federasyonu bölgesinden başka kopuşlara izin verilmemesi, üstelik de bunun gerçekleşmemesi devlet kültürünün ne denli sağlam olduğunu gösterir [hg.org, 2016].

Ayrıca eski devletten kopan ülkelerin çoğunu bir siyasal topluluk (Bağımsız Devletler Topluluğu) altında hemen 1991 yılında bir araya getirmeyi ve devletler arası ilişkileri iyice pekiştirmeyi de ihmal etmemiştir. Halen Topluluğa üye olan ülkeler şunlardır: Azerbaycan, Beyaz Rusya, Ermenistan, Kazakistan, Kırgızistan, Moldova, Gürcistan, Özbekistan, Rusya ve Tacikistan'dır. Estonya, Letonya, Litvanya, Ukrayna Topluluğa üye değildir. Gürcistan ise Topluluk kurulduktan sonra 1993 yılında üye olmuştur.

Rusya'nın sağlam ve köklü devlet geleneğinin bir başka ilginç özelliği topraklarında farklı etnik ve dinsel unsurları barındırabilmesidir. Ruslar nüfusun önemli bir bölümünün etnik temeller üzerinde yükseldiği devlet geleneği kurmuşlardır. Tarih boyunca Rus ulus devletin çoğu zaman baskın karakteri olamamışlardır. Baskın karaktere ulaşabilmek için yoğun ve güçlü asimilasyon politikaları uygulamayı tercih ederek varlıklarını pekiştirmişlerdir. Politikalarının çoğu zaman şiddet kullanması gerçekte bunun basit bir göstergesidir. Rusya'nın tarihsel ve kültürel geçmişi ve yaşadığı deneyimler sonucunda günümüzde devlet yapısı federal bir anlayışta şekillenmiştir. Devletin rejimi anayasada belirtilmiştir. Rusya Anayasası'nın Giriş Bölümü'ne göre devlet toplumcu, seküler, sosyal adalete dayanan, halk egemenliğini ve kendi kendini yönetme iradesini elinde bulunduran, eşitlikçi, aynı haklara sahip vatandaşlara sahip, federal ve ulusal bir devlettir. Federalizm ülkenin siyasal rejiminin en önemli unsurudur ve kültürel zenginliğin de temel güvencesidir.

Rusya'nın federal bir devlet olarak kendisini tanımlaması klasik anlamda federalizm anlayışından çok hizmetlerin yerinden görülmesi ve ulus üstü siyasal rejim anlamını taşımaktadır [confinder.richmond.edu, 2016]¹⁹ Bu bağlamda Rus federalizmi kendine özgü bir devlet yönetimini tanımlamaktadır. Federasyona bağlı devletler kendi kendilerini yönetebilmekle birlikte uygulamada merkezin sıkı denetimi altındadır. Bu bağlamda her federe devlet kendi içinde bağımsız yargı, yürütme ve yasama özgürlüğüne sahiptir.

¹⁹ Rusya Anayasası, md:3.

Federal bir yönetim yapısına sahip olması Rus demokrasisini, *oydaşmacı (konsensus)*, federalizmi de, bu anlayışa koşut olarak *işbirlikçi bir federalizm* olarak tanımlamak mümkündür. Üstelik federasyon Rus ulusal bütünlüğüne zarar verilmemek şartıyla hizmetlerin yerinde görülmesi ilkesinin yanı sıra yerel egemenlik haklarının korunduğu bir bütünsellik içinde anlamlandırılmaktadır. Rusya Federasyonu'nda federe devletler anayasal çerçeve içinde sayma yoluyla ve federal devletle bağlı üyelerin karşılıklı ortaklık antlaşmaları ekseninde varlıklarını sürdürmektedirler.

Rusya'daki bu devlet yapılanmasında, Federal devlete tanınan anayasal haklar aksine bir hüküm olmadığı sürece bütün bağlı devletler için geçerlidir [Tellal ve Keskin, 2004]. Bu bağlamda federe devletlerin yargılama, iç ve dış güvenlik, para politikası gibi temel görevlerin dışında her türlü yetkileri bulunmaktadır.

Ülkenin ulus üstü federasyon anlayışı çerçevesinde yapılandırılması nedeniyle Rusya 7 Federal Bölge'ye ayrılmıştır. Bu bölgeler ve bağlı federal birimler ise kısaca şöyledir [Tellal ve Keskin, 2004]:

1. Merkezi Federal Bölge: Merkezi Moskova olan bölge 17 Oblast (Province-İl)'tan meydana gelmektedir.

2. Güney Federasyon Bölgesi: Kuzey Kafkaslarda yer alan, merkezi Rostov olan bölgedir. Burada 2 Kray (Region,Bölge), 3 Oblast bulunur.

3. Kuzey Batı Federasyon Bölgesi: Merkezi St.Petersburg olan bölge 2 Cumhuriyet, 7 Oblast ve 1 Okruk (County-Alan)'dan meydana gelmektedir.

4. Volga Federasyon Bölgesi: Merkezi Nijniy Novgorod olan bölge 6 Cumhuriyet, 8 Oblast ve 1 Okurg'dan meydana gelmektedir.

5. Ural Federasyon Bölgesi: Merkezi Yekaterinburg olan bölge 4 Oblast ve 2 Okrug'dan meydana gelmektedir.

6. Sibirya Federasyon Bölgesi: Merkezi Novosibirsk olan bölge 6 Cumhuriyet, 2 Kray, 8 Oblast ve 4 Okurg'dan meydana gelen Rusya'nın en geniş bölgesidir.

7. Uzak Doğu Federasyon Bölgesi: Merkezi Haborovsk olan bölge 1 Cumhuriyet, 2 Kray, 4 Oblast, 1 Özerk Oblast ve 2 Okurg'dan meydana gelmektedir.

Yukarıda belirtilen bölgelerden yola çıkılarak Rusya Federasyonu'nda 21 Cumhuriyet, 6 Kray, 49 Oblast, 1 Özerk Oblast, 10 Özerk Okurg, 2 Federal Kent yer aldığı söylenebilir [Tellal ve Keskin, 2004]. Ancak yeni kaynaklarda yönetim bölgelerinin sayısı bir miktar değişmiş gözükmektedir. Yönetim bölgeleri olarak wikipedia'da aşağıdaki bilgiler sunulmaktadır [wikipedia, 2020]:

46 oblast (iller); seçilmiş bir yönetici ile yönetilir ve yerel yasama organları bulunmaktadır.

21 cumhuriyet: otonom bölge kabul edilirler, kendi anayasası, parlamentosu ve başkanı bulunmaktadır. Her cumhuriyet için Rusça'nın yanı sıra bölgesel dil ya da diller de cumhuriyetin resmî dili/dilleri olarak tesis edilebilir.Örneğin Dağıstan'da Rusça dışında 13,Karaçay-Çerkesya'da 4,Kabardey-Balkarya'da 2 resmî dil vardır.

9 kray (bölgeler): esasında oblastlara benzemektedir. Bu bölgeler tarihsel olarak oluşmuşlardır, ilk olarak sınır bölgelerde oluşturulan kraylar, daha sonra otonom oblast ve otonom okrugların yönetim merkezi halinde de oluşturulmuştur..

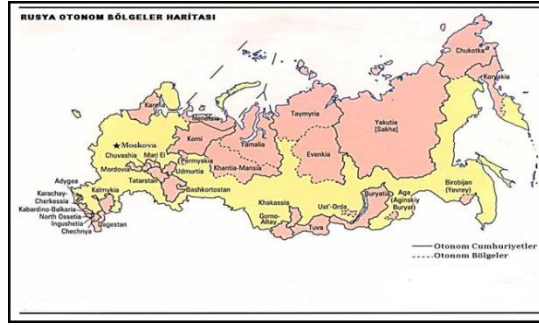
4 özerk okrug (özerk bölgeler): ilk olarak etnik azınlıklar için kraylar ve oblastlar içerisinde kurulmuşlardır, fakat 1990'da statüleri yükselttilerek, idari bölge statülerine alınmışlardır.

1 özerk oblast (Yahudi Özerk Oblastı): esasen oblast kabul edilen bölge 1990 yılında şu anki bağımsız oblast statüsüne yükseltilmiştir. İlk olarak bir kray'a bağlı olarak kurulan oblast,şimdi bağımsız bir özerk oblast (bölge) olarak doğrudan Rusya Federasyonu devlet yapısı içinde yer almıştır.

3 federal şehir: (Moskova, Sankt-Peterburg ve Sivastopol), ayrı bir idari bölüm olan büyük kentlerdir.

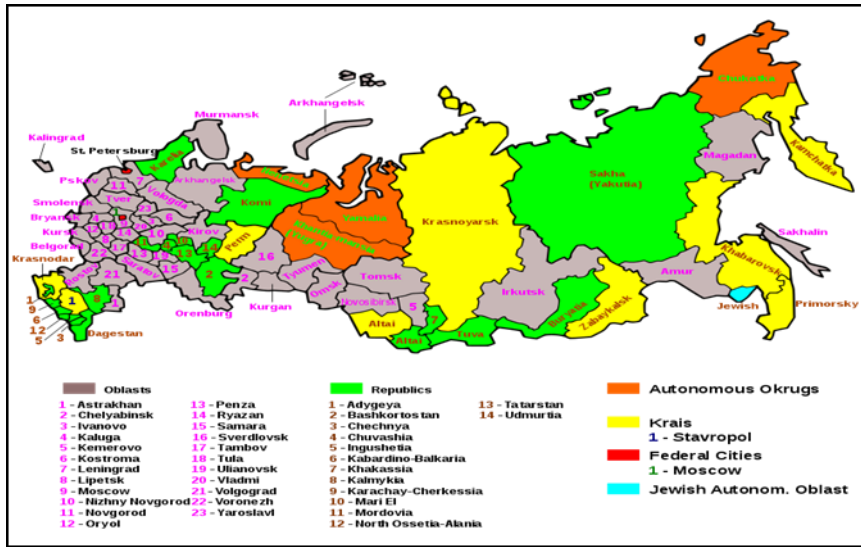
Rusya Federasyonunda Sovyetler Birliğinin dağılmasından önce iç içe geçmiş çok kademeli bir federal yapı halinde şu yönetim bölgelerinden oluşmaktaydı: 16 Özerk Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti, 5 özerk vilayet, 6 toprak, 49 vilayet, 10 özerk alan [anayasa.gen, 2020]

Federalizmin Rus devlet geleneğindeki anlamı hizmetlerin yerinden görülmesi ve halkın kendi kendini yönetebilmesidir. Bunun dışında ülkenin ulusal bütünlüğü ve mutlak bölünmezliği en önemli unsurdur. Federe devletlerin kendilerine yetkileri dışına çıkmaları, ulusal bütünlüğünü tehlikeye atacak ve onun üstüne çıkacak her hangi bir davranışta bulunmaları kesinlikle yasaklanmıştır [president.kremlin.ru, 2016]. Bu anlayış çerçevesinde devletin ulusal bütünlüğünü simgeleyen bayrağı tekdir, ulusal marşı “*Gimn Rossiyskoy Federatsii (Hymn of the Russian Federation)*”; başkenti “*Moskova*”dır [national-anthems, 2016]. Anayasal haklardan yararlanan ve vatandaşlık bağı ile bağlı olan herkes Rus olarak değerlendirilir. Demokratik, seküler ve cumhuriyet ilkeleri, sosyal devlet, evrensel insan hakları devletin dayandığı temellerdir [confinder.richmond, 2016].²⁰

Harita: 3. Rusya Otonom Bölgeler Haritası

Kaynak: <http://www.rusyaofisi.com/rusyaharita04.htm> [rusyaofisi, 2016]
Rusya'nın idari bölümlerini daha ayrıntılı olarak Harita: 4'de görmek olanaklıdır.

Harita: 4. Rusya Federasyonu'nun İdari Bölümleri

Kaynak: <https://tr.wikipedia.org/wiki/Rusya> [Wikipedia, 2020]

B) Rusya'da Anayasa ve Temel Hükümler

12 Haziran 1991'de Rusya'da ilk defa yapılan devlet başkanlığı seçimlerinde Yeltsin, oyların %57,3'nü alarak Rusya Federasyonunun ilk Cumhurbaşkanı olmuştur. Yeni Anayasanın yapımında 20 Mayıs 1993 tarihli Cumhurbaşkanlığı kararı önemli rol oynamıştır. Bu kararnameye göre, çok geniş tabanlı bir Anayasa komisyonunun oluşturulması öngörülmüştü. Bu komisyonun oluşturulmasında önce 1991 yılında yasama organı olan Halk Vekilleri Kongresi yeni Rusya Anayasası tasarısının hazırlanması konusunda karar almıştır. Ancak bu kararla yeni bir anayasanın yapımı sağlanamamış, buna karşın 1978 Anayasasında önemli değişiklikler (300'den fazla) gerçekleştirilmiştir. 1993 yılında toplanan Anayasa Komisyonu 250 üyeden oluşmakta ve 5 ayrı grup halinde çalışmaktaydı: Federal hakimiyet organlarını temsil eden üyeler, federe unsurları temsil eden

²⁰ 1993 Rusya Anayasası, md: 67.

üyeler, yerel yönetimleri temsil eden üyeler, siyasi parti, toplumsal örgütler, sendikalar ve dini kurumların temsilcileri, işletmeler ve özel sektör temsilcileri [anayasa.gen, 2020].

Rusya’da, Sovyetler Birliği’nin dağılmasından sonraki yapı içinde federasyona dayalı olarak yeniden yapılanmış ve halkın kendi kendisini yönetebildiği bir anayasa metni 12 Kasım 1993 yılında hazırlanarak yürürlüğe girmiştir. Yapılan yeni anayasa aynı zamanda birliği oluşturan federe devletlerin ve bağlı bölge yönetimleri tarafından kabul edilerek yürürlüğe girmiştir. Yapılan oylamada pek çok muhalif hareket kendisini göstermekle birlikte anayasa mutlak çoğunluk tarafından % 54,8 oyla kabul edilmiştir. Düşünülenin aksine anayasa oldukça kısadır ve sade bir dille yazılmıştır. Nitekim bu çerçevede 1993 Anayasası 9 bölüm ve 137 maddeden oluşmaktadır. Daha yakından bakıldığında anayasanın iki kesimden meydana geldiği görülür. İlk kesim genel hükümlerin bulunduğu bölümdür. Anayasanın bütün düzenlemeleri burada yer almaktadır. İkinci kesim ise *Sonuç* kısmıdır. Rusya Federasyonu Anayasası’nın düzeni aşağıdaki Tablo: 2’de gösterilmektedir.

Tablo: 2. Rusya Federasyonu Anayasası Kısımlar ve Bölümler

I. Kısım
Birinci Bölüm: Anayasal Düzeninin Esasları
İkinci Bölüm: İnsan Ve Vatandaş Hak Ve Özgürlükleri
Üçüncü Bölüm: Federal Düzen
Dördüncü Bölüm: Rusya Federasyonu Cumhurbaşkanı
Beşinci Bölüm: Federal Meclis
Altıncı Bölüm: Rusya Federasyonu Hükümeti
Yedinci Bölüm: Yargı Hakimiyeti
Sekizinci Bölüm: Yerel Yönetim
Dokuzuncu Bölüm: Anayasada Düzeltmeler Ve Anayasanın Değiştirilmesi
II. Kısım
Nihayi Ve Geçici Hükümleri

Kaynak: <http://www.anayasa.gen.tr/rusya.htm> [anayasa.gen, 2020]

Anayasa, Rusya içinde ulusal egemenlik ve bütünlük ilkesine vurgu yapan, evrensel barış ve insan hakları çerçevesinde bütün vatandaşlarının refahını hedefleyen, demokratik, parlamenter federasyon sistemine dayalı bir devlet modelini öngörmektedir.

Bu doğrultuda anayasanın Giriş’ten sonraki *Birinci Bölümü* 1-16. maddeler arasında devletin genel ilkeleri, federasyon kavramının anlamı, vatandaşların nasıl tanımlandığı üzerinde durmaktadır.

İkinci Bölüm, 17-64.maddeler arasında vatandaşların temel hakları, özgürlükleri, özel hayatın dokunulmazlığına ayrılmıştır.

Üçüncü Bölüm, Rusya Federasyonu’na bağlı federal devletlerden ve diğer bölgelerden söz etmektedir. 65-79.maddeler arasında kalan bölümde devletin egemenlik alanları, bağlı devletlerin yapıları, devletin resmi dili, federal devlet ile bağlı federe devletler arasındaki görev ve yetki ayrımları hükme bağlanmıştır.

Dördüncü Bölüm, Rusya Federasyonu’nun devlet başkanına ayrılmıştır. 80-93.maddeler arasında kalan bölümde Başkan’ın seçilme esasları, görev ve yetkileri belirlenmektedir.

Beşinci Bölüm, devletin yasama sistemine ayrılmıştır. 94-109.maddeler arasında kalan bölümde Federal Yasama organlarından bunların belirlenme ve işleyiş esaslarından söz edilmektedir.

Altıncı Bölüm, Rusya Federasyonu’nun yürütme erkine ayrılmıştır. 110-117.maddeler arasında kalan bölümde Başkan ve hükümetin yürütmedeki rollerine, hükümetin çalışma biçimlerine, parlamento ile hükümet arasındaki ilişkilere değinilmektedir.

Yedinci Bölüm, devletin yargı erkine ayrılmıştır. 118-129. maddeler arasında kalan bölümde federal yargı düzeni, yargının işleyiş esasları ve bağlı devletlerdeki yargı düzenini merkezle uyumu üzerinde durulmaktadır.

Sekizinci Bölüm, yerel yönetimlere ayrılmıştır. 130-133. maddeler arasında kalan bölümde bağlı devlet ve bölgelerde yerel yönetimlerin yapılanma biçimlerinden, yerel yönetimlerin işleyişinden ve merkezle olan ilişkilerinden söz edilmektedir.

Dokuzuncu Bölüm, Birinci Kısımın son bölümüdür. 134-137. maddeler arasında kalan bu bölümde de anayasa ile ilgili son hükümler ve genel görünüşü değerlendirilmektedir. Anayasa Yargısı'na ayrılmıştır.

İkinci Kısım ise anayasanın Sonuç Bölümü olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kesimde 1978 Anayasası'na atıflar yapılarak, geçici maddeler ile anayasanın toplumun huzuru ve ulusal kalkınma duygularına hizmet etmesi gibi temenniler yer almaktadır.

12 Aralık 1993 tarihinde halkoylamasıyla kabul edilen, 25 Aralık 1993 tarihinde yayınlanarak yürürlüğe giren Rusya Anayasası, Başkanın 9 Ocak 1996 Tarih ve 20 Sayılı ve 10 Şubat 1996 Tarih ve 173 Sayılı Kararnameleri ile değiştirilmiştir [circassiancenter, 2020].

C) Rusya'da Siyasal İşleyiş ve Siyasal Partiler

Rusya'nın siyasal işleyişi ve siyasal partiler düzeni için öncelikle ülkenin siyasal görünümünü güncel olarak gözler önüne sermek yerinde olacaktır. Rusya, başkanlık sistemiyle idare edilen, kendi anayasaları ile yasama ve yürütme organlarına sahip cumhuriyetler, eyaletler, bölgeler ve federal statülü şehirlerden oluşan, 80'in üzerinde idari birimi olan bir federasyondur. Anayasa uyarınca yürütme erkinin başı konumundaki Devlet Başkanı, altı yılda bir halk tarafından seçilmektedir. Rusya Federasyonu'nda son Devlet Başkanlığı seçimleri 18 Mart 2018 tarihinde gerçekleştirilmiştir. Vladimir Putin %76'lık oy oranıyla Devlet Başkanlığına seçilmiştir. Başbakan, anayasa gereğince Devlet Başkanı tarafından atanmakta ve yine Devlet Başkanının onayını alarak hükümeti oluşturmaktadır. Hükümetin göreve başlaması için Başbakanın Duma'dan güvenoyu alması gerekmektedir. Başbakanlık görevine 16 Ocak 2020 tarihinde Mihail Mişustin getirilmiş, Başbakan Mişustin'in kurmuş olduğu yeni Hükümet ise 21 Ocak'ta onaylanmıştır. Hükümet'te 1 başbakan birinci yardımcısı, 8 başbakan yardımcısı ve 21 bakan bulunmaktadır. Federal Parlamento'nun iki kanadı bulunmaktadır: Bunlardan Federasyon Konseyi, her bir federe birim tarafından atanan ikişer temsilciden oluşmaktadır. Başkanı Valentina Matviyenko'dur. Parlamento'nun alt kanadı Devlet Duması'nın ise doğrudan halk tarafından seçilen 450 üyesi bulunmaktadır. Başkanı Vyacheslav Volodin'dir [mfa, 2020].

Özgün bir federalizmle yapılandırılan Rusya'da siyasal sistem ve demokratik geleneklerin işleyişi güçlü siyasal parti ve lider kültürüne dayanmaktadır. 19.yüzyıla kadar uzanan siyasal parti geleneği Batı tipi demokrasilerden farklı olarak lider esaslı ve merkezîyetçi bir yapıdan ibarettir. Ülkenin oldukça geniş bir coğrafyaya dayanması, seçim sisteminin getirdiği zorunluluklar, tarihsel gelenekler ve son derece homojen bir etnik yapı Rusya'daki siyasal partilerin şekillenmesinde etkilidir.

Genel olarak ülke genelinde 15 büyük partinin etkin olduğu gözlemlenmektedir. Bu partilerin belli başlıları şunlardır: Birleşik Rusya, Rusya Komünist Partisi, Liberal Demokrat Parti, Anavatan, Yabloko Rusya Demokrat Partisi, Sağ Güçler Birliği, Rusya Tarım Partisi, Emekliler ve Sosyal Adalet Partisi, Yeniden Doğuş Partisi, Halk Partisi, Hepsine Karşıyım Birliği.

Rusya Federasyonu'nda siyasi partilerin seçimlere katılmaya hak kazanabilmeleri için ya müstakbel seçmenlerinden asgari 200.000'inin imzaladıkları bir dilekçe ile başvurmaları, veya Merkezî Seçim Kurulu'na yaklaşık 2,5 milyon dolar civarında bir kefalet yatırmaları gerekir. Nitekim 2007 seçimlerinde bu şartları 15 parti yerine getirebilmiştir. Parlamente'ye üye sokabilmeleri için ise %7'lik seçim barajını aşmaları gerekir. Yine 2007 seçimlerinde parlamente'ye üye sokabilen parti sayısı ise 4'dür [rusya.ru, 2016]. 2012 yılında ise yeniden başkan seçilmiştir. Rusya'da en etkin siyasi partiler Birleşik Rusya, Komünist Parti, Liberal Demokratik Parti ve Adil Rusya'dır [Wikipedia, 2020].

Rusya Federasyonu'ndaki en büyük parti olan ve iktidar gücünü elinde tutan Birleşik Rusya Partisi (BRP), 1 Aralık 2001'de "Birlik ile Anavatan" – "Bütün Rusya" adlı siyasi hareketlerin birleşmesiyle kurulmuştur. Partinin Rusya'nın tüm bölgelerinde teşkilat yapılanması mevcuttur. Kısaltılmış olarak BRP şeklinde belirtilebilecek parti, Rusya'nın 85 bölgesindeki bölgesel ve yerel

ofisler ile ana birimlerden oluşuyor: 82.631 ana birim ve 2.595 yerel ofis. Partinin 2.009.937 üyesi bulunmaktadır. En yüksek organı “Kongre” dir., Genel Konsey ve Yüksek Konsey gibi yönetici organların yer aldığı partide, Genel Başkan seçilmiş en üst düzey yetkili konumundadır. Partinin en yüksek yönetici organı olan Kongre, yılda bir kez toplanmaktadır. Genel Konsey'de en fazla 170 üye görev yapabilmekte ve bu üyeler Kongre tarafından seçilmektedir. Genel Konsey'in sekreterliği eliyle partinin önemli işleri yürütülmektedir. Yüksek Konsey, partinin gelişme stratejisini belirler, parti programının uygulanmasını sağlar ve partinin Rusya toplumu üzerindeki nüfuzunu artırır [sputniknews, 2020].

Rusya'da Duma'daki partiler dışında Adalet Bakanlığı'na kayıtlı diğer partiler şunlardır [Wikipedia, 2020]: Adalet Partisi, Anavatan, Barış ve Birlik Partisi, Demokratik Seçim, Genç Rusya, Herkese Karşı, Kasaba Halk Birliği, Monarşist Parti, Olacak, Özgür Vatandaşlar Partisi, Parti Hareketi, Rus Birleşik İşçi Cephesi, Rus Ekolojik Partisi "Yeşiller", Rusya Demokrat Partisi, Rusya Kadın Halk Partisi, Rusya Halk Partisi, Rusya Sosyal Demokrat Partisi, Rusya Şehirleri, Rusya Tarım Partisi, Rusya'nın Yeniden Doğuşu Partisi, Sivil Güç, Sivil Pozisyon, Tüm Rus Halkının Birliği, Yeni Rusya, Zeki Rusya.

Son kurulan partilerle birlikte siyasi parti sayısı 52'ye yükselmiştir. Sadece 2020'de 4 siyasi parti kurulmuştur. Bunların isimleri şunlardır: Yeni Halk Partisi, Doğruluk Partisi, Yeşil Alternatif Partisi, Doğrudan Demokrasi Partisi. 2018'de 1, 2016 yılında 1 ve 2015'de ise 3 siyasi parti kurulmuştur [Wikipedia, 2020]. Ülkede son dört Meclis seçimlerinde ortaya çıkan sonuçlar Tablo: 3de gösterilmektedir.

Tablo: 3. Rusya Federasyonu DUMA Seçimlerinin Dönemler İtibariyle Sonuçları

Seçim	Parti Listesi Lideri	Oy	%	Sandalye	Kontrol
2003	Boris Grizlov	22.779.279	37,6	223 / 450	Birinci
2007	Vladimir Putin	44.714.241	64,3	315 / 450	Salt çoğunluk
2011	Dmitri Medvedev	32.448.000	49,3	238 / 450	Çoğunluk
2016	Dmitri Medvedev	28.271.600	54,2	343 / 450	Salt çoğunluk

Kaynak: https://tr.wikipedia.org/wiki/Birle%C5%9Fik_Rusya [Wikipedia, 2020]

Rusya'daki seçimlerin yıllar itibariyle dökümü şu şekilde gösterilebilir (Tablo:4).

Tablo: 4. Rusya Federasyonunda Seçimlerin Tarihi Dökümü

Başkanlık Seçimleri (Presidential elections):
1991, 1996, 2000, 2004, 2008, 2012, 2018, 2024
Meclis Seçimleri (Legislative elections):
1990, 1993, 1995, 1999, 2003, 2007, 2011, 2016, 2021,
Halk Oylamaları (Referendums): 1991, 1993 (Nisan), 1993 (Aralık).

Kaynak: https://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_Russia [Wikipedia, 2020]

Rusya ile ilgili buraya kadar sunulan bilgiler ışığında, devletin ve toplumun bir dönüşüm geçirdiği, muhtemelen henüz her şeyin tam olarak yerli yerine oturmadığı söylenebilir. Rusya demokrasinin alacağı daha çok mesafeler var gibi görünmektedir. Uzun ve meşakkatli bir yol onları beklemektedir. Rusya, çok geniş topraklarad yüzlerce etnik grup ve topluluğun birliğini sağlamakla kalmayıp, onlara çağın siyasal ve yönetsel yeniliklerini de sunabildiği sürece kendinden daha emin olacaktır.

Rus demokrasinin kaçınılmaz olarak nüfusunun çoklu dini, sosyal ve ahlaki görüşlerini hesaba katması gerektiğine işaret etmek yerinde olacaktır. Yerli demokratik siyaset anlayışının bu çeşitliliğe uyum sağlayacağını ve geleneksel olarak bu çeşitliliği barındırmasını umduğu gözlenmekte ve aslında geleceğe dair düşünceler ve planlar bu umut üzerine kurulu gibi görünmektedir. Rus sosyal

ve siyasal gerçeklerini bilmek yetmemekte, ilave olarak sağlamlaştırıcı bir argüman olarak Batılı politik liberalizm kavramlarının tahsis edilmesinin koşullarını ve bir ölçüde de olsa sınırlarını ortaya koymaları beklenebilir. Rus kültürel ve politik kavramlarının önceliğini savunmak ve liberal siyasetin içeriğini yerli demokrasi/liberalizm nosyonlarından türetmeye çalışmak, bir çelişki yaratacaktır ve liberalizmin bu yolla doğru üretelemeyeceği er geç görülecektir. [Kaehne, 2007]

Kimbilir belki de hala çıkarılabilecek daha büyük sonuçlar vardır bu ülkede. Rus “geçişinin” , dönüşümünün ayırt edici doğası eğer gerçekten olgun bir karakter taşıyorsa, ilerleme yolu açık demektir. SSCB ve Doğu Avrupa'nın eski komünist ülkeleri ortak bir başlangıç noktasına sahip olabilirler, ancak tarihleri ve kültürleri her zaman farklı olmuştur ve komünist yönetimin sona erme yolları da öyleydi. Rusya, popüler bir devrim veya eski parti liderliğinin saflarının dışından çekilmiş isyancı bir elit olmadan yeni bir sosyo-politik formasyona sahip olabilmıştır. Şaşırtıcı olmayan bir şekilde, süreklilik unsurları çok daha güçlüdür. Demokratikleşmenin normal olarak yeniden demokratikleştiği ve mülkiyet biçimlerinde buna karşılık gelen bir değişiklik olmadığı Güney Avrupa ve Latin Amerika ülkeleri ile anlamlı bir karşılaştırma yapılabileceği de açık değildir. Ancak Rus deneyimi farklıysa, neredeyse benzersizdir ve daha çok şey olması beklenebilir. [White, 2008].

Bugün, Doğu bloğunun dağılmasından ve SSCB'nin çöküşünden yıllar sonra, birçok eyalette (Rusya ve Bağımsız Devletler Topluluğunun üye ülkeleri dahil) bir sistem değişikliğinin olduğu görülebilmektedir. Gelişmeler yine de bütün bunların, konsolide bir demokrasinin kurulmasına yol açmadığını açıkça ilan etmektedir. Alexander Solzhenitsyn, bir zamanlarda yapılan bir televizyon röportajında, “Rusya'da demokrasinin hiçbir zaman var olmadığını-demokrasinin cephesinin ne kadar da zayıf olduğunu” büyük bir acıyla bile ifade ettiği hala zihinlerdedir [Schröder, 2008].

“Dünyanın en büyük polis devleti” nin çöküşü Rusya'da dikkate değer bir siyasi ve ekonomik değişim dönemi başlatmıştı. Sovyet çöküşü karşılaştırmalı standartlara göre geleneksel olarak barışçıl olarak adlandırılrsa da, birden fazla savaş ve şiddetli çatışmalarla yürüyen bu düzeni tam olarak da öyle vasıflandırmak kolay olmasa gerek. Dahası, birçok Rus göz önüne alındığında, çöküş sadece bir kargaşa ve belirsizlik dönemini değil, aynı zamanda suç veya şiddet mağduru olma riskinin önemli ölçüde arttığı bir dönemi başlattı. Yetkili polislik ihtiyacı açıktı. Rusya gerçekten de güçlü devlet kudretine ihtiyaç duyuyordu. Vladimir Putin, bu güçlü devleti kendi başkanlığının merkezi hedefi haline getirdi ve bu çabada zorlayıcı örgütlere büyük ölçüde güveniyordu. Devletlerin kasıtlı olarak tahakküm ve iktidar için şiddetli mücadelelerden çıktığı devlet oluşumunun aksine, Rusya da dahil olmak üzere çağdaş dünyada devlet inşası çok kasıtlı bir projedir. Modern Avrupa devleti dünya için bir model haline geldi [Taylor, 2011]. Devletler bu yolda ilerlerken, geçmişten getirdikleri tüm karakteristik özellikleri onların ulaşacağı yeri işaret etmekte oldukça etkin olmaktadır.

KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME VE SONSÖZ

Bu çalışmada dünyanın en büyük devletlerinden ikisi siyasi yapıları, rejimleri, siyasi parti düzenleri ve baskın siyasi parti açılarından mercek altına alınmıştır. Bu devletler dünyanın en kalabalık ülkesi ve yine en büyük alana sahip ülkelerinden biri olan Çin ile yeryüzünün en büyük alanına sahip ve nüfus ve ekonomik büyüklük olarak ön sıralarda yer alan ülkesi Rusya'dır. Çin, bir halk cumhuriyetidir. Tek parti yönetimi esasına dayanan bir hükümet sistemine sahiptir. Rusya ise, federal yarı başkanlık sistemli bir cumhuriyettir. Her iki devletin de ülke sahasındaki yönetim düzeni, eyalet ve bölgesel özerk yönetimlere ve cumhuriyetlere dayalı bir model sunmaktadır. İki ülke de geniş coğrafyalara yayıldığı ve çok sayıda halk topluluğunu ve etnik grubu barındırdığı için, çok sayıda federe yönetim kademesi mevcuttur. Rusya'da yedi federasyon bölgesi altında otonom bölge mahiyetinde cumhuriyet, kray, okurg ve oblast olarak adlandırılan alt yönetsel kademeler bulunurken, Çin'de ise eyalet, özerk bölge, doğrudan yönetilen şehir, iki özel idari bölge ve egemenliği altında tutulan Tayvan'la birlikte yine kalabalık ve çeşitli yönetim kademelerinden meydana gelmektedir. Rusya'da bu kademelerin sayısı 80'i geçmekte, Çin'de 34 genel yönetim bölgesinden oluşmaktadır.

Çin ve Rusya'nın siyasal düzenlerinin temel felsefesinde ve yönetim anlayışlarında, dünyanın diğer ülkelere kıyasla birbirleriyle belli ölçülerde bir örtüşme söz konusudur. Bu ülkelere, Kuzey Kore, Küba gibi devletler yine bir ölçüde benzemektedir. Yalnız bu iki ülkenin yani Kuzey Kore ve Küba'nın benzerliği Çin ile daha belirgindir. Üçü de tek partili yönetim şekliyle idare olunmaktadırlar. Çin ve Rusya sosyalist eksenli bir karakteristiğe sahiptirler. İkisinin de mayasında

Marksist ideolojinin tesiri vardır. Ne ki Rusya, Sovyetleri Birliği çöktükten sonra bu ideolojinin devlet yönetimindeki belirleyiciliğinin gözle görülür bir şekilde etkisini yitirdiği söylenebilir. Çin ise, Marksist ideolojiyi devletin fikri temeli olarak kabul ederken, komünist karakteristiğiyle netleşen Çin Komünist Partisi'nin tek parti iktidarıyla yönetilmektedir.

Çin dünyanın en kadim devletlerinden biridir. Beş bin yıllık bir tarihe dayanan devlet gelenekleri, büyük nüfusları, çalışkan ve üretken halkıyla, onları tarihin her döneminde güçlü ve etkili kılmıştır. Çin, insanoğlunun birçok buluşunun ve yeniliğinin de merkezi olmuştur. Devlet yönetimi, personel idaresi, bürokrasi, diplomasi ve maliye alanlarında yetkin kurumları ve düzenlemeleriyle dikkatleri çekegelmiştir. Bugün, devasa ekonomisi, yenilikçi yüksek üretim kapasitesi, olgandışı işgücü, zengin doğal kaynakları, büyüyen ve modern kentleri ve serbest ekonomi politikalarıyla ABD'den sonra dünyanın ikinci büyük ekonomik gücü olmuştur. 2030'lara gelindiğinde ABD'yi geçeceği öngörülmektedir.

Rusya'ya gelince, Slav halklarının daima lider ülkesi olan bu büyük ülke, bin beşyüz yılı aşkın bir süredir, Doğu Avrupa ile Batı ve Kuzey Asya steplerinin hakim devleti olmuştur. Rusya'nın tarihi üçüncü ve sekizinci yüzyıllar arasında Avrupa'da tanınan bir grup olarak ortaya çıkan Doğu Slavları ile başlamaktadır. Dokuzuncu yüzyılda Vareglar tarafından kurulan ve yönetilen Orta Çağ Kiev Rus Devleti ortaya çıkmıştır. 988 yılında Bizans İmparatorluğu'ndan Ortodoks Hıristiyanlığı kabul edilerek, sonraki milenyum için Rus kültürü tanımlanan Bizans ve Slav kültürleri sentezi başlamıştır. Yayılmacı bir hareket tarzına sahip olagelen bu devlet, geniş bir coğrafyada yüzlerce çeşit topluluğun ve alt kültürün birleştirici unsurudur. Kafkaslardan Baltığa, Kuzey Denizinden Pasifiğe, Sibirya'dan Orta Asya bozkırlarına kadar yüzyıllardır sayısız kültür adacığının yüzdüğü bir okyanıs gibidir. Rusya knezlik, çarlık, imparatorluk, Sovyet Birliği ve Rusya Federasyonu şeklinde ana dönemler yaşamıştır.

KAYNAKLAR

1. Brodsgaard, Kjeld Erik and Zheng Yongnian (Edited by), *The Chinese Communist Party in Reform First* published 2006 by Routledge, s.1.
2. Kaehne, Axel, *Political and Social Thought in Post-Communist Russia*, Routledge Taylor Francis Group, First Published, 2007., s.76.
3. Kızılcık, Recep, “Çin Halk Cumhuriyeti Yönetim Sistemi”, 21. Yüzyılda Yönetim, Editör: Koraltay Nitas, Türk İdari Araştırmalar Vakfı, Yayın No: 2, Ankara, 2003, s. 534.
4. Rene, Helena K., *China's Sent-Down Generation Public Administration and the Legacies of Mao's Rustication Program*, Georgetown University Press Washington, DC, 2013, s.4.
5. Schröder, Hans-Henning, “What Kind of Political Regime Does Russia Have?” *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia* UK, Editorial matter and selection © Stephen White 2008, s.1.
6. Taylor, Brian D., *State Building in Putin's Russia Policing and Coercion after Communism*, Cambridge University Press, 2011, s.1-2.
7. Tellal, Erel ve Nuray Keskin, “Rusya Federasyonu”, *Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri*, (Editör: Birgül A.Güler), A.Ü. SBF KAYAUM Yayınları, Yayın No:1, Ankara, 2004 , s: 263
8. Walder, Andrew G., Brodsgaard, Kjeld Erik and Zheng Yongnian (Edited by), “The party elite and China's trajectory of change”, *The Chinese Communist Party in Reform First* published 2006 by Routledge, S.15.
9. White, Stephen (Edited by) *Politics and the Ruling Group in Putin's Russia* ,UK, Editorial matter and selection © Stephen White 2008, s.xiii.
10. Yoshihiro, Ishikawa, *The Formation of the Chinese Communist Party*, Introduction to the English Edition, Translated by Joshua A. Fogel, Columbia University Press, 2013, s.xiv., 7.
11. Zeng, Jinghan, *The Chinese Communist Party's Capacity to Rule Ideology, Legitimacy and Party Cohesion*, Palgrave Macmillan, 2016, s.6.
12. <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87in> (Erişim tarihi: 04.05.2020)
13. https://www.constituteproject.org/search?lang=en&q=china&status=in_force&status=is_draft (Erişim tarihi: 04.05.2020)

14. <http://www.china.org.cn/china/index.htm> (Erişim tarihi: 04.05.2020)
15. http://www.chinatoday.com/org/cpc/cpc_9th_congress_standing_polibureau.htm (Erişim tarihi: 18.02.2016)
16. <http://unescap.org> (Erişim tarihi: 22.02.2016)
17. <http://loc.gov/l> (Erişim tarihi: 21.02.2016)
18. <http://www.national-anthems.net> (Erişim tarihi: 22.02.2016)
19. https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87in_anayasas%C4%B1 (Erişim tarihi: 04.05.2020)
20. <https://tr.wikipedia.org/wiki/%C3%87in> (Erişim tarihi: 04.05.2020)
21. <http://en.people.cn/constitution/constitution.html> Erişim tarihi: 04.05.2020)
22. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_the_People%27s_Republic_of_China (Erişim tarihi: 05.05.2020)
23. <https://www.wipo.int/edocs/lexdocs/laws/en/cn/cn147en.pdf> (Erişim tarihi: 05.05.2020)
24. <http://www.xinhuanet.com/english/special/19cpcnc/index.htm> (Erişim tarihi: 05.05.2020)
25. <http://www.cpc.org.cn> (Erişim tarihi: 04.03.2016)
26. https://en.m.wikipedia.org/wiki/Constitution_of_the_People%27s_Republic_of_China (Erişim tarihi: 05.05.2020)
27. <https://www.idcpc.org.cn/english/cpcbrieff/leadership/index.html> (Erişim tarihi: 05.05.2020)
28. <http://www.akademicin.com> (Erişim tarihi: 07.03.2016)
29. <https://www.worldometers.info/world-population/russia-population/> (Erişim tarihi: 08.05.2020).
30. <https://web.archive.org/web/20121019014346/http://www.fco.gov.uk/en/travel-and-living-abroad/travel-advice-by-country/country-profile/europe/russia/?profile=politics> (Erişim tarihi: 08.05.2020).
31. <http://www.hg.org> (Erişim tarihi: 10.03.2016)
32. <http://www.confinder.richmond.edu> (Erişim tarihi: 12.03.2016)
33. <http://www.national-anthems.net> (Erişim tarihi: 13.03.2016)
34. <http://www.national-anthems.net/RS> (Erişim tarihi: 08.05.2020).
35. <http://www.rusyaofisi.com/rusyaharita04.htm> (Erişim tarihi: 14.03.2016)
36. <http://president.kremlin.ru> (Erişim tarihi: 14.03.2016)
37. <http://www.anayasa.gen.tr/> (Erişim tarihi: 08.05.2020).
38. <http://circassiancenter.com/tr/rusya-federasyonu-anayasasi/> (Erişim tarihi: 08.05.2020).
39. <http://www.mfa.gov.tr/rusya-siyasi-gorunumu.tr.mfa> (Erişim tarihi: 08.05.2020).
40. <https://tr.wikipedia.org/wiki/Rusya> (Erişim tarihi: 08.05.2020).
41. <http://www.rusya.ru> (Erişim tarihi: 17.03.2016)
42. <https://tr.sputniknews.com/rusya/201609191024881299-birlesik-rusya-partisi-secim-zafer-duma/> (Erişim tarihi: 08.05.2020).
43. https://tr.wikipedia.org/wiki/Birle%C5%9Fik_Rusya (Erişim tarihi: 08.05.2020).
44. https://en.wikipedia.org/wiki/Elections_in_Russia (Erişim tarihi: 08.05.2020).
45. https://en.wikipedia.org/wiki/Political_parties_in_Russia (Erişim tarihi: 08.05.2020).

THE COMPARATIVE AND FUNCTIONAL ANALYSIS ON POLITICAL STRUCTERS AND POLITICAL PARTIES SYSTEMS OF THE CHINA AND RUSSIA

Abstract. China and Russia are among the biggest countries in the world. These sizes are valid according to many criteria. These countries; They are at the forefront of the world in terms of their area, population, economic size, foreign trade volumes and product range. Apart from these concrete criteria, there are many areas in which they are pioneers in political and social aspects. Both have existed for centuries as top management of large numbers of peoples and ethnic identities in vast lands. China is the most populous country in the world. It is the biggest power of Asia. Russia is the country with the largest area. He was the leader of the Warsaw Pact in the recent past. Today, it is one of the leading countries in oil and natural gas production. China is one of the ancient states of the earth. Russia has been one of the key actors of Eurasia for ages. After the Bolshevik Revolution in

1917, it became the leader of socialism and communism in the world. After the Second World War, he led the other pole in the bipolar world of the cold war period against the USA. China has organized an original regime by organizing around communist ideology. It has the largest economy in the world after the USA. The political and administrative structures of both states are among the most unique and complex examples in the world. Both have a multi-layered government structure. In this scientific study, the political regimes of these two states and the political parties are examined. In the study, the dominant political parties in the two countries are examined. The Chinese Communist Party and the United Russia Party are fundamental subjects in this sense. The aim of the study is to establish a comparative framework on the political orders and party systems of these two major states. Another aim is to inspire research and shed light in this context.

KEYWORDS: Political Regime, Political Parties, China, Russia, Comparative Analysis.

İNGİLTERE, FRANSA VE TÜRKİYE’DE TAŞRA YÖNETİMİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR ANALİZ

Bekir PARLAK

Prof. Dr. Bursa Uludag University,
Departement of Political Science and Public Administration, Bursa, Turkey

ÖZET. Bu çalışmada İngiltere, Fransa ve Türkiye’nin merkezi yönetimlerinin taşra teşkilatları karşılaştırmalı olarak incelenmektedir. Taşra teşkilatı, bir ülkenin merkezi yönetiminin başkent dışındaki uzantılarını, diğer bir deyimle taşrada merkezi yönetimin örgütlerini ifade etmektedir. Taşra teşkilatı yerel yönetimler değildir. Bilakis merkezi yönetime doğrudan doğruya bağlı kamu otoriteleridir. Yerel yönetimler gibi özerklikleri bulunmaz. Taşra teşkilatı, ülkelerin, yönetim sistemleri ile siyasi ve idari rejimlerine göre değişiklikler göstermektedir. Her ülkenin taşra teşkilatı, o ülkenin siyasi, ekonomik, toplumsal, idari ve kültürel geleneklerine ve özelliklerine göre şekillenmektedir. Ayrıntılı karakteristik nitelikleri her bir ülkede farklılık gösterse de, bir sınıflandırma yapmak olanaklıdır. İşte bu bilimsel yazıda öncelikle taşra yönetim sistemlerinin türleri belirtilerek, sınıflandırma yapılmıştır. Ardından belli özellikleri ve farklılıkları nedeniyl seçilen üç ülkenin taşra yönetim sistemleri ayrıntılı olarak incelenmektedir. Bu ülkeler; İngiltere, Fransa ve Türkiye’dir. İngiltere’de ülke sathında standart ve yaygın bir merkezi taşra teşkilatı yoktur. Fransa’da taşra teşkilatı Bölge’den başlamak üzere üç kademeledir. Türkiye’de ise İl’den başlamak üzere iki kademelidir. Türkiye’de taşra teşkilatı mülki idare olarak adlandırılmaktadır.

ANAHTAR KELİMELEER: Taşra Teşkilatı, Karşılaştırmalı Analiz, İngiltere, Fransa, Türkiye.

ÜLKELERİN MERKEZİ YÖNETİMİN TAŞRA TEŞKİLATLARININ YAPILANMA TÜRLEERİ VE BİR SINIFLANDIRMA

Dünya üzerindeki ülkelerin merkezi yönetimlerinin taşra teşkilatlanması genel olarak o ülkenin tarihi, siyasi, toplumsal ve kültürel geçmişine ve birikimlerine bağlıdır. Her ülke kendi tarihi gelişim çizgisi dahilinde kamusal örgütlenmelerini oluştururlar. Merkezi yönetimin başkent teşkilatı ile taşra teşkilatı, yerinden yönetim kuruluşları ve yerel yönetimler, özerk ve yarı bağımsız kurum ve kuruluşlar uzun yıllar boyunca birçok etkene bağlı olarak biçimlenmektedirler. Yasal ve kurumsal normlar, az çok kendine özgü formlar ortaya çıkarmaktadır. Her ülkenin kamu yönetimi, ayrıntılı olarak incelendiğinde esasında o ülkeye has karakteristik özellikler göstermektedir. Yine de dünyada 200’e yakın bağımsız devlet olduğu göz önüne alınırsa, ülkelerin kamu yönetimlerini farklı boyutlarıyla sınıflandırmak, bilimsel ve nesnel karşılaştırmaların yapılm ası ve birtakım kategorik bilgilerin elde edilmesi bakımından yararlı olacaktır.

Konu, birçok bilim ve disiplinin etkileştiği bir kesişme alanında kendini göstermektedir. Başlıca olarak, siyasi coğrafya, idari coğrafya, ülkeler coğrafyası, siyaset bilimi, siyasi tarih, anayasa hukuku, kamu yönetimi, yönetim tarihi, kamu hukuku ve sosyoloji dile getirilebilir.

Merkezi idarenin üstlendiği kamu hizmetlerini tüm ülke düzeyinde yürütebilmesi için taşrada bulunan teşkilata ihtiyaç bulunmaktadır. Taşra teşkilatı, merkezi idarenin taşradaki uzantısıdır ve bu nedenle taşra örgütleri, sayıları ne olursa olsun tek bir bütünün parçasıdır ve devlet tüzel kişiliği içerisinde yer almaktadırlar. Mülki idare olarak da adlandırılırlar.

Merkezi yönetimin taşra teşkilatlanması açısından ülkeler genel olarak öncelikle “güçlü teşkilatlanma” “zayıf teşkilatlanma” şeklinde iki büyük kategoriye ayrılabilir. Güçlü teşkilatlanma deyimi, ülkenin taşra topraklarında merkeze bağlı yaygın ve birden fazla kademedden ve birçok kuruluştan oluşan geniş bir kurumsal yapılanmanın varlığını ifade eder. Zayıf teşkilatlanma, diğerinin tersi olarak, taşrada merkezi yönetimin örgütlenmemesi ya da çok kısıtlı bir örgütsel yapıya

sahip olması demektir. Yoksa ilgili birimlerin etkin olmaması ya da işlevselliğinden uzak buldukları anlamına gelmemelidir.

Zayıf taşra teşkilatlanması, özellikle konfederal ve federal devletlerde taşrada zayıf teşkilatlanma olgusu geçerli görülmektedir. Bileşik devlet adı verilen bu devletlerde, federal bir merkez vardır ve ülke birden çok devletçikten oluşmaktadır. Federal merkezin taşrası yerine, ona bağlı federe devletler söz konusudur. Bu durumda federal yönetimin ülke genelinde yaygın bir taşra teşkilatı kurması bir gereksinim olmadığı gibi, devletin yapısal niteliği bakımından gündeme gelmesi bile söz konusu olmaz. Yine de bu devletlerde az sayıda kamu kuruluşunun ülke genelinde teşkilatlanmaya gidebildiği görülen bir uygulamadır.

ABD, buna güzel bir örnektir. ABD'nin yönetsel yapısının anayasal bir federasyon olması merkezi yönetimin yerel yönetimler üzerinde doğrudan bir etkisi bulunmasına izin vermemektedir. Bununla birlikte federal hükümetin kurumları eyaletler üzerinde yerel hizmetlerin görülmesi, ulusal güvenliğin ve huzurun sağlanması bakımından tam yetkilidir. Baksedilen bu yetki, yine de genel siyasetin yürütülmesi, ulusal güvenlik, genel sağlık, ekonomi ve ulaştırma konuları ile sınırlandırılmıştır. ABD'de federal merkezi yönetimin taşra uzantılarından söz etmek gerekirse sadece kimi federal bakanlıkların taşra düzeyindeki kuruluşları faaliyetleri bu bağlamda ileri sürülebilir. Federal hükümetin eyaletler düzeyinde kurdukları taşra örgütlenmeleri de eyalet başkentlerinde yer almaktadırlar [Parlak, Caner, 2013]. Şunu da eklemek gerekebilir; taşrada gevşek ve yaygın olmayan bir örgütlenme sergileyen devletlerde, taşra örgütlenmesinin “kuruluş” bazlı olması da olanaklıdır. Merkezi federal bir kuruluş, ülkenin ya tamamında ya da gerekli görülen bir bölümünde şubeler ve birimler halinde örgütlenebilmektedir. Uygulamada bunun örnekleri de vardır.

Federal devlet olmasa da bazı ülkelerin merkezi yönetimlerinin ülke genelinde taşrada zayıf-gevşek bir örgütlenmeye gittiklerini de ayrıca dile getirmek gerekir. Bu devletlerin pür üniter devletler olmaması, daha çok büyük birkaç bölgenin birleşmesinden meydana gelmesi gerçeğini de göz ardı etmemek doğru olacaktır. İngiltere, bu kategoriye örnek olarak sunulabilir.

Güçlü taşra teşkilatlanması ise bir genelleme yapılacak olursa, “üniter” devletlerde görülmektedir. Üniter devletlerde federe devletler ya da devletçik denilen alt devletler bulunmadığı için merkezi yönetim tüm ülkede yaygın bir teşkilatlanmaya gitmektedir. Kategorik olarak bu ülkeler de kendi içlerinde alt gruplara ayrılmaktadırlar. İlk alt grup, taşrada “bölgesel” eksenli yapılanmaya giden devletlerdir. İkinci alt grup ise “il-vilayet” eksenli taşra yönetim sistemi ile çalışan devletlerdir.

Bölgesel eksenli taşra yönetim sistemine sahip olan devletlerin de daha alt gruplar oluşturduğu gözlenmektedir. Bunlar; “sosyo-ekonomik” işlevi öne çıkan bölgesel yönetim şeklidir. Örnek Fransa'dır. İkincisi “idari” eksenli bölgesel yönetimler (İspanya örneği), üçüncüsü “güvenlik-asayiş” eksenli ve/veya nihayet dördüncüsü “seçim bölgesi” eksenli (Yunanistan örneği) bölgesel yönetim yapılanmasıdır. Bunların tümü, merkezi devletin, başkent dışındaki yönetim alanının bölgesel yönetim kademeleri kapsamında idare edildiği örnekler olmaktadır. Bölgesel yönetim kademesinin altında il ölçeğinde veya ilçe ölçeğinde daha alt yönetim kademeleri, bir bütünlük halinde ülkenin taşradaki kamu yönetimini oluştururlar.

İl ya da diğer deyimle vilayet eksenli taşra teşkilatlanması, merkezi yönetimin başkent dışındaki topraklarını “il” sistemiyle yönetme yolunu tercih etmesi anlamına gelmektedir. İllerin üstünde başka bir yaygın mülki kademe yoksa, sistem il eksenli taşra yönetimi sistemi olmaktadır. Bahsedilen sistem de kendi içinde iki ana gruba bölünmektedir. Kimi ülkeler “kapsayıcı il” sistemini uygularken, kimileri de “fonksiyonel il” sistemini benimsemişlerdir. Türkiye, kapsayıcı il sisteminin geçerli olduğu bir ülke örneğidir. Aralarındaki temel fark, kapsayıcı il sisteminde adından da anlaşılacağı gibi ülkenin tüm taşra topraklarında geçerli ve yaygın bir il yönetim düzeninin bulunması söz konusuysen, fonksiyonel il sisteminde yine iller var olmakla birlikte iller, belli ve kısıtlı kamusal fonksiyonları üstlenmektedirler. Avrupa ve diğer kıtalarda bunun örnekleri görülebilmektedir. İtalya her ne kadar bölgesel yönetimlere sahip olsa da, bu ülkede bölgesel idarelerin bir alt kademesini meydana getiren il yönetimleri fonksiyonel modele göre çalışmaktadırlar. Kapsayıcı il sisteminde ise il yönetimleri, merkezi yönetimin taşradaki tüm kamusal iş ve hizmetlerini yürütüldüğü bir görev ve sorumluluk çerçevesine sahiptirler. Her iki örnekte de illerin altında daha çok “ilçe” adı verilen alt kademe yönetimleri yer almaktadır. İlçe yönetimleri illere bağlı olarak görev yapmaktadırlar.

Bu açıklamardan sonra yürütme sistemleri ve kamu yönetimleri, merkezi idare ve taşra teşkilatları birbirinden farklı olan üç ülkeyi; İngiltere, Fransa ve Türkiye’yi ana başlık etrafında incelemeye ve kıyaslamaya geçilebilir. Bu ülkelerden inceleme konusu açısından İngiltere yaygın bir taşra teşkilatına sahip olmayan, Fransa taşra teşkilatında “bölge” kademesi ve “il” kademesini birlikte çalıştıran, Türkiye ise taşrada “il” sistemini benimseyen ülkelerdir. Ülkelerin üçünün seçilmesinin nedeni, her birinin ayrı bir sistem özelliği göstermesi ve siyasi ve idari rejimleri ve örgütlenmelerinin değişiklik göstermesidir. Böylelikle karşılaştırmalı analiz bu bağlamda daha anlamlı bir çerçeve sunması amaçlanmıştır. Şu da belirtilmelidir ki, bu yapılar zaman içinde değişikliğe uğrayabilmektedir.

İNGİLTERE’DE (BİRLEŞİK KRALLIK) MERKEZİ YÖNETİMİN TAŞRA TEŞKİLATI²¹

İngiliz yönetim sistemi içinde merkezi yönetimin taşrada oluşturulan ve bazı görevler için geçerli olan örgütleri dışında Kara Avrupası’nda görülen anlamda yerel bir taşra örgütlenmesi bulunmamaktadır [Karasu, 2004]. Bu durumun en önemli nedeni kuşkusuz Manga Carta’dan bu yana ortaya çıkan tarihsel gelişmeler ve kraliyetin yetkilerini yerel birimlerle paylaşmak zorunda kalmasıdır. Hemen hemen her bakanlığın taşrada oluşturduğu ve doğrudan kendisine bağlı olan bir taşra örgütü bulunmaktadır. Ancak bu konuda bakanlıklar arası standart bir örgütlenmeden söz etmek mümkün değildir.

Bakanlıkların taşrada uygulanan örgütlenme modeli dışında, bazı kamusal hizmet görevini yerine getiren kuruluşların da taşra örgütlenmeleri kurdukları görülmektedir. Söz konusu örgütlerin en önemli özellikleri doğrudan ve tek bir merkeze bağlı olmaları ve bütün ülkeyi kapsayan özerk bir yapı niteliğinde bulunmalarıdır. Nitekim bu modelin en çarpıcı örneği “Ulusal Sağlık İdaresi (NHO)”dır [www.nho.gov.uk, 2020]. NHO bu yapıyla Sağlık Bakanlığı kurumlarından farklı olacak biçimde bütün İngiltere coğrafyası içinde hükümetten bağımsız olarak örgütlenmiştir.

Buna karşın 1990’ların başından itibaren başlanan yeniden yapılanma sürecinde hükümetlerin giderek, taşra örgütlerini standart bir yapı içinde birleştirmeye çalıştıkları gözlemlenmektedir [Karasu, 2004]. Bu amaçla başta sanayi ve ticaret olmak üzere, çevre ve ulaştırma, eğitim, çalışma bakanlıkları taşrada ortak ve birbirine benzer bir yapılanma içine girmiştir. Bölge Yönetimi anlayışı çerçevesinde birleştirilmeye çalışılan bu yönetimlerin en temel görevlerinin yerel ihtiyaçların giderilmesinde yerel yönetimlere yardımcı olması şeklinde belirlenmiştir. Yapılan çalışmalar sonucunda bugün İngiltere’de 8 bölge kurulmuştur. Başında Hükümet tarafından görevlendirilen Bölge Yöneticisi’nin bulunduğu yönetimler ilgili oldukları bakanlıklar ve Başbakan adına Başbakan Yardımcısı’na bağlı olarak faaliyet göstermektedirler. 1998 yılından itibaren ise bölgelerin yetki ve görev alanları genişletilmiş; çöp, konut planlaması, turizm ve kültür gibi konular eklenmiştir. Ayrıca bölge yönetimlerinin işleyiş biçimleri de değişikliğe uğratılmış yarı-özerk ve hükümet dışı bir kurum halinde yapılandırılarak bölgesel kurullara dönüştürülmüştür. Bu yeni işleyiş biçimi içinde kurul üyelerinin 2/3’ünün County ve Districts’lerden; 1/3’ünün ise bölgesel çıkar grupları ile sivil toplum kuruluşlarından oluşturulması sağlanmıştır [Foreign and Commonwealth Office, 2020].

İngiltere’de türdeş bir taşra yönetim düzeni bulunmamaktadır. Bakanlıkların başkent dışındaki örgütlenmeleri farklılıklar göstermekte ve bir örnek teşkil etmemektedir. Ülkede taşras düzeyindeki kamu hizmetlerinin büyük çoğunluğu yerel yönetimlerce yerine getirilmektedir [Arıbaş, 2015]. Yaygın bir örgütlenme de göstermeyen merkezin taşra yapısı, görece oldukça cılız bir bünyeye sahiptir. İngiltere’nin geçmişten getirdiği bir idari gelenek ve tecrübenin bir yansıması olan taşradaki bu yönetsel bünye, yerel yönetimlerden başka kurumların varlığı ve etkinliğince de desteklenmektedir.

Bunlar yarı kamusal örgütler-quangos (quasi-non-governmental-organisations) denilen yapılanmalardır. 1980’lerin başından beri İngiltere’nin yerel arenasında kamu fonksiyonlarının dış kaynak kullanımı gereksiniminin ortaya çıkışı ve sözde kuangoların çoğaltılması (yarı-sivil toplum örgütleri) ile çözüm arayışına girildiği görülmüştür.. Yerel düzeydeki bu kuruluşlar büyük ölçüde merkezi hükümet tarafından başlatılır, finanse edilir ve yönetili ve daha önce verilen işlevleri yerine

²¹ Bekir PARLAK, Cantürk CANER, Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetimsel Yapılar, Orion Kitabevi Şubat 2013, ss. 125-126.

getirmek ve hizmet sunmak amacıyla yerel yönetimler tarafından oluşturulan bir kurallar dizge çerçevesinde kurulur. İngiltere’de bu örgütlerin sayısı yaklaşık 5.000 adeti aşmış durumdadır. [Wilson and Game, 2006].

Sonuç olarak, merkezi idarenin taşrada standart ve genel bir örgütlenme şekli olmayan İngiltere'nin alt bölümleri, yerel yönetim amacıyla yaratılan çeşitli idari kuruluşlar tarafından kontrol edilen dört seviyeye kadar alt-ulusal bölünlenmeden meydana gelmektedir. Yerel yönetimlerin en üst seviyesi İngiltere'nin dokuz bölgesini belirlemiştir: Kuzey Doğu, Kuzey Batı, Yorkshire ve Humber, East Midlands, West Midlands, Doğu, Güney Doğu, Güney Batı ve Londra. Bunlar, 1994 yılında Birleşik Krallık hükümeti tarafından bölgesel olarak çok çeşitli politikalar ve programlar sunmak için kullanılan Hükümet Büroları olarak oluşturulmakla beraber Londra dışında bu düzeyde seçilmiş bir organ bulunmamaktadır. 2011'de bölgesel hükümet büroları da kaldırılarak, İngiltere, taşra yönetimini yerel yönetimlerin lehine olabildiğince daraltmış olmaktadır [Wikipedia, 2020].

FRANSA’DA MERKEZİ YÖNETİMİN TAŞRA TEŞKİLATI²²

Fransız yönetim yapılanması içinde taşra kuruluşları anayasada belirtilen sosyal devlet ilkesinin yerine getirilmesi için merkezi yönetimin hizmetlerini daha geniş, eşit, yer ve hizmet yönünden yerinden yönetim kuruluşları ilkesi çerçevesinde şekillendirilmiştir. Yerel ihtiyaçların büyük ölçüde yerinden yönetimle görülmesi düşüncesi esasen Fransız devlet geleneğinin ayrılmaz bir parçası olmakla birlikte merkezi yönetim güçlü ve etkin bir taşra örgütlenmesini göz etmektedir. Günümüzde yönetimin taşra yapılanmasında Bölge, İl ve İlçe olmak üzere üç ana birim görülmektedir [İçişleri Bakanlığı, 1999]. Söz konusu yapı çerçevesinde analitik bir bakış açısı yapıldığında karşımıza şöyle bir tablo çıkmaktadır:

A) Bölge (Région)

1960 yılından itibaren önem kazanan bölge yönetimleri aslında bölgeler arasındaki az gelişmişlik durumuna merkezi bir yaklaşımla son vermek amacıyla ileri atılmış bir kavramdır. Üzerinde genel uzlaşa bulunan tanıma göre bölge Fransa’da coğrafi, kültürel, sosyo-ekonomik unsurların sıkı ilişkilerinin bulunduğu, bazen etnik ve dinsel bütünlükler de gösterebilen sınırlı mekanlar olarak değerlendirilmektedir [Nitas, 2003].

1990 yılından beri Fransa’da 26 Bölge Yönetimi bulunmaktaydı. Bunlardan 22’si Fransa anavatan topraklarında, 4’ü deniz aşırı topraklarda yer almaktaydı [İçişleri Bakanlığı, 1999]. Fransa’da 1 Ocak 2016 yılında yapılan değişiklikte bölge sayısı 18 olarak belirlenmiştir. Bunlardan 13’ü Fransız anakarasında, 5 tanesi deniz aşırı topraklardadır [Wikipedia, 2020].

Genel itibariyle Bölgeler hem merkezin hem de yerel yönetimlerin örgütlenebildiği birimlerdir. Bakanlar Kurulu tarafından atanan Bölge Valisi hükümetin yerinden yapılması gereken genel asayiş, tarım, bayındırlık, sağlık, dayanışma, çevre, istihdam ve benzeri görevleri yerine getirmekle yükümlüdür. Ayrıca tarım ve bayındırlık konularında yerel yönetimlere yardımcı olmak da temel görevleri arasında sayılmaktadır. Bölge yönetiminin yerel yönetimlerle ilişkileri konusunda 1982 yılında yapılan bir düzenlemeyle birlikte bölge yönetimlerine yerel yönetimleri ve diğer alt kademede bulunan taşra örgütlerini kanunilik ve bütçe konularında denetleme yetkisi de verilmiştir. Buna karşın yürütmeye bağlı olmayan yargı organları ya da özel hiyerarşik yapıya sahip olan hizmetler (eğitim, genel sağlık ve çevre denetimleri gibi) valinin yönetimi altında sayılmaz.

B) İl Yönetimi (Département)

Hiyerarşide Bölge Yönetimleri’nden sonra gelen yönetim birimleridir. Başında yine Bakanlar Kurulu tarafından atanan İl Valisi bulunmaktadır. Fransa’da bugün 101 İl Yönetimi görev yapmaktadır. Bu illerin 96’sı anavatanda; 4’ü deniz aşırı coğrafyalarda bulunmaktadır. Anavatanda bulunan illerin ortalama nüfusları 2,5 milyonu aşarken; deniz aşırı topraklarda 100 bini geçmez. İl Valileri Bölge Valisi’nin emri altında merkez tarafından kendisine verilen görevler ile yasada tanınan yükümlülükleri yerine getirmektedir. Görev ve yetki bakımından bölgeler ile benzer sorumluluklar üstlenmekle birlikte buldukları illerde taşra yönetiminin en üst ita amiri görevini yürütmektedirler.

²² Bekir PARLAK, Cantürk CANER, Karşılaştırmalı Siyasal ve Yönetimsel Yapılar, Orion Kitabevi Şubat 2013, ss. 41-42.

C) İlçe Yönetimleri (Arrondissement)

Fransız merkezi yönetiminin taşra uzantısının en son örgütüdür. İlçelerin en üst amiri İçişleri Bakanı tarafından atanan Kaymakamlar'dır. Türkiye'de olduğu gibi meslek memuru olan kaymakamlar buldukları ilçelerde merkez tarafından gönderilen emirleri yerine getirmekle yükümlüdürler. Fransa'da günümüzde 335 ilçe yönetimi (arrondissement) bulunmaktadır.

TÜRKİYE'DE MERKEZİ YÖNETİMİN TAŞRA TEŞKİLATI²³

Türkiye Cumhuriyeti idari teşkilatı, 1982 Anayasası'nın 123. Maddesine göre, merkezden yönetim ve yerinden yönetim esasları üzerine kurulmuştur. Bu bağlamda, merkezden yönetim sisteminin uygulanması sonucu merkezi idare teşkilatı ve yerinden yönetim sisteminin uygulanması sonucunda da yerel yönetimler ve hizmet esaslı kamu kurumları ortaya çıkmaktadır.

Merkezden yönetim “başkent teşkilatı” ve “taşra teşkilatı” şeklinde iki ana kısma ayrılır:

- Merkez teşkilat; “merkez örgütü” ve “merkeze yardımcı kuruluşlar” şeklinde bölünür.
- Taşra teşkilatı “bölgesel kuruluşlar” ve “il yönetimi” olarak iki bölüme ayrılır.

İl yönetimi ise “İl Valiliği” ve “İlçe Kaymakamlığı” olarak iki alt bölümden meydana gelir.

Başkent teşkilatı; Cumhurbaşkanlığı ile bağlı ve yardımcı kuruluşlardan meydana gelirken; taşra teşkilatı ise il, ilçe ve bölgesel kuruluşlardan oluşmaktadır. Başkent teşkilatındaki görevlilerin başkentten, tüm idari hizmetleri ülke düzeyinde yerine getirmesi mümkün değildir.

Bu nedenle, merkezi nitelikte idare hizmetleri yürütebilmek amacıyla “başkent teşkilatı” dışında tüm ülke düzeyine yayılmış bir teşkilata ihtiyaç duyulmaktadır. Bu bakımdan, merkezi idarenin başkent dışındaki teşkilatına “taşra teşkilatı” adı verilmektedir.

Merkezi idare, yürütmekle yükümlü olduğu hizmet ve görevleri yerine getirebilmek için coğrafya durumuna, ekonomik şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre “il” ve “ilçe” biçiminde örgütlenmiştir. Bu yapıya “mülki yönetim” ve başında bulunanlara da “mülki yönetici” adı verilmektedir.

1982 Anayasa'sının 126. Maddesine göre; “Türkiye, merkezî idare kuruluşu bakımından, coğrafya durumuna, ekonomik şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere; iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır. İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır. Kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum sağlamak amacıyla, birden çok ili içine alan merkezî idare teşkilatı kurulabilir. Bu teşkilatın görev ve yetkileri kanunla düzenlenir”.

Anayasa maddesine göre mülki idare taksimatı ve örgütlenmesi bağlamında sadece “il” doğrudan isim olarak belirtilmiş ve ilin altında yer alacak öteki kademeli bölümlerin neler olacağı belirtilmemektedir. Dolayısıyla, Anayasa, diğer kademeli bölümleri oluşturma konusunda TBMM'ye geniş bir takdir yetkisi tanımıştır. Bu çerçevede, yasama organı 10 Haziran 1949 tarih ve “5442 sayılı İl İdaresi Kanunu” ile “ilçe” ve “bucak” olarak belirlemiştir. Nitekim 10 Eylül 2014 yılına kadar Bucak idaresi vardı, ancak bu tarihten sonra yasal değişiklik (6552 sayılı İş Kanunu İle Bazı Kanun ve Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması İle Bazı Alacakların Yeniden Yapılandırılmasına Dair Kanun) ile kaldırılmıştır. Bucak teşkilatı, 5442 sayılı Kanun'a göre; “coğrafi, ekonomik, güvenlik ve yerel hizmet bakımlarından aralarında ilişki bulunan kasaba ve köylerden meydana gelen bir idare bölümü” olarak düzenlenmiştir.

Buna göre günümüzde merkezi idarenin taşra teşkilatı il ve ilçeden oluşmaktadır. Ayrıca Anayasa'ya göre bölge idareleri de kurulabilmektedir. Bakanlıkların, illerde hizmet birimleri bulunmaktadır. Bu bakımdan iller, merkezi yönetimin başkent örgütünün küçültülmüş biçimidir. Ayrıca bakanlıklar, bölge kuruluşları da oluşturabilmektedir. Bakanlıkların taşra örgütü, kuruluş amaçlarını gerçekleştirebilmek ve görevlerini yerine getirebilmek için ihtiyaca göre aşağıdaki kuruluşların tamamından ya da bir kaçından meydana gelmektedir:

- İl valisine bağlı il kuruluşları,
- Kaymakama bağlı ilçe kuruluşları,
- Doğrudan merkeze bağlı taşra kuruluşları.

²³ Bekir PARLAK, Kadir Caner DOĞAN, Türkiye'de Kamu Yönetimi, Beta Basın Yayın Dağıtım A.Ş., İstanbul, 2018.'den yararlanılmıştır.

- Bu bakımdan, merkezi idarenin taşra teşkilatı, “bölgesel kuruluşlar”, “il yönetimi” ve “ilçe yönetimi” olarak üç başlık altında incelenebilmektedir.

Türkiye’de 2020 yılı itibariyle mülki yönetimin görünümü şu çerçevede anlatılabilir. Türkiye 2020 yılı itibariyle mülki idare bakımından 81 il ve 922 ilçeye sahiptir. İllerin 1980’li yıllara gelinceye dek sayıları uzunca bir süre 67 olarak kalmıştı. 1980’li ve 90’lı yıllarda il sayısı ve beraberinde ilçe sayıları artmaya başlamış, 9 Aralık 1999 tarihinde Düzce 81. İl olmuştur. İllerin kurulmasına Anayasada belirtilen ölçütlere her zaman uyulduğu söylenemez. Anayasa il kurulmasında coğrafya durumu, ekonomik şartlar ve kamu hizmetlerinin gereklerinin dikkate alınmasını hükme bağlamıştır. İllerin kimi zaman güvenlik, kimi zaman ekonomik, kimi zaman da politik faktörlere bağlı olarak kurulduğu gözlenmiştir.

Bugün Türkiye’deki iller, nüfus, yüzölçümü, ilçe ve belediye sayısı ile ekonomik düzey ve potansiyel yönlerinden farklılıklar arz etmektedir. Bazen bu farklılıklar oldukça derin bir biçimde kendini göstermektedir. Türkiye’de nüfusu 15 milyonu aşan İstanbul, 5 milyonu aşan Ankara ve 4 milyonu aşan İzmir vilayetleri olduğu gibi, nüfusu 100 binin altında olan Bayburt (82 bin), Tunceli (88 bin) ve Ardahan (98 bin) olan iller de vardır. Bunun gibi yüzölçüm olarak alanı 38 bin kmkare olan Konya, 28 bin kmkare olan Sivas ve 25 bin kmkare olan Ankara vilayetlerinin yanı sıra, yüzölçümleri sadece 833 kmkare olan Yalova, 1520 kmkare olan Kilis ve 2140 kmkare olan Bartın illeri bulunmaktadır. İllerin ilçe, belediye ve köy (büyükşehir dışındaki iller) sayıları da bir hayli farklılıklar göstermektedir. En çok ilçe İstanbul 39, Konya 31 ve İzmir 30 olarak belirlenirken, en az ilçeye sahip iller, 3’er ilçe ile Bayburt, Kilis ve Iğdır’dır.

İlçeler itibariyle yapılacak bir incelemede de benzer durumların ortaya çıkarılması mümkündür. İlçelerin nüfusları, yüzölçümleri ve köy ve/veya mahalle sayıları itibariyle aralarında büyük farklılıkların bulunduğu gözlenmiştir.

Türkiye’de illerin kurulması ve yetkilendirilmesi ile ilgili 1982 Anayasası’nda madde 126’da şu hükümler yer almaktadır: “Türkiye, merkezi idare kuruluşu bakımından, coğrafya durumuna, ekonomik şartlara ve kamu hizmetlerinin gereklerine göre, illere; iller de diğer kademeli bölümlere ayrılır. İllerin idaresi yetki genişliği esasına dayanır. Kamu hizmetlerinin görülmesinde verim ve uyum sağlamak amacıyla, birden çok ili içine alan merkezi idare teşkilatı kurulabilir. Bu teşkilatın görev ve yetkileri kanunla düzenlenir” (1982 Anayasası). Bu anayasal hükümler il idaresinin anayasal temelini oluşturur.

İl idaresi ile ilgili yürürlükte olan 5442 sayılı Kanun (İl İdaresi Kanunu, 1949) haricinde bazı mevzuat düzenlemeleri de bulunmaktadır. Söz konusu düzenlemeler genellikle belli alanlara ait yönetmelik ve yönerge gibi alt mevzuat ile başka kanunlarda ve düzenlemelerde yer alan il idaresini ilgilendiren diğer hükümler olmaktadır. Ayrıca Türkiye’nin yönetim sistemi değişikliğine gitmesiyle oluşturulan Cumhurbaşkanlığı Hükümet Sistemi uyarınca Cumhurbaşkanlığı Kararnameleriyle getirilen değişiklikler bulunmaktadır. Tüm bu mevzuat il idaresinin asli ve tali hukuk kaynakları olarak yürürlükte dir. Mülki idare ayrıca İçişleri Bakanlığı’nın esas görev ve yetki sahalarından birini oluşturduğundan ötürü bu Bakanlığın uygulamaları da bu hususta dikkate alınmalıdır.

Son olarak şu önemli hususa değinmekte yarar görülmektedir. Türkiye’de 2012 yılında kanunlaşan 6360 sayılı yasa ve ardından gelen değişiklikler ile 30 ilde büyükşehir belediyeleri tüm il topraklarını kapsamı altına almıştır. Başka bir ifadeyle il sınırı ile büyükşehir belediyesi sınırı örtüştürülmüştür. Bunun dikkate değer sonuçları olmuştur.

Bir çalışmada bu hususta şunlar dile getirilmektedir [Demir, 2018]: Aynı coğrafi alanda hem merkezi yönetimin taşra teşkilatı hem de yerel yönetimlerin faaliyet göstermesi sonuçları itibarıyla tartışılması gereken konulardan birisidir. Bu kapsamda yerelleşme ideali ile mülki idarenin geleceğinin tehlikeye atılmaması üniter yapının muhafazası açısından önem taşımaktadır. Burada devletin toprak üzerinde örgütlenirken veya yeni bir modele geçiş yaparken coğrafi alanın özelliklerine ve idari coğrafyanın gereklerine dikkat edilmesi gerekliliği öne çıkmaktadır. Zira mülki idarenin coğrafi alanda birlikte yönetim modeli kapsamında yerel yönetimlerin gerisinde kaldığı gözlenmektedir. Bu bağlamda Türk yerel yönetim sistemine yeni bir model getiren 6360 sayılı Kanun sonucunda büyükşehir belediyelerinin hizmet sınırlarının il mülki idare sınırları ile eşleştirilmesinin sonuçları tartışmaya açılmalıdır. Bu tartışmanın odak noktasında hizmet sunma yeterliliği kavramı

yer alabilir. 6360 sayılı Kanun'un coğrafi alan yönetimine getirileri ve mülki idare üzerindeki etkileri dikkatle ve saha incelemeleriyle ele alınmalıdır. Türkiye'de il düzeyinde birlikte yönetim modeli olarak adlandırılan büyükşehir belediyesinin sınırlarının il mülki idare sınırlarına genişletilmesi uygulaması mülki idarenin geleceğinin sorunlaştırılmasından destek alınarak incelenmeyi gerektirmektedir.

Son tahlilde Türkiye'nin son yıllarda gerçekleştirdiği idari reformların ve bu alandaki yeni yasaların, taşra teşkilatına, diğer bir deyimle il sistemine etkileri dikkatlice analiz edilip, elde edilen bulgular ve sonuçlar bundan sonraki düzenlemelerde göz önüne alınmalıdır.

SON DEĞERLENDİRME

Yazı boyunca yapılan açıklamalar göstermektedir ki ülkelerin kendilerine has siyasi, toplumsal, kültürel ve idari geçmişleri, onların günümüzdeki devlet şekillerini, siyasi rejimlerini, yürütme organlarını, merkezi idarelerini ve bunun uzantısı olarak taşra teşkilatlanmalarını belirlemektedir.

İngiltere diye kısaca adlandırılan, resmi ismi Birleşik Krallık (United Kingdom) olan bu ülkede merkezi idarenin ülke sathında genel geçerli, yaygın ve yoğun bir kamusal örgütlenmeye gitmediği, England (İngiltere), Wales (Galler), Scotland (İskoçya) ve Northern Ireland (Kuzey İrlanda) nın kendi topraklarında kendi gelenekleri ve geçmişlerinin etkisiyle oluşan idare tarzları ve kurumları bulunmaktadır. Bunu en iyi yerel yönetim örgütlenmelerinde görmek mümkündür. Her bölgenin yerel yönetimleri yapısal ve işlevsel açılardan farklılıklar göstermektedir. İngiltere, yerel yönetim geleneklerinin yerleştiği, merkezi idarenin başkent dışındaki yönetim alanlarında yaygın bir merkezi kamusal otorite sergilemediği bir örnektir.

Fransa ise, Kıta Avrupası hukuk ve yönetim modelinin doğduğu ve başka ülkelere örnek olduğu bir özgünlük içermektedir. Ülkede merkezi yönetim güçlüdür. Merkezîyetçilik Büyük İhtilal'den sonra gelişen uygulamalarla yerleşmiş durumdadır. Bunun yansımalarından biri de merkezi idarenin taşrada yaygın bir yapılanmayı ve etkin bir işlevselliği tercih etmesinde görülmektedir. Fransa aynı zamanda idari reformlarını sürdürmekte olup, 2016 yılı başında taşra teşkilatının ilk ve en büyük ölçekli kademesi olan bölge yönetimlerinin sayılarını, kapsadıkları alanları ve bağlı illeri değiştiren bir düzenlemeye gitmiştir.

Türkiye'ye gelince, diğer iki ülkeye göre merkezîyetçiliğin daha belirgin olduğu ve merkezi yönetimin ülke sathında iki ana kademe örgütlediği bir örnekle karşılaşılır. İl ve ilçeler, Türkiye idaresinin ülke genelinde omurgasıdır. Yönetimsel gelenekler, merkezin taşrayı kontrol etmesi şeklinde gelişmiştir. Türkiye'de bir yandan idari ve siyasi alanlardaki yeni düzenlemelerden doğan, diğer yandan toplumun yeni gereksinimleri ve beklentileri doğrultusunda yönetsel alanlara ilişkin yeni düzenlemelerin yapılması beklenebilir.

KAYNAKLAR

1. Arıbaş, Nazlı Nalcı, İngiltere ve Fransa'da Merkez – Yerel İlişkilerini Yerellik (Subsidiarity) İlkesi Üzerinden Karşılaştırmak Akademik Yaklaşımlar Dergisi Journal of Academic Approaches İlkbahar 2015 Cilt: 6 Sayı:1 Spring 2015 Volume: 6 Issue: 11.
2. Demir K. A. Yerelleşme ve İdari Coğrafya Bağlamında Türk Mülki İdare Sistemi // Ege Coğrafya Dergisi. 2018. T. 27. No 2. ss. 195-212.
3. Foreign and Commonwealth Office. URL: <http://www.fco.gov.uk> (Erişim tarihi: 28.04.2020).
4. İçişleri Bakanlığı. Dünyada Mahalli İdareler / Ankara: İçişleri Bakanlığı Yayınları, 1999.
5. Karasu K. İngiltere // İç. Kamu Yönetimi Ülke İncelemeleri / Ed. Güler B. A. Güler. Ankara: Ankara Üniversitesi SBF KAYAUM Yayınları, 2004.
6. Nitas K. 21. Yüzyılda Yönetim / Ankara: İçişleri Bakanlığı Strateji Merkezi Başkanlığı, 2003.
7. Parlak B., Doğan K. C. Türkiye'de Kamu Yönetimi / İstanbul: Beta Basın Yayın Dağıtım A.Ş., 2018.
8. Wikipedia. England. URL: <https://en.wikipedia.org/wiki/England> (Erişim tarihi: 28.04.2020).

9. Wikipedia. France. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/France#Administrative_divisions (Erişim tarihi: 28.04.2020).

10. Wilson, D. and Game, C., 2006. Local government in the United Kingdom, 4th ed. Houndmills: Palgrave.

11. <http://www.nho.gov.uk> (Erişim tarihi: 28.04.2020).

THE PROVINCIAL ADMINISTRATION IN THE UNITED KINGDOM, FRANCE AND TURKEY: A COMPARATIVE ANALYSIS

Abstract. In this study, provincial administrations of the central government of United Kingdom, France and Turkey are analyzed as comparatively. The provincial administration is the extensions of a country's central government outside the capital, in other words, the organizations of the central government in the province. The provincial administration is not local governments. On the contrary, they are public authorities directly connected to the central government. They have no autonomy like local governments. Provincial administrations vary according to countries' administrative systems and political and administrative regimes. The provincial administration of each country is shaped according to the political, economic, social, administrative and cultural traditions and characteristics of that country. Although the detailed characteristics differ in each country, it is possible to make a classification. In this paper, firstly, the classification is made by stating the types of provincial administration systems. Then, the provincial administration systems of the three countries which are selected for their specific characteristics and differences are examined in detail. These countries; United Kingdom, France and Turkey. There is no standard and widespread provincial administration across the country in the UK. The provincial administration in France has three levels which start from the Region. In Turkey, it has two levels which starting from the Province. Provincial administration refers to a civilian administration in Turkey.

KEY WORDS: Provincial Administration, Comparative Analysis, United Kingdom, France, Turkey.

JEOPARKLARDA YEREL KALKINMA VE YÖRESEL ÜRÜNLERİN TANITILMASI UNESCO KÜRESEL TAŞLAŞMIŞ ORMAN JEOPARKI ÖRNEĞİ (MİDİLLİ / YUNANİSTAN)

Emre BAKIRCI¹, Abdullah SOYKAN²

1 Balıkesir University, Social Sciences Institute, Department of Geography, Balıkesir,
Turkey

2 Balıkesir University, Faculty of Art and Science, Department of Geography,
Balıkesir, Turkey

ÖZET. Yeni bir doğa koruma alanı ve yönetimi olan Jeopark kavramı, 21. yüzyıl bilimine çığır açacak paradigma biçimi olarak kabul edilmektedir. Jeoparklar başta jeolojik miras niteliğindeki öğeler olmak üzere, tüm doğal ve kültürel mirasın korunmaya alındığı, bilimsel çalışmalar ve jeoturizm faaliyetleri ile sosyo-ekonomik açıdan yerel kalkınmanın ve yöresel ürünlerin tanıtılmayı amaçlandığı, sınırları belli doğa koruma alanları şeklinde ifade edilmektedir. Bu çalışma, yerel kalkınma ve yöresel ürünleri tanıtmaya çerçevesinde, bir Jeopark sahasının ne kadar önemli bir role sahip olduğu üzerinde yoğunlaşmaktadır. Bu perspektiften değerlendirildiğinde ilgili çalışmanın temel amacı, Avrupa Jeoparklar Ağı'nın kurucu üyelerinden birisi olan Midilli UNESCO Küresel Taşlaşmış Orman Jeoparkı özelinde, yerel ekonomiye nasıl bir katkı sağladığı üzerinde açıklamalar yapılmaya çalışılmıştır. Çalışmada yerinde gözlem metodu kullanılarak elde edilen bulgu ve sonuçlar sentezlenmiş olup, bir Jeopark sahasının bulunduğu yöredeki toplumla birlikte çalışılarak, hem kalkınma hem de tanınabilirlik açısından potansiyel bir etkileşim içerisinde olduğu saptanmıştır.

Anahtar kelimeler: Jeopark, Yerel Yönetim, Yerel Kalkınma, Yöresel Ürün

PROMOTION OF LOCAL DEVELOPMENT AND ESSENTIAL PRODUCTS IN GEOPARKS: A CASE STUDY OF UNESCO GLOBAL PETRIFIED FOREST GEOPARK (LESVOS / GREECE)

ABSTRACT. The concept of Geopark, a new nature conservation area and management, is accepted as a paradigm form that will revolutionize 21st century science. Geoparks are primarily geological heritage element, where all natural and cultural heritage is protected, aimed at promoting local development and local products from the socio-economic point of view through scientific studies and geotourism activities, it is expressed as nature protected areas with certain boundaries. This study focuses on the importance of a Geopark area in the context of local development and promotion of local products. When evaluated from this perspective, the main purpose of the study is, Midilli, one of the founding members of the European Geoparks Network, is a UNESCO Global Petrified Forest Geopark, explanations were made on how it contributes to the local economy. In the study, the findings and results obtained by using on-site observation method were synthesized, by working with the community

in the region where there is a Geopark, it was found to be in a potential interaction in terms of both development and recognition.

Key words: Geopark, Local Government, Local Development, Local Product

GİRİŞ

Jeoparkları, başta Milli Parklar olmak üzere diğer koruma alanlarından ayıran 4 temel özellikten birisi statü koyucu ve merkeziyetçi olmama prensibidir. Bu prensip, Jeopark yönetiminin üst mertebeden değil (bakanlık), bir yerel (üniversite, belediye vb.) kurumla yapılması gerektiğini vurgulamaktadır. Özellikle 2000’li yıllardan sonra doğa koruma ve alan yönetimi kapsamında dünyada çığır açan Jeoparklar, daha ziyade kırsal alanlarda yoğunluk göstermektedir. Bu perspektiften değerlendirildiğinde ilgili prensibin neden daha büyük bir kurumla değil, yereli tercih ettiği daha iyi anlaşılmaktadır. Başta Avrupa Jeoparklar Ağı’nın kurucu Jeoparkları olmak üzere dünyadaki diğer tüm Jeopark sahaları, yerel kalkınmayı ve yöresel ürünleri tanıtmak amacıyla birtakım politikalar geliştirmiştir. Bu politikalarından bazıları; yerel halkla birlikte çalışma, yerel kalkınmanın sağlanması amacıyla üretim teşviklerinde bulunma, Jeopark’ın bulunduğu ülkedeki ve yöredeki geleneksel ve yöresel ürünleri bilimsel çalışma veya jeoturizm yoluyla gelen ziyaretçilerine tanıtmaya fırsatı vermesi şeklindedir.

Jeoparklar, kuruldukları kırsal alanlarda yaşayan insanların iş bulabilme gayesiyle şehirlere göç etme arzusunun çok iyi bilmektedir. Bu perspektiften bakıldığında bir Jeopark sahası, hedeflerine yerel halka iş fırsatı vererek 3 şekilde ulaşmaktadır. Bunlar: **1-Koruma, 2-Eğitim ve 3-Jeoturizm**. Bu terimler sırasıyla, yer mirasının etkin biçimde korunması, doğa eğitimleri ile toplumun yerküre farkındalığını artırması ve jeoturizm vasıtasıyla sosyo-ekonomik yerel kalkınmanın sağlanması şeklinde tanımlanmaktadır (Gümüş, 2019).

Tüm Jeopark sahalarında olduğu gibi, Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı içinde yönetim planı kavramı çok önemlidir. İlgili Jeopark sahasının işletilebilmesi için temel araç olan bu kavram, yoğunluğunu daha ziyade Sigri yerleşkesi içerisinde bulunan Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi aracılığıyla gerçekleştirmektedir. Dünya’nın farklı noktalarından buraya bilimsel ve jeoturizm yoluyla gelen ziyaretçiler, aynı zamanda yerel ekonominin canlanması bakımından önemli bir paya sahiptir. Müzede yöresel ürünlerin tanıtılması, Sigri yerleşkesinde bulunan restoran sayılarındaki artış, konaklama imkânlarının genişletilmesi, Midilli Adası’nın doğal ve kültürel özelliklerine sahip yerlerine düzenlenen rotalar vb. birçok alternatif turizm faaliyetleri, Midilli adasına gelen ziyaretçilerin, ziyaret sürelerini uzatmaya katkı sağlamıştır. Bu anlayış, hem yönetim planı hem de yerel ekonominin ve yöresel ürünlerin tanıtılması açısından başarıyla sürdürülebilir bir faaliyet biçimi olmuştur.

Başta Avrupa’daki Jeopark sahaları olmak üzere, Dünya’daki diğer tüm Jeopark sahalarının kendine özgü birer Jeopark kültürleri bulunmaktadır. Her bir yörenin, bölgenin, ülkenin hatta kıta’nın kendine özgü birer beslenme alışkanlığı var olduğundan dolayı, geleneksel yiyeceklerin ve yöresel ürünlerin tanıtımı, ilgili Jeoparka bilimsel veya jeoturizm yoluyla gelen ziyaretçiler için çok önemli bir role

sahiptir. Bunun temel nedeni, insanın gittiği Jeoparkta, yalnızca o yöre de üretilen ürünleri tadabilme arzusu yatmaktadır (Trichopoulou, Soukara,&Vasilopoulou, 20017).

Yapılan araştırmalar ve yerinde gözlem tekniği kullanılarak elde edilen bulgular sonucunda, Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi kafeteryasında, Ada'nın farklı yerleşkelerinde üretimi yapılan yöresel ürünler (organik zeytinyağı, zeytinyağı özlü sabun, şarap, makarna, uzo, baharat çeşitleri, geleneksel tatlılar ve marmelatlar vb.) satılmaktadır. Yönetim planı çerçevesinde çok önemli bir prensibe sahip olan bu anlayış biçimi, Jeoparkların statü koyucu ve merkezietçi olmama özelliğine anlamlı bir örnek olarak tespit edilmiştir. Bu perspektiften değerlendirildiğinde yerel ekonominin ve yöresel ürünlerin daha geniş çaplı yapılabilmesi için Midilli Adası genelinde, Sineterismos Ginekon (Συνεταιρισμός Γυναικῶ) olarak adlandırılan Kadın Kooperatifleri kurulmuştur. Bu kooperatiflerin ürettiği yöresel ürünler, Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi kafeteryasında normal fiyatlarından biraz daha pahalıya satılarak yerel ekonominin kalkınmasında önemli bir paya sahip olmuştur. Aynı zamanda, Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı'na bilimsel veya jeoturizm amaçlı gelen ziyaretçilerin yöresel ürünleri tadabilme, hediyelik eşya olarak satın alıp kendi ülkelerine götürebilmeleri bakımından özel olarak tasarlanmış, isteğe göre her boyutta ayrı ayrı düşünülmüş ürünler bulunmaktadır. Geleneksel ve yöresel ürünleri tanıtmaya çerçevesinde önemli bir anlayışa sahip olan bu prensip, araştırma süreci boyunca gelen ziyaretçiler adına büyük bir ilgi gördüğü gözlemlenmiştir.

Midilli Adası'nda ilk kadın tarımsal kooperatif, 1984 yılında Ada'nın Petra yerleşkesinde kurulmuştur. Bu kooperatiflerin en bilindik faaliyetleri; yerel tarım ürünlerinin hazırlanması ve sağlanması (el sanatları, ev yapımı, geleneksel yemekler vb.), turist lojmanlarının kahvaltılı veya kahvaltısız bir şekilde olup olmadığını sağlamaktır (Iakovidou ve Kazana, 1992, Turner, 1993).

1995 yılında, Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı'nın kurulması ve yönetim planı çerçevesinde yerel ekonominin canlı kalma prensibi, Ada'nın diğer yerleşkelerinde de (Antissa, Mesotopos, Agra, Plomari vb.) bu tip kooperatifler kurulmasına katkıda bulunmuştur. Böylece üretimi yapılan ürünlere özel, müze kafeteryasında raflar yapılarak alıcısına çok düzenli ve temiz bir şekilde sunulduğu gözlemlenmiştir. Hatta Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı sayesinde kendi makarnalarını dış piyasaya tanıtmaya fırsatı bulan Agra yerleşkesi kooperatifi, Avrupa sertifikası alarak yerelleşmenin ulusallaşma aşamasına dönüştüğü bir konuma ulaşmıştır.

Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi sadece yöresel ürünleri tanıtmada değil, aynı zamanda yerel el sanatlarının yapılmasında, seramik ve keramik işletmeciliğinde de önde gelen esnafın ekonomik olarak kalkınmasında önemli bir yere sahip olmuştur. Buradaki anlayış biçimi tıpkı kadın kooperatiflerinde olduğu gibi uygulanmaya çalışılmıştır. Böylece, Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi'nde sektörel olarak yeni standlar açılmış, yerel ekonominin daha fazla canlanması için birtakım girişimlerde bulunulduğu gözlemlenmiştir. Bu perspektiften değerlendirildiğinde ilgili

Jeopark'ın her zaman üretimin, üreticinin, tüketimin, tüketicinin yanında olması gerektiği sonucuna ulaşılmıştır. Çünkü yerel ile Jeopark yönetimi anlayış biçimi ancak gelen ziyaretçilere bu şekilde anlam ifade edebilmektedir.

Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi'nde yöresel ürünlerin ve el sanatlarının fiyatları orta kademeden yüksek kademeye doğru düşünülecek şekilde ayarlanmıştır. Bu anlayış, bilimsel veya jeoturizm yoluyla müzeye gelen ziyaretçilerin bütçesine uygun bir hediyelik eşya alabilme kolaylığını sağlamasından kaynaklanmaktadır.

Aşağıda hem Yunanistan hem de Midilli Adası'nın ekonomisine önemli ölçüde katkı sağlayan bazı geleneksel ve yöresel ürünler tablo halinde verilmeye çalışılmıştır.

Üretimi Yalnızca Midilli Adası'nda
Yapılıp Avrupa Sertifikası
Almış Bazı Ürünler
Barbayanni Uzoları/Plomari Yerleşkesi
Sineritismos Ginekon Makarnaları/Agra Yerleşkesi
Tüm Yunanistan'da Koruma Altına Alınmış Orijin Adı (PDO)
Bazı Ürünler
Beyaz Peynir Feta
Sert ve Tuzlu Kefalotiri
Sert ve Tuzlu Graviyer
Tatlı Manuri
Taze Mizitra
Füme Metsovone
Sakız Adası Sakızı
Yunan Kırmızı Safranı (Krokos Kozanis)
Organik Zeytinyağı

Tablo 1. Midilli Adası ve Yunanistan Genelinde Yöresel ve Geleneksel Olarak Üretimi Yapılan Bazı Ürünler

Sahip olduğu eşsiz doğal ve kültürel rotaları ile Jeopark ziyaretçilerine üretimi tüm Yunanistan'da yapılan ürünleri tanıtmaya fırsatı veren Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı yönetim anlayışı, bu özelliği ile de Midilli Adası'nın yerel ekonomisini canlandırmada önemli bir rol üstlenmektedir.

Araştırma süreci boyunca, Prof. Dr. Nikolas ZOUROS öncülüğünde, Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeopark'ını bilimsel ve jeoturizm amaçlı ziyarete gelen Nanjing Üniversitesi/Çin öğrenci ve öğretim üyeleriyle birlikte çalışabilme fırsatı elde edilmiştir. Böylece yerel yönetimin, yöresel ve geleneksel ürünleri gerek Jeopark müzesinde, gerekse düzenlenen diğer gezi rotalarına uğranılarak nasıl tanıtılmaya çalışıldığı daha iyi anlaşılmıştır.

Foto 1. Midilli Taşlaşmış Orman Unesco Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi Kafeteryasında, Ada'nın Farklı Yerleşkelerinde Üretimi Kadın Kooperatiflerince Yapılan Yöresel Ürünlerin Tanıtılması İçin Yapılmış Raflar (28.11.2019).

Foto 2. Müze Kafeteryasında, Ada'nın Farklı Yerleşkelerinde Üretimi Kadın Kooperatiflerince Yapılan Yöresel Ürünlerin Tanıtılması İçin Yapılmış Rafları İnceledikten Sonra. Soldan Sağa Doğru Raflar; Mesotopos, Agia Paraskevi, Skalochori ve Agra Yerleşkelerine Aittir (28.11.2019).

Foto 3. Midilli Taşlaşmış Orman Unesco Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi'nden Alınan Bu Fotoğrafta, Her Bütçeden İnsanın Alabileceği Düzeyde Organik Zeytinyağları Yukarıdan Aşağıya Doğru Fiyat ve Boyutuna Göre İlgili Rafta Sıralanmıştır (28.11.2019).

Foto 4. San'ın Kaigan Unesco Küresel Jeoparkı/Japonya Yönetim Kurulu Üyeleri ve Toyooka Lise Öğrencileri, Midilli Taşlaşmış Orman Unesco Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi'ni Ziyaret Ederken ve Yöresel Ürünleri İncelerken (15.12.2019).

Foto 5. Midilli Taşlaşmış Orman Unesco Küresel Jeoparkı Doğa Tarihi Müzesi'nde, Bir Başka Yerel Üretim Şekli Olan Seramik, Keramik ve Çömlekçilik Sektörü İçin Açılmış Bir Stand. Amaç Yöresel Ürünlerde Olduğu Gibi, Yerel Ekonomiyi Kalkındırmaktır (28.11.2019).

Foto 6. Prof. Dr. Nikolas ZOUROS Öncülüğünde, Nanjing Üniversitesi/Çin Öğretim Üyeleri ve Öğrencileri İle Birlikte Agiasos Yerleşkesini Yerel ve Yöresel Ürünleri Tatma Amaçlı Kısa Bir Ziyaret (05.10.2019).

Foto 7. (solda) ve 8. (sağda) Agiasos Yerleşkesi'nde Bir Seramik, Keramik ve Çömlek Dükkânını Ziyaret Ederken (05.10.2019).

TARTIŞMA VE SONUÇ

Jeoparklarda yerel yönetim anlayışının nasıl çalıştığı üzerine yoğunlaşan bu çalışmada, Avrupa Jeoparklar Ağı'nın kurucu üye ülkelerinden Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı özelinde açıklamalar yapılmaya çalışılmıştır. Yapılan araştırmalar ve yerinde gözlem tekniği sonucundaki incelemeler, birtakım çıkarımlara ulaşılmasına katkı sağlamıştır. Bu perspektiften değerlendirildiğinde Jeoparkları diğer doğa koruma alanlarından ayıran statü koyucu ve merkezietçi olmama prensibinin, yerel yönetim anlayışı ile potansiyel bir etkileşim içinde olduğu tespit edilmiştir. Araştırma süresi boyunca saha çalışmaları, bilimsel çalışmalar, sergiler, konferanslar ve uygulamalı olarak yerel yönetimin, kalkınmanın ve yöresel ürünlerin nasıl gerçekleştiğine dair geniş çaplı bir eğitim alınmıştır. Elde edilen sonuçlar sentezlendiğinde, Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı'ndaki yerel yönetim anlayışı'nın, Avrupa'daki ve hatta diğer kıtalarda yer alan Jeopark sahalarına örnek bir Jeopark sahası olduğu tespit edilmiştir. Yerel kalkınmanın ve yöresel ürünlerin özenle tanıtılmaya çalışıldığı Midilli Taşlaşmış Orman UNESCO Küresel Jeoparkı, bu özelliği ile Dünya'daki tüm Jeopark sahalarının örnek alması gerektiği bir yerel yönetim anlayışına sahiptir. Bu perspektiften değerlendirildiğinde, Dünya'daki tüm Jeopark sahalarına Midilli'deki yerel yönetim anlayışını örnek alması, yerel kalkınmalarını gerçekleştirebilecek politikalar izlemeleri ve kendi yöresel ürünlerini tanıtabilmeye gereken önemi vermesi gerektiği önerilmektedir.

KAYNAKÇA

1. Dimitra I. Giagou and Constantine D. Apostolopoulos. (1996), Rural Women and the Development of the Agritouristic Cooperatives in Greece: The case of Petra, Lesvos, Journal of Rural Cooperation, Vol.24, No.2.
2. Efstathios Z. Panagou, George- John E. Nychas, John N. Sofos. (2012), Food Control, Types of tradational Greek foods and their safety.

3. Gümüş, E. (2019), UNESCO Jeoparkları ve Jeomorfoloji / Unesco Jeoparks and Geomorphology, Jeomorfolojik Araştırmalar Dergisi / Journal of Geomorphological Researches, 2019 (3): 17-27.
4. Gümüş, E. & Zouros, N. (2009), Küresel Jeoparklar ve Avrupa Jeoparklar Ağı: Sürdürülebilir Yerel Kalkınma ve Yer Mirasının Korunmasına Yönelik Küresel Bir Stratejiye Doğru. 62. Türkiye Jeoloji Kurultayı, 13-17 Nisan, MTA- Ankara.
5. Farsani, N.T., Coelho, C., and Costa, C., (2011), Geotourism and Geoparks as novel. Strategies for socio-economic development in rural areas, international Journal of Tourism Research, Vol. 13 (1). Pp. 68-81.
6. Iakovidou, O. ‘ ‘ The role of the women’s agritouristic co-operatives in the promotion of agritourism in Greece. ‘ ‘ *Sineristiki Poria*, 1992, 27 (July- September): 137-145.
7. Iakovidou, O. and Kazana V. *Agritourism: A new type of tourism for the development of the rural areas of Greece*, 1992.
8. Turner, C. *Rural Tourism in Greece. Presentation for the workshop Recreation Tourism and Regional Development*. Wageningen Agricultural University, 23- 25 April 1993.
9. Trichopoulou, A., Soukara, S.,&Vasilopoulou, E. (2007), Tradational foods: a science and society perspective. Trends in Food Science and Nutrition.
10. Vakoufaris, H. (2010), The impact of Ladotyri Mytilinis PDO cheese on the rural development of Lesvos island, Greece, Local Environment, Vol.15, No.1, 27-41.
11. Zouros, N. (2004), The European Geoparks Network: Geological Heritage protection and local development. Episodes 27:3, 165- 171.
12. Zouros, N. (2010), Lesvos Petrified Forest Geopark, Greece: Geoconsevation, Geotourism, and Local Development, The George Wright Forum Journal of Parks, Protected Areas& Cultural Sites, Volume 27, Number 19-28.
13. <https://www.mfa.gr/>
14. <https://www.panelinios.gr/>

УДК 911

ЭКОЛОГИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ДИФФЕРЕНЦИРОВАННОГО ПРИМЕНЕНИЯ ХИМИЧЕСКИХ СРЕДСТВ ЗАЩИТЫ РАСТЕНИЙ КАК ОДНОГО ИЗ ЭЛЕМЕНТОВ ТЕХНОЛОГИИ ТОЧНОГО ЗЕМЛЕДЕЛИЯ

Бекбулатов Саяхат Кузьманович

докторант 3-го курса специальности D060800 – Экология
Евразийский Национальный Университет имени Л.Н.Гумилёва, Нур-Султан, Казахстан

Научный руководитель – д.б.н., профессор Хантурин М.Р.

Аннотация: Проблема нынешней системы агро-менеджмента в большинстве аграрных стран состоит в том, что при проведении того или иного агрономического приёма (обработка почвы, посев, внесение минеральных удобрений, химических средств защиты растений (далее – ХСЗР) и пр.) не учитывают неоднородность посевов и условия роста в пределах определённой площади (поля). Для такого учёта требуется применение дифференцированного подхода в управлении или программировании урожая. При всей агрохимической интенсификации сельского хозяйства очень важно минимизировать общую пестицидную нагрузку на агробиоценоз. С целью экологизации защиты культурных растений следует применять технологию дифференцированного внесения пестицидов в соответствии с неравномерным распределением вредных объектов в пределах одного поля: сорных растений, болезней и насекомых-вредителей.

Данная технология является экологически и экономически обоснованным шагом в направлении целенаправленного внесения пестицидов, потому как учитывает неоднородность посевов сельскохозяйственных культур в зависимости от величины растительной поверхности либо неоднородность размещения самих вредных объектов. К примеру, при химических обработках парового поля гербицидом сплошного действия глифосат преследуется цель обеспечить дифференцированное покрытие всей его площади с учётом наличия очагов сорных растений и различий в их вегетативном развитии.

Достаточное большое число производственных опытов показывает высокую экономическую и экологическую эффективность дифференцированного внесения глифосата в зависимости от неоднородности засорения парового поля. Следовательно, на основе массива экспериментальных данных можно снизить принятые дозы внесения глифосата, что помимо самой экономии гербицида значительно уменьшит его воздействие на полезную почвенную микрофлору или вымывание его остатков в грунтовые воды.

Ключевые слова: глифосат, химическая нагрузка, точное земледелие, дифференцированное внесение, агробиоценоз, экологический эффект.

Из всех применяемых в сельском хозяйстве пестицидов гербициды, как правило, наименее токсичны для человека и теплокровных животных, при этом новые препараты по степени безопасности значительно превосходят старые. Так, например, летальная доза для 50% подопытных животных (ЛД₅₀) к 1960 г. составляла 1660 мг/кг, в 1970 г. – 2400 мг/кг, в 1975 г. – 3200 мг/кг, 1980 – 3700 мг/кг. Среди рекомендованных в настоящее время гербицидов отсутствуют сильнодействующие препараты (ЛД₅₀ меньше 50мг/кг), высокотоксичные (ЛД₅₀ 200 мг/кг) составляют менее 1%. Гербициды, ЛД₅₀ действующего вещества (д.в.) которых составляет от 400 до 1000 мг/кг, составляют 2,8% от общего количества рекомендованных для применения. Основу составляют малотоксичные гербициды, ЛД₅₀ д.в.

которых равняется от 2000 мг/кг и более (более 80%), из них имеющие 5000 мг/кг и более – 50% [1, 138 с.].

За счёт использования малотоксичных препаратов и снижения норм расхода гербицидов обеспечивается уменьшение токсикологической нагрузки на обрабатываемую площадь, а следовательно, повышается токсикологическая безопасность их применения. Вопросы экотоксикологической безопасности применения гербицидов всесторонне и тщательно изучаются как биологами, так и медиками [1, с.139].

При оценке токсичности гербицидов и определения возможности их применения принимается во внимание не только острая, но и хроническая токсичность препаратов. Медиками не разрешены для применения гербициды, обладающие канцерогенным, тератогенным, гонадогенным хроническим действием. В практике сельского хозяйства используются препараты, безопасные для птиц, рыб и пчёл [1, с.140].

Важно, чтобы препараты не накапливались в почве и грунтовых водах, разрушались в объектах окружающей среды в течение одного вегетационного периода. Для препаратов, обладающих последствием (например хлорсульфурон, триасульфурон), вносятся ограничения по применению в севообороте. Кроме эффективности действия гербицидов на сорняки важным является обеспечение экологической безопасности их использования для культурных растений [1, с.141].

При высокой засорённости полей корнеотпрысковыми сорняками, а также в условиях недостаточного увлажнения рациональнее применять «химические пары», где полностью исключается механическая обработка почвы и проводится несколько обработок поля гербицидами на основе глифосата.

На сегодняшний день глифосат является одним из самых популярных гербицидов в мире. До четверти всех препаратов, применяемых для борьбы с сорной растительностью, содержат его в качестве основного действующего вещества. В севооборотах с генетически модифицированными растениями (соя, кукуруза, сахарная свекла и др.) он становится единственным применяемым гербицидом в результате чего увеличивается токсическая нагрузка остатков этого поллютанта на почву [2, с.4].

Перенасыщение почвы глифосатом и продуктами его разложения может привести к тому, что всё это начнёт мигрировать в почве вместе с грунтовыми водами, угнетающе воздействовать на сапротрофную почвенную микрофлору, снижать биологическую активность почвы и накапливаться в выращиваемых растениях [2, с.4].

Глифосат, наряду с сильно выраженным гербицидным эффектом, наносит вред многим нецелевым организмам: полезным насекомым (паразитирующая оса, златоглазка, божья коровка) и дождевым червям, снижает деятельность азотфиксирующих бактерий, подавляет рост грибной микоризы, помогающей растениям усваивать влагу и питательные вещества, делает растения более уязвимыми для болезней [2, с.26].

Изучение почвенных червей, встречающихся в Новой Зеландии, показало, что неоднократное применение глифосата существенно влияет на их рост и выживание. Еженедельное применение низких доз гербицида (1/20 стандартной дозы) снижало рост, увеличивало время созревания (взросления) и смертность этих животных [2, с.26].

Глифосат мало токсичен для млекопитающих, птиц, рыб и других гидробионтов, а также для полезных насекомых (пчелы и др.). ЛД₅₀ для крыс 4900 мг/кг, ЛД₅₀ для перепелки > 5000 мг/кг; СК₅₀; ЛД₅₀ для пчел > 100 мкг/особь, для кроликов 3800 мг/кг, ЛД₅₀ для кряквы 4600 мг/кг. В США допустимая ориентировочная концентрация (ДОК) в сое 20 мг/кг, в цитрусовых 0,4 мг/кг. СК₅₀ для различных пород рыб 19,5-125 мг/л при экспозиции (24-48 ч), токсичность для крабов и устриц 280-934 мг/л [2, с.26].

Влияя на различные составляющие почвенной микрофлоры, глифосат может изменять природную экосистему. Так, в присутствии глифосата замедлялся рост и снижалась численность некоторых почвенных микроорганизмов - бактерий, грибов, актиномицетов, дрожжей. Вызванное гербицидом ослабление растений проявляло у них предрасположенность к инфицированию фитопатогенными микроорганизмами. В результате

семилетнего применения гербицида наблюдалась сукционно-видовая адаптация сорняков, происходила смена видового состава и вытеснение из структуры ценоза многолетних видов. При попадании глифосата с поверхностными стоками в водную систему он проявлял токсичность по отношению к некоторым водным организмам [2, с.27].

В настоящее время большинство развитых стран мира открыто высказываются по поводу последствий применения глифосата, некоторые из них уже запретили его применение в сельском хозяйстве по причине небезопасности для окружающей среды и прежде всего для здоровья людей. Но с другой стороны, полноценной альтернативы или замены данному гербициду в мировой аграрной науке пока нет, и учёные вынуждены искать какой-то компромисс. Одним из решений может быть применение технологии точного земледелия.

Внедрение технологии точного земледелия (ТТЗ) обеспечивает получение положительных эффектов за счёт дифференцированного применения химических средств защиты растений на отдельно взятых полях, с учётом их дифференциации по плодородию почв и другим условиям роста и развития растений. В научной литературе экологические эффекты от применения ТТЗ определяются при сравнении дифференцированной обработки отдельно взятого поля с традиционными сплошными обработками без учёта различий по плодородию [3, с.76-77].

Технологию дифференцированного внесения ХСЗР применяют в основном при таких технологических операциях как внесение удобрений и средств защиты растений. Согласно этой технологии предусматривается корректировка нормы внесения пестицидов в зависимости от ситуации на каждом отдельном участке поля. Работа по данной технологии проводится в двух основных режимах: *online* (режим реального времени) и *offline* (на основе карты-предписания). К преимуществам ТТЗ относится возможность электронной записи и хранения информации по истории проведения полевых работ и урожайности, что помогает как при последующем принятии решений, так и при составлении отчётности о производственном цикле. [3, с.62-63].

Передовой опыт показывает, что дифференцированное по площади внесение средств защиты растений, особенно гербицидов и регуляторов роста, обеспечивает значительное снижение объёма их расхода, и за счёт этого – отрицательного экологического воздействия на агроландшафт. Вместе с тем оценка действия этих мероприятий на агроценозы затрудняется, так как биотические системы отличаются относительно длительными сроками реакции, поэтому в большинстве случаев можно ожидать эффектов только при повторных применениях ТТЗ. В целом, ТТЗ открывают новые возможности для реализации концепции интегрированной защиты растений, улучшения контроля за эффективностью защитных мероприятий, при этом риски для внешней среды и отрицательное влияние на биоценозы легче прогнозировать и принимать правильные решения [4, с.22-23].

Современная концепция защиты растений, имея своей целью максимальное обеспечение урожая требуемого качества при одновременном снижении себестоимости производства предполагает адаптированные агротехнические приёмы возделывания, что сводит применение химических средств защиты растений к минимуму. Технология точного земледелия может в значительной степени оптимизировать баланс внесения агрохимических средств, которые в настоящее время в основном вносятся сплошным способом на всю обрабатываемую площадь. За рубежом технологии точного земледелия или отдельные их элементы используются очень активно. Так, по некоторым оценкам в странах Евросоюза их применяют около 80% фермеров, в США — 60%, казахстанские фермеры только начинают внедрять эти технологии, используя лишь те или иные элементы ТТЗ.

В Казахстане тенденция перехода на ТТЗ может стать мощным импульсом для популяризации экологически устойчивых методов ведения сельского хозяйства и производства натуральной и здоровой продукции с нулевым содержанием остаточного количества агрохимикатов (нитратов, тяжёлых металлов, пестицидов и пр.), что в свою очередь повысит безопасность продовольственных ресурсов и обеспечит отечественным аграриям надёжный выход к мировым рынкам сбыта.

Список использованных источников

1. Система защиты растений в ресурсосберегающих технологиях: монография / В.В. Немченко, А.Ю. Кекало, Н.Ю. Заргарян, А.С. Филиппов, А.Н. Копылов, А.А. Замятин, Н.В. Степных, А.М. Цыпышев, М.В. Тарунин: ГУП «Куртамышская типография», 2011. 138-141с.
2. Жариков М.Н. Эколого-токсикологическая оценка многолетнего применения глифосата на дерново-подзолистой почве и биоремедиация загрязнённых территорий: диссертационная работа на соискание к.б.н. / ГНУ Всероссийский научно-исследовательский институт фитопатологии: Москва, 2012. 4, 26-27с.
3. Точное земледелие: учебное пособие / Е.В. Труфляк, Е.И. Трубилин: СПб.: Издательство «Лань», 2017. 62-63с., 76-77с.
4. Точное сельское хозяйство: учебно-практическое пособие / Д. Шпаар, А.В. Захаренко, В.П. Якушев. – Санкт-Петербург – Пушкин, 2009. 22-23с.

UDC 621.311.22

ENGINEERING INNOVATIONS FOR ECOLOGY IMPROVEMENT IN THE ENERGY SECTOR

Alibek Malgazhdarov

Vilnius Gediminas Technical University, Vilnius, Lithuania
Scientific leader – Assoc. Prof. Dr. Augustinas Maceika

Abstract: The use of energy resources plays an important role in improving the quality of life and expanding opportunities in countries around the world. Thus, ensuring an efficient, reliable and environmentally safe energy supply is a challenge for all of humanity.

Taking into account the common interest of countries in ensuring global environmental security, the use of eco-technologies will be an urgent solution to problems related to environmental pollution. The goal of the article is implementation of eco-technology such as zeolite in energy sector companies. The paper looks to analyze the reagent method using zeolites and its impact on the efficiency of equipment. In addition, the empirical research has been conducted to demonstrate the empirical research base for this study.

Keywords: zeolite, eco-technologies, energy sector, reagent method, ecology, environment, emissions.

1 Introduction

Environmental problems are becoming more serious every year. These problems are caused by sources that contribute to environmental pollution, namely the energy sector.

Most of our energy comes from the fossil fuels which are not renewable and pollute the environment. The solution of this problem can be application of alternative resources such as solar and wind energy. However, they don't produce sufficient capacity to provide whole city with electricity. Hereby, the implementation of new technologies in the production process can not eliminate entirely the emission, but may cut them down several times. In this turn, it results in reduction of expenditures on resources, taxes related with emissions and improve the work of equipment namely durability and strength.

It is necessary to highlight the integration of resource-saving and environmentally efficient technologies among the most optimal ways to solve environmental problems. Today, there is a wide variety of methods and technologies aimed at helping enterprises in the energy sector to ensure an environmentally safe energy supply.

In this case, the most effective solution to reduce the impact of the energy sector and eliminate the consequences of environmental pollution is the use of eco-technologies such as zeolite.

2 Materials and methods

2.1 Materials

Zeolites are aluminosilicate minerals whose crystal lattice is represented by a system of cavities and channels. These aluminosilicates are divided into artificial and natural minerals, which, depending on their origin, belong to sedimentary or volcanic rocks.

Based on the data from [1] about 40 types of zeolites are known. In total, about 1,000 large zeolite deposits are known in more than 40 countries. Clinoptilolite, mordenite, chabazite present industrial value; analcime, phillipsit and some other zeolites are also promising. Zeolite is used in the USA, Japan, Bulgaria, China, Ukraine, Kazakhstan, Kyrgyzstan, Georgia, Azerbaijan, Russia (Fig. 1).

Mine Production (tonnes)

2017

United States 79000

China 300000

Cuba 55000

Jordan 13000

Korea 200000

New Zealand 80000

Turkey 60000

Other Countries 350000

World total (rounded) 1100000

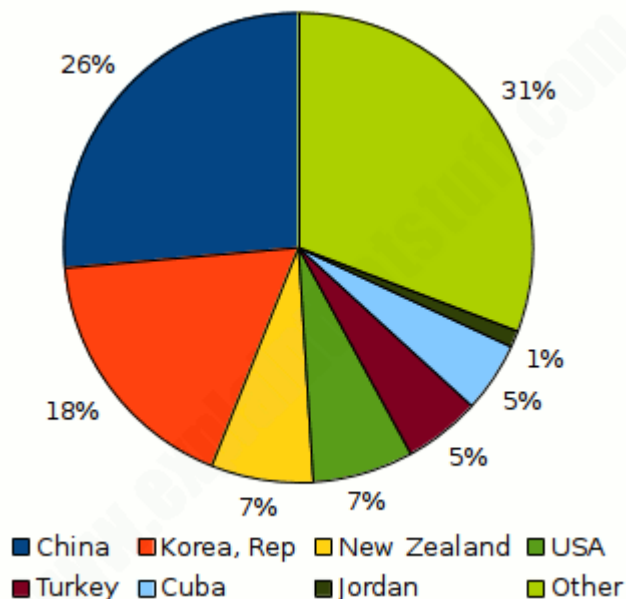

Figure 1. World Mine Production for 2017 [2]

General chemical formula of the reagent:

where Me - is the alkali metal cation, n – alkali metal valency.

Figure 2 shows the crystal lattice of a zeolite, which mainly consists of SiO_4 and AlO_4 . Cations play the role of compensators that compensate for the excess negative charge of the anions of the aluminosilicate structure of the mineral.

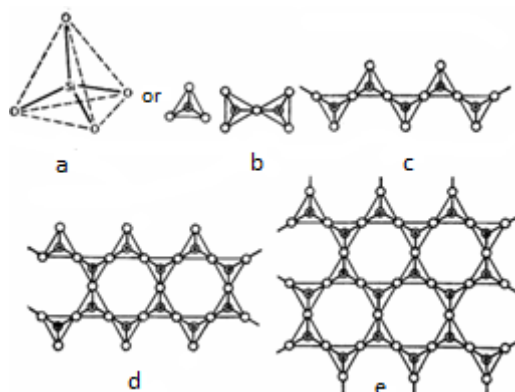

Figure 2. Methods of connection of aluminosilicate tetrahedral [3]:

- a) a separate tetrahedron, b) two tetrahedrons with a common vertex, c) a fragment of a simple chain, d) a fragment of the "tape", e) a fragment of the "sheet"

Based on the data from [4], the displacement of liquid molecules, which occurs during the heating of minerals from 140 °C to 390 °C, leads to the appearance of voids of the same size. Thus, the created free intracrystalline space indicates the number of molecules that can be absorbed by the dehydrated zeolite. In the case of removal of moisture from the sorbent, its pores are re-saturated with water or various types of substances, which contributes to their use during drying and separation of substances. According to this, clinoptilolite can sorb SO_2 , H_2S , C_2H_6 , CH_3OH , CO_2 , CH_3NH_2 ,

CH₃CL, H₂O, CH₃B₂, NH₃, N₂ molecules. It should be noted that larger molecules of organic substances having a positive charge can be adsorbed on the external surface of a clinoptilolite. This process is largely dependent on temperature, pressure, pH, time of contact of the material with other substances.

The ability of dehydrated aluminosilicates is manifested in the absorption of various kinds of substances: water, gases, liquids and solids. The adsorption rate in accordance with [5] depends on the inner surface of the mineral and is about 47%, whereas the rate of synthetic zeolites is 3% higher and they are several times more expensive than their predecessors. The ability to regenerate and use natural zeolites in a multi-cycle mode is its distinguishing feature among the other adsorption methods.

2.2 Theory and methods

2.2.1 Exergy analysis

According to [2] coal remains the world's dominant source of power with a share 38,1 % in 2017.

Thus, the calculations and methods described in this paper related to the use of zeolite will be applicable for solving environmental problems caused by coal-fired industries, namely thermal power plants.

From the perspective of an analysis based on an exergy approach to evaluating the efficiency of steam boilers, it has been proved that the largest exergy losses occur in the composition of the existing power plants in the boiler unit. And this is mainly due to the loss of exergy from the irreversibility of the processes of fuel combustion and heat transfer in the elements of the boiler.

Based on this, the analysis of methods for reducing harmful emissions is based on the consideration of the total absolute increment of exergy flows that make up the balance of the boiler unit, expressed as the relative loss of exergy in the boiler, which uses a method to reduce harmful emissions:

$$\Delta\eta_{ex} = \frac{\Delta E_{ue}}{E_{ee}} = \frac{\Delta E_s + \Delta E_{bp}}{E_f} = 1 - \frac{\sum \Delta E_i \cdot E_i}{E_f}; \quad (2)$$

where ΔE_{ue} - change in useful exergy used, E_{ee} - existing exergy, ΔE_s - change in exergy of steam, ΔE_{bp} - a change in the exergy of chemical by-products obtained during operation of the boiler unit, E_f - exergy of fuel, $\sum \Delta E_i \cdot E_i$ - the sum of absolute exergy losses in the elements of the boiler unit.

In this case, it is necessary to compare the value of the total absolute increment of the exergy of the flows that make up the balance of the boiler unit with the change in the exergy efficiency of the boiler due to the use of gas cleaning technologies on it. In this case, to determine the specific and absolute exergy losses, it is necessary to use the standard method in accordance with [6] for calculating the exergy fluxes of the considered boiler:

$$E_f = \Delta E_s + E_{fg} + E_{ha} + E_{sl} + E_e + E_{loss}^{comb.} + E_{loss}^{he} + E_{loss}^{env.} + E_{loss}^{ai}; \quad (3)$$

where E_{fg} - exergy of flue gases, E_{ha} - exergy of hot air, E_{sl} - exergy of slag, E_e - exergy of entrainment, $E_{loss}^{comb.}$ - loss of exergy from the irreversibility of the fuel combustion process, E_{loss}^{he} - loss of exergy from irreversibility of heat exchange, $E_{loss}^{env.}$ - loss of exergy in the environment, E_{loss}^{ai} - loss of exergy due to air inflow.

According to [7] to compare the value of exergy flows in a boiler unit, as an example, the use of natural zeolites is considered. It allows the thermal power plants to implement a reagent method of flue gases cleaning in the boiler for reducing harmful emissions using minerals. The essence of

this method is that natural zeolite is used as a mineral to absorb harmful substances contained in the outgoing gases, namely SO₂, SO₃ and NO_x. The percentage of reduction of these flue gas components is: for sulfur – 72 %, for nitrogen - 68 %, respectively. At the same time, the concentration of natural zeolites in the fuel is about 15%.

2.2.2 The calculation of economical expenses

The technical and economic assessment of reagent method of flue gases cleaning for thermal power plants is used in accordance with [8], based on the criteria of economic minimum:

$$\left\{ \begin{array}{l} b^{opt} = \lim_{NPV \rightarrow \min} f(NPV) \\ \Delta NPV = \sum f(I_i, \alpha) + K \\ I = f(I_1) + f(I_2) + f(I_3) + f(I_4) + C \\ 0 < b^{opt} \leq b^{пред.} \end{array} \right. \quad (4)$$

where b^{opt} – optimal conditions of the technical and economic assessment of the relative consumption of the adsorbent, ΔNPV – changes in Net Present Value when implementing the method, $\sum f(I_i, \alpha)$ - the sum of changes in NPV associated with the implementation of reagent method, K – capital expenditures, I – the total cost of the method (€/year), $f(I_1)$ – fuel costs, $f(I_2)$ – the cost of the adsorbent supplied to the down shaft of the boiler, $f(I_3)$ – payment for the emission of sulfur oxides, which depends on the consumption of the adsorbent, $f(I_4)$ – boiler repair costs associated with changes in the intensity of abrasive wear of heating surface pipes (all parts of the total costs are functions of the adsorbent consumption), C – operating costs, $b^{пред.}$ - the limit value of the relative reagent consumption, after which there is no noticeable reduction in the mass emission of harmful substances, kg/kg equivalent.

2.2.3 The reagent method of flue gas cleaning

The essence of the proposed method for cleaning flue gases is to pour natural zeolite into the convective shaft of the boiler through the devices of the system for shot-blasting the heating surfaces (Fig. 3). The method is suggested in [9] aims to absorb the substances like SO₂, SO₃ and NO_x contained in the outgoing gases. Simultaneously with a decrease in the concentration of oxides in the combustion products, the dew point temperature of the flue gases decreases, which ultimately improves the reliability of air heaters. In addition, lowering the temperature of the flue gases the dew point allows the boiler to operate in real conditions with a deeper cooling of the combustion products, i.e. with a lower temperature of the exhaust gases, which in turn makes it possible to increase the efficiency of the boiler compared to normal operation (without using the proposed technology).

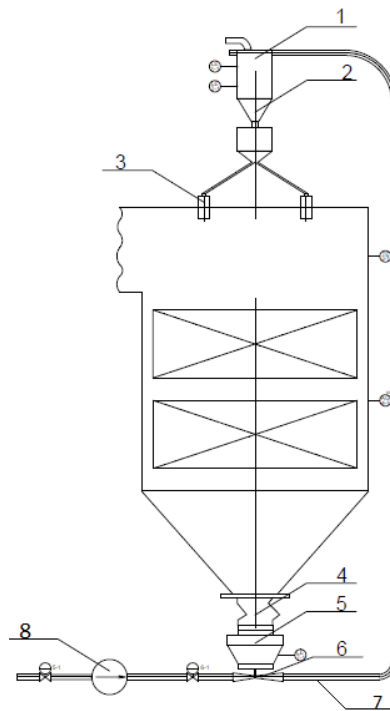

Figure 3. Fractional Cleaning Device (adapted from [10]):

1 – fraction catcher; 2 - fraction feeder; 3 - ceiling spreader; 4 - winder; 5 - separator; 6 - mixer; 7 - pneumatic transport line; 8-blower machine

3 Results and discussions

3.1 The analysis of the technical and economic optimization of the method

In this part, the results of the feasibility study of a method based on sprinkling natural zeolites into the convection shaft of a TPE-216 boiler at the Kharanorskaya TPP at a fuel price of 1,500 thous.rubles/tonne are presented. Figure 4 shows the dependence of the change in Net Present Value on the adsorbent consumption.

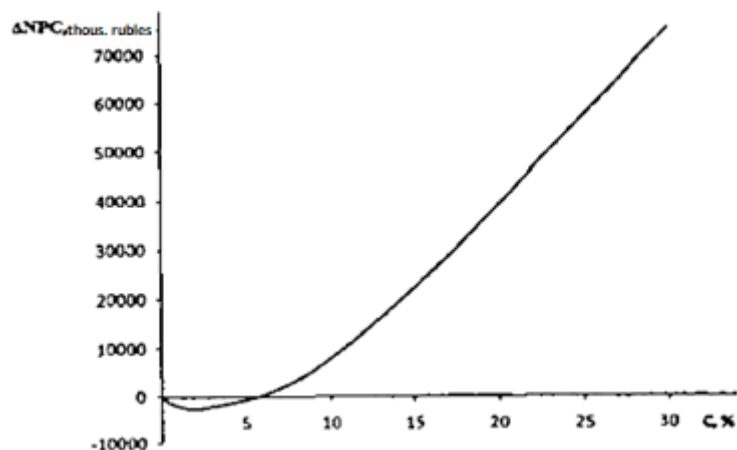

Figure 4. The dependence of the change in Net Present Value on the adsorbent consumption (C) [7]

As a result, the optimal values of the reagent consumption amounted to 2.1 - 2.3%. Analyzing Figure 4, it becomes obvious that when the adsorbent consumption is from 0 to 6%, negative NPC values are observed under the considered conditions, which is a positive economic effect (profit) from the implementation of this method, which is ensured by fuel economy by increasing the boiler gross efficiency together with reduction in emissions of harmful substances.

With a further increase in the consumption of adsorbent, while reducing the effectiveness of this method of purification of flue gases there is an increase in net present value, proportional to the consumption of adsorbent. This fact is explained by the excess of the rate of change of the net present value of the cost of implementing the method over the change in the magnitude of the economic effect of its implementation.

3.2 Research methodology

According to [11] the research methods are the strategies, processes or techniques utilized in the collection of data or evidence for analysis in order to uncover new information or create better understanding of a topic.

In this case, the application of quantitative method of survey enables to gather data about firms' activity, attitude to implementation of new technologies, their willingness to usage of new methods to reduce negative impact on the environment.

Questionnaire is a good way to obtain information from a large number of companies in the energy sector. The problems that facing by each company may be the same, but the solution to this problem may differ among the enterprises of the energy sector.

3.2.1 Results of empirical research analysis

The questionnaire submitted to companies in the energy sector is devoted to the attitude of companies towards ecology and technologies for its protection.

The questionnaire was sent to 170 companies operating in the energy sector, namely, plants for the production of heat and electricity, the oil industry, and the distribution of electric energy. The total number of organizations that took part in the questionnaire was about 10%.

As it can be seen from the Figure 5, the most companies which participated in the survey were mostly from such countries as Lithuania and Georgia (40 % and 30 %, respectively). When only 20 % of respondents were companies from Kazakhstan and 10 % - Iceland.

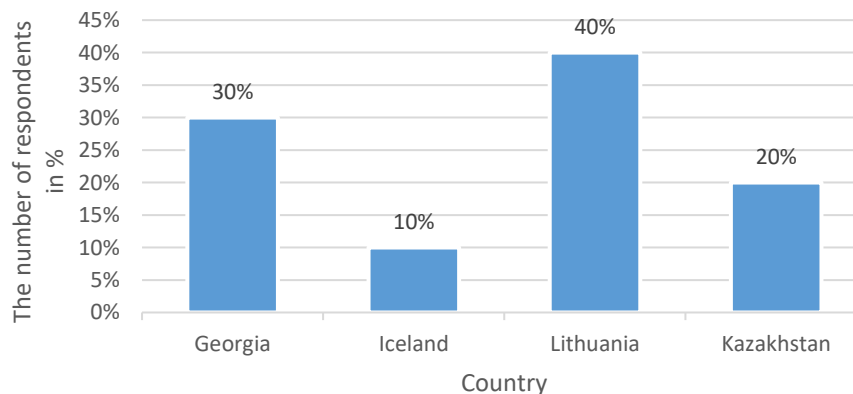

Figure 5. Location of researched companies

The figure below depicts that the largest part of respondents was engaged in the production of heat and electricity and consisted of 60 %. Meanwhile 40% are organizations related to oil production, high voltage Equipment Installation, Power Transmission and Dispatch, Doing Electrical Projects.

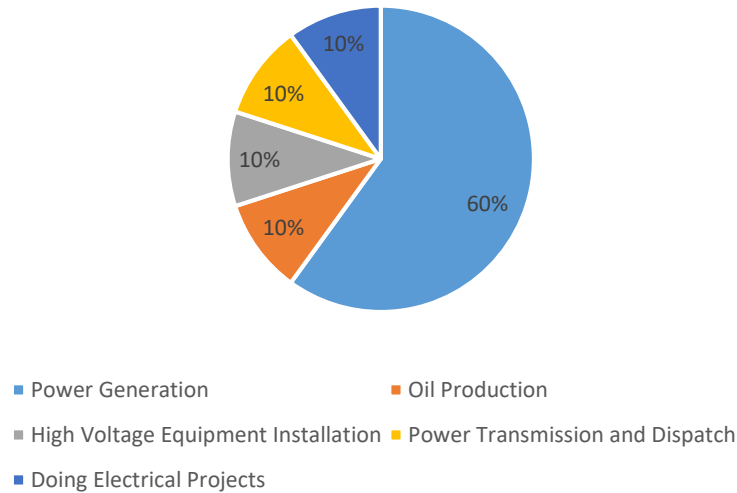

Figure 6. Researched companies' activity

The energy factor plays a key role in world politics along with military, political or economic factors. Large and medium-sized companies are needed to provide the country with an efficient and reliable energy supply (Table 1).

Table 1. Small and Medium-sized Enterprises SMEs (European Commission) [12]

Company category	Staff headcount	Turnover	or	Balance sheet total
Medium-sized	< 250	≤ € 50 m		≤ € 43 m
Small	< 50	≤ € 10 m		≤ € 10 m
Micro	< 10	≤ € 2 m		≤ € 2 m

The obtained results presented in the Figure 7 demonstrates that half of the respondents belong to large companies. Whereas the rest half of the respondents, namely small and medium enterprises make up 40% and 10%, respectively.

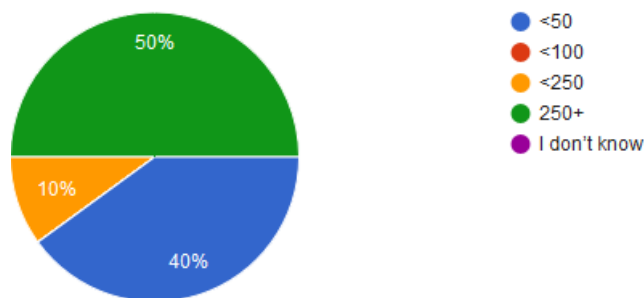

Figure 7. The number of employees in the organization

We should also not forget that environmental protection plays an important role in policy of countries. The environmental protection at the companies is characterized by a set of measures that are aimed at preventing the negative impact of human activities on the environment, which ensures favorable and safe conditions for human life.

Based on this statement, the Figure 8 shows that 50% of companies believe that environmental protection is an integral part of their policies. While, the other half claims that it is necessary to pay more attention to this issue.

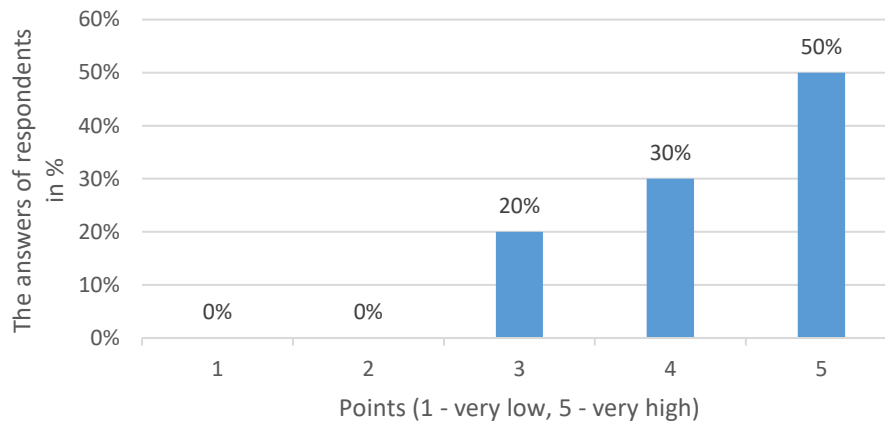

Figure 8. The role of environmental protection in the energy sector

As it was mentioned earlier, the problem encountered by each company may be identical, but the approach to solving this problem may vary among companies in the energy sector. The data from the graph below confirms that the most of the companies prefer physico-mechanical methods to solve environmental problems. With regarding to the other methods, namely chemical, biological and adsorption / absorption, they occupy 20% each.

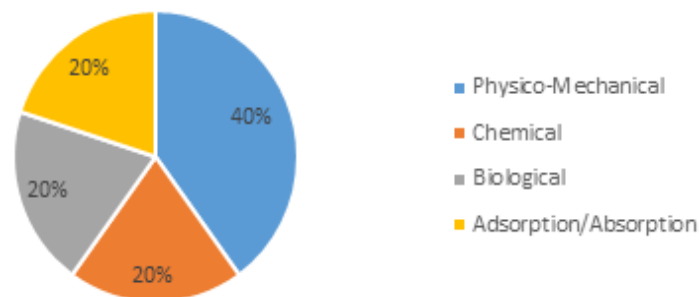

Figure 9. The methods for improvement of environment

According to the data presented in the Figure 10, the availability of such driving factors as price, efficiency and eco-friendliness play an important role for the successful implementation of cleaning technologies in the technological process.

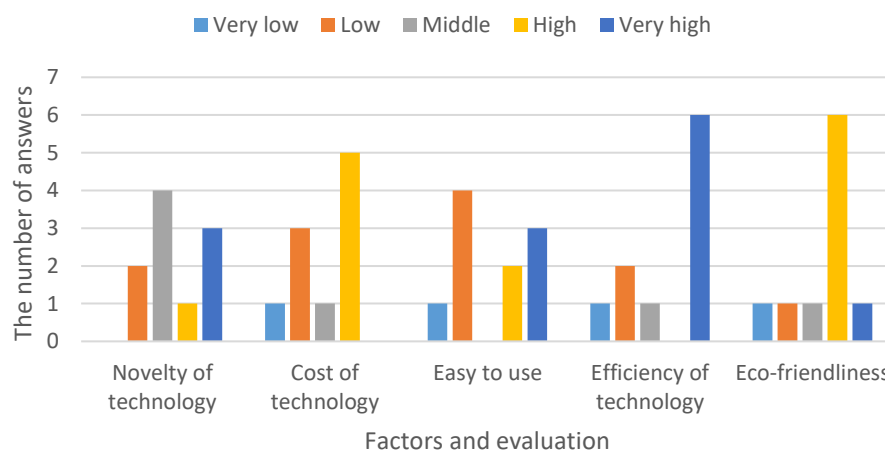

Figure 10. Assessment of factors for successful implementation of technology

Based on the abovementioned statement, eco-technologies have all the characteristics necessary to ensure efficient and environmentally friendly operation of the enterprise. Thus, the integration of new technologies will significantly improve the state of the environment. In turn, 50 % of companies are going to implement the eco-technologies in the near future to minimize damage to the environment and humans.

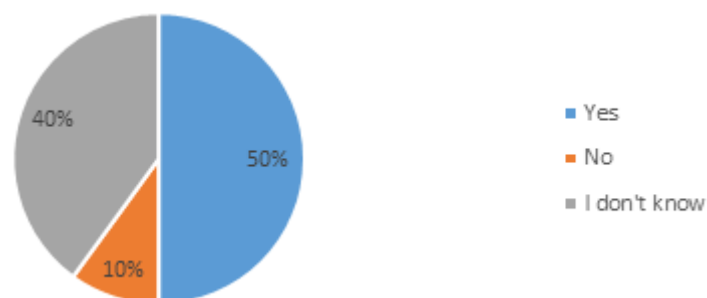

Figure 11. The intention of companies in implementation of eco-technologies

Among eco-technologies, zeolites can be considered as a method for reducing harmful emissions from enterprises in the energy sector. These minerals have proven themselves in the treatment of waters characterized by high hardness and high content of heavy metal ions; water and soil purification from radionuclides, cesium and strontium; water and soil purification from oil spills, petroleum products and dangerous chemicals; air purification from sulfur dioxide, nitrogen oxides and carbon oxides.

The unusual properties of zeolite attract the attention of companies that did not have experience with this aluminosilicate. This fact is confirmed by the data presented in the pie chart (Fig. 12). The graph shows that 60 % of respondents are interested in using relatively low cost minerals to reduce the emissions from company and increase its efficiency.

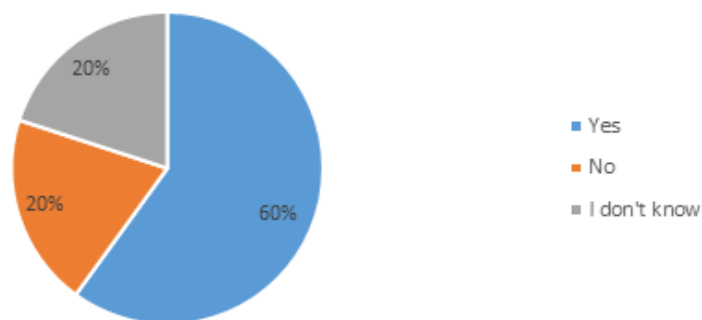

Figure 12. Interest in application of zeolites

4 Conclusion

Summing up all the information presented above, it is possible to say that innovation will play an important role in improving the environment. The introduction of innovative, clean, harmless technologies for our planet is the only right way of development, to which each country strives for. Based on empirical research, most graphs show that the energy sector is paying particular attention to pollution. To solve the problem with polluting emissions, companies of different sizes maintain the state of current equipment using various cleaning methods. But over time, the equipment wears out and new technologies come to replace them, namely eco-technologies.

Based on the research, eco-technologies can be as efficient as existing ones. Moreover, they are less expensive and have an environmental orientation. One such example is zeolite. Based on the opinions of respondents, no one has ever had experience with this mineral. However, many companies have expressed their interest in zeolites as a way to reduce harmful emissions and increase the company's efficiency with small investments.

This proves that it is wise to invest money in efficient and environmentally friendly technologies, because they can save energy, materials and raw materials. This will reduce production costs and take care of the environment.

References

1. Степанова Л. Природные цеолиты. Распространение, генезис, структура и свойства цеолитов, использование в сельском хозяйстве / Орловская областная публичная библиотека им. И.А.Бунина. 2005. Режим доступа к журн. URL : <http://www.buninlib.orel.ru/Eko/izdaniya/PDF/24.pdf> (дата обращения: 25.01.2019)
2. Bob Dudley, Electricity generation by fuel. BP Statistical Review of World Energy. 2018. N 67. p.47.
3. Алюмосиликаты/Энциклопедия Кругосвет. 2019. // Электрон. дан. Режим доступа URL : https://www.krugosvet.ru/enc/nauka_i_tehnika/himiya/ALYUMOSILIKATI.html (дата обращения 25.01.2019)
4. Пинигин В., Дорфман Ю. Проблемы использования цеолитов для снижения вредных выбросов при сжигании твердого топлива // Энергетика: Эффективность, Надежность, Безопасность, XVI Всерос. Научн. – тех. конф., Томск, Россия, С. 206-208
5. Сравнение ионообменных характеристик природных и синтетических цеолитов / Сыромотина Е.С., Мартемьянов Д.В., Казанцев С.О., Мартемьянов И.В. // Энергетика: Эффективность, Надежность, Безопасность, XXI Всерос. Научн. – тех. конф., Томск, Россия, в 2 т.: СКАН, 2015. Т.2. С. 287-290
6. Пинигин В.; Батухтин А.; Мирошников С., 2012. Энергетический анализ методов снижения вредных выбросов от котельных ТЭС. Энергетика: Эффективность, Надежность, Безопасность, XVIII Всерос. Научн. – тех. конф., Томск, Россия, С. 158-161.
7. Пинигин В. Повышение качества прогнозирования вредных выбросов от котельных установок ТЭС : автореф. дис. на соискание ученой степени канд. тех. наук. Чита, 2014. 23 с.
8. Оптимизация реагентных способов уменьшения вредных выбросов от котлов ТЭЦ. / Пинигин В., Батухтин А. // Промышленная Энергетика. 2012. №12. С. 46-49
9. Оптимизация режимов работы теплогенерирующего оборудования при использовании природных цеолитов для снижения вредных выбросов / Батухтин А., Пинигин В. // Вестник Забайкальского государственного университета. 2012. Т. 86. №7. С. 19-23.
10. РД 34.27.108. Руководящие указания по проектированию и эксплуатации установок дробевой очистки энергетических котлов : метод. рекомендации / сост. Ю. И. Кочулаев, В. М. Слышкин, Л. М. Люблинский, С. И. Гузенко, М. Н. Майданик. Москва 1980. 69 с.
11. Research methods / University of Newcastle Library Guides. 2019. // Электрон. дан. Режим доступа URL : <https://libguides.newcastle.edu.au/researchmethods> (дата обращения: 08.03.2020)
12. Small and Medium-sized Enterprises SMEs / European Commission. // Электрон. дан. Режим доступа URL : https://ec.europa.eu/growth/smes/business-friendly-environment/sme-definition_en (дата обращения: 08.03.2020)

УДК 62.01

АҒЗАДА АҚУЫЗДАРДЫҢ ҚОРЫТЫЛУЫ ЖӘНЕ АМИНҚЫШҚЫЛДАРЫНЫҢ СІҢУ ЕРЕКШЕЛІГІ

**Түлегенова Феруза Нурланқызы, Мұқанова Сая Жомартқызы, Мұхтаров Әбілхас
Қапизұлы**

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Биотехнология және микробиология»
кафедрасы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Аннотация: Қазіргі кезде адам ағзасында 100000 астам ақуыздар болатыны белгілі, олардың атқаратын биологиялық қызметтері алуан түрлі:

1. Катализаторлық, ферментативтік қызмет атқарады. Ферменттер химиялық құрамы жағынан – белоктар. Олар ағзадағы әртүрлі химиялық реакциялардың, процестердің жүру қарқынын реттейді.
2. Тасымалдаушы қызмет атқарады. Айталық қан құрамындағы гемоглобин деген белок оттегін өзіне байланыстырып, әртүрлі мүшелердегі ұлпалар мен жасушаларға тасымалдаса, екінші бір қандағы альбумин деген белок май қышқылдарын тасымалдайды.
3. Ағзаның қозғалуын қамтамасыз ететін белоктар, оларға бұлшық еттегі актин мен миозин белоктарын және жасуша мембранасындағы тасымалдаушы белоктарды т.б. жатқызуға болады
4. Қорғаныштық қызметі, ондай белоктар ағзаның иммундық қасиеттерін жүзеге асырады, қанның ұюы қан сары суының құрамындағы фибриноген белогінің фибринге айналуына байланысты. Бұл да белоктың қорғаныштық қасиетін көрсетеді.
5. Көптеген белоктар биологиялық активті заттар. Солардың ішінде гормондар, токсиндер т.б.
6. Белоктар құрылымдық қызмет атқарады. Олар кез келген жасуша мембранасының құрамында, цитоплазмасының негізі бола отырып, құрылымдық элементтерін түзеді. Жоғарғы сатыдағы жануарлардағы талшықты коллаген, ретикулин деген 17 белоктар жасушааралық матрикте болады, ал α - кератин ақуызы шаш, тырнақ, жүн, қауырсындардың негізін құрайды. Белоктар жасушадағы липидтермен байланыса отырып, жасушалардың, жасуша ішіндегі органеллалардың мембранасын құрайды.
7. Қор ретінде жиналатын белоктар: сүт құрамында - казеин, жұмыртқа белогі – альбумин, өсімдік дәніндегі көптеген әртүрлі қор белоктары т.б.
8. Ақуыздар рецепторлық қызмет те атқарады. Көптеген белоктар, әсіресе, гликопротеидтер, тандамалы түрде белгілі бір заттармен байланысады. Жүйке импульсін жасушаларға жеткізу қызметін атқарады.

Олардың қызметі жоғарыда көрсетілген функцияларымен шектеліп қоймайды. Мысалы реттеуші белоктарға ферменттер мен гормондардан басқа да ақуыздарды жатқызуға болады. Мысалы, ферменттердің белсенділігін реттейтін белоктар.

Кілттік сөздер: Белоктар, катализаторлық, ферментативтік, амин қышқылдары, пептидтер, денатурация, тағамдық ақуыздар.

Адам тамағының және жануарлардың азығының негізін ақуыздар құрайтыны белгілі. Жем-шөп құрамындағы белоктың сапасы мен мөлшері ауыл-шаруашылық жануарларының өнімін анықтайды. Көптеген өнеркәсіптердің технологиясы белоктардың қасиеттерін өзгертуге негізделген, атап айтқанда, теріні, табиғи жібектерді өңдеу. Нан пісіретін өндірістерде ұнның құрамындағы белоктың қасиеті мен сапасы өте маңызды рөл атқарады.

Азық белоктары биологиялық жағынан құнарлы және толық құнарлы емес болып екіге бөлінеді. Олардың биологиялық бағалылығы амин қышқылдарының құрамына байланысты. Ал амин қышқылдары биологиялық бағалылығы жағынан алмастырылатын және алмастырылмайтын болып бөлінеді. (1-кесте)

Алмастырылатын амин қышқылдарына мыналар жатады: аланин, аспарагин және глутамин қышқылдары, серин. Олар жануарлар ағзасында түзіле алады. Құрамына алмастырылатын амин қышқылдары кіретін белоктардың биологиялық бағалылығы біршама төмендеу болады.

Жартылай алмастырылатын амин қышқылдарына жататындар: аргинин, глицин, тирозин, цистидин және цистеин. Пролин және оксипролин имин қышқылдары мал ағзасында синтезделуге қабілетті.

1-кесте. Алмастырылатын және алмастырылмайтын амин қышқылдары

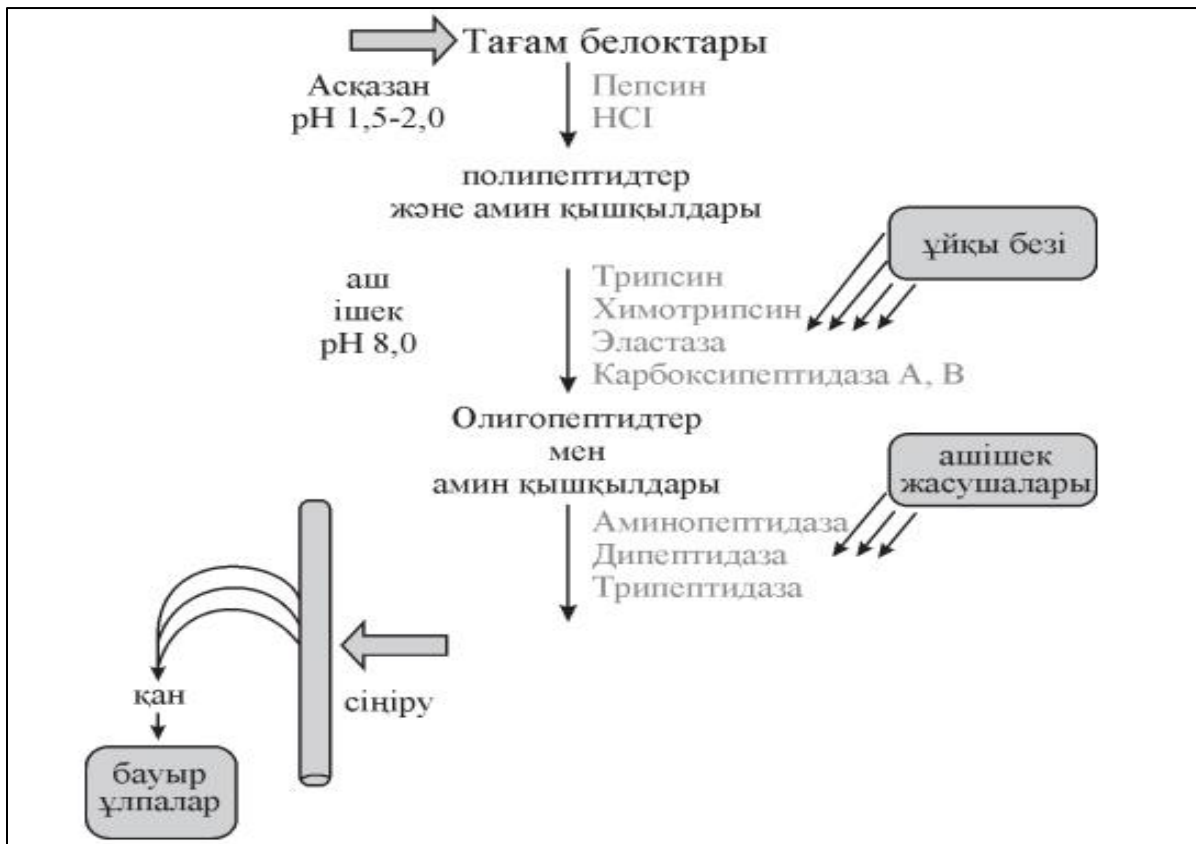
Алмастырыла- тын	Алмастырыл- майтын	Алмастырыла- тын	Алмастырыл- майтын
Аланин	Аргинин	Глутамин қышқылы	Лизин
Аспарагин	Валин	Пролин	Метионин
Аспарагин қышқылы	Гистидин	Серин	Треонин
Глицин	Изолейцин	Тирозин	Триптофан
Глутамин	Лейцин	Цистеин	Фенилаланил

Белоктің қоры микробиологиялық және химиялық синтез жолымен өндіру арқылы молайтылады. Микробиологиялық әдіспен алынған белоктің биологиялық құндылығы өсімдік тектес белоктан әлдеқайда жоғары, оның құрамында барлық керекті заттар бар [1].

Асқазан сөлінің ең негізгі ферменті - пепсин, ал оның катализаторлық қасиетін туғызушы тұз қышқылы болып келеді. Тұз қышқылы пепсиннің барынша активті болуына керекті сутек иондарының концентрациясын (рН~1,5-2,0) жасайды және пепсиногенді пепсинге ауысуына жағдай туғызады. Асқазан рН~1,5-2,0 болуының маңызы зор, себебі ол:

1. тамақпен түскен ақуызды денатурациялайды;
2. ағзаға тамақпен енген микроағзаларды өлтіреді;

3. пепсиногеннің активті түрі пепсинге айналуының инициаторы H^+ иондары көзі. Пепсиноген тізбегінен 42 амин қышқылы үзілгеннен кейін ол активті пепсинге айналады. Пепсин (1-сурет) эндонуклеаза тобына жатады.

1-сурет Тағам белоктарының ағзаға сіңу үрдісі

Белоктар мен жоғары молекулалы пептидтердің ыдырауын пепсиннен кейін үш эндопептидазалар жалғастырады, бұл ұйқы безінің сөлінде болатын трипсин (активті емес түрі – трипсиноген), химотрипсин (проферменті химотрипсиноген) және эластаза (проэластаза) ферменттері.

Трипсиногеннің трипсинге айналуы энтеропептидаза ферментінің әсерінен трипсиногеннің N – соңынан 6 амин қалдығы үзілгеннен кейін болады. Трипсин лизин мен аргинин түзген пептидтік байланыстарды ғана үзеді.

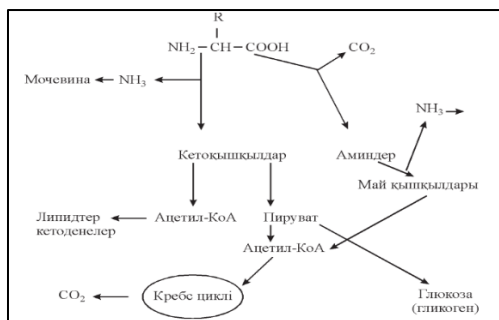
Химотрипсиннің α , β , γ деген түрлері бар, олардың проферменттері: химотрипсиноген А және химотрипсиноген В. Трипсинге қарағанда химотрипсиннің субстраттық әсері кең, ол пептидтермен қатар эфирлерді, амидтерді т.б. катализдейді.

Ұйқы безінің сөлінде кездесетін тағы бір фермент - эластаза, аты эластин деген субстраттан алынған. Эластаза құрамында глицин мен аланин амин қышқылдары көп мөлшерде кездеседі, әсер ету спектрі кең, трипсин мен химотрипсиннен ыдырамай қалған субстраттарды гидролиздейді.

Табиғи белоктардың гидролизін катализдейтін басқа да ферменттер бар: экзопептидазалар (аминопептидаза, карбоксипептидаза). Пептидтер гидролизі, олардың амин қышқылдарына дейін ыдырауы аш ішекте аяқталады [2].

Адам ағзасында амин қышқылдарының негізгі көзі – белок. Ас қорыту жолдарында белоктар, ферменттер қатысуымен жүретін гидролиз нәтижесінде амин қышқылдарын түзеді.

Қанға түскен амин қышқылдары ағзаның басқа мүшелеріне, ұлпаларға таратылып, негізгі бөлігі белоктардың биосинтезі үшін қолданылады. Қалған бөлігі – тотығып, дезаминдену, трансаминделу, декарбоксилдену сияқты көптеген өзгерістерге ұшырайды (2-сурет).

2-сурет Ағзадағы амин қышқылдарының катаболизмі

Амин қышқылдарының дезаминденуі кезінде олардан амин тобы - NH_2 үзіліп, аммиакқа NH_3 айналады. Аммиактан басқа дезаминдену реакциялар нәтижесінде окси-, кето- және май қышқылдары түзілуі мүмкін. Бұл өнімдер кейін көмірсулар, липидтер басқа қосылыстар синтезіне жұмсалуды ықтимал.

Аминдер улы заттар, жануарлар ағзасында аминоксидаза ферменттері аминдерді тотықтырып, альдегидке, одан әрі карбон қышқылдарына айналдырады. Әрі қарай карбон қышқылдары β – тотығады, ал сутегінің асқын тотығын каталаза ыдыратады [3].

Қорытынды. Тағамдық ақуыздар – амин қышқылдарының қайнар көзі болып табылады. Ересек адамның ағзасында тәулігіне шамамен 100 г. белок ыдырайды және қайтадан синтезделеді. Ұлпалық ақуыздардың метаболизмі кезінде түзілген аминқышқылдардың 25 % катаболитикалық процестерге қатысып, соңғы метаболиттерге дейін ыдырайды және энергияның көзі ретінде пайдаланылады. Аминқышқылдардың бір бөлігі белгілі бір биологиялық қызмет атқаратын, табиғаты амин қышқылды емес қосылыстардың синтезі үшін де пайдаланылады. Яғни, ағзаның ұлпалық ақуыздарды жаңартуға қажетті аминқышқылдарын тұтынуын қамтамасыз ету үшін адам ағзасына тәулік бойы тағаммен бірге қажетті мөлшерде белоктар түсіп отыруы қажет.

Ересек адам үшін оның қажеттілігі шамамен 100 г. Калория жағынан жеткілікті тағамдық рационда ағзаның қалыпты азоттық балансын (аминқышқылдық және белоктық алмасудың жағдайы) ұстап тұру үшін белоктың қажетті мөлшері 30-50 граммды құрайды. Ересек адамда қалыпты белоктық тамақтану кезінде азоттық тепе-теңдік байқалады, яғни белокты алмасудың соңғы метаболиттарындағы және зәр арқылы шығарылатын азоттың мөлшері тағаммен келіп түсетін белок пен аминқышқылдарындағы азоттың мөлшеріне тең. Ағзаның өсу кезеңінде, сонымен қатар ұзақ науқастан кейін тәуір бола бастағанда оң азотты баланс орын алады, яғни тағаммен түсетін азоттың мөлшері шығарылатын азоттан көп болады. Ашығу, ауыр науқастану және ағзаның қартаюуы кезінде теріс азоттық баланс орын алады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Т.С. Сейтеметов, Биологиялық химия, Алматы-2011 ж.
2. С.Сейтов, Биологиялық химия, 2012ж.
3. С.О. Тапбергенов, Медициналық биохимия, Алматы-2011ж.

УДК 616.314.16308

КЛИНИЧЕСКОЕ ОБОСНОВАНИЕ ПРЕДЛАГАЕМЫХ СОВРЕМЕННЫХ МЕТОДИК ОБРАБОТКИ И ОБТУРАЦИИ СИСТЕМЫ КОРНЕВЫХ КАНАЛОВ

Исаков Сергей Валерьевич, Исакова Татьяна Ивановна

Кафедра терапевтической стоматологии, Государственная Образовательная Организация Высшего Профессионального Образования Донецкий национальный медицинский университет имени М.Горького, г.Донецк, Донецкая Народная Республика

Абстракт. Для улучшения результатов лечения деструктивных форм периодонтитов у 82 больных (108 зубов) применена новая методика механической обработки системы корневых каналов с дальнейшей апексификацией Pro Root МТА и obturацией горячей гуттаперчей Bee-Fill (техника Downpack).

Ключевые слова: деструктивный периодонтит, эндодонтическое лечение, система корневых каналов, obturация, латеральная конденсация.

Для эффективного лечения верхушечного периодонтита важным моментов являются знания анатомо-топографических особенностей системы корневого канала. Однако наши личные наблюдения (в т.ч. исследования СЭМ) показали, что на данный момент нет 100% возможности изначально определить состояние апикальной констрикции а также, разные варианты ее строения (расхождения дельт). Гистологические методы исследования свидетельствуют, что при традиционной методике обработки СКК некоторые участки остаются нетронутыми в процессе химической и медикаментозной обработки, либо слишком агрессивная механическая обработка СКК ведет к разрушению апикальной констрикции [1,2].

Важнейшей задачей эндодонтического лечения деструктивных форм периодонтитов, является снижение концентрации бактерий и их токсинов в системе корневых каналов, прекращение их пенетрации в периапикальные ткани и создание оптимальных условий для скорейшей регенерации кости.

На наш взгляд, несомненный интерес представляет механическая обработка каналов по предложенной нами методике комбинирования с применением ручных и машинных (размер, конусность, система) инструментов, а также создание максимально возможной конусности, obturацией апикальной части Pro Root МТА [3,4] с последующей пломбировкой канала горячей гуттаперчей Bee-Fill [5].

Целью исследования является повышение эффективности лечения деструктивных форм периодонтитов.

Нами обследовано 82 пациента (108 зубов) в возрасте от 18 до 50 лет, 49 женщин и 33 мужчины с хроническими формами периодонтитов с разным клиническим течением. Из них: 59 практически здоровы и 23 с соматическими заболеваниями. Больные с патологией пародонта не входили в число обследованных. Лечение подвергались однокорневые зубы верхней и нижней челюстей, с размером деструкции в области верхушки не более 3мм. При установлении диагноза всем пациентам проводилось обследование по единой схеме, включающей клинико–рентенологические методы диагностики и КТ.

При анализе дополнительных методов исследования, мы оценивали наличие и выраженность деструктивных изменений в области верхушек исследуемых зубов, их размеры и форму.

Для оценки результатов эффективности лечения выделили две группы зубов: контрольную и основную.

Во всех группах для удаления органической составляющей системы корневых каналов использовался 3% гипохлорит натрия, для воздействия на неорганику - 17 % ЭДТА, для дезинфекции использовался хлоргексидин.

В контрольной группе – 42 больных (56 зубов) использовали традиционную технику механической обработки ручными файлами, в качестве силера использовали эндофилл, obturation системы корневых каналов методом латеральной конденсации. В основной группе – 40 больных (52 зуба) нами применялась комбинированная техника препаровки системы корневых каналов с приданием максимально возможной конусности, апексификация апикальной части Pro Root МТА и последующей obturation горячей гуттаперчей Bee-Fill. Апикальное препарирование проводилось пределах 1мм от апикальной констрикции только ручным инструментом, под хорошим тактильным контролем. Это позволяет минимизировать дополнительные травмы периодонта, качественнее сформировать апикальный уступ уже роторными файлами. Придание наиболее возможной конусности, позволяет максимально очистить систему корневого канала и создать наилучшие условия для качественного запечатывания верхушечного отверстия методом латеральной конденсации с Pro Root МТА и последующей obturation горячей гуттаперчей Bee-Fill (техникой Downpack).

Сравнения клинической результативности лечебных комплексов, примененных в I, II группах зубов с деструктивными формами периодонтитов, показало существенное различие в частоте обострений воспалительно-деструктивного процесса в периодонте, возникающих после традиционного лечения и на фоне предложенного нами метода.

Так при традиционном методе лечения хронических форм периодонтитов осложнения отмечались в 12 случаях из 42 больных или в 17 зубах из 56, при этом в виде воспалительной реакции осложнения продолжались более 7 дней, купировались антибиотиками, иногда заканчивались хирургическим вмешательством (разрез по переходной складке).

При применении предлагаемого нами метода, осложнение наблюдалось в 3 случаях из 40 больных или в 3 зубах из 52, но обострение проходило 1-2 дня после назначения противовоспалительной терапии. Оценка структурно-функционального состояния тканей периодонта и верхушечного периодонтита в области пораженных зубов осуществлялась по показателям КТ через 12 месяцев. Динамика изменения очага деструкции при эндодонтическом лечении является показателем эффективности лечения.

Таким образом, в контрольной группе размер очага поражения увеличивался в 6 зубах, уменьшение в 16 зубах, остался в том же размере в 35 зубах. В основной группе: очаг деструкции остался в том же размере в 16 зубах, уменьшился в 36 зубах, увеличение не наблюдалось ни в одном случае. Эти наблюдения являются доказательством целесообразности применения предложенной нами методики механической обработки корневых каналов с последующей апексификации Pro Root МТА и obturation горячей гуттаперчей Bee-Fill.

Таким образом, применение современных эндодонтических манипуляций при лечении деструктивных форм периодонтитов эффективнее по сравнению с общепринятыми методами, так как сохраняются все функции зуба и сведены к минимуму осложнения в периодонтите.

Список литературы

1. Ковалев Е., Шундрин М.А., Марченко И.Я. «Периодонтит». – Полтава, 2004. – 183с.
2. Курманалина М.А., Ураз Р.М., Скагерс А.А. Консервативные методы лечения деструктивных форм периодонтита // Медицинский журнал Западного Казахстана – 2017. – №2(54). – С. 18-23.
3. В.Ф. Михальченко, И.Ф. Алеханова., и др. Новые методы в эксперименте и клинике // Волгоградский научно-медицинский журнал – 2009. Вып.3. – С. 57-59.
4. Филиппова Е.А., А.А. Лукьяненко «Результаты применения «PROROOT МТА» в терапевтической и хирургической практике» - Е.А. Филиппова, А. А. Лукьяненко // Вестник Российского университета дружбы народов - 2009. - № 4. - С. 398-399.

5. Николаева Е.А., Гинали Н.В., и др. Лабораторное исследование качества заполнения корневых каналов зубов при применении различных методик obturation // Вестник Смоленской государственной медицинской академии – Смоленск – 2016. Вып. 3. Т. 15. - С. 86-92.

В₂ (РИБОФЛАВИН), В₁₂ (ЦИАНОКОБАЛАМИН) ДӘРУМЕНДЕРІН ӨНДІРІСТЕ АЛУ ЖОЛДАРЫ

Түлегенова Феруза Нурланқызы, Мұқанова Сая Жомартқызы, Мұхтаров Әбілхас Қапизұлы

Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің «Биотехнология және микробиология» кафедрасы, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Табиғатта дәруменнің негізгі көзі өсімдіктер мен микроорганизмдер болып табылады. Қазіргі кезде микробиологиялық жолмен дәрумен В₂-ні, А және В₁-ді, дәрумен түзуші алғы заттары – эргостерин және биотинді тауықтар мен торайлар үшін өндіреді.

Витамин В₂ клетканың тыныс алуына, ақуыздар және липидтер синтезіне, жүйке жүйесі жағдайын, бауыр қызметін реттеуге қатысатын ферменттер құрамына кіреді. Оның жетіспеушілігінде организмнің өсуі бәсеңдеп, ақуыздар алмасуы бұзылады. Витамин флавиномононуклеотид (ФМН) және флавинадениндуклеотид (ФАД) тотығу-тотықсыздану ферменттерінің активті топтары құрамына кіреді [1].

Рибофлавинді жоғарғы қатардағы өсімдіктер, ашытқылар, мицеллалы саңырауқұлақтар мен бактериялар тузеді. Сәбіздің 1 тоннасынан 1 г витамин В₂ алынады, бауырдың 1 тоннасынан - 6 г, ал *Ermothecium ashbyii* немесе *Ashbya gossipii* өндірістік штамдарын өсіргенде - қоректік ортаның 1 тоннасынан витаминнің 25 кг жиналады. Сонымен қатар, өндіруші ретінде *B.subtilis* және *Asp.niger* мутантты штамдары пайдаланылады [2].

В₂ суда жақсы ериді, төменгі рН төзімді, бірақ нейтральды және сілтілі орталарда және ультракулгін сәулесі әсеріне тұрақты емес.

В₂ витаминінің алуының технологиялық процесі аэробты ферментация, термолиз және концентрлеу, кептіру мен грануллаға айналдыруынан тұрады.

Ферментациясы стерилді жағдайда, тұрақты аэрация жасауымен 28-30°C температурада 60-100 м² көлемді ферментерлерде жүреді. Субстрат ретінде сояның, балықтың және жүгер ұны, меласса, сүттің сарысуы, казеин, техникалық май, кальций карбонаты, бірауыспалы фосфат калийі. Өсіру стимуляторы ретінде биотин, тиамин, инозит қосады.

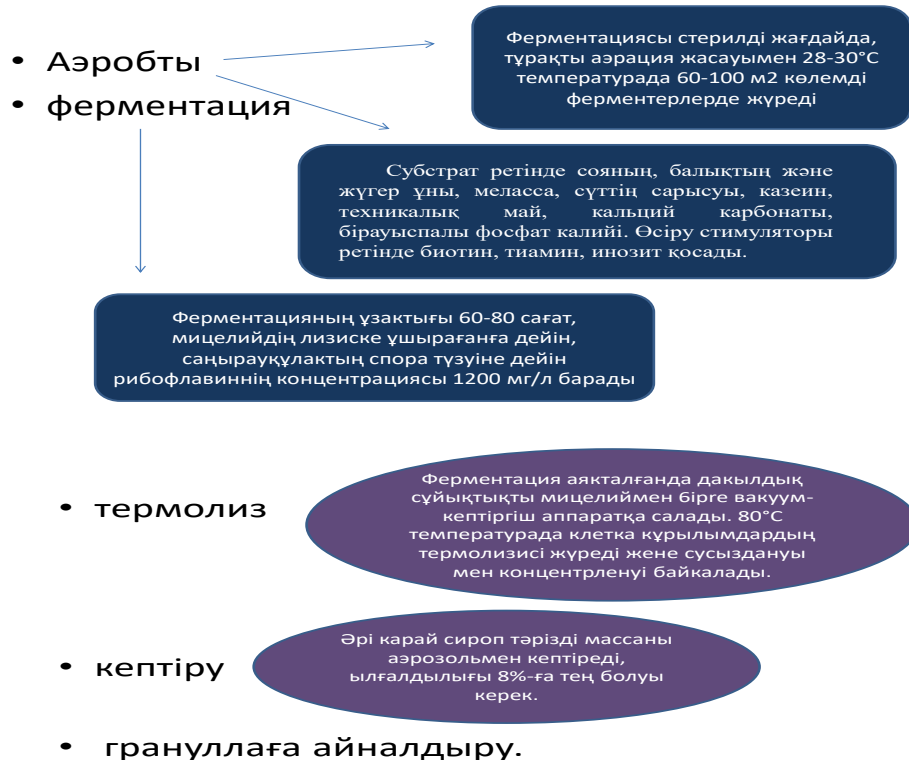
Ферментацияның ұзақтығы 60-80 сағат, мицелийдің лизиске ұшырағанға дейін, саңырауқұлақтың спора түзуіне дейін рибофлавиннің концентрациясы 1200 мг/л барады [3].

Ферментация аяқталғанда дақылдық сұйықтықты мицелиймен бірге вакуум-кептіргіш аппаратқа салады. 80°C температурада клетка құрылымдардың термолизісі жүреді және сусыздануы мен концентрленуі байқалады. Әрі қарай сироп тәрізді массаны аэрозольмен кептіреді, ылғалдылығы 8%-ға тең болуы керек. Кептірілген массадан гранулалар дайындалады, оларды толықтырады (1 г концентратқа 15 мг В₂ келеді) жемдік қоспа ретінде қолданады. Медицинада қолданатын витамин В₂ әрі қарай тазартылады және кристалданады.

Кеңес Одағы кезінде *Ermothecium ashbyii* саңырауқұлағының көмегімен азықтық концентрат рибофлавинді алады. Бұл культураның кемшілігі тұрақсыздығы қатты ортада бөлме температурасында төменгі температурада сақтағанда және саңырауқұлақты лиофилизациялау процесінде рибофлавиннің жоғарғы синтезделу қабілетін оңай жоғалтады.

Ermothecium ashbyii штамын сақтау үшін ұзақ уақыт (8-10 ай) қайта – қайта қатты қоректік ортада егуді ұсынады және колоннаның қызыл сары түске боялғанын бөліп алады (1-сурет). Анық боялған колонна жоғарғы рибофлавиннің жасанды қабілетімен коррелирленеді.

В2 витаминінің алуының технологиялық процесі :

1-сурет. Технологиялық нұсқасы

Саңырауқұлақ инокулятын дайындау үшін тізбектелген сызба – нұсқамен қайта егіледі: қисық пробиркада агарланған ортаға егеді – сұйық ортаға – колбаға– инокуляторға егуді орындайды. Пробиркадағы ортаның құрамы соя ұны, қант қызылшасы, агар, 6,8 рН немесе ашытқы экстракті, пептон, глюкоза, агар, 6,8 рН (2 -нұсқа) [3].

Өсіру ұзақтығы 5-7 тәулік колбаға және арналған ортаның құрамы: соя ұны, қант қызылшасы (1-вариант) немесе пептон, қант қызылшасы, жүгері экстракті, K_2HPO_4 , $MgSO_4$, күнбағыс майы (2 - нұсқа) өсіру ұзақтығы 48 сағат.

Инокуляторға беретін ортаның құрамы: жүгері экстракті, қант қызылшасы, K_2HPO_4 , техникалық май. РФ препаратын алудың технологиялық сызба нұсқасы (2- сурет). 8-инокуляторда культураны өсіру ұзақтығы 21-26 сағатты құрайды, содан соң 7 ферментерге құрамы: жүгері ұны, соя ұны, жүгері экстракті, қант қызылшасы, K_2HPO_4 , $CaCO_3$, $NaCl_2$ және техникалық майды құрайтын қоректік ортаны жібереді. Ортаны 6 араластырғышта 120-122°C температурада 1 сағат залалсыздайды.

Ферментерде культивирлеу процесі жасуша лизис болғанша жүргізіледі және спора түзілгенше (микроскоппен анықталады) жүргізіледі. Культивирлеу температурасы 28-30°C. Ферментердегі ауаның қысымы $(1-2) \cdot 10^4$ Па, минутына 1л культуральды сұйықтыққа ауаның шығыны 1,5-2,0 л, рибофлавиннің шығымы 1200 мкг/мл.

Культуральды сұйықтықтан Рибофлавин азықтық препаратын алу, құрамы 30-40% құрғақ зат болғанша 10 вакууммен булаумен алынады. Шырынды 11 шашыратқыш кептіргіште кептіреді, құрғақ қабықшаны 12 ұнтақтағышта ұнтақ майда болғанша майдалайды, содан соң буып түюге жібереді [4].

Адам баласына В₂ витаминінің қажеттілігі 2-2,5 мг/тәулік құрайды. В₂ витамині тамақпен бірге түседі (рибофлавин сүтте, бауырда жұмыртқаның сарысында, ашытқыда көп болады) және ішек микрофлорасының тіршілік етуінің нәтижесінде болады. Медицинада В₂ витаминінің витамин препараттары ретінде қолданады. Бауыр ауырғанда емдікке қолданады [5].

В₁₂ витаминінің жануарлар да, өсімдіктер де синтездей алмайды. Бұл – микроорганизмдер: бактериялар, актиномицеттер және көкжасыл балдырлар синтездейтін бірден-бір витамин. Жануарлардың тіндерінде бауыр мен бүйрек В₁₂ витаминіне бай.

Витамин В₁₂ көмірсулар және липидтер алмасуын реттеуге, аминқышқылдар, пурин және пиримидин негіздер синтезіне қатысады; эритроциттер жетілуіне, жілік майында гемоглобиннің бастапқы затын тузуге В₁₂ витаминінің маңызы зор. Витамин В₁₂ –нің табиғи көзі тек микробалдырлар болып келеді, оның синтезі өте күрделі метаболизм жолымен өтеді (1 кесте).

Кесте1. В₁₂ витаминінің алудың микробиологиялық үрдістерінің сипаттамасы

Микроорганизм	Ортаның негізгі компоненттері	В12 витаминінің шығымы, мг/л	Ескерту
1	2	3	4
<i>Bacillus megaterium</i>	кызылша мелассасы, аммоний фосфаты, кобальт тұздары, бейорганикалық тұздар	0,45	аэробтық процесс ұзақтығы 18 сағ.
<i>Propionibacterium freudenreichii</i>	Жүгері тұндырмасы, Глюкозаның кобальттық туындысы, рН 7,0 (NH ₄ OH қосу арқылы)	19	Аэробтық (3 тәулік) және анаэробтық (3 тәу.) кезеңдер
<i>Propionibacterium freudenreichii</i>	Жүгері тұндырмасы, Глюкозаның кобальттық туындысы, рН 7,0 (NH ₄ OH қосу арқылы)	8	үздіксіз екі кезеңді үрдіс 33 сағ. Бойы
<i>Propionibacterium shermanii</i>	Жүгері тұндырмасы, глюкозаның кобальттық туындысы, рН 7,0 (NH ₄ OH қосу арқылы)	23	периодтық үрдіс ұзақтығы 7 тәулік
<i>Streptomyces olivaceus</i>	глюкоза, соя ұны, спирттік өндірістің еритін калдықтары, бейорганикалық тұздар	3,3	6 тәулік бойы аэрация мен ферментация
<i>Streptomyces sp.</i>	соя ұны, глюкоза, кобальттік тұз	5,7	6 тәулік бойы аэрация мен ферментация

Биопродуцент ретінде бірклеткалы микроорганизмдерді, актиномицеттерді, метантүзуші, фотосинтездеуші бактерияларды алады, оның ішінде пропионқышқылды бактериялардың 10 түрі бола алады (*Propionibacterium shermanii*, *P. freudenreichii* және басқалары), *Pseudomonas denitrificans*, *Micromonospora purpurea*, *Nocardia rugosa*, *Eubacterium limosum*, *Propionibacterium arii* селекцияланған штаммы клеткадан витамин В₁₂ шығара алады, ал жоғарыда аталған өндірушілер витаминді клетка ішіне сақтайды

Периодтық тереңдік ферментация тәсілімен өндіруші *P.shermanii* анаэробты жағдайда жугері экстракты, глюкоза, кобальт тұздары мен аммоний сульфаты бар субстратта 3 тәулік бойы дақылдандырады. Инкубациясы аяқталғанда дақылы бар коректік ортаға 5, 6-диметилбензимидазол (5,6-ДМБ) қосады. Витаминнің концентрациясы 250 мкг/г жеткенге дейін тағы 72 сағат бастапқы зат қатысуымен ферментация жалғаса бермек. Клеткада жиналып қалған В12 85°C температурада рН 4,5-5,0 сепарациялау және сумен экстракциялау жолымен бөліп алынады, экстрагенттен ақуыздарды тұнбалайды, ал сұйықтығын ионалмасу колонкалардан өткізеді.

Витамин В₁₂ өндірісінде қоректік концентрат ретінде метандық ашытуды атқаратын термофильді микроорганизмдер консорциумын қолданады. Олардың ішінде целлюлозаны ыдырататын, Көмірсуларды ашытатын, аммонифицирлейтін, сульфиты тотықсыздататын және метанды түзетін бактериялар бар.

Бірінші 10-12 тәулік бойы көмірсуларды ыдырататын және аммонифицирлейтін бактериялар өсіп кебейеді, олар органикалық қышқылдарды май қышқылдары мен аммиакты турлендіреді (рН 5,0-7,0). Ферментацияның екінші сатысында ортаны сілтілейді (рН-8,5), бірітіндеп метан тузуші бактериялар биомассасы көбейіп май қышқылдарды және аммиакты метан мен көміртегі диоксидіне дейін ыдыратады. Метан түзуші микроорганизмдер анаэробты жағдайда витамин В12 –нің негізгі өндірушісі болып келеді. Субстратты ортаны кобальт тұздары, төменгі майлы қышқылдар мен төменгі спирттер қосуымен оңтайлайды. Октын-октын дақылдың сұйықтықтың бөлігін вакуумда сусыздандырады, аэрозольмен кептіреді, толтырғыштармен араластырады, концентраттың ылғалдылығы 10-15% -ға тең [6].

Адамдардың ағзасы дәрумендерді (әсіресе С витамині мен В тобының витаминдерін) көбірек қажет етеді. Сол себептен көктемде витаминдері мол тағамдарды жиірек пайдаланған жөн. Барлық витаминдер организмге жүйелі әсер етіп, бірін – бірі толықтырады. Олар жеткілікті мөлшерде болмаған жағдайда, метаболизм бұзылып, денсаулықтың нашарлауына әкеп соқтырады.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Аубакиров Х. Ә. Биотехнология: Оқулық. Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 368 бет.
2. К-Х. Элмағамбетов, О.О. Байдуйсенова, К.М. Мухаметжанов. Микроорганизмдер биотехнологиясы. - Астана, 2008. - 196-204 б.
3. Сейтеметов Т.С., Төлеуов Б.М. Биологиялық химия. Қарағанды, 2007.
4. Сеитов З.С. Биохимия, Алматы, 2002.
5. Химия биологически активных соединений. Под ред. Преображенского А.Н., М., Химия, т- 1-2, 1976.
6. Воробьева, Л. И. Промышленная микробиология / Л. И. Воробьева. М.: Высш. шк., 1989.

МРНТИ 14.07.09, 34.01.45

БИОТЕХНОЛОГИЯ ПӘНІН ОҚЫТУДА STEM ИНТЕГРАЦИЯСЫН ПАЙДАЛАНУ

Рамазанова Алия Амангельдиевна

PhD докторант, Қазақ Ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан

Абстракт. Биотехнология пәнін оқыту үшін үлгілік әдіс – тәсілдердің терең мазмұнын талдап және қолданудың маңызы орасан зор. Осыған орай жеке тұлғаның ғылыми біліктілігі мен кәсіби құзыреттілігін дамыту үшін қазіргі STEM интеграцияланған бағдарламаларын қолдану өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Мақалада, биотехнология пәні бойынша арнайы модульдегі су өсімдіктері тақырыбын оқытуда STEM пәнаралық бағдарламаларын қолданудың ерекшеліктері мен практикалық зерттеу әдістерінің үлгілері келтірілген. Модельді тәжірибе ретінде интергацияланған тәжірибе ұсынылады: су өсімдіктерін арнайы коректік орталарда өсіру, асептикалық жағдайда *in vitro* –ға көшіру. Мұндағы, өсімдіктің өсуіне қажетті жағдайлар (температура, жарық, ылғалдылық), тіршілікке бейімділік деңгейі өсу көрсеткіштерімен анықталады. Кіріктірілген білім беру үрдісін пайдалана отырып, зерттеудің практикалық маңызын бірнеше ғылым саласының өзара интеграциясы негізінде студенттердің болашақ кәсібіне деген қызығушылығы және сенімділігін арттыру маңызды болып табылады.

Кілттік сөздер: Биотехнология, STEM интеграциясы, су өсімдіктері, технология, инженерия.

Қазіргі таңда жаратылыстану ғылымдарын табысты игеру үшін табиғаттағы құбылыстар мен процестерді сипаттау жеткіліксіз, сондықтан көптеген деректерді қолдану, заманауи технологияларды меңгеру және нақты өмір жағдайында өз қабілеттерін қалай қолдана алу керектігін білу қажет. Мұндай озық әдістемелік тәжірибелер, білім алушылардың теориялық білімді практикамен ұштастыра алуына көмектеседі және кәсіптік біліктілігін қалыптастырып бәсекеге қабілетті маман қазіргі заманғы ғылым мен техниканың жетістіктерін сауатты пайдалануға құзыретті бола алады [1].

Әлемнің көптеген елдерінде оқытуды жаңғырту, оның нақты өмір жағдайларына барынша жақындау идеясы интеграцияланған STEM пәнаралық бағдарламаларын қолдануда іске асырылады. STEM: S – science, T – technology, E – engineering, M – mathematics аббревиатурасын ашып көрсететін болсақ, ағылшын тілінен аударғанда жаратылыстану пәндері мен технологиялардың өзара әрекеттестігін, математика білімдерін пайдаланумен жаңа инженерлік шешімдер құруды білдіреді. STEM бағдарламасының тұжырымдамасы білім алушылардың теориялық ақпаратты алдын - ала талдаудан кейін өз жобасын - өнімді, оның сызбасын немесе моделін құруды көздейді [2].

Мұндай қызметте білім алушылар математика негіздерін, шығармашылық қабілеттерін, идеяларды ұсыну және тексеру іскерліктерін қолданбай, жасалатын өнімнің қасиеттері мен сапасына қойылатын талаптарға сәйкес жетілдіре алмайды. Құрылған өнімнің табыстылығын тексеруде қазіргі заманғы ақпараттық технологиялар мен бағдарламалау қажет. Ғылым бір орында тұрмайды, онымен бірге заманауи білім де өзгереді. Студент ақпаратты тыңдаған және есте сақтаған жағдайда, алған білімдерін қолданып ғана қоймай, сонымен қатар жаңа шешімдерді өз бетінше жасай білу, қолда бар мәліметтерді сыни тұрғыдан қайта ойлау және бұған дейін пайдаланылмаған ғылым мен техниканың жаңалықтарын аша білуі де маңызды. STEM технологиялары практикалық дағдыларды дамытуға, білім алушылардың шығармашылық идеяларды іске асыруға және одан әрі кәсіби қызметте жалғастыруға дайындығын қалыптастыруға бағытталған. Сабақта студенттер қарапайым және қол жетімді инженерлік шешімдерді талдай отырып, заманауи материалдар мен жабдықтарды пайдалану арқылы, өнімнің прототипін өз бетінше жасайды. Соңғы өнімді жасау үшін бұрыннан бар мәліметтерді, алған білімдерін пайдалана алады [3].

STEM интеграциясы әртүрлі деңгейлерде оқытылуы мүмкін:

1. Дисциплинарлық (пәндік) - ұғымдар мен дағдылар әр пән бойынша бөлек оқытылады;
2. Мульти – дисциплинарлық (мульти пән аралық) – жалпы тақырып аясында ұғымдар мен дағдылар әр түрлі пәндерде оқытылады;
3. Интердисциплинарлық (интерпән аралық) - тығыз байланысты ұғымдар мен дағдылар білімді тереңдету мақсатында екі немесе одан да көп пәндерде оқытылады;
4. Трансдисциплинарлық (транс пәндік) - екі немесе одан да көп пәннен алынған білім мен дағдылар нақты проблемалар мен жобаларға қолданылады, бұл оқыту тәжірибесін қалыптастыруға көмектеседі [4].

STEM-интеграцияланған оқыту заманауи білім беру үшін маңызды мәнге ие және жаһандық бәсекеге қабілеттілікті қамтамасыз етеді. Бұл контексте STEM «*integrated learning*» - бұл қазіргі заманғы талаптарға сәйкес адам ресурстарының сапасын дамыту үшін түрлі интеграциялық үлгілердің көмегімен жүзеге асырылатын білім берудегі жаһандық қозғалыс. Сондықтан, ол қазіргі білім берудегі тренд болып табылады. Интеграцияланған бағдарламаларды іске асыру үшін қосымша білім беруді, мәселен, құрастыру және робототехника, биотехнология немесе нанотехнология бойынша элективті пәндерді және әртүрлі бағыттағы үйірмелер мен факультатив сабақтарды да пайдалануға болады. Бірақ жалпы білім беру стандарттары шеңберінде STEM оқытуды іске асыру үшін жаратылыстану-ғылыми цикл пәндерін интеграциялау мүмкін. Себебі, екі және одан да көп пәндердің интеграцияланған сабақтарын өткізу мүмкіндігі бар, мысалы, химия, биология және физика тұрғысынан судың қасиеттерін зерттеу бойынша сабақта, осы пәндердің оқытушылары жоспарлаған және білім алушылардан молекуладағы химиялық байланыстарын, физикалық қасиеттері және өмір сүру кезіндегі судың рөлі туралы білімді меңгеруді талап ететін тапсырмаларды қамтиды. Графикалық редакторларды пайдалана отырып, адам қаңқасының құрылысын зерттеу бойынша биология және информатиканың интеграцияланған сабағының тағы бір мысалы, немесе жарық қасиеттерін және фотосинтез процессін зерттеу кезінде физика және биологияның интеграциясын мысалға келтіруге болады [5].

Биологиялық химия, өсімдіктер физиологиясы, биотехнология пәндері негізінде өсімдіктердің өсу процессін физиологиялық, биохимиялық көрсеткіштер арқылы (белок, көмірсу, макро және микроэлементтер) анықтау заманауи биотехнологиялық зерттеу әдістері арқылы жүргізіледі. Қазіргі кезде зерттелмеген өсімдіктер әлемі алуан түрлі. Жабайы өсетін өсімдіктердің биологиялық белсенді қосылыстарын анықтау арқылы құрамындағы заттарды, мұндағы фенолдар, флаванонидтар, терпендер, пептидті екіншілік метаболиттерді анықтап медицинаға қажетті препараттар көзі болып табылатын шикізаттарды алу маңызды болып табылады. Сондықтан кіріктірілген білім беру жүйесі арқылы білім берудің мазмұнын жаңартуға болады. Бұл арнайы мамандандандырылған пәндерді кіріктіру болып табылады.

XXI ғасырда білім беру индустрия ғасырының дамуы мен өсуіне ықпал ететін ғылымның, техниканың, инженерия мен математиканың (STEM) маңыздылығын атап көрсетеді. Ақпараттық технологиялар мен биотехнологиялар саласындағы жетістіктер қазіргі дәуірдің екі анықтаушы факторы. Бұл тұрғыда интеллект пен биотехнологияны меңгеру әлемдік өнеркәсіптік революция деп аталатын жаңа дәуірдің алдында тұрған жауапкершіліктің бірі болып табылады. Биотехнология ғылымының даму үрдісінің жетістіктері XXI ғасырда әртүрлі өнімдерде кеңінен қолданылды, осылайша, инновация және өнеркәсіптік революция міндеттерін шешу тұрғысынан сапалы кадрлық ресурстарды дайындау міндеттілігі артуда [6].

Бәсекеге қабілетті маман даярлау үшін әлемнің көптеген елдері ғылымды дамытуға және технологиялық білім беруге басымдық береді. Дамыған елдерде білім берудің сапасын жақсарту үшін атқарылатын шаралардың бірі оқу бағдарламалары жүйесіне STEM интеграциясын енгізу болып табылады. STEM интеграцияланған оқыту пән бойынша білімді дамытып, оқуға деген қызығушылықты ынталандыра алады, және білім алушының болашақ кәсібіне байланысты дағдылардың қалыптасуына көмектеседі. Осылайша, студенттерге

арналған STEM оқытуды енгізу, XXI ғасырдағы оқу бағдарламасының маңызды компоненті болмақ, жоғары білім беруде инновациялық оқытуды, мысалы биотехнология бойынша сабақ жүргізуді қамтамасыз ету үшін қажет [7].

Өсімдіктер биотехнологиясын оқыту кезінде STEM интеграциясын қолдана отырып медицина, химия, биология, математика, физика ғылымдарының элементтерін пайдалануға мүмкіндік береді.

Сурет 1. Өсімдіктер биотехнологиясы пәнінен студенттермен зертханалық сабақ «Макрофиттердің биотехнологиялық маңызын талдау».

Сурет 2. Су өсімдіктерін әр түрлі өндірісте пайдалану мүмкіндіктері.

Модельді тәжірибе ретінде және *in vitro* жағдайында су өсімдіктерін өсіру процестері, өсімдіктердің маңызын, құрамын, қолданылуын зерттеу кезеңдерінде бірнеше ғылым саласының өзара интеграциясын байқауға болады. Студенттер аталған процестер бойынша өзара топтасып, жұптасып жүргізген зерттеу нәтижелерін талдау кезінде инженерлік, технологиялық, математикалық және ғылыми құзыреттілігін дамыту мүмкіндіктері артады.

Сурет 3. Өсімдіктер биотехнологиясын оқытуда STEM интеграциясының қолдану үлгісі.

Студенттерге өсімдіктер биотехнологиясы элективті пәнін оқыту барысында, су өсімдіктерін зертханалық жағдайда өсіру арқылы оларды жан жақты зерттеу мәселелері берілді. №3 суретте көрсетілгендей студенттердің зерттеу жұмыстары ғылым, технология, математика, инженерия салаларының өзара байланыстыру нәтижесінде су өсімдіктерін өсіру технологиялары, құрамындағы биологиялық белсенді заттарды зерттеу, алынған нәтижелерге математикалық талдау жұмыстарын жүргізе отырып арнайы диаграмма жұмыстарын құру және зерттеу жұмысының нәтижелеріне сүйене отырып қандай өнімдер алуға болатыны туралы зерттеу нәтижелері ұсынылды.

Қорытынды. Әлемдік білім беру жүйесінің басты назары STEM бағыты бойынша білім беру саласындағы бастамаларға шоғырландыруына және еңбек ресурстарын дамыту есебінен неғұрлым күшті экономикалық өсіруге ұмтылуына байланысты, STEM элементтерін интеграциялау қажеттігі маңызды болып табылады. Сондықтан да, биотехнологиялық білім беруде STEM интеграциясын дамыту үшін зерттеу жұмыстарын жүргізуде студенттердің топтасып, жұптасып жұмыс жасау әдістерінің маңызы мен аудиториялық практикаға басты назар аудару қажет. Әрине, STEM оқытуды жүзеге асыру жолдары осы мүмкіндіктермен шектелмейді, олардың болашағы әлдеқайда кең және бүгінгі күні әрбір оқытушылардың педагогикалық шеберлігі және жеке қызығушылығымен, қоғамның инновациялық технологияларды кеңінен енгізуге қаншалықты дайын екендігіне байланысты.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Awad N., Barak M. Pre-service science teachers learn a science, technology, engineering and mathematics (stem)-oriented program: The case of sound, waves and communication systems //Eurasia Journal of Mathematics, Science and Technology Education. – 2018. – Т. 14. – №. 4. – С. 1431-1451.
2. Репин А. О. Актуальность STEM-образования в России как приоритетного направления государственной политики //Научная Идея. – 2017. – №. 1.
3. Lederman N. G., Lederman J. S. Research on teaching and learning of nature of science //Handbook of research on science education, volume II. – Routledge, 2014. – С. 614-634.

4. Leung A. Boundary crossing pedagogy in STEM education //International Journal of STEM Education. – 2020. – T. 7. – №. 1. – C. 1-11.
5. Riechert S. E., Post B. K. From skeletons to bridges & other STEM enrichment exercises for high school biology //The American Biology Teacher. – 2010. – T. 72. – №. 1. – C. 20-22.
6. Subekti H. et al. Comparison of Student Achievement in Agricultural Biotechnology-STEM Integrated Using Research Based Learning //Journal of Physics: Conference Series. – IOP Publishing, 2018. – T. 1108. – №. 1. – C. 012100.
7. Wells J. G. Efficacy of the Technological/Engineering Design Approach: Imposed Cognitive Demands within Design-Based Biotechnology Instruction //Journal of Technology Education. – 2016. – T. 27. – №. 2. – C. 4-20.

THE USE OF INTEGRATION IN STEM TEACHING DISCIPLINES OF BIOTECHNOLOGY

Ramazanova Aliya

PhD, doctoral student, Kazakh National Women's Teacher Training University, Almaty,
Kazakhstan

Abstract.Of great importance is the development and application of a deep content of standard methods and techniques for teaching biotechnology disciplines. In this regard, one of the urgent problems is the use of modern integrated STEM programs for the development of scientific competence and professional competence of the individual. The article presents the features of applying interdisciplinary STEM programs and examples of practical research methods in the study of aquatic plants in a special module on the subject of biotechnology. As a model experience, an integrated experience is offered: growing aquatic plants in special nutrient media, planting under aseptic conditions in *in vitro*. Where, the necessary conditions for plant growth (temperature, light, humidity), the level of viability is determined by growth indicators. Using an integrated educational process, the practical value of research is important for increasing students' confidence and interest in their future profession based on the interaction of several fields of science.

Keywords: Biotechnology, STEM integration, aquatic plants, technology, engineering.

УДК 666.31.27

КОМПОЗИТТЕРДІҢ ЖАРТЫЛАЙ ӨТКІЗГІШТІК ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Алипбаев Аманбол Наматжанұлы¹, Абилкасова Сандуғаш Орынбайқызы¹,
Беркинбаева Ақнұр Сабитқызы¹, Калимолдина Лайла Маутенқызы¹

¹Алматы технолиялық университеті, Алматы, Қазақстан

Абстракт. Берілген жұмыста электрөткізгіштік қасиеттері бойынша қатты материалдардың кластарының біріне жататын нитритқұрамды композиттік материалдардың электрөткізгіштігі қарастырылған. ӨЖС арқылы алынған өнімнің электро-физикалық қасиеттерін өлшеу зерттелген. Кедергіні өлшеу үшін вольтамперметр, ток күшін өлшеуге арналған мультиметр және тоқты жақсы өткізетін жұқа метал пластиктер, өткізгіш сымдар қолданылды.

Кілт сөздер. Өздігінен таралатын жоғары температуралық синтез (ӨЖС), нитрид құрамды композиттер, электрөткізгіштік, мультиметр, вольтамперметр.

Кіріспе

Химиялық технология саласында өздігінен таралатын жоғары температуралық синтез (ӨЖС) процесі кең қолданылады. Процестің мәнін келесі қарапайым мысалмен түсіндіруге болады. Металл, мысалы титан мен бейметалл, мысалы күйенің ұнтақтарының қоспасынан цилиндр үлгі престеліп дайындалады. Үлгінің бір шетінен жылу импульсы беріледі. Үлгінің беттік қабатында химиялық реакция басталып, синтез толқыны қалыптасады да, ол үлгі осінің бойымен тұрақты жылдамдықпен таралады [1,2].

$$\sum_{i=1}^m a_i X_i + \sum_{j=1}^n b_j Y_j = Z + Q$$

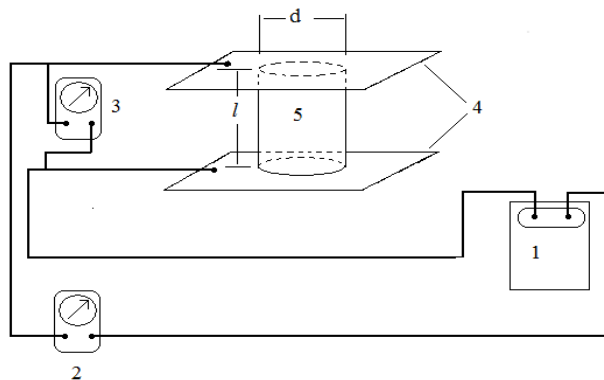
мұндағы X – металдар: Ti, Zr, Hf, V, Nb, Ta, Mo, W және т.б., Y – бейметалдар: B, C, N₂, Si, S, Se және т.б., Z – синтез өнімдері: боридтер, карбидтер, нитридтер, силицидтер, халькогенидтер, қатты ерітінділер, т.

X металдар ұнтақ түрінде, ал Y бейметалдар ұнтақтәрізді, сұйық немесе газтәрізді күйде қолданылады. Z өнімдер – қиын балқитын қосылыс және жану температурасында қатты күйде болады. Реагенттердің біреуі газтәрізді күйде болса да, элементтердің химиялық әрекеттесуі конденсацияланған фазада өтеді [3,4].

ӨЖС-әдісімен алынған композиттерді электр өткізгіштікке байланысты көзқарастардан, барлық қатты материалдарды электр өткізгіштік қасиетіне қарай өткізгіштер, жартылай өткізгіштер және диэлектриктер сынды бірқанша топтарға бөліп топтастыруға болатындығы белгілі [5,6]. Қатты материалдардың электрөткізгіштігі бойынша негізгі класстарының тиімді жағдайларда негізгі электрөткізгіштік мәнінің бағыттаушылық диапазондары төмендегідей: өткізгіштерге - 10^5 - 10^8 (Ом/м)⁻¹; жартылайөткізгіштерге - 10^6 - 10^9 (Ом/м)⁻¹; диэлектриктерге – 10^{-7} - 10^{-17} (Ом/м).

Тәжірибелік бөлім

Электрөткізгіштің ұзындығы материалды жоғарыда аталып өтілген класстардың біреуіне жатқызу үшін негізгі белгісі болып табылмайды.

1–Ток көзі; 2 – Амперметр; 3– Вольтметр; 4 – Жұқа метал пластинкалар;
5 –мақсатты өнім;

Сурет 1 - Үлгінің тоқ күші мен кернеуін өлшеу сызба нұсқасы

Композитті материалдар маңызды электрөткізгіштік қасиетке ие болғандығын ескеріп, зерттеу жұмысындағы жүйелердің негізінде ӨЖС арқылы алынған өнімнің электрофизикалық қасиеттерін өлшеу ерекше қызығушылық тудырады. Аталған электрөткізгіштік қасиет бойынша қатты материалдардың топтастырылған кластарының біріне нитритқұрамды композиттік материалдардың электрөткізгіштігін жатқызуға болады.

Нәтижелер және оны талқылау

Бұл әдісті 10^{-4} „ $5 \cdot 10^3$ Ом*см диапозонда монокристалдардың жоғары қарсылық әрекет жасау 1 „ $5 \cdot 10^5$ Ом диапозондағы эксперименттік жеке қарсы кедергілік әрекеттерін өлшеуде қолданылады. Кедергіні R өлшеу кезінде параметрлердің сандық көрсеткіштерін анықтауда, вольтамперметр, ток күшін өлшеуге арналған мультиметр, 5 вольттық қуат көзі, және тоқты жақсы өткізетін жұқа метал қабықшалар (пластикалар), сонымен қатар өткізгіш сымдар қолданылады.

Токтың синтез өнімдерінің бойынша біртегіс тарап бірқалыпты тегіс өтуін қамтамасыз ету үшін, кері әсерін тигізетін қосымша параметрлерді есептен шығарып тастау мақсатында дұрыс геометриялық пішінге тура келмейтін синтез өнімдерінің тоқ көзіне жанасатын екі табан бетінің тегістігі шығарылып, тазаланып, дұрыс геометриялық пішінге келтіріледі. Бұл ӨЖС өнімдері нитритқұрамды композитті материалдарының екі көлденең табан беттерінің жұқа металл пластинкамен жанасуын жақсартып толық жанасуды болдырады. Ал жұқа металл пластинканың ӨЖС өнімдерімен толық жанасуы болған кезде, 1-суретте көрсетілгендей тізбектен тоқ өткен уақытта өнімнің бойында біртегіс тоқ ағыны жүреді де мультиметр көрсеткен тоқ күші (I) мен мультиметрден оқылған үлгі өнімінің екі ұшындағы кернеудің (U) сандық шамасы барынша нақты болады да дәлдікке жуықтайды.

Келтірілген әдіске сай құрылған жүйе бойынша құрал саймандардың көмегімен, әртүрлі қысым астында ӨЖС арқылы түзілген соңғы өнімдердің өлшенген параметрлері естелікке алынады, осы әрбір өнімнің электр тоғын өткізген кездегі жинақталған тоқтың кернеуі (U) мен тоқ күші (I) мәндерінің сандық көрсеткіштері келесі сатыда өңделіп, мына формуламен нитритқұрамды композитті материалдардың жалпы кедергілері (R) анықталады:

$$R=U/I \quad (1)$$

мұндағы;

R – мақсатты өнімнен тоқ өткен кездегі жалпы кедергі, Ω ;

U – мақсатты өнімнен тоқ өткен кездегі екі ұшындағы кернеуі, V ;

I – мақсатты өнімнен тоқ өткен кездегі өлшенген тоқ күші, A ;

Құрастырылған жүйедегі вольтметрмен, мультиметрде тіркелген сандық шамалар бойынша R салмақты (жалпы) кедергіні анықтайтын формуламен есептелінген нәтиже өздігінен таралатын жоғары температуралы синтез негізінде түзілген өнімнің жалпы кедергісін береді. Бұл шама белгілі болғаннан кейін, осы жалпы кедергісі R анықталған өнімнің биіктігі l (м) мен радиусы r (м) өлшенеді және өлшеніп алынған радиусы r (м) арқылы осы зерттеліп отырған мақсатты өнімнің табан ауданы A (m^2) төмендегі формула бойынша есептеледі;

$$A = \pi r^2 \quad (2)$$

Есептеліп табылған өнімнің табан ауданы A , өлшеніп алынған мақсатты өнім биіктігі l , мәндерінен пайдалана отырып, электрөткізгіштікті сипаттайтын процес соңында түзілген ӨЖС өнімінің табиғатына байланысты болған меншікті кедергісі ρ ($\Omega \cdot m$) келесі формуламен шешіледі;

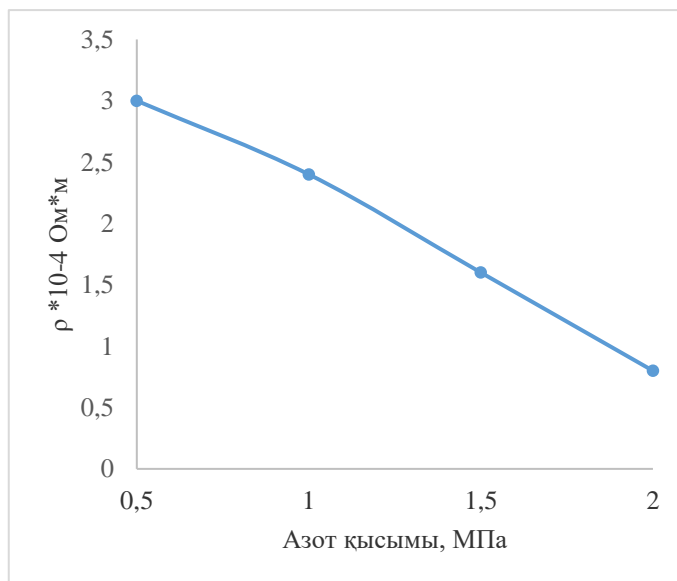
$$\rho = R \frac{A}{l} \quad (3)$$

мұндағы;

ρ – үлгінің меншікті кедергісі; A мақсатты өнімнің қима бетінің ауданы; l – мақсатты өнімнің биіктігі; R – мақсатты өнімнен тоқ өткен кездегі жалпы кедергі.

Жоғарыдағы сипатталған меншікті кедергіні анықтау әдістері негізінде, формулалармен есептелінген шамаларды бір-бірімен салстыра заңдылықтарды қарастыратын болсақ, V_2O_5 -Cr- N_2 жүйелері бойынша дайындалған үлгілердің жанғаннан кейінгі өнімдерінің анықталынған меншікті кедергілерінің жоғары қысымды құрылғыда (реакторда) процес өту кезіндегі қысымға және жүйе бойынша дайындалған үлгі құрамына тәуелділігі байқалады.

Мұнда қысыммен меншікті кедергі арасында график түрінде кескіндегенде біршама толық түсінуге болады, жоғары қысымы құрылғыда азот газының қысымы артқан сайын сол 0,5 - 1 - 1,5 - 2 МПа тең келетін түрліше қысым астында ӨЖС арқылы алынған өнімдердің анықталған меншікті кедергісі де кеміп отырған, Ал осы мақсатты өнімдердің меншікті кедергілерінің азаюынан электрөткізгіштік керісінше арта түседі.

Сурет 2- V_2O_5 - Cr- N_2 жүйесіндегі ӨЖС өнімдерінің электр өткізгіштік қасиеттің қысымға тәуелділігі

Оның себебін процес соңында алынған нитридқұрамды композитті материалдардың құрлымдық ерекшелігімен байланыстыруға болады, азотты ортада төмен қысымда үлгілер жанғанда, процес соңынан жану өнімінің көлемінде өсу байқалады, және төмен қысымда жанған үлгіден түзілген өнімдерде морт сыңғыштықта әкеледі, жоғары қысым қатысында жүргізілген жұмыс барысындағы үлгілерден түзілген өнімнің құрылымының тығыздық қасиетінде төмен қысымда жанған үлгілердің өнімінің тығыздық қасиетімен салыстырғанда өзгешіліктердің болатындығы байқалды, яғни өнім көлемі кішілеу болып, сырты тығыз біртегіс болып көрінеді, және ол қысым артқан сайын жақсы айқындалады, құрамдағы түзілген компоненттер бір - бірімен жақсы байланыса отырып, құрлымдық тығыздық барынша артады.

Қорытынды

Бұл ӨЖС өнімдерінің электр өткізгіштік қасиетін жақсартуға алып келді. Соның нәтижесінде меншікті кедергінің мәні азаяды және қысым мәнінің біртіндеп артуына байланысты меншікті кедергі біртіндеп төмен түседі. Осы құбылыстың салдары синтез өнімінің меншікті кедергісін арттырып, жартылай өткізгіштігін жоғарылатады.

Қолданылған әдебиеттердің тізімі

1. Сычев А.Е., Мержанов А.Г. Самораспространяющийся высокотемпературный синтез наноматериалов. *Успехи Химии*. Том 73, № 2 РАН 2004 Г. С 157-158.
2. Мержанов А.Г., Озерковская Н.И., Шкадинский К.Г. Тепловой взрыв как технологический прием высокотемпературного синтеза в неорганических системах. *Успехи химии*. 2003.-Т 72, №4-С 323-345.
3. Барзыкин В.В. Тепловой взрыв в технологии неорганических материалов. В кн: Самораспространяющийся высокотемпературный синтез: теория и практика. Под ред. А.Е. Сычева. Черногловка, 2001.-8-32с
4. Choyke, W. J. Matsunami, H. (2004) in a book: Silicon Carbide: Recent Major Advances. G. Pensl (eds), Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, New York.
5. Ermekova, Z.S., Mansurov, Z.A., Mukasyan A.S. (2010) Influence of Precursor Morphology on the Microstructure of Silicon Carbide Nanopowder produced by Combustion Syntheses, *Ceramics International*, Vol 36, No.8, 2297-2305
6. Л.С. Абовян, Г.А. Нерсисян, С.Л. Харатян Активированное горение системы и синтез композиционных порошков $\text{SiO}_2\text{-Al-C SiC/Al}_2\text{O}_3$, *Физика горения и взрыва*, 2009, Т.36, №2

SPECIFIC WETTABILITY OF MEMBRANES

Talgat Ildana Armanovna¹

Scientific Leader – c.c.s., associate prof. Mashan T. T.

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract. The article is devoted to the development of a nanocomposite with desired hydrophilic-oleophobic properties. The nanocomposite is based on polydiallyldimethylammonium chloride (PDDA) / ammonium pentadecafluorooctanoate (PFOA) / SiO₂. This material serves as a coating of the substrate, represented by stainless steel nets with various hole sizes. Spray membranes are a simple and inexpensive way to efficiently separate organic liquids and water using gravitational forces.

Keywords: membranes, oleophobicity, hydrophilicity, separation, spraying, gravitational separation, mesh.

The separation of mixtures of organic liquids and water is widely demanded in various industries, for example, in drilling, fracking, oil and wastewater treatment, in mining and processing of metals, textiles and leather. In addition, water treatment is necessary for oil spills to prevent significant harm to the environment, if spills are not promptly and effectively handled. Among the wide variety of separation and purification methods for water-oil emulsions, the most common are chemical coagulation, centrifugation, flotation with dissolved air, the use of hydrocyclones, and membrane filtration [1,2]. Unlike other methods of separation of substances, the use of membrane technologies implies high selectivity, simplicity of instrumentation, a continuous and automatic process at ambient temperature, as well as ease of implementation in existing production processes and less energy costs. In this regard, surface modification of porous materials to obtain membranes with a given selective type of wettability is an urgent task. Such materials are either selectively wettable or prevent the wetting of the oil or water phase. Depending on the type of wettability, the membranes possess hydrophilic-oleophobic and hydrophobic-oleophilic properties [3-7]. The latter type of membranes has certain disadvantages: the membranes become contaminated during use, since micron and submicron particles of organic liquids and other undesirable molecules can settle on the surface or inside the pores, due to which the membrane is destroyed, there is limited performance or blocking of the membrane, and the use of environmentally harmful fluorine-containing silanes, alkyl mercaptans, lauric acid, the need for additional equipment, with high energy consumption and [8]. Hydrophilic oleophobic membranes with the reverse type of wettability are of great interest because they have great potential for use in various fields: the development of self-cleaning coatings, microfluidic devices, fog films and membranes [9-12]. Some researchers have also been developing surfaces that can simultaneously demonstrate hydrophilicity and oleophobicity based on networks modified with zinc oxide ZnO, chitosan and hydrogel coatings [5, 13-14]. Membrane coating methods include sputtering, dipping, layer-by-layer (LBL) coating, chemical growth, and electrodeposition [15-21].

In this work, the matrix for the preparation of the hydrophilic-oleophobic nanocomposite was a synthetic polymer - polydiallyldimethylammonium chloride (PDDA). This polymer was selected on the basis of the necessary characteristics and properties for this work. In almost all technological processes, separation of mixtures, solid and liquid phases (filtration, centrifugation, flotation) is necessary. Exceptions are not only water purification from suspended solids, and concentration, and separation of the phases of the suspensions. However, there are great obstacles due to the small particle size, aggregate and sedimentation stability of the system. The solution of these problems in most cases can be achieved by enlargement of particles using coagulants and flocculants.

Polydiallyldimethylammonium chloride has a very high cationic charge, having a relatively small molecular weight, i.e. it has a relatively low viscosity, which is necessary with a good distribution of the polymer in water. These properties of PDDA and determine that it is one of the highly effective coagulants in water purification, used at the moment. PDDA is a product of the synthesis of allyl chloride and dimethylamine, which is subsequently polymerized. The synthesis reaction from allyl chloride and dimethylamine corresponds to Figure 1.

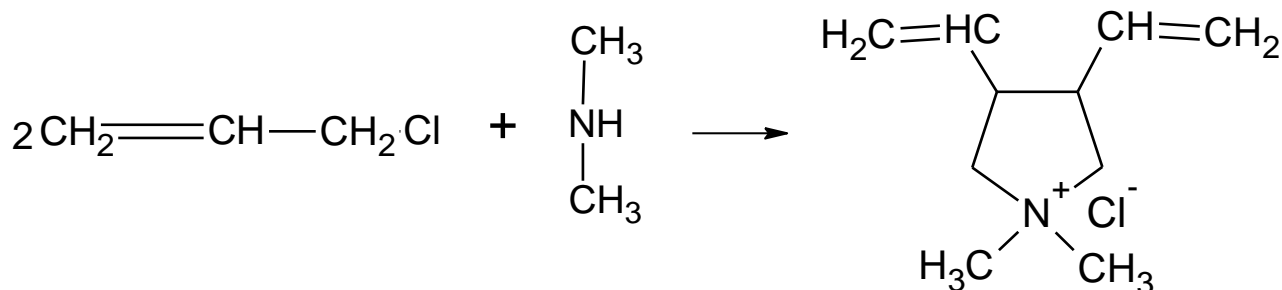

Figure 1. The reaction of the formation of diallyldimethylammonium chloride

Then there is a polymerization in a cyclic way with the formation of polydiallyldimethylammonium chloride.

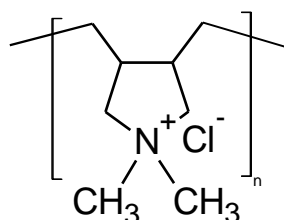

Figure 2. Chemical structure of polydiallyldimethylammonium chloride

Recently, it has been of particular interest to obtain silicon-containing nanomaterials from nanostructured SiO_2 particles. This is due to the wide possibilities of their application in many fields. In their shape, silicon dioxide particles are close to spherical, with sizes of 5-80 nm. In the event that SiO_2 nanoparticles enter the body, they are biodegradable in the kidneys to orthosilicic acid H_4SiO_4 , after which it is excreted in the urine. Accordingly, silicon dioxide nanoparticles are a promising, biocompatible material. Rice husk, which consists of cellulose, lignin and SiO_2 , serves as a relevant and renewable raw material for the production of high-frequency silicon-containing nanoparticles. In this form, it is used in solar cells (thin films of nanostructured silicon). In addition, amorphous SiO_2 is used in fields such as pharmaceuticals, household chemicals, perfumes and raw materials for the production of silicon compounds. In addition, silicon nanoparticles are sources of active oxygen, due to which nanocrystalline silicon is used to create gels and dressings.

To introduce hydrophobic groups into the nanocomposite, the ammonium salt of pentadecafluorooctanoic acid (PFOA) was used. This compound is used in the manufacture of Teflon products (polytetrafluoroethylene) and other refractory and moisture resistant materials. Pentadecafluorooctanoic acid is also used in the emulsion molding of products as a surfactant. Salts of this acid are also surfactants in emulsion polymerization for the synthesis of fluoropolymers.

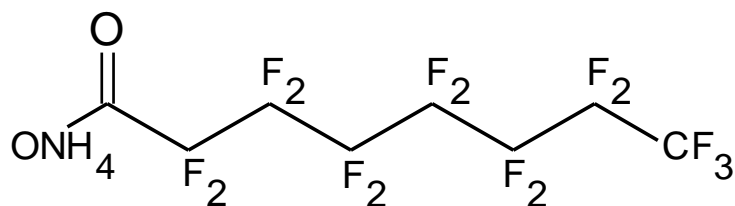

Figure 3. Chemical structure of ammonium pentadecafluorooctanoate

Stainless steel meshes were chosen as the substrate for the hydrophilic-oleophobic membrane. This is due to the fact that they have excellent mechanical strength, as well as ease in maintaining the size of the holes (changing the type of mesh) and ease of processing after use. Ethanol was used as a solvent for the nanocomposite. This is due to the fact that it is in a large volume in the range, cheap, non-toxic, safe for health and has a low rate of volatilization. To obtain an emulsion from an organic liquid and water, water and colored kerosene were used, due to its availability.

Based on all these factors, PDDA, SiO₂, PFOA, and C₂H₅OH nanoparticles were chosen as materials for the synthesis of a polymer nanocomposite, and kerosene and water were used to obtain a water-organic emulsion. Obtaining hydrophilic-oleophobic membranes included 2 stages:

1. synthesis of a nanocomposite;
2. spraying.

For this, silicon nanoparticles weighing 0.15 g were ultrasonically dispersed in 50 ml of 0.1 mg/ml PDDA aqueous solution for 25 minutes. After obtaining a homogeneous disperse system, 12 ml of 0.1 M ammonium pentadecafluorooctanoate ammonium was added to it with stirring. Upon reaching a certain concentration of ammonium pentadecafluorooctanoate, a suspension was obtained due to its anions, which are coordinated with the quaternary ammonium groups of PDDA. The resulting product was washed several times with distilled water and dried at room temperature. Then 0.1 g of the dried precipitate PDDA/PFOA/SiO₂ was dissolved in 10 ml of ethanol C₂H₅OH by ultrasonic treatment for 25 minutes. Using a spray gun, the suspension was applied to previously cleaned stainless steel metal substrates with different pore diameters (200,400). The nanocomposite coatings were dried at room temperature for 2 hours until the ethanol completely evaporated. Then the grids were exposed to a 50 W microwave plasma for one minute with the formation of polar hydrophilic groups on the surface in order to enhance the hydrophilicity of the membrane.

Since the density difference between organic liquids and water is significant, the organic matter remains at the top, and the water goes to the bottom and contacts the hydrophilic surface passing through it. This is possible due to aqueous molecular rearrangement so that hydrophilic fragments are located at the interface. In the presence of oil/organic liquids, the interface is always occupied by a component with a low surface energy, which provides oleophobic surface properties. This phenomenon makes it possible to separate water-oil mixtures using the gravitational effect. The synthesized compound based on PDDA/PFOA/SiO₂ is characterized by the interaction of functional groups of different wettability - fluorinated groups together with carboxyl and ammonium groups lead to a hydrophilic-oleophobic coating. The reaction to form this compound is shown below in Figure 4.

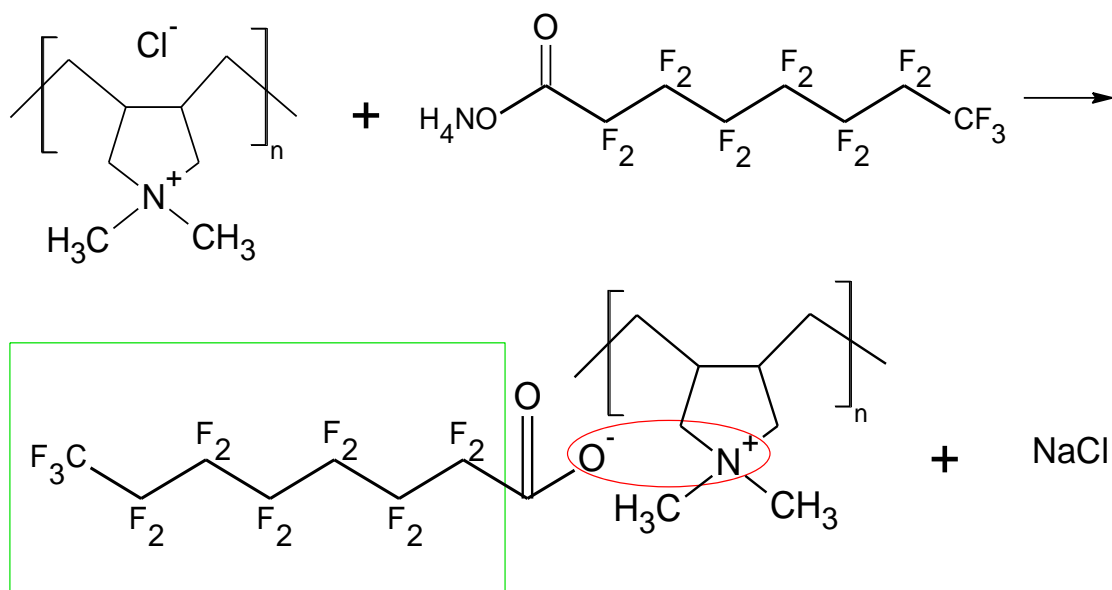

Figure 4. Chemical reaction to produce hydrophilic-oleophobic compound

Oleophobic groups are highlighted in green, hydrophilic groups in red. In addition, metal grids before and after film deposition were studied using a scanning electron microscope (SEM). Images showing the morphology of their surfaces are shown in Figure 5.

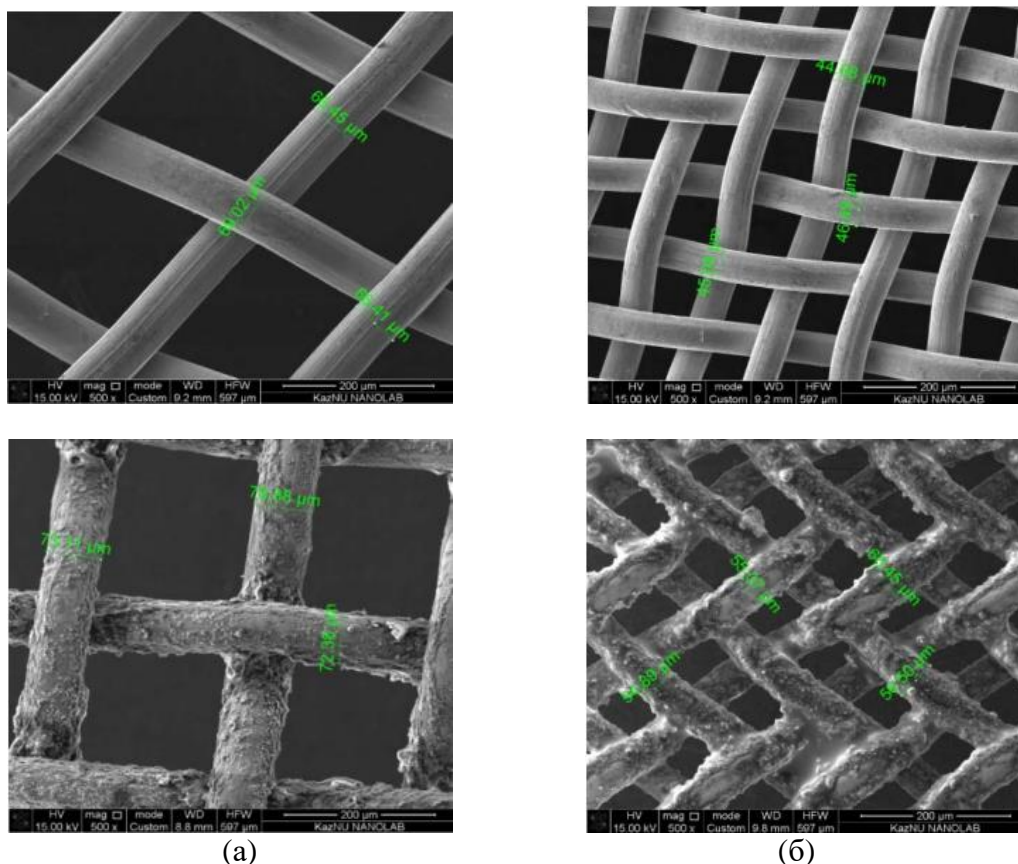

Figure 5. SEM images of grids (a) - 200, (b) - 400) uncoated and coated PDDA/PFOA/SiO₂

As can be seen, the surface of the grids 200 and 400 coated with PDDA / PFD / SiO₂ are quite homogeneous. The diameter of individual coated wires increased by an average of 8-10 microns. Also, to study the degree of hydrophilicity and oleophobicity of the membranes, the contact angle between the surface of the membranes and water droplets / organic liquid was measured. As shown in fig. 2, when drops of water and kerosene were added to the film, the contact angle for water gradually decreased from 79 to 0 (for 200) and from 91 to 0 (for 400) for 5 seconds, while the contact angle for kerosene was almost unchanged 95 (for 200) and 109 (for 400).

Also, to study the degrees of hydrophilicity and oleophobicity of the synthesized membranes, the contact angle of contact between the surface of the membranes and a drop of the studied liquid was measured.

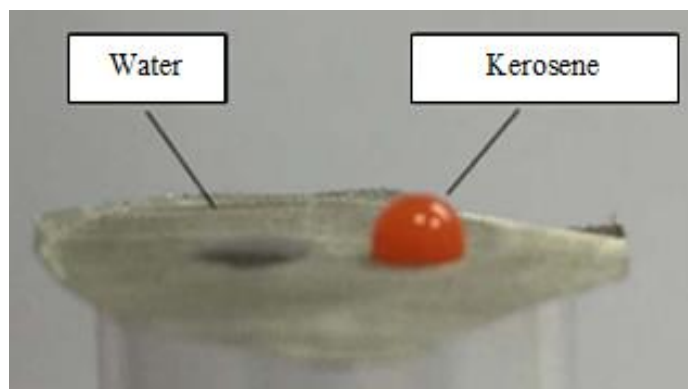

Figure 6. Contact wetting angle measurement

Moreover, after adding drops of water and kerosene to the surface of the membranes, the contact angle for water gradually decreased from 78 ° to 0 ° (mesh 200) and from 89 ° to 0 ° (mesh 400) in 5 seconds. The contact wetting angle for kerosene was almost unchanged until a certain time for mesh 200 and was 96 °, and for mesh 400 it was constant and amounted to 109 °.

Thus, a high concentration of fluorinated groups together with carboxyl and quaternary ammonium groups form both the hydrophilic and oleophobic type of wetting of this compound. The hydrophilic-oleophobic mechanism of the obtained membrane is established, which is described by the equation of interaction of polydiallyldimethylammonium chloride and the ammonium salt of pentadecafluorooctanoic acid. It is believed that polyDADMAX / PFOA / SiO₂ is hydrophilic because the fluorinated components remain relatively mobile on the surface of the film. When water entered the membrane, the fluorinated fragments reorganized to allow water molecules to penetrate into the hydrophilic bowels. The transmission efficiency also depends on the pore size of the membrane, which explains the differences in the results of the study of the two types of membranes. A membrane with a small pore size is able to deflect a smaller size of liquid droplets.

References

1. Science and technology for water purification in the coming decades / M. Shannon, P. W. Bohn, M. Elimelech, J. G. Georgiadis, B. J. Marinas, and A. M. Mayes // *Nature*. 2008. N 3. P. 301-310.
2. Review of technologies for oil and gas produced water treatment / A. Fakhru'l-Razi, A. Pendashteh, L. C. Abdullah, D. R. A. Biak, S. S. Madaeni, and Z. Z. Abidin // *Journal of Hazardous Materials*. 2009. V. 12 N 2. P. 530-551.
3. Biomimetic super-lyophobic and super-lyophilic materials applied for oil/water separation: a new strategy beyond nature / Wang B., Liang W., Guo Z., Liu W. // *Chem Soc Rev*. 2015. V. 44. P. 336-361.
4. A facile modification of steel mesh for oil-water separation / Varshney P., Nanda D., Satapathy M., Mohapatra S.S., Kumar A. // *New J Chem*. 2017. N 41. P. 7463-7471.
5. Superhydrophilic-underwater superoleophobic ZnO-based coated mesh for highly efficient oil and water separation / Li J, Yan L., Li W., Li J., Zha F., Lei Z. // *Mater Lett*. 2015. N 1. P. 62-65.
6. Preparation of superhydrophobic/oleophilic copper mesh for oil-water separation / Cao H., Gu W.H., Fu J.Y., Liu Y., Chen S.G. // *Appl Surf Sci*. 2017. V. 415. N 3. P. 599-605.
7. Durable superhydrophobic and superoleophilic filter paper for oil-water separation prepared by a colloidal deposition method / Du C., Wang J.D., Chen Z.F., Chen D.R. // *Appl Surf Sci*. 2014. V. 313. N 5. P. 304-310.
8. Antifouling, high-flux oil/water separation carbon nanotube membranes by polymer-mediated surface charging and hydrophilization / Liu Y., Su Y., Cao J., Guan J., Zhang R., et al. // *J Memb Sci*. 2017. V. 153. N 7. P. 254-263.
9. Superhydrophilic surfaces for antifogging and antifouling microfluidic devices / P. Patel, C. K. Choi and D. D. Meng // *JALA*. 2010. N 15. P. 114-119.
10. A facile and patternable method for the surface modification of carbon nanotube forests using perfluoroarylazides / S. J. Pastine, D. Okawa, B. Kessler, M. Rolandi, M. Llorente, A. Zettl and J. M. J. Frechet // *J. Am. Chem. Soc*. 2008. V. 13. N 2. P. 4238-4239.
11. Superhydrophobic–superhydrophilic micropatterning: towards genome-on-a-chip cell microarrays / F. L. Geyer, E. Ueda, U. Liebel, N. Grau and P. A. Levkin // *Angew. Chem*. 2011. V. 50. N 3. P. 8424-8427.
12. A Facile Approach to Superhydrophilic–Superhydrophobic Patterns in Porous Polymer Films / D. Zahner, J. Abagat, F. Svec, J. M. J. Frechet and P. A. Levkin // *Adv. Mater*. 2011. V. 23. N 5. P. 3030-3034.
13. Superhydrophilic and underwater superoleophobic modified chitosan-coated mesh for oil/water separation / Liu J., Li P., Chen L., Feng Y., He W., Yan X., Lü X. // *Surf Coat Technol*. 2016. V.307. N 8. P. 171-176.

14. Novel Superhydrophilic A. Underwater superoleophobic hydrogel-coated mesh for oil/water separation / Xue Z., Wang S., Lin L., Chen L., Liu M., Feng L., Jiang L. // *Adv Mater.* 2011. V. 23. P. 4270-4273.
15. Study of factors governing oil-water separation process using TiO₂ films prepared by spray deposition of nanoparticle dispersions / Gondal M.A., Sadullah M.S., Dastageer M.A., McKinley G.H., Panchanathan D., Varanasi K.K. // *ACS Appl Mater Interfaces.* 2014. N 6. P. 13422-13429.
16. Fabrication of non-fluorinated hydrophilic-oleophobic stainless steel mesh for oil-water separation / Jiang L., Tang Z., Park-Lee K.J., Hess D.W., Breedveld V. // *Sep Purif Technol.* 2017. V. 184. N 3. P. 394-403.
17. Durable underwater superoleophobic PDDA/halloysite nanotubes decorated stainless steel mesh for efficient oil–water separation / Hou K., Zeng Y., Zhou C., Chen J., Wen X., Xu S., Cheng J., Lin Y., Pi P. // *Appl Surf Sci.* 2017. V. 416. N 4. P. 344-352.
18. A self-cleaning underwater superoleophobic mesh for oil-water separation / Zhang L., Zhong Y., Cha D, Wang P. // *Sci Rep.* 2013. N 3. P. 2326-2330.
19. Nanostructured TiO₂/CuO dual-coated copper meshes with superhydrophilic, underwater superoleophobic and self-cleaning properties for highly efficient oil/water separation / Yuan S., Chen C., Raza A., Song R., Zhang T-J., Pehkonen S.O., Liang B. // *Chem Eng J.* 2017. N 328. P. 497-510.
20. Zeolite-coated mesh film for efficient oil–water separation / Wen Q., Di J., Jiang L., Yu J., Xu R. // *Chem Sci.* 2013. V. 4. N 2. P. 591-595.
21. Anti-corrosive hierarchical structured copper mesh film with superhydrophilicity and underwater low adhesive superoleophobicity for highly efficient oil–water separation / Zhang E., Cheng Z., Lv T., Qian Y., Liu Y. // *J. Mater. Chem. A.* 2015. V. 3. N 1. P. 13411-13417.

ӘОЖ 544.77

МЫС НАНОБӨЛШЕКТЕРІМЕН ТҮРЛЕНДІРІЛГЕН БАКТЕРИЯҒА ҚАРСЫ ҚАСИЕТТЕРІ БАР ЦЕЛЛЮЛОЗДЫ МАТЕРИАЛДАР

Шаихова Ж.Е., Таусарова, Б.Р., Егеубаева С.С., Сұлтанғазиева Г.С.

Алматы технологиялық университеті, Алматы қаласы, Қазақстан Республикасы

Абстракт. Мақалада мыс сульфатының сулы ерітіндісін полиэтиленгликоль қатысында мыс нанобөлшектерін синтездеу қаралды. Реагенттердің концентрациясы, реагенттердің молярлық қатынасы, рН ортаның мәні және температураның мыс нанобөлшектерін синтездеуге әсер етуі зерттелді. Мыс нанобөлшектерімен түрлендірілген бактерияға қарсы қасиеттері бар целлюлозды материалдар келтірілген.

Түйіндемесөздер: мыс нанобөлшектер, түрлендіру, полиэтиленгликоль, целлюлозды тоқыма материал, бактерияға қарсы қасиет

Кіріспе

Қазіргі нанотехнологияның дамуында металдардың нанобөлшектерін зерттеу ерекше рөл атқарады. Жаңа заманғы талаптарға сәйкес, әртүрлі жаңа кең көлемдегі, жоғары сапалы, биоцидтік қасиеттері бар целлюлозды талшықтарды өңдеу ерекше дамуда. Бұл бөлшектердің өте құнды қасиеттері көп. Олардың бірегейі – биологиялық антимикробты қасиеті, сондықтан мыс нанобөлшектер экологиялық және медициналық мақсатта қолданылады. Антимикробты қасиеттері бар текстильді материалдар киім тігуде, таңу құралдарында, санитарлы-гигиеналық бұйымдарда, инфекцияға қарсы қорғаныс құралдары ретінде өте тиімді [1,2].

Ең маңызды мәселелердің бірі - бұл жоғары мөлшерде химиялық немесе биологиялық белсенділікті ұзақ уақыт сақтайтын жеткілікті тұрақты нанобөлшектерді синтездеу.

Жұмыстың негізгі мақсаты: мыс нанобөлшектерін синтездеуде оңтайлы жағдайларын анықтау, мыс иондарының тотықсыздануына түрлі факторлардың (реагенттердің концентрациясы, реагенттердің молярлық қатынасы, рН ортаның мәні) әсерін көрсету, мыс нанобөлшектерінің микробқа қарсы қасиетін зерттеу болып табылады. Сонымен қатар нанокөмірлерді өндіруге арналған химиялық тотықсыздану әдісімен нанодисперсті мыс бөлшектерін қамтитын тоқыма целлюлозды материалдарын пайдалану.

Мыс нанобөлшектерін синтездеу мыс сульфатының сулы ерітіндісін қалпына келтіру жолымен жүзеге асырылды. Қалпына келтіргіш ретінде аскорбин қышқылы, ал тұрақтандырғыш ретінде полиэтиленгликоль алынды. Өнімнің құрылымы мен мөлшері негізінен мыс сульфатының концентрациясының реакциялық жағдайына байланысты [3-5].

Зерттеу нысандары: ААҚ «Almaty Cotton Plant» өндіретін ХБ матасы және химиялық қосылыстар-мыс сульфаты, аскорбин қышқылы, полиэтиленгликоль (ПЭГ)

Мыс(II) сульфаты сусыз зат түрінде түссіз, өте гигроскопиялық. Мыс (II) сульфаты суда оңай ериді, дезинфекциялаушы, антисептикалық, тұтқыр қасиеттері бар. Ол медицинада, өсімдік шаруашылығында антисептикалық, фунгицид немесе мыс-күкіртті тыңайтқыш ретінде қолданылады.

Аскорбин қышқылы - өткір қышқыл дәмі бар ақ кристалдар. Аскорбин қышқылының балқу нүктесі 192 °С, суда, спиртте оңай ериді.

Полиэтиленгликоль - этилен оксидіндегі сілтілі катализаторлар мен гликольдармен әсер ету әдісімен алынатын синтетикалық зат. Полиэтиленгликольдің негізгі қасиеттері - заттардың ерігіштігін және олардың концентрациясын жоғарылату.

Зерттеу әдістемесі. Мыс нанобөлшектері бар композиттерді синтездеу мыс сульфатын аскорбин қышқылының қатысуымен су ерітіндісінде қалпына келтіру жолымен жүзеге асырылды. Мыс нанобөлшектерін синтездеу мыс сульфатының сулы ерітіндісін қалпына

келтіру жолымен жүзеге асырылды. Аскорбин қышқылы қалпына келтіру агенті ретінде пайдаланылды. Өнімнің құрылымы мен мөлшері негізінен мыс сульфатының концентрациясының реакциялық жағдайына байланысты. Әр түрлі мөлшердегі мыс нанобөлшектері реакция уақытын ұлғайту арқылы алынады.

Нанобөлшектердің синтезі келесі процедураға сәйкес жүзеге асырылды: мыс (II) сульфатының 100 мл су ерітіндісіне (C = 0,1-0,3 моль / л) тең, аскорбин қышқылының (0,1-0,4 моль / л) тең көлеміне, 10% натрий гидроксиді белгілі бір рН 8-11 мәніне дейін қостым. Тұрақтандырғыш ретінде қосымша полиэтиленгликоль (0,1-0,3 моль / л) қосылды.

Спектрофотометриялық зерттеу. Композицияның целлюлозаның макромолекуласымен өзара әрекеттесуі спектрофотометриялық әдіспен (JANWAY) зерттелді.

Микроскопиялық зерттеулер электронды сканерлейтін микроскопия арқылы жасалды (JSM-6510LA).

Мыс нанобөлшектерін синтездеу мыс сульфатының сулы ерітіндісін қалпына келтіру жолымен жүзеге асырылды. Мыс нанобөлшектерін аскорбин қышқылының қатысуымен полиэтиленгликольді тұрақтандырғыш ретінде қолданып синтездеу төмендегі реакция теңдеуі түрінде көрсетіледі:

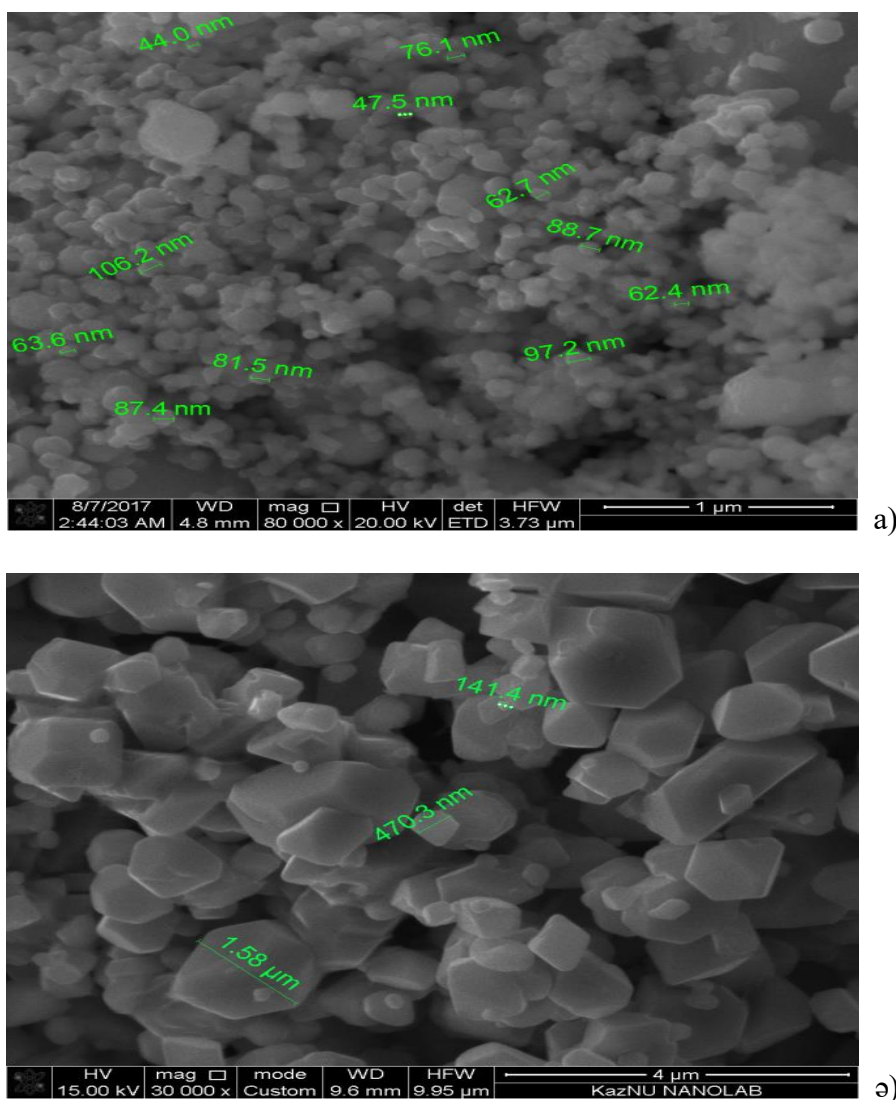
Алғашқы компоненттердің оңтайлы концентрацияларын анықтау үшін 1 кестеге сәйкес бірқатар тәжірибелер жүргізілді.

Кесте 1- Бастапқы заттар концентрациялары

№	Бастапқы заттар концентрациясы, моль/л		
	ПЭГ	CuSO ₄	C ₆ H ₈ O ₆
1	0,05	0,3	0,05
2	0,1	0,3	0,1
3	0,2	0,3	0,3
4	0,05	0,05	0,1
5	0,1	0,1	0,1
6	0,2	0,3	0,1
7	0,3	0,1	0,2
8	0,2	0,3	0,4

Алынған гидрозольдар синтезден кейін бірден 300-ден 600 нм-ге дейінгі («JANWAY») толқын ұзындығы аймағында спектрофотометриялық түрде зерттелді. Эксперименттер нәтижесінде 0,1 моль/л төмен жиіліктегі мыс концентрациясы бар шөгінділермен тұрақты зольдер алынды. Нанобөлшектерді синтездеудің оңтайлы шарттары анықталды: рН 7-8, мыс (II) иондарының бастапқы концентрациясы 0,1 моль/л, аскорбин қышқылы - 0,1 моль/л. Алынған коллоидтық ерітінділердің тұрақтылығын зерттегенде, C = 0.1-0.3 моль/л кезінде беттік плазманың резонанстық максималды қарқындылығы анықталды. нанобөлшектердің ішінара ыдырауы ауадағы оттегі әсерінен пайда болады, мыс оксидінің (I) беттік қабатының қалыптасуы, спектрлерге бірдей өзгеріс әкеледі.

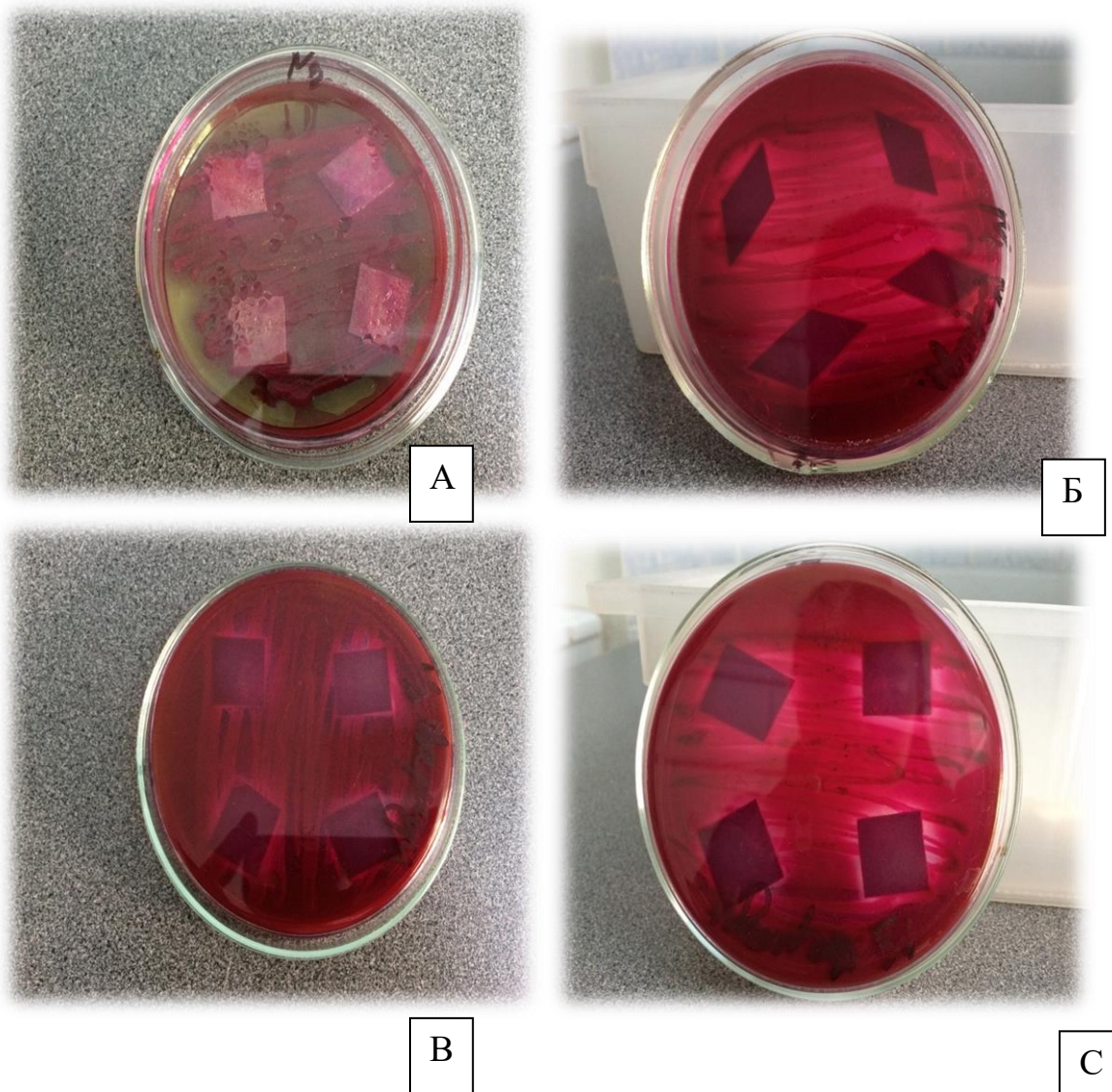
Нанобөлшектердің өлшемін өлшеу және олардың агрегаттық тұрақтылығын зерттеу JSM-6510LA электронды микроскопия әдісімен жүргізілді. Бұл әдіс бөлшектердің мөлшерін және пішіні бойынша бөлінуі, сондай-ақ кеңістіктегі нанобөлшектердің орнын анықтауға мүмкіндік береді. Ұсынылған үлгілерде зерттеу талшықтардың бетінде мыс нанобөлшектерінің пайда болғанын көрсетті (1-сурет, а,ә). Мыс иондары концентрациясының өсуімен өңделген үлгідегі мыс нанобөлшектері мөлшері 44 нм-ден 470нм-ге дейін өседі және бетінде біркелкі бөлінбейді.

Сурет 1. Электронды сканерлеуші микроскопия (ЭСМ) көмегімен алынған мыс нанобөлшектері өлшемдері $CuSO_4 - 0.1$ г / моль (а), $CuSO_4 - 0.3$ г / моль (ә)

Мыс нанобөлшектерімен түрлендірген мақта-мата үлгілерінің бактерияға қарсы қасиетін зерттеу үшін *р. Penicillium* және Колли таяқшалары алынды. Үлгілерді алдын ала егілген бактериялары бар Петри ыдысына орнықтырып, бактериялардың өлу аймағын бактериялар егілгеннен бастап 3 күннен кейін тіркеп отырды. Сонымен бірге, мыс нанобөлшектерінің бактерияға қарсы қасиеттерін анықтау үшін микробиологиялық зерттеулер жүргіздік.

Зерттеулердің нәтижелері көрсеткендей, стандартты микроскоптың көмегімен бақылау үлгісінде мыс нанобөлшектерінің өңделген маталарда микробтар анықталмады және өңделмеген маталарда бактериялардың мөлшері рұқсат етілген мөлшерден асып түсті.

Сурет 2. Мақта-мата үлгілеріндегі *Penicillium brevis* саңырауқұлақтарының өсуі:
А- өңделмеген үлгі; әр түрлі концентрациядағы мыс нанобөлшектерімен өңделген үлгі
Б -0,1моль/л; В -0,3моль/л; С -0,4моль/л;

Бұл суреттерде микробиологиялық организмдердің өңделген үлгілерде өсуі, ал өңделмеген үлгіде азаюын байқауға болады. бұл құрамында болатын мыс НБ ерітіндісімен сіндірілген маталардың бактерияға қарсы қасиеттерін көрсетеді.

Қорытынды.

Мыс нанобөлшектерін синтездеу және целлюлоза материалдарын өндеудің оңтайлы шарттары әзірленді. Алғаш рет мақта матасын антимикробтық өндеуге арналған аскорбин қышқылы мен мыс сульфатына негізделген ерітінді құрамы анықталды. Таңдалған ерітінді құрамымен өңделген мата микробқа қарсы қасиеттерін және беріктілігін жақсартады

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Кричевский Г.Е. Нано-, био-, химические технологии в производстве нового поколения волокон, текстиля и одежды. Издание первое. — М.: 2011. — 528 с.

2. Воробьев С. А. Образование наночастиц меди в водных растворах при восстановлении меди (II) гидразином, борогидридом натрия и аскорбиновой кислотой / Диссертация на соискание ученой степени кандидата химических наук. Красноярск, 2013. С.127.

3. Rakhimova S.M., Vig A. e.a. // *Text. Ind. technol.* 2015. № 3 (357). – P.202-205.

4. Шаихова Ж.Е. Таусарова Б.Р. Козыбаев А.К. // *Хим. журн. Казахстана, Алматы.* 2015. № 2 (50). – С.175-179.

5. Буркитбай А., Таусарова Б.Р. и др. // *Изв. вузов. Технол. текст. пром-сти.* 2015. № 3 (357). – С.67-70.

УДК 677.027.62

РАЗРАБОТКА ЦЕЛЛЮЛОЗНЫХ ТЕКСТИЛЬНЫХ МАТЕРИАЛОВ С ОГНЕЗАЩИТНЫМИ СВОЙСТВАМИ

Таусарова Бижамал Раимовна, Батырханова Бибинур Сериковна

Алматинский технологический университет, Алматы, Республика Казахстан

Аннотация: В статье изложены исследования по применению нового состава на основе силиката натрия, гуанидина и гидрофосфата калия для придания огнезащитных свойств целлюлозным и смесовым материалам (65% хлопок, 35% ПЭ). Изучено влияние концентрации исходных компонентов, температуры и времени термообработки на огнезащитные свойства текстильных материалов. С увеличением концентрации огнезащитного состава, и температуры термообработки потеря прочности материала, разрывная нагрузка, внешний вид ткани меняется незначительно. Предлагаемые композиции обеспечивают достижение более высоких показателей огнестойкости. Обработка может быть осуществлена на стандартном оборудовании отделочных предприятий без стадии высокотемпературной фиксации препарата.

Ключевые слова: целлюлозные и смесовые текстильные материалы, огнестойкость, силикат натрия, гуанидин.

Введение

В связи с увеличением числа пожаров, потребность к огнезащитным материалам представляет значительный интерес и в последние годы приобретает высокую актуальность. Текстильные материалы имеют широкую область применения: в быту, технике, общественных зданиях, на транспорте, используются в качестве штор, драпировок, занавесей, материалов при изготовлении мягкой мебели, спальных принадлежностей, специальной защитной одежды и изделий, декоративной отделки различных по функциональному назначению помещений, в качестве отделочных и обивочных в строительстве, производстве мебели, машиностроение и других отраслях. Однако они наряду с многочисленными достоинствами, являются серьезным источником опасности во время пожаров, легко воспламеняется, способствует распространению пламени и при горении выделяют большое количество дыма и газов и представляют большую угрозу для жизни человека. Для уменьшения подобной опасности в ряде стран подготавливаются или уже приняты нормативные положения и законодательные акты, запрещающие применение изделий из легковоспламеняющихся тканей, в первую очередь, спецодежда, декоративные, обивочные материалы и обои, портьерные ткани, нетканые материалы .

В различных странах широко проводятся исследования, направленные на повышение огнезащитных свойств как природных, так и синтетических волокон [1-4]. Для снижения пожарной опасности текстильных материалов используются замедлители горения различного состава неорганические и органические вещества, галоген- и фосфорсодержащие соединения. С учетом экологических требований указанным критериям в наибольшей степени отвечают азот- и фосфорсодержащие соединения [5-6].

Для инновационной отделки текстильных материалов в настоящее время широко используется золь-гель технология. Золь-гель методом можно придать текстильным материалам различные свойства: гидрофобные, оптические, антимикробные огнезащитные, антистатические и другие свойства [7-8]. С применением золь-гель композиции на основе силиката натрия и азот-фосфорсодержащих компонентов получены целлюлозные материалы с улучшенными огнезащитными свойствами [9-11]. Исследования, посвященные получению

текстильных материалов с огнезащитными свойствами с применением золь - гель технологии, а также изучению свойств, имеет большое научное и практическое значение.

Целью настоящего исследования является разработка новых огнезащитных композиций, с использованием силиката натрия, гидрофосфата калия и гуанидина для придания огнезащитных свойств целлюлозным и смесовым материалам

Методики и материалы.

Объектом исследования в работе являлась: хлопчатобумажная ткань артикула 1030 и смесовая ткань (65% хлопок, 35% ПЭ).

Жидкое стекло — водный щелочной раствор силикатов натрия $\text{Na}_2\text{O}(\text{SiO}_2)_n$ и (или) калия $\text{K}_2\text{O}(\text{SiO}_2)_n$.

Калия гидрофосфат неорганическое соединение, K_2HPO_4 безводный, не имеющий запаха, порошок белого цвета с плотностью 2,44 хорошо растворяется в воде.

Гуанидин — бесцветное кристаллическое вещество, расплывается на воздухе вследствие поглощения влаги. Сильное одноосновное основание $\text{pK}_a=12.5$. Обладает фунгицидной и бактерицидной активностью

В данной работе обработку хлопчатобумажной ткани проводили двухстадийно: сначала образцы хлопка пропитывали в ванне с силикатом натрия в течение 1 мин., отжим составил 90%, далее следовала подсушка 75 – 85 °С в течении 8 – 10 мин., затем обработанная ткань подвергалась термообработке при 110, 130, 150 °С в течении 1 мин, с последующей промывкой в большом количестве дистиллированной воды и затем сушка. На второй стадии после обработки силикатом натрия образцы пропитывали в растворе гидрофосфата калия с добавлением гуанидина в течении 1 мин. Отжим составил 90 %, высушивание 75 – 85°С в течении 3 мин, затем обработанная ткань подвергалась термообработке, с последующей промывкой в большом количестве дистиллированной воды и затем высушивался при комнатной температуре.

Испытания огнезащитной эффективности разработанных составов проводились в соответствии с ГОСТ Р 50810-95, который устанавливает метод определения способности текстильных материалов (тканей, нетканых полотен) сопротивляться воспламенению, устойчивому горению, а также оценки их огнезащитности. Стандарт применяется для всех горючих декоративных текстильных материалов, поставляемых потребителю.

Воздухопроницаемость материалов определяли на приборе МТ-160, ГОСТ 12088-77, разрывные характеристики на разрывной машине МТ-150, ГОСТ 3813-72.

Результаты и обсуждения.

Изменение огнезащитных свойств хлопчатобумажной ткани приведено для трех режимов термообработки: при 110°С, 120°С и 150°С. Необработанная хлопчатобумажная ткань размером 220 -170мм при испытании на воспламеняемость при времени зажигания 15 с полностью сгорает за 60 секунд. Исследования показали, что с повышением концентрации составов при температуре термообработки 130° С степень закрепления композиции с волокном увеличится и показывает наилучшие результаты длина обугленного участка уменьшилась от 220 до 110.

Таблица 1. Результаты испытания эффективности огнестойкости и физико-механических показателей хлопчатобумажной ткани

№	Концентрация веществ, г/л			Длина обугленного участка, мм			Разрывная нагрузка, Н			Воздухопроницаемость, $\text{дм}^3/\text{м}^2 \times \text{сек}$		
	Na_2SiO_3	$\text{CH}_5\text{N}_3 \cdot \text{HCl}$	K_2HPO_4	Температура термообработки, °С								
				110°	130°	150°	110°	130°	150°	110°	130°	150°
1	Исходный образец			220	220	220	202	202	202	170,9	170,9	170,9
2	100	5	10	123	138	137	195	198	192	160,9	162,7	161,5
3	100	5	15	114	110	113	198	196	188	161,4	162,7	161,4
4	100	5	20	115	131	104	197	200	185	164,7	164,9	163,2

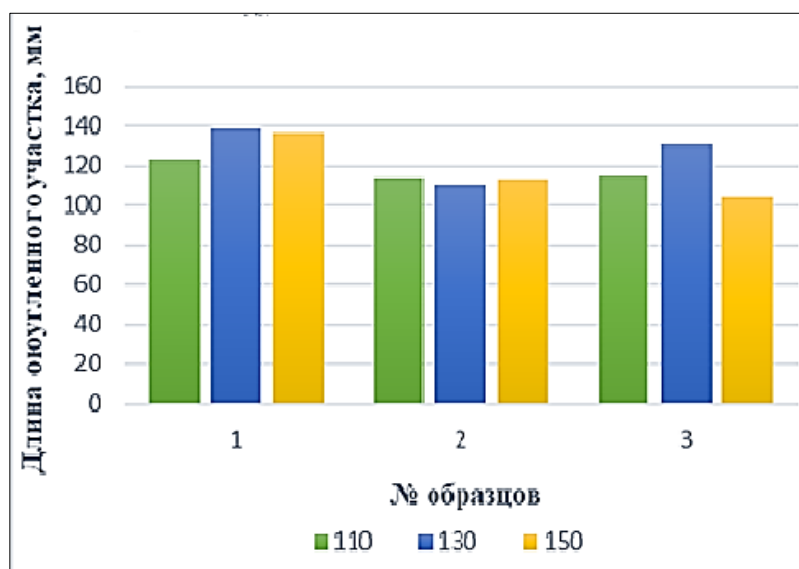

Рисунок 1. Зависимость длины обугленного участка хлопчатобумажной ткани (мм), при испытании с поверхности, от концентрации веществ в огнезащитном составе: (нумерация образцов согласно табл.1)

Необработанная смешовая ткань при испытании на воспламеняемость при времени зажигания 15 с полностью сгорает за 90 секунд. У образцов, смешанных тканей (65% хлопок, 35% ПЭ) обработанных огнезащитным составом, при времени зажигания 15 с время тления практически сводится к нулю. С повышением концентрации антипирена в составе длина обугленного участка уменьшилась от 220 до 157 мм (табл.2).

Таблица 2. Результаты испытания эффективности огнестойкости и физико-механических показателей смесовых тканей (65% хлопок, 35% ПЭ)

№	Концентрация веществ, г/л			Длина обугленного участка, мм			Разрывная нагрузка, Н			Воздухопроницаемость, $\text{дм}^3/\text{м}^2 \times \text{сек}$		
	Na_2SiO_3	$\text{CH}_5\text{N}_3 \cdot \text{HCl}$	K_2HPO_4	Температура термообработки, °С								
				110°	130°	150°	110°	130°	150°	110°	130°	150°
1	Исходный образец			220	220	220	260	260	260	160,2	160,2	160,2
2	100	5	10	169	163	178	225	239	216	150,2	150,5	149,1
3	100	5	15	167	160	173	223	232	213	151,1	152,1	150,1
4	100	5	20	165	157	169	245	251	223	152,1	153,9	151,5

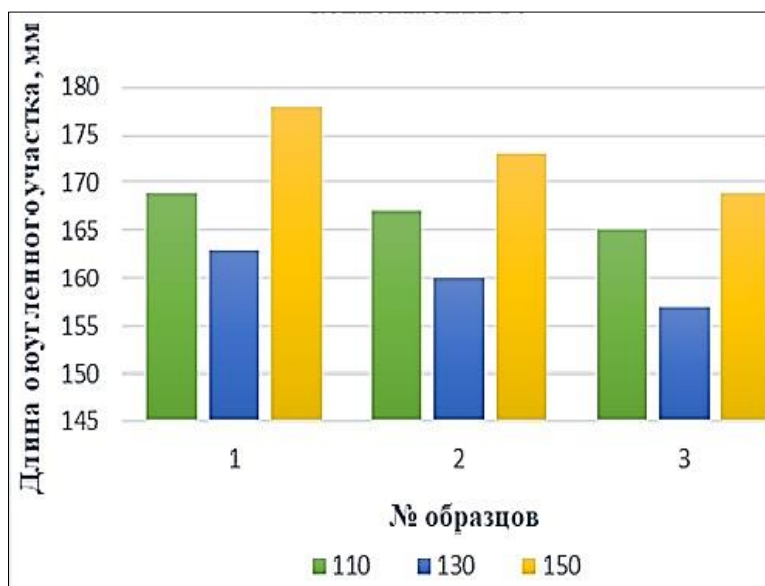

Рисунок 2. Зависимость длины обугленного участка показателей смесовых тканей (65% хлопок, 35% ПЭ) (мм), при испытании с поверхности, от концентрации веществ в огнезащитном составе: (нумерация образцов согласно табл.2)

С увеличением концентрации огнезащитного состава, и температуры термообработки потеря прочности материала уменьшается незначительно, разрывная нагрузка контрольного образца хлопчатобумажной ткани составляет 202 Н, после обработки при температуре 150 °С колеблется в небольших пределах от 202 до 185 Н (рис.3), смесовых тканей (65% хлопок, 35% ПЭ) снижается от 260 до 213 (рис.4), внешний вид тканей меняется незначительно.

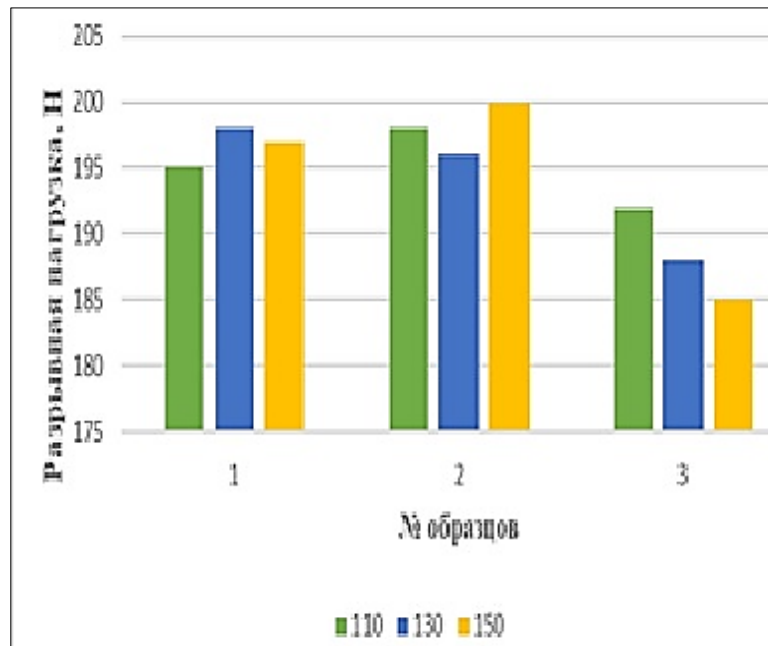

Рисунок 3. Зависимость разрывной нагрузки хлопчатобумажной ткани (Н) от температуры обработки (нумерация образцов согласно табл.1)

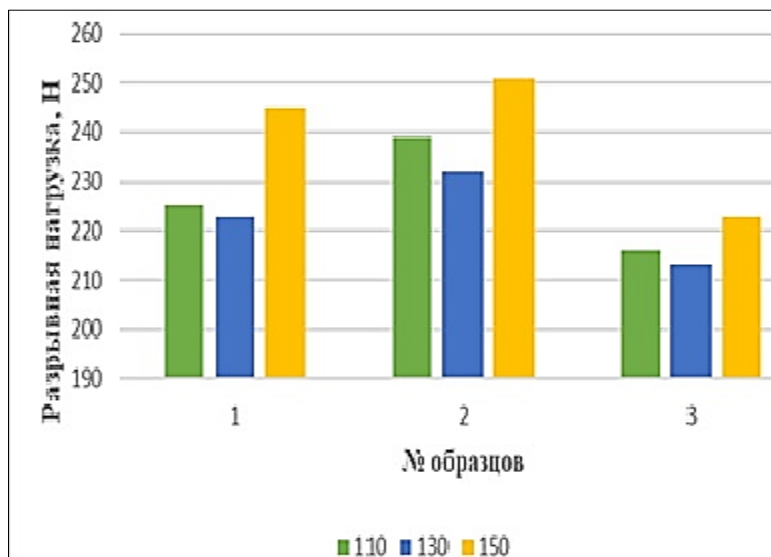

Рисунок 4. Зависимость разрывной нагрузки (Н) смесовых тканей (65% хлопок, 35% ПЭ) от температуры обработки (нумерация образцов согласно табл.2)

Показатели воздухопроницаемости хлопчатобумажной ткани, обработанной предлагаемой композицией изменяются не значительно и соответствуют нормативным требованиям гигиенической безопасности для данной группы тканей(табл.1,2).

Выводы: Разработан состав на основе силиката натрия, гидрофосфата калия и гуанидина для придания огнезащитных свойств целлюлозным и смесовым материалам(65% хлопок, 35% ПЭ). Определены оптимальные условия обработки тканей, исследовано влияние концентрации рабочего раствора, температуры пропитки и термофиксации на огнезащитные свойства ткани. Показано, что у текстильных материалов обработанные новой композицией улучшаются огнезащитные свойства.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. Alongi J., Carosio F., Kiekens P. Recent Advances in the Design of Water Based-Flame Retardant Coatings for Polyester and Polyester-Cotton Blends. *Polymers*. 2016. 8.P. 357-380.
2. Shah A.U.R., Prabhakar M.N., Song J. Current Advances in the Fire Retardancy of Natural Fiber and Bio-Based Composites – A Review.//*International journal of precision engineering and manufacturing-green technology*. 2017. P. 242-262.
3. Salmeia K.A. Gaan S., Malucelli G. Recent Advances for Flame Retardancy of Textiles Based on Phosphorus Chemistry // *Polymers*. 2016.8. 319.
4. Qin R., Song V., Niu M. et al. Construction of flame retardant coating on polyester fabric with ammonium polyphosphate and carbon microspheres // *Polymer Degradation and Stability*. 2020.V.171.109028.
5. Faheem S., Baheti V., Maros Tunak M. et al. Flame resistance behavior of cotton fabrics coated with bilayer assemblies of ammonium polyphosphate and casein// *Cellulose* 2019. V. 26, P.3557–3574.
6. Faheem S., Baheti V., Tunak M., Wiener J., Militky J. Flame resistance behavior of cotton fabrics coated with bilayer assemblies of ammonium polyphosphate and casein // *Cellulose*. 2019. 26, P.3557–3574
7. Ismail W.N.W. Sol–gel technology for innovative fabric finishing—A Review// *J Sol-Gel Sci. Technol*. 2016. 78P.698–707.
8. Malucelli G. Surface-Engineered Fire Protective Coatings for Fabrics through Sol-Gel and Layer-by-Layer Methods: An Overview// *Coating*. 2016. 6. 33.
9. Taussarova B.R., Abilkasova S.O. Flame-retardant modification of cellulose materials by n- and p-containing composites. *Fibre Chemistry*, 2017, vol. 49, no. 4, pp. 242–245.
10. Таусарова Б.Р. Такей Е. Золь-гель технология придания огнезащитных свойств целлюлозным текстильным материалам. *Нано индустрия*. 2018. 80. №1 с.68-73.
11. Таусарова, Б.Р., Стасенко, А.Ю. Придание огнезащитных свойств целлюлозным текстильным материалам с применением золь - гель технологии. *Химия растительного сырья*. 2019.№4. с.365-372.

МЫРЫШ ЖӘНЕ ХРОМ НЕГІЗІНДЕ ПИРОТЕХНИКАЛЫҚ РЕЗЕРВТІ ТОҚ КӨЗІНІҢ ҚАСИЕТТЕРІН ЗЕРТТЕУ

Болосхаан С.¹, Сулейменова М.Ш.², Алипбаев А.Н.²

¹Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы

²Алматы Технолиялық Университеті, Қазақстан, Алматы

Аннотация. Мырыш және хром негізіндегі пиротехникалық резервті тоқ көздерінің физикалық-химиялық қасиеттері зерттелді. мырыш және хром негізінде химиялық тоқ көздері кеңнен қолданылады.

Кіріспе

Бұл жұмыста тотығу - тотықсыздану реакциясы арқылы резервті тоқ көздерін пайдалану мүмкіндігі туралы мәліметтер зерттелген [1,2].

Ағымдағы көздері немесе химиялық тоқ көздер және олардың түрлері ретінде мысалы. Ағымдағы көздер, химиялық қысқаша hit – бейімделелу , бұл тотығу-тотықсыздану реакциясы энергиясы электр энергия айналып, және олардың басқа да аттары – электрохимиялық ұяшық, гальваникалық жасуша, электрохимиялық ұяшық. Олардың жұмыс принципі мынадай: екі реагенттер өзара тұрақты электр тогы электр бөлу бар химиялық реакция тудырады. Басқа көзі процесінде электр тогын тудыратын сатылы схема арқылы жүретіді.

Химиялық тоқ көздерінің және пиротехникалық резервті тоқ көздерін де жұмысшы электродын жаңарту және оның құрамына пиротехникалық қоспаларды енгізу арқылы жүргізілетіні белгілі. Сонымен қатар тотығу - тотықсыздану реакциясына қатысатын элементтер тізімі Бекетов қатарна немесе оның заңдарына сүйенеді [3,4].

Металдардың электролиттік ерітінділері немесе олардың электродтық потенциалдары өсу реті бойынша оранасу тәртібін Н. Бекетов (1827-1911) жүйесін ұсынған болатын. Сол ережеге сүйеніп, пиротехникалық резервті тоқ көздерін жасау және оны құру мәселелері қарастырылды. мырыш және хром негізінде пиротехникалық резервті тоқ көздерінің әртүрлі параметрі қарастырылды: [5,6].

Зерттеу нысаны мен әдістері

- PbF_2 (қорғасын фториді (II) – бинарлы бейорганикалық қосылыс, түссіз кристал, (тазалығы 99%, дисперстілігі 50 мкм) ұнтақ.
- LiF – литий фториді, кристалды ақ зат, тазалығы 99%.
- Al – ПА-4 маркалы ұнтақ (тазалығы 99%, дисперстілігі 65 мкм).
- Cr – қара түсті, кристалдық ұнтақ, дисперстілігі дейін 100 мкм, тазалығы 98%.

Нәтижелер және оларды талқылау

Пиротехникалық резервті тоқ көзі негізінде алынған реагенттерінің әртүрлі стехиометриялық қатынастары қолданылды. Әртүрлі үлгілерді вольт-амперлік қондырғысы арқылы сипатамасын анықтаймыз. Төменде тәжірибе нәтижесі бойынша $PbF_2/LiF/Zn$ және $PbF_2/LiF/Al$ жүйелердің әртүрлі қатынаспен алынған үлгілері көрсетілген.

Кесте 1 – $PbF_2/LiF/Zn$ жүйе әртүрлі қатынаспен алынған үлгілер

Тәжірибе	Құрамы және массалық үлесі, %		
	PbF_2	Zn	LiF
1	50	22	17
2	59	22	19
3	93,1	5,9	1

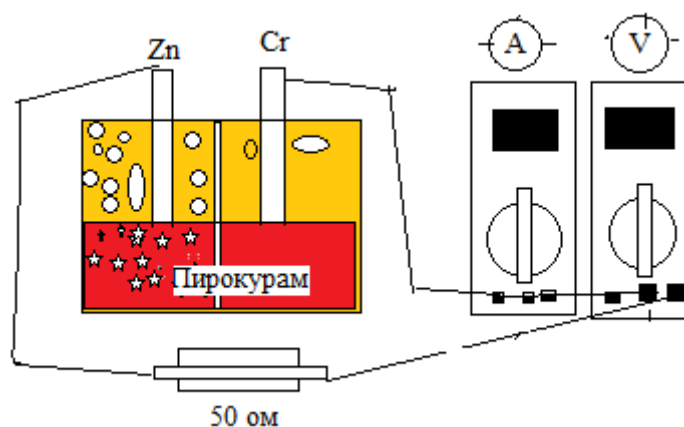
Кесте 2 – PbF₂/LiF/Cr жүйе әртүрлі қатынаспен алынған үлгілер

Тәжірибе	Құрамы және массалық үлесі, %		
	PbF ₂	Cr	LiF
1	82	9	9
2	89,52	3,48	7
3	93,1	5,9	1

Жүйеде болатын әртүрлі электрохимиялық тотығу-тотықсыздану реакцияларының жалпы теңдеулері:

1 суретте принципалды сызба нұсқа бойынша пиротехникалық резервті тоқ көзі негізінде алынған электр тізбектерді, вольт-амперметрлік сипаттамасы және жүйенің кинетикалық тәуелдіктерін алу үшін құрастырылған қондырғы.

1 - Сурет PbF₂/LiF/Zn және PbF₂/LiF/Cr жүйелердің ток және кедергі

Мырыш және хром негізінде пиротехникалық материалдары негізінде екі қабатты құрылым түрінде гальваникалық элементтердің дайындаудың техникалық тәсілдері және схемасы көрсетілді.

Мырыш және хром негізінде ПҚТК вольт-амперлік параметрлері тәжірибе жүзінде анықталды. Нәтижесінде, Мырыш және хром негізінде ПҚТК вольтамперлік сипаттамаларын салыстра отырып, пиротехникалық құрамдардын электрлік қасиеттерін анықталды.

Косымша әдебиттер тізімі

1. Королева Г.А., Королев Г.Т. Выбор состава электролита для гальванических элементов с алюминиевым анодом// конференция СФУ. 9-16 ноября 2015 С.15-17
2. Бурдииков Т.В., Суворов И.С., Коробков А.М., Просянюк В.В. Резервной источниии электрритического тока на основе модифицированных металлов// Интенсивность тепло и массообменные процессы, энергетика журнал – 2009 № 5 Т.4 С. 68-71
3. Abraham, D., Furczon, M., Kang, S., Dees, D., Jansen, A.// Effect of electrolyte composition on initial cycling and impedance characteristics of lithium- ion cells//J. Power Sources.-2008.-№180.- P. 612–620.

4. Дмитриев Т.П., Даулбаев Ч.Б., Дабынов Б.М., Мансуров З.А. Химический источник ток на основе магния и цинка //Горения и плазмохимия журнал -2017 –Т 14. № 1 С. 50-59
5. Гришин С.В., Каверин О.А., Мамонтова Ю.Е., Стекольников Ю.А. Быстроактивируемый резервный источник тока на основе пиротехнического материала с высокой скоростью. Вестник ТГТУ. 2011. Том 17. № 3, С. 61-64.
6. Boloskhaan S., Suleymenova M.S., Alipbaev A.N. Researches of volt-ampmetric characteristic's changes of pyrotechnic current reserve source (pcrs) based on a mixture of lead fluoride and lithium// International Scientific Conference «Actual Questions and Innovations in Science II» Balikesir, Turkey, October 9, 2019 pp.152-153

UDK 637.146.1

TECHNOLOGY OF IMPROVEMENT OF FUNCTIONAL CURD PRODUCT

Dzhetpisbayeva B.Sh, Matibaeva A.I., Abilmazhinova N.K., Muzafar A.D., Temirbekkyzy A., Karibzhanova G.B.

Almaty Technological University, Almaty, Kazakhstan

Annotation. The work presents the results of research on the use of black cumin oil in the preparation of cottage cheese oil for dairy products. The chemical composition of milk and black cumin oil was studied. The choice of vegetable raw materials as an ingredient in dairy products is based. The maximum possible doses have been set to increase the biological and nutritional value of dairy products, while maintaining favorable consumer properties. The addition of a vegetable mixture (black cumin oil) in dairy products expands the range of functional dairy products.

Keywords: cow's milk, functional dairy products, cottage cheese, nutritional value, black cumin oil, pasta products.

Black cumin is a plant with special healing properties. There are about twenty species of black cumin. The color of the seeds is black, which is why it is called "black cumin". Many scientific studies have been conducted on the healing properties of black cumin. In 1960, Professor Dahakna proved that black cumin oil could cure arthritis. A 1992 study at the University of Dhaka, Bangladesh, found that black cumin had antibacterial properties. It is also used to treat cancer.

One does not know that this plant, which the Prophet Muhammad (peace and blessings of Allaah be upon him) praised, is a cure for a disease. In the Arab world, black cumin, known as the "prophetic plant," has many benefits. According to medical experts, the chemical composition of black cumin oil consists of phosphate, iron, phosphorus, calcium, carbohydrates, vitamins E and B, linoleic, oleic, palmitic, eicosenic, stearic, alpha-linolenic acids.

In Kazakhstan, there are common species of cumin (*C. carvi*) and dark cumin (*C. atosanguineum*), which are widespread in the Turgai, SemirechyeAlatau, Altai, Tarbagatai, from the foothills to the subalpine belts. The plant contains more than a hundred useful substances, including:

- Natural enhancers of biological metabolism in the cellular structure (alkaloids, lipases, tocopherols, tannins, flavonoids);

- Fatty oils;

- Essential oils;

- Vitamins of groups E, D, C, B (B2, B6, B9, B3, B1), vitamin A (carotenoids);

- micro- and macronutrients of zinc, iron, copper, phosphorus, manganese, selenium

Black cumin oil contains 86% of unsaturated fatty acids (omega-6 and omega-9), which improve digestion, blood vessels and heart function, affect fat metabolism and hormonal background.

The most common vegetable fatty acids in vegetable oils are: unsaturated palmitic (C 16: 0) and stearic acid (18: 0), monounsaturated oleic acid (C 18: 1) and polyunsaturated linolenic acid (C 18: 2).

Of particular interest are the essential fatty acids that are not synthesized in the human body, imported from abroad: linolenic (C 18: 2; n-6), alpha-linolenic (C 18: 3; n-3), gamma-linolenic (C 18: 3; n- 6).

Deficiency of linoleic acid in the body is clinically manifested by dryness, peeling, redness of the skin. Evidence of the biological activity of black cumin oil studied the fatty acid composition

Research materials and methods

To solve the problem a milk-based paste-like product was selected for research. The main research is shown in the diagram.

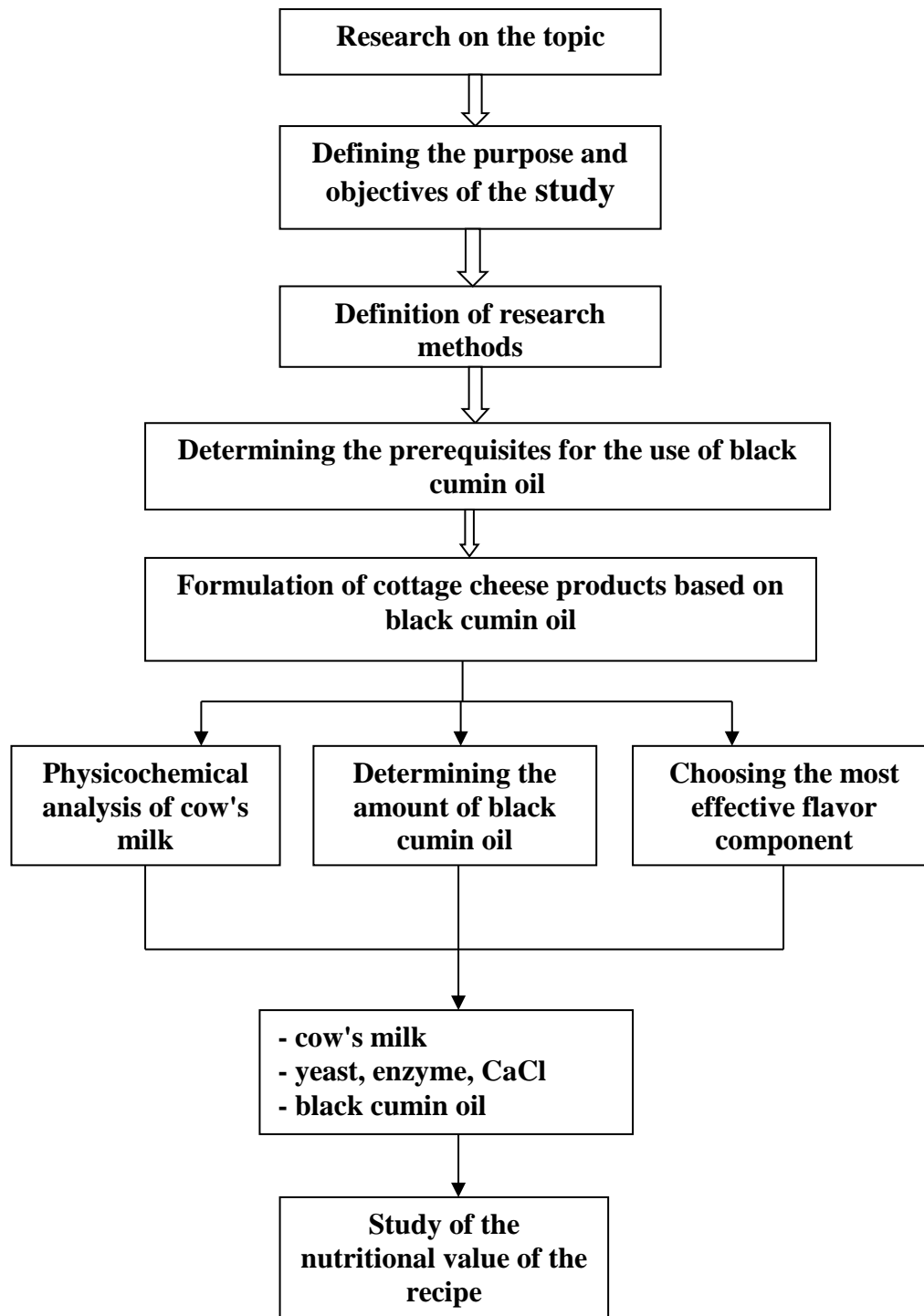

Figure 1 - Block diagram of research

Objects of research:

- ST RK 1760 - 2008 «Cow's milk. Specifications »
- GOST R ISO 5507-2012. Oilseeds, vegetable oils and fats. Nomenclature
- yeasts.

Research results and their analysis

The formula of functional cottage cheese mass includes cow's milk, buttermilk and black cumin oil. Incorporated into the curd mass to improve consumer properties and prolong shelf life. The oil is mixed with the components, then homogenized, the resulting mixture is cooled to 6-10 °C. Depending on the ratio of the mass of black cumin oil introduced was 2-10%. In terms of organoleptic quality, the content of 5% black cumin oil was appropriate.

To create a recipe for curd mass, it is necessary to know the physical and chemical quality of raw materials and finished products. Physical and chemical quality indicators of raw materials and curd mass are given in Table 1 below.

Table 1 - Physical and chemical quality indicators of raw materials and curd mass

Product performance	Types of products		
	Granulated cottage cheese	Cream	Curd mass
Fat content, not less than%	7	35	23
The amount of dry matter, not more than %	57-61	45-47	57-59

The results of the study of the effect of the amount of black cumin oil on the organoleptic properties of cottage cheese are shown in Table 2.

Table 2 - Organoleptic properties of cottage cheese with fat

Indicators	Mass fraction of black cumin oil%		
	2 %	5 %	7 %
Appearance	Homogeneous mass	Homogeneous mass	Homogeneous mass
Consistency	Soft	Soft	Soft
Taste and smell	The smell of oil is faint, the taste is pleasant	The smell of oil is noticeable, the taste is pleasant	The smell of oil is obvious, the taste is pleasant
Color	Light yellow	Light yellow	Yellowish

On the basis of organoleptic evaluation, when black cumin oil is added to 2% by weight of the product, the taste and odor of the oil is weak and a small amount of whey is released. In the following sample, when 7% of black cumin is added to the product by weight, the taste and odor of the oil are clearly visible, which minimizes the organoleptic characteristics. The concentration of black cumin oil, which has the best performance, is 5%, where the taste of the product is a pleasant fatty smell of lactic acid, the consistency is homogeneous.

As a result of microbiological, biochemical and physicochemical processes in the curd mass, its components are changed, and certain organoleptic characteristics are formed in the curd mass.

In the study, the dynamics of the development of microflora in the curd mass enriched with vegetable raw materials was studied. The control sample was obtained from cottage cheese with a fat content of 5% without the addition of vegetable raw materials. According to the development of the microflora of cottage cheese, its shelf life was determined.

Table 3 - Dynamics of the number of microflora during storage of curd mass

Curd mass	The total number of microflora		
	1 day	3 days	5 days
Cottage cheese with 5% fat (control sample)	$1 \cdot 10^6$	$2,2 \cdot 10^6$	$1,5 \cdot 10^6$
Curd mass	$1 \cdot 10^6$	$2,5 \cdot 10^6$	$3 \cdot 10^6$

Table 4 - Physical and chemical parameters and energy value of cottage cheese mass

Name of indicators	cottage cheese with 5% fat (control sample)	Vitamin-enriched cottage cheese
Humidity	76,5	80
Titration acidity, ° T	220	210
Dry matter, including:		
Protein, %	17,0	19,0
Fat, %	5,0	13,5
Carbohydrates, %	2,0	5,0
Ash, %	0,1	0,1
Energy value, kcal	121,0	217

Table 5 - Vitamin composition of cottage cheese

Vitamins	Cottage cheese with 5% fat (control sample)	Cottage cheese enriched with vitamin	Daily rate,mg
E (tocaferol), mg	0,2	0,34	0,0005

Conclusion

As a result of scientific research the following conclusions were drawn:

1. It has been theoretically and experimentally proven that black cumin oil is rich in vitamins.
2. Based on the composition of the component, the recipe for a new cottage cheese product was determined experimentally: 5% black cumin oil was added to the cottage cheese.

List of references

1. Agency of the Republic of Kazakhstan on statistics. Express information №07-02 / 290 dated August 12, 2013
2. Zhadiger F. , Utaralieva A., Dzhetpisbayeva B.Sh., Matibayeva A.I. Republican scientific-practical conference of young scientists "Improvement of technology of production of functional cottage cheese" «SCIENCE. EDUCATION. YOUTH» April 26-27, 2018

УДК 621.335

ЖОҒАРЫ СЫЙЫМДЫЛЫҚТЫ АНОД МАТЕРИАЛЫ РЕТІНДЕ КЕУЕКТІ КРЕМНИЙ-ГРАФЕН КОМПОЗИТ АЛУ

Б.Д. Сарсембаева^{1,2*}, Е.Е. Бейсенова¹

¹Satbayev University, Сәтбаев 22а, Алматы 050013, Қазақстан

²ЖШС «Физика - техникалық институт», Ибрагимов 11, Алматы 050032, Қазақстан

Абстракт. Энергия сақтаудың перспективті құрылғыларының тізімінде литий-ионды аккумуляторлар жоғары энергия сыйымдылығымен және өздігінен разрядталу деңгейінің төмендігімен ерекшеленеді. Бұл жұмыста жоғары сыйымдылықты кремний анодының кемшіліктерін жою үшін бу фазалық химиялық тұндыру әдісімен үш өлшемді кеуекті құрылымдар алынды. Бұл әдіс арзан және жасалу жағынан оңай. Алынған кеуекті кремнийді анод материалы ретінде литий-иондық аккумуляторларда пайдалануға болады.

Түйін сөздер: энергия сақтау, литий-ионды батарея, кремний аноды, кеуекті кремний, графен.

Кіріспе

Литий - ионды батареяларда анод үшін негізгі активті материал ретінде графит қолданылады, ол төмен потенциал, тұрақтылық пен үлкен мөлшерде қор жинауымен шартталған [1]. Бірақ оның шектеулі теориялық сыйымдылығы (372 мАсағ^{-1}) энергия тығыздығына жеткіліксіз және де ол транспорт құралдарының іштен жану жүрісінен асып кете алмайды (~ 500 миль) [2]. Сондықтан, бұл шектеулерді жою үшін, және де энергия мен қуаттың жоғары тығыздығына ие болу, төменгі жұмыс кернеуін Li^+ сақтау үшін жоғары сыйымдылықты жетілдірілген анод құрастыру көптеген уақыт бойы қарастырылуда.

Қазіргі уақытта графитті ауыстыру үшін жоғары теориялық сыйымдылығы бар түрлі активті материалдар ұсынылуда мысалы, кремний, қалайы т.б. Жоғары теориялық гравиметрлік сыйымдылығы $\sim 4200 \text{ мАсағ}^{-1}$, төменгі тотығу кернеуі мен қоршаған ортада кең таралуына байланысты кремний жоғары энергетикалық литий-ионды аккумулятор үшін перспективті электрод материалы ретінде қарастырылады.

Соңғы жылдары үлкен зерттеулер жүргізілгеніне қарамастан, жеткіліксіз беттік сыйымдылық пен электродтарға төмен жүктемеге байланысты коммерциялық графитті кремнийге толығымен ауыстыру мүмкін болмады.

Мысалы, Park сыйымдылығы 1800 мАсағ^{-1} , бірақ массалық жүктемесі $1,0 \text{ мг} / \text{см}^2$ нанокұрылымданған кремний алды [3,4]. Осымен қатар, Ян және басқалар беттік сыйымдылығы ($0,7 \text{ мА} \cdot \text{см}^{-2}$), шектелген жүктеме деңгейіне ие болатын ($0,5 \text{ мг} / \text{см}^{-2}$) кремний талшықтарын жасады [5].

Осындай мәселелерге байланысты зерттеушілер өз көңілдерін графитті электродты жақсартуға бұрды. Цуй және Чо бу фазалық химиялық тұндыру әдісі арқылы модифицирленген кремниймен графит наноқабатын құрастырды [6].

Цянь және басқа да авторлар сыйымдылығы $0,6 \text{ мА} \cdot \text{см}^{-2}$ графен негізінде кремний /графит композит ұсынды [7]. Choi Lee және басқа да зерттеушілер артық сыйымдылықты $2,4 \text{ мА} \cdot \text{см}^{-2}$ ДНК-полисахаридті кремний-графитті анод ұсынды [8].

Осыған қарамастан, бұл талпыныстарда әлі де кемшіліктер бар, атап айтқанда жанғыш ацетилен және бу фазалық химиялық тұндыру кезіндегі силан газы, графенді дайындау және жеткіліксіз жүктеу деңгейі немесе энергияның шектеулі тығыздығы.

Тәжірибелік бөлім

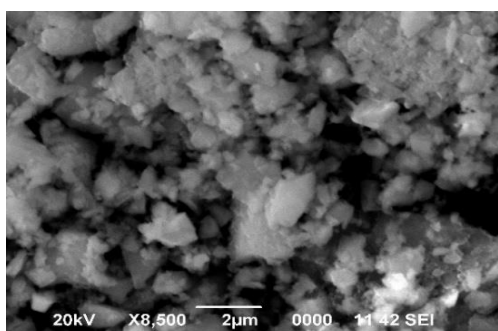
Материалды синтездеу

Жоғарыда айтылғандарға байланысты біз тиімді және тұрақты нано/микрокеуекті байланыстырушысыз графен қапталған кремний анодын құрастырдық. Анод материалы екі кадамды әдіспен синтезделеді; біріншіден, композитті никель фольгаға бекітпес бұрын кремний мен пропант қоспасын химиялық өңделген кеуекті наноникельге бүрку арқылы және, екіншіден графен парағын композитке бу фазалық химиялық тұндыру әдісімен (ХОПФ) қондыру арқылы.

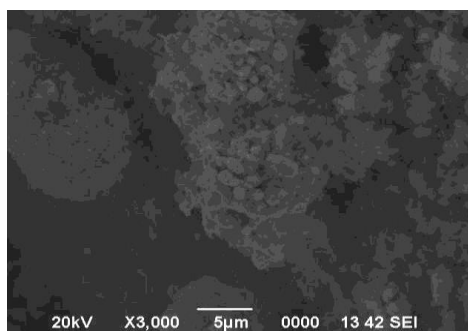
Микрон өлшемдегі кремний ұнтағы р-типтегі көлемді монокристалдан шардық тегістеу арқылы алынды. Карбид вольфрамы шыныаяғында 15 тен 40 минутқа дейін ұнтақтау нәтижесі 30 минут ұнтақтаудан кейін бөлшектер жеткілікті ұсақ мөлшерде болатынын көрсетеді. SEM талдау JOIL JSM 6419 –да орындалды. 1-ші суретте 30 минут ұнтақтағаннан кейін бөлшектердің өлшемі 0,2-2 мкм құрайтыны көрсетілген.

Кремний негізіндегі анодтық материал құрастырудың келесі қадамы материалдың кеуекті құрылымын алу үшін дайындалған қоспаға кеуек түзуші агент қосу болып табылады. Кеуек түзуші агент ретінде аммоний тұзы негізінде жасалған материал алынды.

Төменгі температураның әсерінен кеуек түзуші материал аралық фаза түзбей-ақ қатты күйден газ тәріздес күйге ауысады, және ол бастапқы материал зарядтарымен реакцияға түспейді. Тәжірибелі түрде кеуек түзуші агенттің тиімді мөлшеріне 20% алынған, одан көп мөлшер көлемдік кеуек түзілуіне алып келеді, ол өз кезегінде қабықшаның беріктілігінің төмендеуіне және Ni бетінің төменгі адгезиясына алып келеді. Кеуек түзуші агенттің аз мөлшерде болуы беттің нақты ауданының азаюына алып келеді.

Сурет 1. 30 минуттық ұнтақтаудан кейінгі СЭМ кескіні

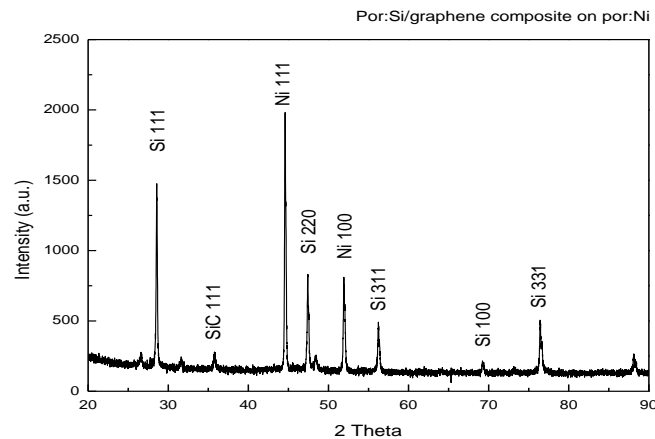
Сурет 2. Кеуекті кремнийдің графенмен қапталған СЭМ- кескіні

Графенді синтездеу түтікшелі CVD- пешінде жүзеге асырылды. Қолданылған газдар - CH_4 : H_2 : $\text{Ar} = 0,15$: 1 : 2 газдың жалпы шығыны 315 куб.см. және қысымы 1 атм, сонымен қатар H_2 бір сағат ерте қосылады CH_4 мен Ar . Көміртегінің еру уақыты 20 минутты құрайды 1000°C температурада.

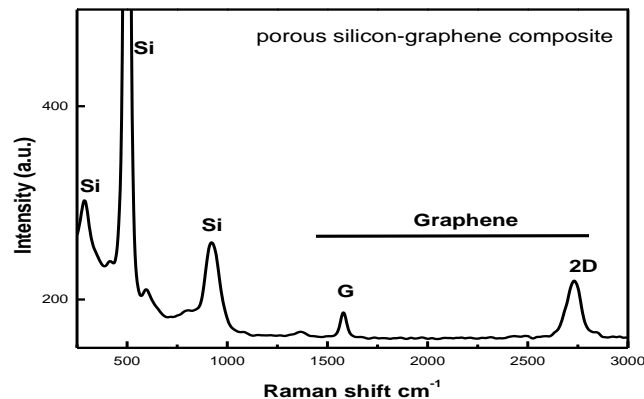
2 суретте CVD процесінен кейінгі графенмен қапталған кеуекті кремний үлгінің микрофотографиясы. Диаметрі 50 ден 500 нм дейінгі жиынтық бөлшектер суретте байқалады. 3 суретте сәйкесінше кеуекті никель бетіндегі кеуекті кремний-графен композиттің рентгенограммасы көрсетілген. Кремний/графен үшін Ni кеуекті үлгісінде (111), (220), (311), (100) және (331) индекстелетін Si дифракциясының анық шыңдары байқалады. Жоғары интенсивті Ni шыңдары сәйкесінше төсеніш материалы фоны ретінде (111), (100) индекстеледі. Көміртегі шыңдары бірде-бір кристалдық түрде байқалмайды. Құрылымда көміртегінің бар болуын карбид кремний шыңы болып табылатын 2 Θ -36,70 көрсетеді. Графенді CVD синтездеу уақытындағы жоғары температура кеуекті кремний бетінде кремний карбидінің беттік қабатының түзілуіне алып келеді, ол қосымша графен қабатын синтездейді.

Кремний – графен кеуекті үлгісінің комбинациялық шашырау спектрлері 4 суретте көрсетілген, кремнийдің жұтылу жолақтары 350, 520 және 950 см^{-1} барлық үлгінің

комбинациялық шашырау спектрінде байқалады. Көміртегінің типтік жолақтары G және 2D-шыңдарында, сонымен қатар үлгінің комбинациялық шашырау спектрінде кездеседі. I_{2D}/I_G қатынасы үлгі үшін 0,8 құрайды, ол графен қабатының 4 кем екенін дәлелдейді.

Сурет 3. Кеукті никель бетіндегі кеукті кремний-графен композиттің рентгенограммасы

Сурет 4. Кеукті кремний – графен композитінің Раман спектрі

Электрод дайындау

Активті материал Si+NiO күйе (сажа) мен PVDF 70:15:15 масалық қатынаста арластырылды, суспензия түзу үшін ерітінді ретінде NMP қолданылды. Одан кейін суспензия мыс фольгада мыс қалақпен тегістеп жағылды және ол 80⁰C пеште 12 сағат бойы кептірілді. Диаметрі 8 мм диск кептірілген мыс фольгадан қиып алынды және де жұмыс істейтін электрод болу үшін 10 МПа қысыммен сығылды. Мыс фольгаға активті материал жүктеу шамамен 1 мг см² құрады. Дайын болған электродты қолдана отырып әрі қарай қолғап бокста батарея жинақталып тест жүргізу көзделуде.

Қорытынды

Бұл жұмыста жоғары сыйымдылықты кремний анодының кемшіліктерін шешу мәселелері қарапайым және арзан әдісті қолдана отырып қарастырылды. Жоғарғы беттік активтілігі бар үш өлшемді кеукті құрылым кеук түзу әдісімен алынды. Кремнийлік өткізгіштік мәселерінен өту үшін кеукті құрылым CVD графенмен қапталды. Графенмен қапталған кеукті кремний қабықша литий – иондық батареяларда анодтық материал ретінде қолдануға негізделген.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Sun, Y.-K.; Myung, S.-T.; Park, B.-C.; Prakash, J.; Belharouak, I.; Amine, K. High-Energy Cathode Material for Long-Life and Safe Lithium Batteries. *Nat. Mater.* 2009, 8, 320–324.
2. Scrosati, B.; Hassoun, J.; Sun, Y.-K. Lithium-Ion Batteries. A Look into the Future. *Energy Environ. Sci.* 2011, 4, 3287–3295.
3. An, Y. L.; Fei, H. F.; Zeng, G. F.; Ci, L. J.; Xiong, S. L.; Feng, J. K.; Qian, Y. T. Green, Scalable, and Controllable Fabrication of Nanoporous Silicon from Commercial Alloy Precursors for High-Energy Lithium-Ion Batteries. *ACS Nano* 2018, 12, 4993–5002.
4. Son, Y.; Sim, S.; Ma, H.; Choi, M.; Son, Y.; Park, N.; Cho, J.; Park, M. Exploring Critical Factors Affecting Strain Distribution in 1D Silicon-Based Nanostructures for Lithium-Ion Battery Anodes. *Adv. Mater.* 2018, 30, 1705430.
5. He, T.; Feng, J. R.; Zhang, Y.; Zu, L. H.; Wang, G. C.; Yu, Y.; Yang, J. H. Stress-Relieved Nanowires by Silicon Substitution for High-Capacity and Stable Lithium Storage. *Adv. Energy Mater.* 2018, 8, 1702805.
6. Ko, M.; Chae, S.; Ma, J.; Kim, N.; Lee, H. W.; Cui, Y.; Cho, J. Scalable Synthesis of Silicon-Nanolayer-Embedded Graphite for High-Energy Lithium-Ion Batteries. *Nat. Energy* 2016, 1, 16113.
7. Zhu, S. S.; Zhou, J. B.; Guan, Y.; Cai, W. L.; Zhao, Y. Y.; Zhu, Y. C.; Zhu, L. Q.; Zhu, Y. C.; Qian, Y. T. Hierarchical Graphene-Scaffolded Silicon/Graphite Composites as High Performance Anodes for Lithium-Ion Batteries. *Small* 2018, 14, 1802457.
8. Kim, S.; Jeong, Y. K.; Wang, Y.; Lee, H.; Choi, J. W. A "Sticky" Mucin-Inspired DNA-Polysaccharide Binder for Silicon and Silicon-Graphite Blended Anodes in Lithium-Ion Batteries. *Adv. Mater.* 2018, 30, 1707594.

УДК 636.2.034

INFLUENCE OF FODDER ADDITIVES OF THE NEW GENERATION ON THE DAIRY PRODUCTIVITY OF COWS

Абдурасулова Айгерим Ержановна¹, Сайлаубек Пернебек Женисбекулы², Байсабырова Айжан Айкыновна³, Ержанова Гулайым Кубаевна⁴, Толеген Талгат Давлетиярович⁵

¹ НАО «Казахский национальный аграрный университет», г. Алматы, Казахстан

² ТОО «Казахский научно-исследовательский институт животноводства и кормопроизводства», г. Алматы, Казахстан

³ НАО «Казахский национальный аграрный университет», г. Алматы, Казахстан

⁴ НАО «Казахский национальный аграрный университет», г. Алматы, Казахстан

⁵ НАО «Казахский национальный аграрный университет», г. Алматы, Казахстан

Annotation: This article provides information on the effect of new generation feed additives on milk production.

Key words: ration, feeding, cattle, milk cows, feed additives, premix, milk productivity.

The long-term practice of livestock breeding in foreign countries has confirmed the high efficiency of full and balanced feeding of dairy cattle according to detailed feeding standards: the annual milk yield of cows is increased by 450-600 kg, the average daily increase is almost 2 times, the feed consumption is reduced by 1 kg of growth. At the same time, grain forage is saved by 25%, the cost of production is reduced by 40-60% [1,2,3].

The aim of the research is to improve the system of full, balanced feeding of lactation cows.

The studies were conducted at the base in peasant farm "Agora", located in the Almaty region. Chemical analysis and nutritional assessment of the available feed, as well as their residues and metabolic products (feces, urine) were carried out in the laboratories of KazNIIZhiK and KazNAU LLP (Kazakhstan-Japan Innovation Research Center), which have ultramodern devices and equipment that meet international standards. For the experiment, experimental groups of Holstein-Friesian cows breed were formed on the principle of analogues [4], with 8 animals each with a milk yield of 6.0-7.0 thousand kg of milk per year and above for the previous lactation.

Against the background of scientific and economic experience according to the generally accepted methodology [4], a physiological experiment was carried out on 3 heads of Holstein-Friesian cows breed. In the process of conducting an experiment, samples of feed, their residues, feces, urine, blood were selected from each group for the study of the digestibility of nutrients in rations, the balance of nitrogen, calcium and phosphorus for a complete zootechnical analysis.

At the end of the scientific and economic experience, a calculation was made of the economic efficiency of the development with the determination of net income, economic effect per head in comparison with the basic version [5]. The obtained basic digital material was processed by the method of variation statistics using a computer program [6].

Before the experiment, the forage base of the peasant farm was studied. As a result, it was found that its basis is alfalfa hay, alfalfa haylage, corn silage and a concentrate mixture consisting of wheat bran, barley, soybean meal and corn. Samples were taken from available feeds and their composition was studied.

To conduct scientific and economic experience on the basis of the principle of analogs, groups of experimental cows of Holstein-Friesian cows breed of 8 animals each (control and experimental) with a productivity of 21-22 kg of milk per day were formed.

In the equalization period, experimental animals of both groups were fed the same rations. In the accounting period of the experiment, the control group remained on its ration, and the experimental group remained on a ration balanced in 24 indicators due to a complex feed additive (premix). Based on the actual chemical composition of the feed and animal productivity, detailed rations have been developed. Then, taking into account the animal's nutritional needs and their presence in the ration, limiting nutritional factors in the rations of feeding dairy cows were determined. An analysis of the results shows that in the ration there is a deficiency in the amount of sugar - 61.2%, phosphorus - 21.3%, copper - 17.2%, cobalt - 47.6%, manganese 11.7%, magnesium - 32.8 %, zinc - 23.4%, iodine - 67.12% and vitamin D - 91.8%. This deficit was the basis for the development of the premix.

Based on the limiting factors and animal productivity, a recipe was developed and a premix was made for the spring-summer period at the Kazakh-Belgian plant Kormovik LLP, which made up for the deficiency of macro- and microelements and vitamins.

Scientific and economic experience consisted of three periods: preliminary (30 days), transitional (10 days) and accounting or main.

In the equalization period, the similarity of the composition of the groups was checked, and animals were replaced if significant differences in the productivity of animals or for any other reasons were found out. During the transition period, the animals gradually got used to the conditions of the experimental regime of feeding and keeping. In the accounting period of the experiment, the control group received an economic ration, and the experimental group received a ration balanced by a premix of 24 indicators. Taking into account the productivity of animals, a monthly adjustment of rations was carried out, respectively, the norm of introduction of premix into the ration of an experimental group of animals was specified.

The average daily rations of the experimental animals did not differ in the set of feeds, but significantly differed in the quality of the rations, since the balance of the rations was different due to the fact that the animals of the experimental group received a premix during the accounting period, which made up for the deficiency of the missing macro- and trace elements, as well as vitamins, which had a positive effect on the metabolism in the body and, accordingly, the state of animal health. This in turn had a positive effect on feed intake. So, the eatability of hay in the control group was 72.59% - 76.17%, and in the experimental group - 84.29 - 86.58%, corn silage - 85.97% and 89.53%, green mass of alfalfa - 91.52 % and 93.97%, concentrates were eaten completely. In this case, in our opinion, phosphorus had the main influence on feed intake, since it is an integral part of the cell nucleus; it plays an important role in the metabolism of carbohydrates, fats, and proteins. With a lack of phosphorus in animals, appetite worsens, joints become inactive, in ruminants, atony of the stomach and loss of appetite are observed. Various diseases are manifested, production returns per 1 centner of feed, fatness, productivity and reproductive abilities of animals are reduced.

Naturally, a decrease in feed intake had a negative effect on the intake of nutrients and biologically active substances in the control group of animals. So the energy consumption per day per 1 head in the experimental group was 19.41–19.54 ECE or 17.9–18.2 feed units, respectively, and in the control 16.48–16.87 feed units. respectively or lower by 8.6-9.2%. The average daily diets of experimental cows for the reference period of the experiment on the actual feed consumed are shown in table 1.

Various consumption by dairy cows of nutrients on average per head for the entire period of scientific and economic experience, their unequal digestibility and digestibility were reflected in the milk production of animals (table 2).

From the data of table 2 it can be seen that in the farm the average daily milk yield for the accounting period in the experimental groups was 23.1 and 23.05 kg, respectively, against 22.8 and 22.7 kg in the control groups, or 1.3 and 1 higher. 5%. According to the averaged data, the average milk fat content was also slightly higher in the experimental groups (by 0.79 and 2.4%), which positively affected the amount of 4% milk. The differences were 3.8 and 2.3%, or 0.8 and 0.5 kg in

favor of the animals of the experimental group. Thus, from each cow, an additional 82.4 and 51.5 kg of milk were obtained in 103 days of scientific and economic experience.

Table 1 - The average daily ration of dairy cows for the accounting period of experience

Name of feed	Farm	
	The peasant farm«Agora»	
	Control group	An experience group
Alfalfahay	3,5	4,5
Corn silage	16	18,5
Alfalfahay lage	5	7
Grain mix (soy, barley, corn)	3,7	5
Barley	-	-
Soy bean meal	-	-
Corn	-	-
Premix, gr		150
The ration contains		
Energy Fodder Unit	17,7	18,3
Exchange energy, MJ	170,4	181,5
Net energy lactation	103,3	108,4
Dry Matter, kg	16,4	16,7
Crude protein, g	2294,2	2479,3
Non fissionable protein	619,8	567,4
Digestible protein, g	1610,0	1801,6
Nitrogen balance in a rumen	0<	2,0
Lysine, g	144,0	109,1
Methionine, g	72,0	67,3
Tryptophan, g	51,0	29,0
Crude Fiber, g	4510,0	4508,5
Starch, g	2700,0	2830,9
Sugar, g	1065,2	945,6
Crude Fat, g	750,0	754,3
Table salt, g	126,0	126,0
Ca, g	126,0	93,7
P, g	90,0	44,7
Cu, mg	175,0	117,8
Co, mg	13,9	2,0
K, g	132,0	184,4
Zinc, mg	1125,0	409,9
Iron, mg	1395,0	2181,9
Iodine, mg	15,7	3,0
Vitamin D, ME	17,4	1864,3
Carotene, mg	785,0	734,2
Concentration Energy Fodder Unit per 1 kg Dry Matter	1,0	1,1
Digestible protein per 1 Energy Fodder Unit, g	95,0	98,5

Table 2 - Milk productivity of lactation cows of the basic farm

Indicator	The peasantfarm«Agora»	
	Groups	
	Control group	An experience group
Milk yield for the period of experience, kg:		
Natural fat	2338,1±10,2	2374,2±12,9
4% fat	2197,1±4,01	2249,5±9,32
The average daily milk yield, kg:		
Natural fat	22,7±0,35	23,05±0,27
4% fat	21,34±0,32	21,84±0,45
Mass fraction of fat,%	3,76±0,03	3,79±0,06
Mass fraction of protein,%	3,15±0,08	3,27±0,04
Total, kg:		
milk fat	87,92±0,14	89,9±0,12
milk protein	73,65±0,09	77,7±0,24

Increasing the productivity of animals, reducing production costs (resource-saving feed), increasing the economic efficiency of the production of a unit of production - milk was obtained by increasing the exchange energy in the ration, better balance and proper feeding of animals, based on the inclusion of high-energy feeds and biologically active substances in the ration. In this direction, studies were conducted.

References

1. Buryakov N. Detailed feeding of cows will increase the time of their use // Feeding s.kh. animals and feed production. - 2006. - No. 11. - S. 45-46.
2. Kostomakhin N.M. Milk productivity and reproductive function of cows depending on feeding during the transit period // Feeding, agricultural animals and feed production. - 2013. - No. 5. - S. 28-34.
3. Volynkina M.G. The use of Sanimax premix in feeding cows // Feeding s.x. animals and feed production. - 2011. - No. 7. - S. 8-11.
4. Ovsyanikov A.I. Fundamentals of experimental work in animal husbandry. - M., 1976. - 369 p.
5. Guidelines for conducting production testing of scientific developments in feed production. - VASKHNIL, 1987. - 20 p.
6. Plokhinsky N.A. Guide to biometry for livestock specialists. - M.: Kolos, 1969. -- S. 46-49.

УДК 636.5.033

БРОЙЛЕР БАЛАПАНДАРЫННЫҢ САЛМАҒЫ МЕН САҚТАЛУЫНА ӨСІРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНЫҢ ӘСЕРІ

**Байсабырова Айжан Айкыновна, Нуралиева Улжан Ауезхановна, Сафарова
Нуржамал Сарсенбаевна, Токсабаева Балжан Сулейманова, Абдурасулова Айгерим
Ержановна**

НаО «Қазақский национальный аграрный университет», г. Алматы, Казахстан

Аннотация. Етті бағыттағы кросс "Кобб-500" бройлер балапандарын торлы батареяларда және едендік типтік төсеніште өсіру технологияларының бройлер балапандарының тірілей салмағы мен құстың сақталуна әсері зерттелінді.

Кілт сөздер: бройлер, технология, тірілей салмақ, тәуліктік салмақ, өмірсүргіштік.

Еліміздегі ет өнімін қарқындатудың басты жолының бірі – жоғары өсімтал құс шаруашылығын дамыту болып қаралады. Бұған мемлекет тарапынан жете көңіл бөлініп, барынша қолдау көрсетілуде. «Қазақстан құс өсірушілер одағының» мәліметтері бойынша 2015 жылы республиканың барлық түрдегі құс өсіруші шаруашылықтары мен шаруа қожалықтырында өсірілген үй құстарының басы 35,4 миллион құраса, оның 62,7 пайызы, яғни 22,2 миллионы ірі индустриалды құс фабрикаларында өсірілген. Олардың үлесіне жалпы республика бойынша өндірілген 4,6 млрд дана жұмыртқа мен 20 мыңдай т құс етінің 95 пайызы тиеді [1].

Бұған мемлекеттің құс өсіру шаруашылығын дамыту және саладағы импортты өнімді отандық өніммен алмастыру саясаты септігін тигізуде. Қазіргі кездегі салада қолданыстағы 2020 жылға дейінгі «Құс өсіру шаруашылығын (құс етін өндіруді) дамыту» сала жоспары бойынша елімізде өндірілетін құс етімен қамтамасыз етуді 70-пайыздық деңгейге жеткізуді нысаналаған индикатор белгіленген [2]. Бұл белгіленген нысанаға жету үшін Үкімет деңгейінде құс шаруашылығын дамытып, өнімін өндіруді қолдау шаралары қабылданды (ҚР Үкіметінің 25.01.2013 ж. №36 «Мал шаруашылығы өнімінің өнімділігі мен сапасын арттыру мақсатындағы субсидиялар»). Осыған сәйкес құс етін және оның ішінде бройлер етін өндіруге жұмсалатын құрамажем мен қосындылар құнын 45 пайызға дейін субсидиялау қарастырылған [3].

Бұл мәселенің оң шешімі жалпы мемлекеттік азық-түлік қауіпсіздігін қамтамасыз етуіде азық-түлік өндіру көздерін қарқынды дамуымен қатар, олардың өнімінің сапасын жақсартып, тағамдық толыққұндылығымен биологиялық құнарлылығын, ең бастысы протеиндік құндылығын, арттыру міндеттері тұр. Табиғаттағы барлық тірішілік иелері организмдердің биологиялық түзуіне қажетті аминқышқылдарын жеткізу жағынан жануартекес азық-түліктің ақуызы басқа альтернативті протеин көздерінен биологиялық бағалылығы жоғары болып келеді. Олардың ішінде, адам ағзасына пайдалы, қорытылымы мен сіңімділігі жағынан барлық үй құстары етінен бройлер етін өндіру, бір жағынан экономикалық жағынан пайдалы болса, екінші жағынан, етінің аминқышқылдық құрамы мен қоректілігі жоғары болғандықтан, биологиялық құндылығы жоғары болып келеді [4].

Зерттеулер мен ғылыми-шаруашылық тәжірибелер Алматы облысы Іле ауданының "Алель Агро" АҚ құс фабрикасының, зертханалық орталығының физика-химиялық зерттеу зертханасының, "Алель Агро" АҚ зоотехникалық мал дәрігерлік және сапа зертханасының өндірістік базасында жүргізілді.

Зерттеу нысаны етті бағыттағы кросс "Кобб-500" бройлер балапандары болды. Кроссты салыстырған кезде балапандар 2Б3 торлы батареяларында орын ауыстырусыз және едендік әдіспен типтік құс қораларында болды.

Зерттеу нәтижелері.

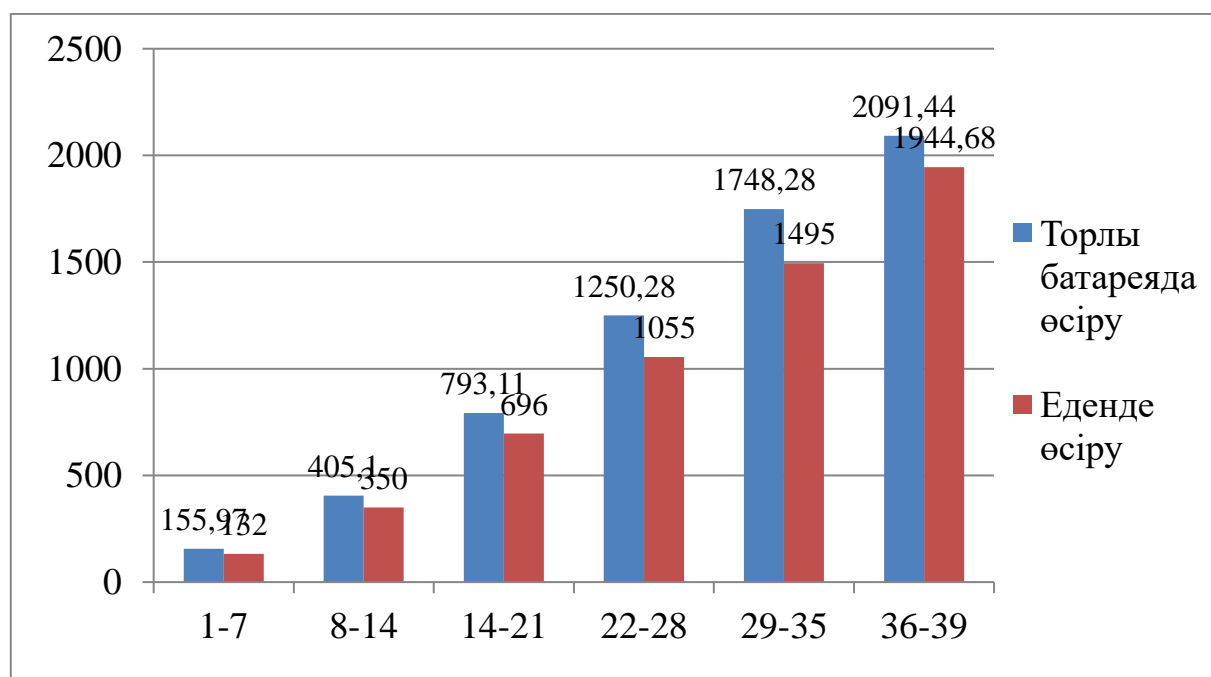
Екі тәсілмен өсірілетін бройлер-балапандары тірі салмағының өсуін бағалау кезінде клеткалық жүйенің артықшылығы болды. Сонымен, өсірудің 1-7 тәулігінен бастап клеткалық жүйе бройлерлерінің тірі салмағы едендік тәсілдегі балапандардың тірі салмағынан 16-18%-ға асып, 55,97 граммды құрады (кесте 1)

Бордақылаудың ортасында 15-21 тәулік ішінде торлы әдіс бойынша айырмашылық 14%-ды құрады. Бордақылаудың барлық кезеңінде торда ұстау бройлерлерінің тірідей салмағы 2091,44 граммды құрады, бұл бордақылаудың сол кезеңінде еденде ұстау тәсіліндегі бройлерлерге қарағанда 7,6% - ға жоғары болғандығы.

Кесте 1 – Торлы және едендік әдістердің "Кобб-500" кроссы бройлер балапандарының тірі салмағына әсері

Өсіру әдісі	Тірілей салмағы, г						
	тәуліктік балапан	1-7 күн	8-14 күн	21 күн	22-28 күн	29-35 күн	36-39 күн
Торлы батареяда өсіру	40,05	155,97 ±3,53*	405,1 ±6,88*	793,11 ±10,33*	1250,28 ±24,4*	1747,28 ±30,12*	2091,44 ±16,39*
Еденде өсіру	41,48	132,00 ±3,50*	350,0 ±6,53*	696,0 ±10,40*	1055,0 ±23,73*	1495,0 ±31,14*	1944,68 ±19,12*
Айырмашылығы, %		+18,16*	+15,74*	+14,00*	+18,50*	+16,90*	+7,60*

*-P<0,05

Сурет 1. Екі түрлі әдісте өсірілген бройлер балапандарының өсу динамикасы

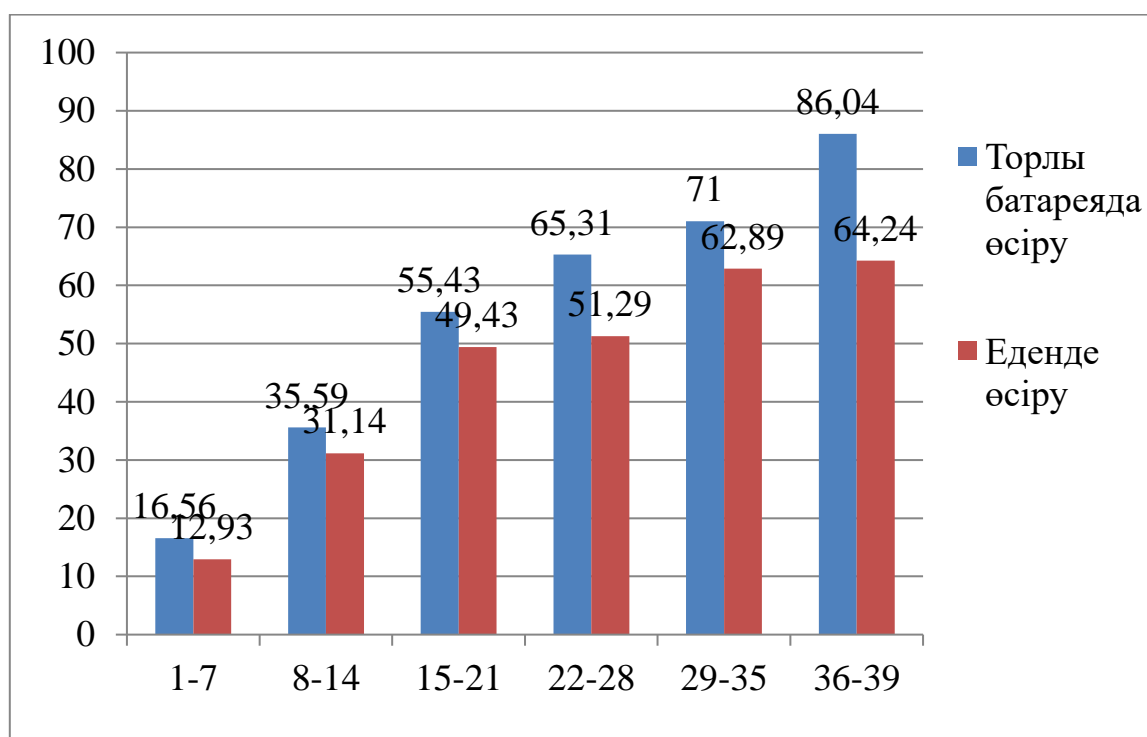
Әр түрлі жолмен өсірілген бройлер балапандарының орташа тәуліктік өсімі. Торда ұсталған бройлер балапандарының өсу қарқындылығы еденде ұсталғандармен салыстырғанда жоғары болды.

Бұл үрдіс өсіру барысында байқалды. Бордақылаудың барлық кезеңінде тірілей салмақтың орташа тәуліктік өсімі торда ұстау тәсілінің бройлерлерінде 53,63 граммға тең, едендік тәсіл бройлерлерінде - 49,86 граммға тең, осылайша, 7,56% айырмасымен торларда өсірілген бройлерлерде жоғары болды.

Кесте 2 – Ұстаудың екі тәсілі кезінде тірі салмағының орташа тәуліктік өсімі

Жасы, күн	Ұстау түрі		Айырмашылығы, %
	Торлы	Едендік	
1-7	16,56 ±0,41*	12,93 ±0,40*	28,10
8-14	35,59 ±0,53*	31,14 ±0,48*	14,29
15-21	55,43 ±0,67*	49,43 ±0,71*	12,14
22-28	65,31 ±1,85*	51,29 ±1,93*	27,34
29-35	71±0,83*	62,86 ±0,87*	12,95
36-39	86,04 ±2,93*	64,24 ±2,99*	33,90
1-39 күн аралығында	53,63 ±0,40*	49,86 ±0,43*	7,56

*-P<0,05

Сурет 2. Екі түрлі әдісте өсірілген бройлер балапандарының тәуліктік салмақ қосу динамикасы

Бройлер балапандарының сақталуы. Өсірудің клеткалық және едендік тәсілдерінің бройлерлерінің сақталу деңгейін талдай отырып, осы көрсеткіш бойынша ұстаудың едендік тәсілдерінің бройлерлері клеткалық батареяларда өсірілген бройлерлерден асып түскені анықталды.

Өсірудің бастапқы кезеңінде еденде ұстаудың бройлерлерінің сақталуы 99,59% - ды құрады, бұл өткен жылмен салыстырғанда 0,77% - ға жоғары.

22-28 тәуліктен бастап бордақылау ортасында -96,98%, бұл 1,3% торлы әдіске қарағанда көп, 36-39 тәулік - 95,12%, бұл жоғары торлы тәсілмен салыстырғанда 2,53% - ға өсті.

Кесте 3 – «Кобб-500» кросс балапандарның торлы және едендік тәсілі кезінде жасы бойынша сақталуы

Жасы, күн	Торлы әдіс			Едендік әдіс			Айырма шылығы, %
	Зерттеу басындағы құс саны, бас	Сұрыпталынды	Сақталуы, %	Зерттеу басындағы құс саны, бас	Сұрыпталынды	Сақталуы, %	
0-7	400	5	98,82	400	2	99,59	0,77
8-14	395	6	98,28	398	3	99,13	0,85
15-21	389	9	97,63	395	5	98,70	1,07
22-28	380	11	96,98	390	6	98,36	1,38
29-35	369	14	96,07	384	8	97,98	1,91
36-39	355	17	95,12	376	9	97,65	2,53
Барлығы	338	62	95,12	367	33	97,65	2,53
Сақталуы, %	95		95,12			97,65	2,53

Бройлерлердің ерте кезеңдерінде 1-7 тәуліктен сұрыптаудың басталуы торда, сондай-ақ еденде ұстаудың негізгі себептері эмбрионалды аурулар, әлсіз балапандар, дистрофия болып табылды. Бордақылаудың ортасында және соңында торлы батареяда ұсталған бройлерлері перикардиттер, перитониттер, өкпе ісінуі және жарақаттар салдарынан жарамсыз болып шықты. Бройлерді бордақылаудың ортасында және аяғында еденде өсіргенде клеткалық жүйеге қарағанда көп дәрежеде кокцидиозға ұшырады.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Танатаров А.Б., Дабжанов С.Т. т.б. «Құс шаруашылығы». Практикум. Алматы, 2008., Б.32-34
2. Попов А.А., Сергеев В.А., Сергеева В.Д: Кн. «Выращивание бройлеров» М., 1975., Б.7-9
3. Богданов М.О.(О направлениях повышения эффективности и качества работы в птицеводстве) ж. «Птицеводство», М., 2000., Б.52-50
4. Османян А. и др.отбор суточных бройлеров по живой массе и выращивание в равновесовых сообществах ж.« Птицеводство» № 6 2012. Б.13-14

УДК 636.2.034

ВЛИЯНИЕ МИКРОКЛИМАТА В ПОМЕЩЕНИИ НА ВОСПРОИЗВОДИТЕЛЬНУЮ СПОСОБНОСТЬ КОРОВ И КОНТРОЛЬ ЗА ЕГО СОСТОЯНИЕМ

Сайлаубек Пернебек Женисбекулы, Қалмағамбетов Мұрат Байтуғелович, Байсабырова Айжан Айкыновна, Скакулы Орынбасар, Жамалов Бакберген Сейдаханулы

ТОО «Казахский научно-исследовательский институт животноводства и кормопроизводства», г. Алматы, Казахстан

Абстракт. Изучено влияние микроклимата в помещении на воспроизводительную способность коров и контроль за его состоянием

Ключевые слова: микроклимат, живая масса, удои

Введение. Экономическая эффективность интенсивного ведения животноводства на промышленной основе зависит от рационального содержания животных, которое в значительной мере определяется наличием оптимального микроклимата в помещениях. Влияние микроклимата проявляется через суммарное воздействие его параметров на физиологическое состояние, теплообмен, здоровье и продуктивность животных [1-3].

Основные причины неудовлетворительного микроклимата в помещениях – низкая теплозащита ограждающих конструкций (стен, перекрытий, кровли, ворот, окон и пр.) и крайне недостаточный уровень воздухообмена, а также плохая канализация и антисанитарное состояние логова (стойл, станков, клеток и др.). Зимой в таких помещениях создаются весьма неблагоприятные условия вследствие низкой температуры и высокой влажности воздуха, сырости стен, потолков или совмещённых покрытий, повышающих отдачу тепла телом животных и способствующих их охлаждению, а летом – высокая температура и влажность в помещениях обуславливают перегревание животных и снижение их, как продуктивных, так и воспроизводительных качеств [4,5].

При несоблюдении правил эксплуатации помещений значительно увеличивается влажность и повышается концентрация углекислого газа, аммиака и сероводорода, а также сильно понижается ионизация воздуха [6]. Известно, что при содержании животных в помещениях важное значение имеет создание оптимального микроклимата и поддержание его во все периоды года, который представляет собой совокупность физического состояния воздушной среды, его газовой, микробной и пылевой загрязнённости с учётом состояния самого здания и технологического оборудования.

Как правило, микроклимат складывается из нескольких параметров: температуры, влажности, скорости движения воздуха, газового состава воздуха. Причем значимость и количественная величина каждого из них зависит от назначения сельскохозяйственной постройки и животных, которые будут в них находиться [7].

Цель исследований. Изучить влияние микроклимата в помещении на воспроизводительную способность коров и контроль за его состоянием

Результаты исследований. Изучено влияние микроклимата в помещении на воспроизводительную способность коров и контроль за его состоянием. Научно-исследовательские работы проведены на базе двух хозяйств: Коксуйского района Алматинской области- ИП «Каримов», и Кордайского района Жамбылской области ТОО «Какпатас-Кордай».

В таблицах 1, 2, приведены показатели микроклимата в хозяйствах в зависимости от сезона года и зоны помещения.

Таблица 1 - Показатели микроклимата хозяйстве ИП «Каримов» в зависимости от зоны помещения и сезона года

Сезон	Зоны первого корпуса		
	центральная	северная	южная
Температура воздуха, °С			
Зима	9,3 ± 0,14	7,2 ± 0,99*	7,5 ± 0,80
Весна	14,4 ± 0,37	12,6 ± 0,38	11,5 ± 0,46***
Лето	32,6 ± 1,24	32,0 ± 1,36	31,1 ± 1,56
Осень	23,6 ± 0,26	21,0 ± 0,20***	22,8 ± 0,50
За год	14,7 ± 0,55	13,1 ± 0,35*	13,5 ± 0,23
Относительная влажность воздуха, %			
Зима	92,4 ± 2,41	90,3 ± 2,48	89,2 ± 1,64
Весна	65,1 ± 1,66	68,9 ± 3,59	68,0 ± 2,66
Лето	33,8 ± 0,80	34,0 ± 0,40	33,1 ± 0,75
Осень	76,9 ± 1,34	66,3 ± 0,55***	86,9 ± 0,20
За год	67,1 ± 0,77	64,9 ± 0,51 ***	69,3 ± 0,25
Скорость движения воздуха, м/с			
Зима	0,41 ± 0,06***	0,50 ± 0,08	0,78 ± 0,03
Весна	0,44 ± 0,14	0,55 ± 0,10	0,64 ± 0,12
Лето	0,40 ± 0,07	0,60 ± 0,04	0,38 ± 0,03***
Осень	0,32 ± 0,10	0,43 ± 0,03	0,22 ± 0,08*
За год	0,39 ± 0,05	0,52 ± 0,10	0,50 ± 0,13
Освещенность, лк			
Зима	19,6 ± 1,79	6,9 ± 0,76***	11,6 ± 0,86
Весна	24,5 ± 3,41***	147,9 ± 4,47	91,4 ± 3,06
Лето	13,0 ± 1,21***	163,9 ± 1,89	93,1 ± 3,28
Осень	14,8 ± 1,19***	64,6 ± 5,17	37,3 ± 1,54
Сезон	Зоны первого корпуса		
	центральная	северная	Южная
За год	17,9 ± 1,00***	95,8 ± 1,13	58,4 ± 0,92
Содержание аммиака, mg/m ³			
Зима	5,4 ± 0,33	4,9 ± 0,30	5,1 ± 0,40
Весна	4,9 ± 0,09	4,6 ± 0,10	4,2 ± 0,40
Лето	6,5 ± 0,32	4,8 ± 0,15***	4,9 ± 0,30
Осень	6,9 ± 0,12	5,8 ± 0,30	6,1 ± 0,15
За год	5,9 ± 0,05	5,02 ± 0,11***	5,07 ± 0,11
Содержание оксида углерода, мг/м ³			
Зима	0,18 ± 0,01	0,14 ± 0,01	0,14 ± 0,01
Весна	0,15 ± 0,02	0,12 ± 0,01	0,09 ± 0,01**
Лето	0,17 ± 0,02	0,12 ± 0,02	0,12 ± 0,02
Осень	0,20 ± 0,01	0,16 ± 0,01	0,17 ± 0,01
За год	0,18 ± 0,02	0,14 ± 0,03	0,13 ± 0,02

* - p < 0,05. ** - p < 0,01, *** - p < 0,001

Таблица 2 - Показатели микроклимата ТОО «Какпатас-Кордай» в зависимости от зоны помещения и сезона года

Сезон	Зоны второго корпуса		
	центральная	северная	южная
температура воздуха, °С			
Зима	10,6 ± 0,13	8,8 ± 0,44	7,3 ± 0,82**
Весна	15,5 ± 0,63	13,8 ± 0,21**	16,0 ± 0,21
Осень	21,7 ± 1,14*	22,3 ± 0,4	24,4 ± 0,45
Лето	34,6 ± 1,05	30,2 ± 1,72	30,9 ± 1,21
За год	12,6 ± 0,89	12,3 ± 0,29	12,6 ± 0,56
относительная влажность воздуха, %			

Зима	76,4 ± 1,93**	79,6 ± 0,89	84,7 ± 1,80
Весна	71,6 ± 0,85**	73,3 ± 0,58	75,1 ± 0,65
Лето	36,5 ± 0,25	36,5 ± 0,20	37,4 ± 0,50
Осень	83,9 ± 0,66**	84,3 ± 2,30	89,8 ± 1,85
За год	77,3 ± 0,78*	79,1 ± 0,60	83,2 ± 0,81
Скорость движения воздуха, м/с			
Зима	0,41 ± 0,05**	0,67 ± 0,04	0,64 ± 0,04
Весна	0,55 ± 0,08	0,55 ± 0,10	0,55 ± 0,09
Осень	0,32 ± 0,07	0,26 ± 0,11	0,34 ± 0,07
За год	0,43 ± 0,05	0,49 ± 0,06	0,51 ± 0,08
Освещенность, лк			
Зима	10,4 ± 1,01	9,8 ± 0,38**	15,3 ± 1,97
Весна	11,4 ± 0,43***	105,0 ± 2,32	52,2 ± 2,55
Осень	10,7 ± 0,75**	50,5 ± 1,18	27,4 ± 1,34
За год	10,8 ± 0,99**	55,1 ± 1,02	31,6 ± 1,25
Содержание аммиака, мг/м ³			
Зима	4,0 ± 0,26	3,9 ± 0,20	3,4 ± 0,30
Весна	7,7 ± 0,29	4,9 ± 0,10*	5,3 ± 0,15
Осень	8,2 ± 0,23	7,9 ± 0,05	6,4 ± 0,05*
За год	6,6 ± 0,25	5,6 ± 0,09	5,0 ± 0,11*
Содержание оксида углерода, мг/м ³			
Зима	0,13 ± 0,01	0,12 ± 0,01	0,09 ± 0,01*
Весна	0,19 ± 0,02	0,13 ± 0,01*	0,14 ± 0,02
Осень	0,20 ± 0,01	0,19 ± 0,02	0,16 ± 0,01*
За год	0,17 ± 0,02	0,15 ± 0,02	0,13 ± 0,01

* - p < 0,05, ** - p < 0,01, *** - p < 0,001

Среднегодовая температура в хозяйствах выше оптимальных показателей разница достоверна (p < 0,05). Температура воздуха зимой в центральной зоне помещений соответствовала норме, тогда как в южной и северной зонах показатель был ниже оптимального (p < 0,05). Весной данный параметр находился в допустимых пределах: наименьшая температура наблюдалась в южной зоне (11,5 °C), наивысшая - в центральной (14,4 °C), различия достоверны (p < 0,001).

Относительная влажность воздуха в среднем за год оказалась ниже нормы: наименьший показатель в северной зоне, наивысший, максимально приближенный к норме в южной зоне (p < 0,001). Максимальная относительная влажность зимой отмечается в центральной зоне до 92,4 %, что больше верхней границы нормы на 7,4 %, в северной и южной зонах также отмечается превышение оптимального уровня: на 5,3 и 4,2 %, соответственно.

В весенний период во всех зонах относительная влажность воздуха была меньше нижней границы нормы: в центральной зоне - до 4,9 %, в северной и южной соответственно на 1,1 и 2,0 % (68,9 и 68,0 %). Осенью в центральной зоне влажность была оптимальной (76,9 %), в северной зоне - несколько ниже нормы - на 3,7 % (66,3 %), а в южной - превышала оптимальный уровень на 1,9 % (86,9 %), показатель северной зоны достоверно ниже влажности в южной зоне корпуса (p < 0,001).

Средняя за год скорость движения воздуха соответствует оптимальным значениям. Анализ газового состава воздуха показал только следы сероводорода, а также допустимое количество аммиака и оксида углерода во всех зонах в течение года находились в пределах нормы.

Продолжительность сервис-периода в ИП «Каримов» составляет 125,6±11,2 дней, в ТОО «Какпатас-Кордай» – 107,8±5,25 дней (таблица 3).

Таблица 3 - Молочная продуктивность и воспроизводительные качества коров-первотелок на 2018-2019 годы

Показатели	Ед. изм.	ИП «Каримов»	ТОО «Какпатас Кордай»
n	голов	26	35
Порода		голштинская	швицкая
Удой за 305 дней 1 лактации	кг	6581,7±132,5	5121,6±134,4
Содержание жира в молоке	%	3,87±0,05	3,79±0,04
Молочный жир	кг	254,7±3,1	194,1±64**
Возраст первого отела	дн.	813±7,2	844±7,7
Количество осеменений	ед.	1,91±0,14	1,75±0,19
Сервис-период	дн	125,6±11,2	107,8±5,25
Сухостой	дн	64,9±1,12	75,4±1,05
Межотельный период	дн	392,2±4,6	372,8±3,9

Швицкая порода характеризуется межотельным периодом 372,8±3,9 дня, голштинская порода 392,2±4,6 дня.

Оплодотворяемость коров после первого осеменения ИП «Каримов» в среднем составляет 73,5 %, в ТОО «Какпатас-Кордай» - 57 %. Установлено, что оплодотворяемость коров после первого осеменения в ТОО «Какпатас-Кордай» была ниже нормы. Минимальное значение указанного показателя наблюдалось летом (54 %), что в 1,1 раза ниже нормального показателя воспроизводства. В ИП «Каримов» оплодотворяемость коров зимой достиг до 80%, минимальный показатель зафиксирован летом 65 %. Степень сложности отелов у исследуемых коров представлена в таблице 4.

Таблица 4 – Степень сложности отелов у коров

Течение отелов	Группа	
	ИП «Каримов»	ТОО «Какпатас Кордай»
Легкий, %	85,3	86,6
Требующий помощи, но без осложнений, %	3,5	0
Трудный, с осложнениями у матери или плода, %	2,9	4,8
Очень трудный с падежом плода, %	2,1	5,7

Данные таблицы показывает, что у большинства коров легкая степень сложности отелов 85,3-86,6%. По результатам мониторинга дана оценка в баллах условиям содержания животных по методике Гершуна (таблица 5).

Таблица 5 – Результаты ветеринарно-санитарного мониторинга содержания молочных коров

Контрольные точки	Оценка в баллах		
	max	Фактическая	
		ИП «Каримов»	ТОО «Какпатас-Кордай»
Осмотр животных и их визуальная оценка	15	12	12
Санитарно-гигиеническая оценка полноценности кормления животных по рациону	10	10	10

Результаты исследования качества кормов	10	10	10
Оценка состояния обмена веществ животных по результатам биохимического исследования крови	10	0	0
Характеристика микроклимата помещения (температура, влажность и газовый состав воздуха)	15	13	12
Освещенность помещения (естественная и искусственная)	10	10	10
Оценка системы вентиляции и ее эффективности	15	14	10
Оценка системы канализации и ее эффективности	15	11	10
Итого	100	80	74

При анализе данных мониторинга ветеринарно-санитарного режима в ИП «Каримов» отмечается низкий уровень риска (в среднем 81 баллов), в ТОО «Какпатас-Кордай» установлен средний уровень риска (в среднем 76 баллов).

При сравнительном анализе данных микроклимата помещений по сезонам года и средней продуктивности стада была отмечена разница не только в количественных показателях молока, но и в качественных указанные в таблице 6.

Таблица 6 – Сравнительные данные молочной продуктивности и физиологического состояние дойных коров (высокопродуктивная группа 100 голов, коровник №2) по сезонам года.

Месяц	Средние надои на гол, кг	Содержание жира, %	Содержание белка, %	Коэффициент соотношения жира к белку	Потребление СВ на голову, кг
Март	40	3,5	3,15	1,11	23
Апрель	41	3,45	3,1	1,11	23,5
Май	39	3,40	3,20	1,06	22,8
Июнь	38	3,30	3,25	1,01	21,6
Июль	36	3,20	3,20	1	21
Август	37	3,25	3,20	1,01	21,8
Сентябрь	39	3,45	3,15	1,09	22,6
Октябрь	40	3,40	3,15	1,08	23,2

При сравнительном анализе средних данных продуктивности дойных коров высокопродуктивной группы наблюдается снижение молочной продуктивности с июнь по август до 10 %. При этом соотношение содержания жира и белка в молоке достигает критического уровня 1-1,01, что является причиной снижения у животных усвоения сырой клетчатки из рациона, которая может привести к некоторым проблемам со здоровьем, как ацидоз рубца, ламинит и образования фолликулярных кист в половых железах. Норма соотношения жира к белку при продуктивности в 40 кг в сутки должна находиться в пределах 1,1-1,15. Так же можно отметить о снижении потребления сухого вещества рациона которая достигла 21 кг на голову при норме не менее 22 кг для продуктивности в 36 кг в сутки.

По воспроизводительным качествам процент плодотворности осеменения в данной группе в весенне-летнем периоде находился в пределах 32-34 %, тогда как в осенне-зимний период от 34 до 38 %, что возможно связано с более высоким процентом эмбриональной

смертности из за повышенной температуры организма коров. Средние показатели температуры организма коров в данных группах в осенне-весенний период при средней температуре в коровнике от -8 до +21 находилась в пределах 38,2-38,6 °С, в летний период при максимальной температуре в коровнике +32°С отмечено повышение температуры до 39,6 °С и у отдельных животных до 39,8-40 °С и частота дыхания отмечено как выше нормы.

Заключение. На современных животноводческих фермах, комплексах в результате внедрения новой, промышленной технологии производства продукции значительно усложнилось взаимодействие организма животного с внешней окружающей средой. При большой концентрации животных с уплотненным их размещением на ферме решающая роль в повышении резистентности организма, увеличении продуктивности и воспроизводительных функций животных отводится созданию оптимального микроклимата. Содержание в помещении продуктов обмена веществ организмов животных, бактериальная обсемененность воздуха, отрицательно сказывающиеся на здоровье и физиологическом состоянии животных, находятся в прямой зависимости от поголовья стада. Воздействие различных факторов окружающей среды на организм животного проявляется в глубоких и серьезных изменениях физиологических процессов последнего: кровообращения, дыхания, терморегуляции, газообмена и обмена веществ, что, в свою очередь, оказывает влияние на резистентность организма и, естественно, на продуктивность животных. Исследованиями установлено, что продуктивность молочных коров, например, на 70% определяется условиями окружающей среды и лишь на 30% — генетическими признаками. Следовательно, изменением состава и свойств окружающей среды можно определенным образом влиять на организм животного, направленно трансформировать его, добиваясь появления желательных нам условных рефлексов, способствующих как сохранению здоровья, устойчивости к заболеваниям, так и проявлению высокой продуктивности.

Список использованных источников

1. Рубина М.А. Эффективность выращивания телят в разных условиях содержания //Актуальные проблемы интенсивного развития животноводства. -2012. -№2. - С. 266
2. Хазанов Е.Е., Гордеев В.В., Хазанов В.Е. Модернизация молочных ферм. СПб., - 2008. – 171 с.
3. Новинки EuroTier // Новое сельское хозяйство. - 2012. - №6. - С. 83.
4. Скоркин В.К., Ларкин Д.К., Аксенова В.П. и др. Экономико-математическая модель и ее алгоритм при производстве молока // Проблемы интенсификации продукции животноводства. Варшава - 2011. - С. 236-245.
5. Скоркин В.К., Ларкин Д.К.Создание компьютерной программы формирования базы данных по технологическим и техническим решениям ферм КРС//Вестник ВНИИМЖ. -2012.- №2(6). -С. 40-47.
6. Стратегия машинно-технологической модернизации сельского хозяйства России на период до 2020 года / Ю.Ф. Лачуга [и др.]. М.: ФГНУ «Росинформагротех», - 2009. - 80с.
7. Лакин В.Ф. Биометрия. – М., 1990. – С.27-88.

УДК: 633.853.52:633.79

НОВАЯ МНОГООБЕЩАЮЩАЯ РАЗНОВИДНОСТЬ ОТТЕНКА "СЕВИНЧ"

Саитканова Р.У., Идрисов Х.А.

Младшие научные сотрудники Научно-исследовательского института риса, Узбекистан

Аннотация: В данной статье описаны ценные экономические показатели перспективного сорта теней среднего возраста "Севинч": технология роста, развития и выращивания. Наблюдалось, что биометрические параметры нового сорта «Севинч» были на 6-16 см выше, масса 1000 зерен составляла 7-21 ц/га, урожайность была на 4-6 т/га выше, чем у стандартного оттенка «Узбек-2».

Ключевые слова: Соя, питомник, образец, сорт, белок, масло, витамин, плодородие, бобовые, цветение, конец, «Узбек-2», «Узбек-6», гибрид «Севинч», поколение, семена, урожай, урожай

Введение. Соя 35-38% растительного масла, производимого в мире, получают из соевых бобов. Согласно данным, сегодня сою выращивают в 62 странах мира, а за последние годы теневые площади увеличились в 2-2,5 раза, засеяв более 118,4 млн. га. Из них около 36,3 млн. га находятся в Соединенных Штатах Америка и 33,7 млн. га в Бразилии. Всего соевых полей было собрано 317,2 млн. тонн соевых бобов. Самая высокая урожайность была в США, в среднем 3,2 ц / га, в то время как самая низкая урожайность была в Индии, со средней урожайностью 0,9 ц/га. Соевые продукты относятся к группе экспортируемых продуктов. Странами, экспортирующими соевые бобы, являются Бразилия, Аргентина и другие страны Латинской Америки [3].

Обзор научной литературы. Согласно научной литературе, соя выращивается в Узбекистане с 1930 года. Она поступила из Китая и с Дальнего Востока. Экономическая ценность сои в бобовых характеризуется тем, что в ее семенах содержится большое количество белка (35-52%), жира (12-27%) и различных витаминов: А, В, С, D и Е, а также ряд активных ферментных резервов. Еще одна ценная экономическая особенность сои в том, что масло обладает приятным вкусом[2].

Раннее созревание тени (от 75 до 200 дней) определило, что растение занимало самую большую площадь среди масличных культур в мире. С расширением территории влияние естественного отбора на развитие средневековых форм северных экотипов возрастает. В южных регионах вегетационный период сортов сои резко сокращается, с низкой урожайностью и коротким ростом. Согласно данным, раннеспелые сорта северных экотипов более устойчивы к морозам, их цветение и образование стручков может происходить при 14-160 С. Для южных экотипов вегетационный период требует суммарную активную температуру 2800-3500⁰С ,

Природно-климатические условия Узбекистана характеризуются пригодностью вегетационного периода для выращивания сои, так как постоянная температура составляет 200-210 дней [1].

Актуальность темы. В современных условиях глобальных экологических проблем важно создавать новые перспективные сорта теней, устойчивых к абиотическим и биотическим факторам, совершенствовать их ресурсосберегающие технологии выращивания. Местное разнообразие оттенков, созданное сегодня, Севинч, имеет некоторые недостатки и требует дальнейшего развития оттенка, его селекции и производства семян.

Цель исследования; Внедрение в создание и производство новых сортов высокоурожайных, богатых зернами, не содержащих белков, не содержащих зерен,

устойчивых к болезням и вредителям соевых бобов, адаптированных к основным и вторичным культурам.

Методы проведения экспериментов. Селекция сои проводилась на основе общепринятых методов создания новых сортов сельскохозяйственных культур и рекомендаций, разработанных УзНИИР, методологии полевых экспериментов.

Результаты исследований. Создание новых сортов сои играет важную роль в повышении эффективности производства бобовых в нашей стране. Полученные сорта являются плодородными, технологическое качество зерна должно быть высокой устойчивостью к болезням и вредителям. Исследовательский институт риса проводит исследования в области селекции оттенков, и в результате научных исследований в УзНИИР был создан ряд перспективных, высокоурожайных, ранних и средних сортов соевых бобов, одним из которых является новый сорт сои Севинч.

Посевная площадь составляла 50 м² для каждого сорта питомника сортового отбора и проводилась в 4 павтор. Для всех саженцев были посажены районированные среднеспелые сорта «Узбек-2» и позднеспелые «Узбек-6». Норма высева составляла 60 кг на 1 га в тени, 60 см между рядами, 10 см между растениями, в каждом гнезде высевали 2 семени. Фенологические наблюдения были сделаны на проростках сои. Основные фазы роста оттенков: прорастание, почкование, цветение, формирование и созревание бобовых, а также была определена продолжительность периода применения; Толщину рассады (при прорастании и перед сбором урожая) определяли в питомнике сортовой селекции. На основании полученных связей были определены биометрические показатели, такие как высота растения, нижнее расположение стручков, количество веток, количество стручков на растение, масса зерна, масса 1000 зерен. Выход каждого образца был определен. Для этого продукт каждого образца собирали, измельчали, взвешивали. В полученных результатах показатели продуктивности анализировались на основе пособия Б. А. Доспехова [4]. Этот сорт был отобран по выборке № 47 по каталогу № 0128790, происхождение (Одесса) сорта на много лет с 2007 г. В 2007-2008 гг. В селекционном питомнике, В 2009-2011 гг. Он был проверен в контрольном питомнике, в 2012-2014 гг. - в сортоотборочном тесте. В 2015 году он был представлен в Государственную комиссию по сортоиспытанию и проверен на успешность в индустрии сортоиспытаний. Вновь созданный сорт среднего размера «Севинч» № 47 (из сорта Одесса 0128790) был создан путем индивидуального отбора и включен в Государственный реестр сельскохозяйственных культур, рекомендован к посадке в 2019 г. и рекомендован к посадке на больших площадях. Результаты приведены в таблице 1.

Таблица 1. Описание ценных экономических характеристик оттенка сорта "Севинч" (2017-2019)

№	Название сорта и годы	сорт Севинч			Контрольный сорт сорт Узбек-2		
		2017	2018	2019	2017	2018	2019
	Биометрические показатели сорта						
1	Период роста растений, дни	121	122	120	131	130	131
2	Высота растения, см	150	145	153	130	127	137
2	Высота размещения нижних бобов, см	13,0	12,0	15,0	12.0	11.0	11.0

3	Количество стручков на растение, шт	95	88	100	76	70	90
2	Масса зерна на растение, г	21.0	23.9	22.0	22.0	21.5	21.9
5	1000 масса зерна, г	161.0	180.4	175.0	154.2	158.5	155.0
6	Урожайность ц / га	33.1	32.5	34.1	26.5	29.1	30.1

Из таблицы можно сказать, что все ценные экономические показатели соевых бобов высоки, высота растений нового сорта Севинч составляет 6-16 см на гектар, масса 1000 зерна 7-21 г по сравнению со стандартным навигационным сорта Узбекским-2. Было отмечено, что урожайность была выше 4-6 ц / га.

Сортовые характеристики и методы выращивания; Ботанический тип *Glycine-hispida* - L., период роста 115-120 дней. Высота растения 145-155 см. Расположение нижней стручка 14-16 см, количество ветвей 2-4, количество стручков на растение 110-120, количество зерен на стручок 2- 4, 1000 семян весят 175-180 г, зерновой белок 38-40%, зерновое масло 22-24%, предназначено для подстилки, линьки, устойчивой к болезням и механизированной уборки. В неблагоприятных условиях сорт может дать 32-34 ц / га зерна и 250-300 ц / га синей массы.

Период посева семян как основной культуры-третья декада апреля (20-30 апреля) и первая и вторая декады мая (1-10; 10-20 мая). Норма высадки составляет 60 кг с гектара на глубине 4-5 см в сеялке СОН-2.8, междурядье 60 см. Коэффициент удобрения составляет -30 кг на гектар, -100-120 кг фосфора, 50-60 кг калия на гектар. Полив 3-4 раза в течение вегетационного периода, каждая норма полива составляет 800 м³ / га, 2-3 раза культивация и 2 раза прополка. Общая полезная температура составляет 2200-2600 ° С.

Вывод: Это означает, что новый сорт сои "Севинч" можно выращивать на орошаемых фермах, получать высокий урожай зерна и решать сразу три задачи;

- удовлетворяет спрос на зерновые продукты
- обогащает почву природным азотом за счет корней растений.
- обеспечивает животноводство белковым кормом.

Список литературы

1. Ашуров, Тореев Ф., С.Турсунов, Баратова А.А., Эргашев Ж. Селекция и семеноводство зерновых и зернобобовых культур. Ташкент-2019, с. 114-116.
2. Бойматова М. Процессы в тени света. Журнал «Сельское и водное хозяйство Узбекистана» № 11 от 2019 года. С.30.
3. Вавилов П.П., Посыпанов Г.С., Бобовые культуры и проблемы растительного белка. М.; Россельхозиздат, 1983 с.256 стр
4. Доспехов Б.А. Методология полевого опыта. М., Колос, 1985г.

УДК 327.821

СМИ И ВНЕШНЯЯ ПОЛИТИКА США

Аскербек Асель Аскербековна

Докторант Евразийского национального университета им. Л.Н. Гумилева,
Нур-Султан, Республика Казахстан

Научный руководитель – профессор кафедры международных отношений, доктор
исторических наук, Есдаулетова А.М.

Абстракт. В статье рассматриваются отношения между средствами массовой информации и внешней политикой США, в том числе аспект использования СМИ в освещении военных новостей, с учетом того, что это вызывает растущую интерес и озабоченность в сфере политических коммуникаций. Интерес к этой теме восходит к ранним исследованиям в области массовых коммуникаций и рассмотрение посвящено увеличению внимания исследований в этой области в последние четверть века. В исследовании освещаются современные теоретические и эмпирические подходы к данной проблеме.

Ключевые слова: СМИ, внешняя политика США, война, эффект CNN, новые медиа

Abstract. The article examines the relationship between the media and US foreign policy, including the aspect of using the media in covering military news, given that this is causing growing interest and concern in the field of political communications. The interest in this topic goes back to early research in mass communications and the review focuses on the increased attention of research in this field in the last quarter of a century. The study highlights modern theoretical and empirical approaches to this problem.

Keywords: media, US foreign policy, war, CNN effect, new media

Введение

Роль средств массовой информации в политических коммуникациях и формировании и освещении внешней политики являются актуальной темой для исследований. Освещение (или его отсутствие) внешнеполитических действий в СМИ влияет на состояние внутреннего общественного мнения, а также на приоритеты и решения политиков. И внимание к этой области исследований заметно возросло за последние 25 лет, и в т.ч. из-за внешней политики Соединенных Штатов, ведущих «глобальную войну с террором» после теракта 11 сентября. Понимание политологами средств массовой информации и внешней политики находится в относительно зачаточном состоянии, по сравнению с другими областями, такими как американская внешняя политика, общественное мнение и влияние СМИ в целом. Тем не менее, по мере того, как область расширялась, стало ясно, что то, что исследователи все больше и больше узнают о влиянии средств массовой информации на внешнюю политику страны и наоборот.

Исходя из этого в настоящем исследовании основное внимание уделяется отношениям между средствами массовой информации и внешней политикой США, с особым акцентом на военные действия, поскольку именно этот аспект вызывает наибольшую обеспокоенность, как у исследователей, так и у мировой общественности. Интерес к этой теме восходит, к исследованиям в области массовых коммуникаций, и данная статья посвящена всплеску исследований в последней четверти века.

Обзор литературы.

Общая теория СМИ и внешней политики США

На протяжении многих лет исследователи массовых коммуникаций обнаруживали, что основные средства массовой информации, как правило, усиливают доминирующие социокультурные нормы и ценности и влияют на принятие ключевых политических решений [1]. Эти положения также верны, когда речь заходит о средствах массовой информации в международных отношениях и во внешней политике, и особенно, когда речь идет об освещении военных действий.

По мнению Дауэра внешней политике присущи такие особенности, как:

- этноцентричность (например, использование расовых различий и стереотипов);
- управляемость элитой;
- не критичность;
- эпизодичность (т.е. в случае когда вниманием охватываются другие страны, когда представители правительства США посещают их, или иным образом акцентируют внимание на них) [2].

Отводя центральную роль средствам массовой информации в изучении внешней политики и общественного мнения, Баум и Поттер подтверждают мнение других, что, возможно, пресса по ряду рыночных и других институциональных причин не особенно хорошо подходит для выполнения важнейшей задачи - информирования граждан о международных делах [3]. Иными словами, во внешней политике пресса гораздо реже адекватно выполняет свою функцию «четвертой власти», чем на внутренней политике.

Одной из важнейших фундаментальных теорией политических коммуникаций в современных исследованиях освещения внешней политики средствами массовой информации является гипотеза Беннетта об индексации, которая утверждает, что *«освещение международных отношений, особенно кризисов во внешней политике (например, войны), в СМИ, как правило, «индексируется» исходя из диапазонов мнения и приоритетов элиты»* [4]. Беннетт уделяет особое внимание исполнительной и законодательной власти. По его мнению, те, кто находится в Белом доме и Сенате, являются наиболее важными действующими лицами из-за их конституционно закрепленного авторитета во внешней политике.

Индексация опирается, в частности, на выводы о том, что журналистика ориентирована на источники, а средства массовой информации стремятся изменить рамки и планы элит, особенно выборных должностных лиц. Беннетт утверждает, что элиты часто либо находятся в консенсусе по поводу целей и вариантов внешней политики (особенно в военное время). Альтернативные подходы, особенно те, которые поддерживают дипломатию, предлагаются антивоенными протестующими или бросают вызов преобладающим культурным и политическим нормам (например, предположения о холодной войне в послевоенную эпоху или контртерроризме после 11 сентября) в краткосрочной перспективе не уделяют должного внимания политике и освещению в СМИ.

С учетом основных положений гипотезы индексации, автором Энтман была предложена расширенная «Модель активации каскадной сети», чтобы объяснить освещение международной политике в СМИ [5]. В соответствии с метафорой водопада, модель предусматривает управляемую элитой цепочку влияния, с Белым домом в качестве источника и первопричины. В аналогии с действием водопада, повестка дня «каскадно» опускается с установлением условий дебатов для вторичного уровня, который включает Конгресс и других официальных лиц политической и медиа элиты. Затем переходит на третий уровень, который включает в себя средства массовой информации, и, наконец, четвертый уровень, в котором общественное мнение формируется сообщениями, отфильтрованными на первых трех этапах процесса.

Другие исследователи предложили модели взаимодействия медиа-элиты в международных отношениях, которые также основываются на гипотезе индексации, с

определенными изменениями. Например, принцип Вольфсфельда «политика-медиа-политика» (Policy-Media-Policy, РМР) предполагает, что политический процесс - дебаты, консенсус, разногласие и т.д. - формирует освещение в СМИ, которое само затем изменяет политический дискурс [6]. Принцип РМР предполагает наличие активных средств массовой информации, которые участвуют в политическом процессе. Вольфсфельд противопоставил принцип РМР каскадной активации, утверждая, что РМР является более динамичным.

Баум и Гройлинг предлагают теорию «стратегического уклона», описывающего взаимодействие медиа-элиты и общественности, в которой устоявшийся уклон прессы в сторону конфликта элит представляет искаженный образ дебатов о внешней политике, уделяя чрезмерное внимание разногласиям элиты (по Бауму и Гройлингу - «индексация мнения») и негативным новостям [7]. Это, как они утверждают, заставляет аудиторию фильтровать новости о международных отношениях.

Результаты и обсуждение

Эффекты освещения военных конфликтов в СМИ

Вопрос о том, какую роль играют СМИ в формировании общественного мнения касательно войн, в последние 20 лет вызывает все больший интерес у исследователей и политологов.

Одним из обсуждаемых вопросов в научной среде является то, каким образом общественность видит тот или иной военный конфликт выигранным, оправданным или соответствующим интересам Соединенных Штатов, здесь указаны все факторы, которые, как утверждают политологи, влияют на общественную поддержку военных вмешательств. Например, войны во Вьетнаме и Ираке были первоначально оправданы аргументами политических элит, что они представляют потенциально существенные угрозы национальной безопасности США, и что победа в данных военных действиях «была гарантирована». Историческая ретроспектива показывает, что эти аргументы были скорее некими рамками, чем являли собой твердую основу из фактов.

Политические коммуникации стали учитывать взаимосвязь между воздействием средств массовой информации и поддержкой (или противодействием) военного вмешательства. Одной из областей исследования, которая получила большое внимание, является гипотеза «Эффекта CNN».

По Мюллеру, эта гипотеза предполагала, что в эпоху 24-часовых новостных передач отдельные яркие образы могут стимулировать поддержку вмешательства (как например, визуализация голода и т.д.), в то время как другие, особенно образы жертв (например, образ мертвого американского летчика) может сделать общественность не склонной к риску [8].

С тех пор как гипотеза была разработана, в большинстве исследований в соответствии с ней было обнаружено мало свидетельств прямого воздействия на общественность Хокинс утверждает, что отсутствие освещения в СМИ глобальных конфликтов имеет важное значение для исключения их из глобальной политической повестки дня [9]. Однако, напротив, восприятие политиками США способности СМИ влиять на публику с помощью таких образов, особенно против военных вмешательств (в которых фигурируют жертвы – гибель американских военных и т.д.), заставило их использовать политику, ограничивающую риски. Как, например, избегание прямого военного вмешательства для остановки геноцида в Руанде в 1994 году.

Другие исследования показали, что освещение в СМИ может иметь значение и в других отношениях, например, между высказываниями медиа и политических элит и общественным мнением. Например, было обнаружено, что благоприятные сообщения в телевизионных новостях из медиа источниках оказали значительное влияние на изменение отношения общественности в США. Энтман утверждает, что эпизодические сюжеты на военную тематику, в которых игнорируются стратегические последствия войны и внешней политики,

создают «пробелы в подотчетности» [10], и препятствуют тому, чтобы президент США и политическая элита несли полную ответственность, в случае провала внешней политики.

Новые медиа, войны и конфликты

В последнее десятилетие роль новых медиа, в т.ч. социальных сетей (блог платформ, Facebook и Twitter), в вопросах формирования общественного мнения в области международных отношений, международных конфликтов и общественного мнения, привлекает все большее внимание со стороны политиков и исследователей. Интерес к этим новым медиа вырос, и на это повлияли события от Зеленого движения Ирана в 2009 году до Арабской весны в 2011 году. Эксперты и политики объявили о мощных медиа-эффектах, провозгласив «революции в Твиттере» и «дипломатию в Facebook». В то же время исследователи, в основном давали осторожные оценки в отношении роли этих средств массовой информации в свержении диктаторских режимов. Предполагается, что это влияние устоявшейся практики ограниченной оценки медиа-эффектов в исследованиях массовых коммуникаций [11].

Но еще одна важная причина заключается в том, что сбор и анализ сетевых данных оказался чрезвычайно сложным, т.к. исследователи столкнулись с несколькими проблемами. Во-первых, сбор данных затруднен, поскольку, множество постов в социальных сетях при всем их разнообразии, не всегда являются широко известными. Во-вторых, даже когда разрабатываются инструменты для сбора больших объемов данных, сложные статистические процедуры, необходимые для их понимания, как оказалось нелегко применить на практике. В-третьих, критические трудности возникли для международных исследователей, в виде языковых барьеров.

Из-за этих трудностей большая часть исследований в этой области носила описательный характер, с использованием инновационных инструментов сбора, анализа и визуализации данных, например, для составления карт международной блогосферы [12].

Другими исследователями использовались качественные подходы, чтобы аргументировать наличие, либо отсутствие власти новых медиа [13]. Одним из лучших примеров использования инновационных методов для оценки роли новых и социальных медиа в международной политике, на сегодняшний день является межкультурное изучение взаимосвязи между информационно-коммуникационными технологиями (ИКТ) и политическими системами в исламском мире П. Говарда. В исследовании данного автора делается вывод не только о том, что распространение ИКТ связано с преобразованием диктатур в более демократические режимы, но также и то, что распространение цифровых технологий является необходимой и достаточной предпосылкой для таких политических изменений [14].

Таким образом, возникло открытие: сила некоторых американских социальных сетей и других онлайн-инструментов заключается в их способности организовывать коллективные действия [15]. Тем не менее, важное понимание, которое следует извлечь из прошлых исследований политических коммуникаций через традиционные СМИ, заключается в том, что важно анализировать влияние различных видов СМИ (например, газет и телевидения), а не рассматривать «СМИ» как единую переменную. Точно так же исследователи все больше осознают важность дифференциации эффектов Twitter от эффектов Facebook и такого канала, как спутниковое телевидение. Выявлено, что очень часто медийные организации, такие как, например, «Аль-Джазира», используют несколько медиа платформ, которые могут оказывать уникальное влияние на сами события и общественное мнение о них.

Протесты «арабской весны», охватившие арабский Ближний Восток в 2011–2012 годах, послужили проверкой для теории о влиянии цифровых медиа на социальные изменения и демократизацию. Некоторые исследователи, после первых протестов обозначили их, как начало «Четвертой волны демократии» [16], но в более поздних исследованиях, они придерживались более осторожной оценки.

Некоторые исследования показали, что социальные сети «подогревали» полемику за пределами пострадавших стран и сработал «эффект бумеранга», который может привести к международному давлению на авторитарные режимы [17]. В то же время только два режима - в Тунисе и Египте - пали и были заменены молодыми более демократическими на взгляд США режимами.

Более поздние исследования показали, что те же самые социальные сети – Twitter, Facebook и YouTube, часто становятся инструментами дезинформации и сегментации, и что большинство протестующих в этих странах не использовали эти социальные сети, и зачастую даже не имели к ним доступа [18]. Эти авторы обнаружили подобную картину при просмотре египетского Твиттера во время фазы политического перехода, которая последовала за ранней арабской весной и падением режима Мубарака.

Новые медиа и другие технологические инновации побуждают исследователей и политологов проводить переосмысление старых парадигм в политических коммуникациях, касающейся СМИ и международных отношений в США.

Например, глобальные медиа технологии позволили транснациональным информационным сетям получить доступ к публике и СМИ (а через, СМИ - к еще более широкой общественности) и бросить вызов официальным лицам США. Мобильные спутниковые видео технологии и смартфоны, по мнению Асмолова, *«дают репортерам, как профессионалам, так и любителям возможность, обойти официальные стратегии управления медиа и включить более широкий спектр источников, которые теперь могут эффективно использоваться через Интернет»* [19].

Выводы

Исследование выявило несколько достоверных результатов, а также выявило отдельные области, в которых требуется проведение дополнительных изысканий. По итогам исследования сделано девять основных выводов.

1. Основные СМИ, как правило, усиливают доминирующие социокультурные нормы и ценности и влияют на принятие ключевых политических решений властями США, что также верно, когда речь заходит о средствах массовой информации в международных отношениях и во внешней политике США, и особенно когда речь идет об освещении военных действий.

2. Во внешней политике США пресса гораздо реже адекватно выполняет свою функцию «четвертой власти», чем на внутренней политике.

3. Одной из важнейших фундаментальных теорией политических коммуникаций в современных исследованиях освещения внешней политики США средствами массовой информации является гипотеза Беннетта об индексации. Расширенным вариантом индексации является «Модель активации каскадной сети», работающая по принципу водопада. Более динамичным, чем каскадная активация является принцип РМР («политика-медиа-политика»).

4. Политические коммуникации в США, стали учитывать взаимосвязь между воздействием средств массовой информации и поддержкой (или противодействия) военного вмешательства. Одной из областей исследования, которая получила большое внимание, является гипотеза «Эффекта CNN», когда отдельные яркие образы могут стимулировать поддержку вмешательства (визуализация голода и т.д.), в то время как другие, особенно образы жертв (американские военные) могут сделать общественность не склонной к риску.

5. Было обнаружено, что благоприятные сообщения в телевизионных новостях США из медиа источниках оказали значительное влияние на изменение отношения общественности.

6. Все большее внимание со стороны политиков и исследователей в последнее десятилетие роль новых медиа, в т.ч. социальных сетей (блог платформ, Facebook и Twitter), в вопросах формирования общественного мнения в области международных отношений, международных конфликтов и общественного мнения. Была признана сила социальных сетей и других онлайн-инструментов, которая заключается в их способности организовывать коллективные действия.

7. Межкультурное изучение взаимосвязи между информационно-коммуникационными технологиями (ИКТ) и политическими системами в исламском мире - лучший пример использования инновационных методов для оценки роли новых и социальных медиа в международной политике на сегодняшний день. Распространение цифровых технологий является необходимой и достаточной предпосылкой для преобразования диктатур в более демократические режимы.

8. В то же время социальные сети – Twitter, Facebook и YouTube, часто становятся инструментами дезинформации и сегментации.

9. Новые медиа и другие технологические инновации побуждают исследователей и политологов проводить переосмысление старых парадигм в политических коммуникациях, касающейся СМИ и международных отношений. Так, мобильные спутниковые видео технологии и смартфоны, дают репортерам, обойти официальные стратегии управления медиа США и включать более широкий спектр источников, которые теперь могут эффективно использоваться через Интернет.

В то же время, в ходе проведенного анализа были выявлены три направления, требующие дальнейших для исследований в области политических коммуникаций:

1. Влияние и роль новых медиа и социальных сетей на коллективные действия, системную поддержку в вопросах построения демократии, смены, либо смягчения авторитарных режимов и т.д. Как отмечалось ранее, в этой области необходимо разработать методологические аспекты, и проанализировать эффекты по в отношении отдельно влияния конкретных медиа, а не объединять все «новые медиа» вместе.

2. Рассмотрение политических коммуникаций США во всем многообразии аспектов внешней политики и международных отношений, а не только в отношении примеров войн и кризисов.

3. В ближайшие годы необходимо уделять больше внимания изучению процесса перехода новостного контента в Интернет, как для новых, так и для традиционных медиа и СМИ. Т.к. этот процесс влияет на общую динамику средств массовой информации. Более доступные формы производства и распространения международных новостей (например, онлайн-репортажи со смартфона), в том числе любителями, будут повышать количество доступных новостей для мировой аудитории, и официальным лицам (представителям Белого дома) и политикам в США придется учитывать этот немаловажный фактор.

Список использованных источников

1. Сигал, Л. 1973. *Репортеры и чиновники: организация и политика создания новостей*. Лексингтон, Массачусетс: Хит округа Колумбия.

2. Дауэр Дж. В. 1987. *Война без пощады: раса и власть в Тихоокеанской войне*. Нью-Йорк: Пантеон.

3. Баум, Массачусетс, и ПБК Поттер. 2008. *СМИ, общественное мнение и внешняя политика: на пути к теоретическому синтезу. Ежегодный обзор политической науки*, 11: 39–65.

4. Беннетт У.Л., Лоуренс Р. и Ливингстон С. 2007. *Когда пресса терпит неудачу: политическая власть и средства массовой информации от Ирака до Катрины*. Чикаго: Университет Чикагской Прессы.

5. Энтман Р.М. 2006. Подчеркивая однородность узаконенных новостей: издевательства над заключенными в Абу-Грейбе против убийства мирных жителей в Фаллудже. *Политическая коммуникация*, 23: 215–224.

6. Вольфсфельд Г. 2004. *Средства массовой информации и путь к миру*. Кембридж, Великобритания: издательство Кембриджского университета.

7. Баум М.А., Гроинг Т. 2010. *Военные истории. Как стратегические журналисты, граждане и политики формируют новости о войне*. Принстон, Нью-Джерси: издательство Принстонского университета.
8. Мюллер Дж. 2005. Синдром Ирака. *Иностранные дела* (ноябрь / декабрь): 44–54.
9. Хокинс, В. 2011. Селективность СМИ и другая сторона эффекта CNN: Последствия невнимания к конфликту. *Media, War & Conflict*, 4 (1): 55–69.
10. Энтман Р.М., С. Ливингстон и Дж. Ким. 2009. Обречено повторить: Иракские новости, 2002-2007. *American Behavioral Scientist*, 52: 689–708.
11. Цукерман, Е. 2008. Познакомьтесь с бридж-блоггерами. *Public Choice*, 134 (2008): 47–65.
12. Келли Дж. и Б. Этлинг. 2008. Картирование онлайн-публики Ирана: политика и культура в персидской блогосфере. Серия научных исследований, Интернет и демократия, апрель. Кембридж, Массачусетс: Беркман Центр.
13. Морозов Е. 2011. *Чистое заблуждение: темная сторона свободы интернета*. Нью-Йорк: Связи с общественностью.
14. Говард, П. 2010. *Цифровые истоки диктатуры и демократии: информационные технологии и политический ислам*. Нью-Йорк: издательство Оксфордского университета.
15. Кастельс, М. 2009. *Сила связи*. Нью-Йорк: издательство Оксфордского университета.
16. Говард П. и М. Хуссейн. 2013. *Четвертая волна демократии? Цифровые медиа и арабская весна*. Нью-Йорк: издательство Оксфордского университета.
17. Адай С., Фаррелл Х., Линч М., Сайдс Дж. и Фрилон Д. 2013. Наблюдение издалека: модели потребления СМИ в период арабской весны. *Американский Поведенческий Ученый*, 57 (7): 899–919.
18. Линч М., Д. Фрилон и С. Адай. 2015. Фрагментация онлайн в военное время: продольный сетевой анализ твитов о Сирии, 2011–2013. *ЖИВОТНЫЕ Американской академии политических и социальных наук*, 659: 166–179.
19. Асмолов Г. 2010. Сети и будущее отчетности по иностранным делам. *Journalism & Mass Communication Quarterly*, 11 (5): 745–760.

УДК 159.9.072

ПРОБЛЕМА ЦЕННОСТЕЙ И ЦЕННОСТНЫХ ОРИЕНТАЦИЙ В КРОСС-КУЛЬТУРНЫХ ИССЛЕДОВАНИЯХ

Уталиева Жанна Тлегеновна¹, Айжанова Гульнара Койшыбаевна²

¹Казахский национальный университет искусств, г. Нур-Султан, Республика Казахстан

²Казахский национальный педагогический университет им. Абая, г. Алматы, Республика Казахстан

Абстракт. Ценности, доминирующие в обществе - главный элемент культуры, а опыт повседневной жизни в меняющихся условиях напрямую влияет на ценности. Через анализ ценностей можно отчетливо увидеть изменения, происходящие в культуре и личности, в ответ на исторические и социальные перемены.

Исследователи ценностей пытаются решить проблему сходства их значений путем сравнения сходства структуры связей между ценностями внутри каждой культуры.

Отношения между различными ценностями отражают психологическую динамику конфликта и согласия, испытываемую людьми, когда они в своем поведении руководствуются определенными ценностями. Сравнительные социально-психологические и межкультурные исследования ценностей и ценностных ориентаций очень сложны в методическом плане, поэтому необходима адекватная выборка респондентов. Большинство межкультурных исследований, упомянутых в данной статье были проведены на выборках студентов.

Ключевые слова: ценности, ценностные ориентации, кризис ценностей, рефлексивные ценностные представления, межкультурные исследования,

Проблема ценностей изучалась и изучается с позиций разных наук философами, психологами, политологами, культурологами и социологами. Признается, что ценности, доминирующие в обществе - это главный элемент культуры, и ценностные приоритеты индивидов реализуются в основных целях поведения, а опыт повседневной жизни в меняющихся экологических и социополитических условиях напрямую влияет на ценности. Следует отметить, что через анализ ценностей можно отчетливо увидеть изменения, происходящие в культуре и личности, в ответ на исторические и социальные перемены.

Актуальность исследования ценностных ориентаций обусловлена не только научными потребностями, но и прикладной необходимостью. Ускорение темпов социальной динамики, преобразование старых и возникновение новых социальных структур, трансформация общественных идеалов и ценностей неминуемо задают новые параметры всего хода социализации личности.

Очевидный «кризис ценностей» реформируемого Казахстана, фактическое отсутствие четких и непротиворечивых «внешних» ориентиров для выбора моделей социального поведения предъявляет повышенные требования к ценностному потенциалу каждого из нас. Иными словами, в современной ситуации социальной неопределенности человек вынужден действовать в значительно большей степени, нежели раньше, с опорой на сугубо личностные диспозиции. Ведущей из них традиционно считается система ценностных ориентации.

Ценность – это приобретенное, усвоенное из опыта предыдущих поколений людей обобщенное понятие о том, что для человека и сообщества является значимым. Содержание ценностей отражает цели, которыми руководствуются люди, когда думают, принимают решения и действуют.

В психологической науке Д.А. Леонтьев предлагает различать собственно ценности и рефлексивные ценностные представления, присутствующие в сознании. Он выделяет три группы явлений:

1) *ценность как знание* об общественных идеалах, которые выработаны общественным сознанием и присутствуют в обобщенных представлениях о должном в различных сферах общественной жизни;

2) *ценность как действие*, к которому стремятся, то есть предметное воплощение общественных идеалов, которые требуют конкретных действий людей;

3) *ценности как личные идеалы*, которые присутствуют в мотивационных структурах личности и побуждают ее к предметному воплощению в своей жизни и деятельности.

Ценности включают в себя нужды, потребности, привязанности, желания, ожидания, в связи с которыми формируется тенденция выбора [1].

Ученые Л.Г. Почебут и И.А. Мейжис выделяют еще четвертую группу явлений, существующую наряду с тремя выделенными:

4) *ценность как критерий* моральной оценки и нравственной позиции индивида определяет его позицию по отношению к другим людям, а также влияет на выбор друзей и партнеров, также как и на характер межличностных отношений [2].

Вышеуказанные четыре формы существования ценностей взаимосвязаны и переходят одна в другую. Кроме этого, они связаны с возрастом, полом и культурой сообщества. Так, например, в молодости человек больше всего может ценить независимость и свободу, а в старости – благополучие и жизненный комфорт. Мужчины больше стремятся к профессиональным достижениям, а женщины больше ориентированы на ценности любви и семьи. Существуют общечеловеческие ценности: семья, благополучие, здоровье, свобода, равенство, справедливость.

Ценности, прежде чем превратиться в ценностную ориентацию, проходят фильтры сознания и систематизируются. Ценности отличаются значительной стабильностью и образуют ядро формирования личности. Понятие ценностной ориентации находится в тесной связи с понятием ценности.

Термин «ценностная ориентация» дополняет термин «ценность», акцентирует его динамический аспект. Механизм формирования ценностной ориентации выражен в схеме: *«интерес - установка - ценностная ориентация»*.

Система ценностных ориентаций не является раз и навсегда данной: с изменениями условий жизни, самой личности, появляются новые ценности, а иногда происходит их полная или частичная переоценка. От того, какие интересы, взгляды, ценностные ориентации преобладают в казахстанском обществе, зависит дальнейшее социально-экономическое, политическое и культурное развитие общества и государства в целом.

При этом компоненты ценностных ориентаций структурируют проблему выбора, встающую перед личностью, а также классифицируют возможные пути их решения. В них выражены мотивы и цели, а также соответствующие способы действий для их достижения.

Общество предлагает множество ценностей, но путь к ним индивидуален: это - поиск смысла жизни, своего места в ней. В. Франкл в стремлении найти смысл собственной жизни видит первичную мотивирующую силу человека. Вслед за Ницше он повторяет: «Тот, у кого есть, *для чего жить*, может выдержать почти любое *«как»*. Именно В. Франкл впервые выделяет особую форму активности, характерную для становления и развития человека - *смыслообразующую активность*. «В конечном счете, человек не должен спрашивать, в чем смысл его жизни, но скорее он должен осознавать, что это он сам - тот, кого спрашивают. Живущему в мире человеку вопросы задает жизнь, и он может ответить жизни, только отвечая за свою собственную жизнь. Он может дать ответ жизни, только принимая ответственность на себя» [3, с. 18].

В ранних исследованиях ценностной ориентации, подобных исследованиям Ф. Клакхон и Ф. Стродбека, понятие «ценностной установки» трактуется слишком широко: оно включает в себя и когнитивные модели, и оценочные, и представления о должном состоянии мира, и о цели человеческого действия, и о возможностях и условиях этого действия. В дальнейшем Клакхон разработал подход к кросс-культурным исследованиям ценностей и предложил

способ систематизации ценностей и соответствующий тест. Это была одна из первых работ такого рода.

Именно такая недеференцированность в понимании ценностных установок препятствовала выяснению их взаимосвязи внутри человеческой психики и, как следствие, обоснованному объяснению причин межкультурных различий (даже у народов, живущих в сходных условиях) и внутрикультурного сродства (даже среди внутриэтнических групп, живущих в различных условиях — например, групп диаспор). Между тем наличие таковых различий и такового сродства с помощью методики, предложенной Ф. Клакхон и Ф. Стродбека, демонстрировалось достаточно убедительно. Во многих исследованиях ценностных ориентаций исходят из предположения, что ценностные доминанты, определяющие поведение человека, во многих случаях бессознательны [4].

Разработка подходов и методик в изучении ценностей и ценностных ориентаций продолжают исследоваться антропологами, социологами, психологами до наших дней.

В социальной психологии больших групп ценностные ориентации напрямую связаны с проблематикой групповой сплоченности, выражающейся, прежде всего, в степени проявления такого социально-психологических феноменов межличностных отношений, как ценностно-ориентационное единство и толерантность.

Несмотря на обилие теоретико-методологических подходов, методов и процедур исследования ценностей в зарубежной психологии, встает вопрос - адекватны ли эти подходы в других культурах, в частности в Казахстане, и как можно трактовать полученные межкультурные различия?

Одна из главных проблем - имеют ли исследуемые ценности одинаковое значение в разных культурах. Даже при хорошем переводе мы не можем быть уверены, что выражаемые ценности имеют то же значение в разных языках и культурах. Работа с местными вариантами ценностей в каждом языке и культуре не дает возможности понять, насколько эти варианты ценностей сходны с ценностями в других культурах. Исследователи ценностей иногда решают проблему сродства их значений путем сравнения сродства структуры связей между ценностями внутри каждой культуры.

Отношения между различными ценностями отражают психологическую динамику конфликта и согласия, испытываемую людьми, когда они в своем поведении руководствуются определенными ценностями. Например, людям нелегко стремиться к власти и к подчинению в одно и то же время, но они могут одновременно стремиться к власти и богатству. Взаимосвязь между рангами ценностей для индивида отражает внутренние измерения, организующие его ценности.

Различия на культурном уровне менее изучены. Когда ценности используются для характеристики культур, то исследуют разделяемые в обществе абстрактные идеи о том, что считается хорошим, правильным и желательным в этом обществе или культурной группе. Специальные институты общества в своих целях и способах деятельности выражают приоритетные культурные ценности. Когда люди выполняют свои роли в социальных институтах, они апеллируют к культурным ценностям, решая, какое поведение будет соответствующим, и оправдывая свой выбор в глазах других.

Отношения между различными ценностями на культурном уровне отражают социальную динамику конфликта и согласия, возникающую в ситуации, когда социальные институты общества реализуют свои цели. Эти отношения не обязательно те же самые, что на индивидуальном уровне. Например, хотя одновременные акценты на власти и подчинении несовместимы на индивидуальном уровне, они совместимы на уровне культуры.

Измерение ценностей на индивидуальном уровне. Современные исследования ценностей на индивидуальном уровне в основном базируются на исследованиях Рокича. Он стимулировал интерес к ценностям в психологии, дав ясное определение этого понятия, предложив легкий инструмент их измерения, в котором отражалось его понимание ценностей как руководящих принципов жизни [5].

Исследователь С. Шварц утверждает, что главный содержательный аспект, отделяющий ценности друг от друга, это - тип мотивации, в которой они отражаются. Поэтому он сгруппировал отдельные ценности в блоки ценностей, разделяющих общую цель.

Он исходил из того, что основные человеческие ценности, которые должны быть во всех культурах, - те, которые представляют универсальные человеческие потребности (биологические нужды, потребности согласованного социального взаимодействия и требования групповой жизни) как осознанные цели [6].

Другой исследователь Л. Гордона разработал опросник «Ценности личности», измеряющий шесть ценностных ориентаций, состоит из 30 блоков по 3 высказывания. Респондент должен выбрать в каждом блоке одно наиболее важное и одно наименее важное для него высказывание. Дальнейшая обработка, к сожалению, не освещена в источнике, описывающем эту методику. Опросник Гордона применялся на выборках Японии и США [7].

Методика “Изучение ценностей” Г.Олпорта представляет известную типологию Э.Шпрангера в эмпирическом виде. По Шпрангеру существует шесть основных направленностей личности: теоретическая, экономическая, эстетическая, социальная, политическая и религиозная. Сравнение культур с помощью методики Олпорта позволяет сопоставить представленность ценностных типов в разных странах [8].

Таким образом, сравнительные социально-психологические и межкультурные исследования ценностей и ценностных ориентаций очень сложны в методическом плане. Выбор основного инструмента исследования, оснований сравнения и адекватной передачи смысла – это не весь набор задач, стоящих перед исследователями ценностей у представителей разных культур. Также необходима адекватная выборка респондентов, так как большинство межкультурных исследований, упомянутых в данной статье были проведены на выборках студентов.

Некоторые исследователи при этом делали выводы, касающиеся целых культур, хотя результаты, полученные на выборках студентов, не могут быть обобщены на всех представителей культуры из-за нерепрезентативности данных.

Решение этих проблем должно во многом улучшить качество результатов сравнительных межкультурных исследований ценностей, которые бесспорно представляют большой интерес и имеют полезные практические выходы.

Список использованных источников

1. Леонтьев Д.А. Ценность как междисциплинарное понятие: опыт многомерной реконструкции. // Вопросы философии. 1996. № 5. С.25
2. Почебут Л.Г., Мейжис И.А. Социальная психология. СПб.: Питер, 2010. С. 209
3. Франкл В. Человек в поисках смысла: введение в логотерапию // Доктор и душа. Спб.: Ювента, 1997.
4. Kluckhohn Fl., Strodtbeck F.L. Variation in Value Orientations. New York: Row Peterson, 1961, P. 9.
5. Rokeach M. Beliefs, Attitudes and Values. San Francisco: Josey-Bass Co.1972. 214 p.
6. Schwarts S.H., Sagiv L. Identifying Culture Specifics in the Content and Structure of Values//Journal of Cross-Cultural Psychology. 1995. Vol.26(1).
7. Brislin R.W., Lonner W.J., Thorndike R.M. Cross-Cultural Research Methods. N.Y., 1973.
8. Олпорт Г. Личность в психологии: Пер. с англ. М.: КСП; СПб.: Ювента, 1998. 345с.

OVERVIEW OF CONNECTIVITY OPPORTUNITIES OF BELT AND ROAD INITIATIVE FOR KAZAKHSTAN

Issina Assel Kairollaevna

Supervisor – Professor Esdauletova Ardak Melsovna, doctor of historical sciences

1st year doctoral student of the department international relations, L. N. Gumilyov Eurasian
National University, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract: The Silk Road Economic Belt is a long-term project that allows building of new trade bridges. Recently, the topic of the conjugation of the interests of the Eurasian Economic Union (EAEU) and the Chinese concept of the Silk Road Economic Belt (SREB) has been increasingly discussed on the global agenda. This paper will look at the overview of opportunities for Kazakhstan along the New Silk road those opportunities that will lead the country to the prosperity.

Key words:

One Belt One Road, connectivity areas, common goals, Kazakhstan, China, The New Silk Road economic Belt, Nurly Zhol.

Introduction

Since the Belt and Road Initiative (BRI) was introduced by Chinese President Xi Jinping at Nazarbayev University in Astana on September 16, 2013, the topic was on the main agenda on many countries news. The opportunities of building the New Modern Silk Road or the Silk Road Economic Belt are ambitious start for China itself and for many other countries to create the Silk Road through Eurasian continent. The initiative put forward in a very short period of time began to turn not just into a concept, but into an international megaproject, which is of great economic interest not only for China itself, but also for all countries along the Great Silk Road, including Kazakhstan. This paper will discuss the opportunities of the BRI and SREB for Kazakhstan and will project the future scenario of this enormous project.

Many today have high hopes for this Chinese project to restructure the current system of trade and economic relations throughout Eurasia. A large number of studies and forecasts regarding the impressive volumes of cargo flows that will go from East to West along the created economic corridors only confirm this interest. The scope of the initiative is wide-ranging. It was projected initially that it should encompass more than eighty countries, being a Chinese global initiative that demonstrates the nation's peaceful intentions and joint soft-power development. By bringing together various continuing infrastructure projects invested in by the Chinese government, the initiative is intended to achieve mutual economic growth among the New Silk Road countries and beyond .

Future scenario evaluation

The role and vitality of the BRI's proposed strategies worldwide is considered as pertaining to the theory of hegemonic stability. This ambitious international initiative and China's leadership will be analysed on the basis of the published literature and in order to project likely future scenarios. In addition, this study also focusses on the convergence of the Chinese and Kazakhstani strategic initiatives as a means for comparative analysis in order to evaluate the strengths, weaknesses, opportunities, and threats relating to the BRI and Nurly Zhol.

Hegemonic stability theory arose in the middle of the 19th century. Much of the research in the area of international relations has used the notions of a hegemon and hegemony to scrutinize dynamics, strategies, attitudes, entities or properties that concentrate on, refute or surpass the

conventional three phenomena of world politics, namely the individual, the state and the international system [18, 56 стр.]. Under hegemony strategic theory, there is no direct ruling over the international system, behaviour or countries; but it implies the strength to influence with a high ability to coerce [3].

In terms of China's influence on the world, the BRI has been a topic of dispute since this initiative was implemented. On the whole, China's increasing impact on the development of its neighbouring states is usually related to its geopolitical connections, cultural closeness, and economic profits as between China and other Asian countries. Some commentators think that the role of the BRI is positive in terms of lessening certain geopolitical tensions; while others consider it as imposing asymmetric economic interdependency among the Asian countries [29]. China's enhancement of its economic stance towards others can be seen as political hegemony [26]. There are two ways that the stability of hegemony can be practiced: by intelligent application or by force, depending on the size of the countries exercising it. The main idea of the theory of hegemonic stability is that of a nation-state being dominant enough to influence the world's economy.

It appears that China's position is one of maintaining the stability of generous hegemony. This is an example of the neoliberal approach as described above. Through the BRI project, China is encouraging peaceful cooperation rather than sending a threat to the region. It is commonly acknowledged that China is trying to become the main power in the world; but in view of hegemonic stability it will be rewarding for some developing countries to establish cooperation with China for the achievement of short- and long-term goals. One of these is Kazakhstan.

The Five Ways of Connectivity Areas

In 2014, the then-president of Kazakhstan, Nursultan Nazarbayev, announced the government's ambitious strategic plan, Nurly Zhol, ("the bright path"). This has many points in common with the Silk Road economic plans. The detailed programme of which Nurly Zhol consists is entitled "100 Concrete Steps"; and has the aim of putting Kazakhstan by 2050 in the top thirty of developed countries [24]. A few years earlier, in 2012, Nazarbayev's far-reaching vision was outlined in his speech to the 25th Foreign Investors Council meeting in Astana. This dealt with the synergies between the New Silk Road and the Nurly Zhol programme; and emphasised Kazakhstan's historical role in becoming the largest business and transit hub in the Central Asian region; and as a bridge between Europe and Asia. He also predicted that as a result of the implementation of this huge project the volume of transit cargo through Kazakhstan would by 2020 almost have doubled, with an increase to at least fifty million tons [8]. This new start will undoubtedly lead the country towards modernization and innovation [1]. Economic growth and improved living standards among the country's population will be promoted by facilitating an effective and competitive transport infrastructure; the development of transit and transportation services; and the improvement of the technological and institutional environment.

The BRI model is based on five principles: political convergence; communication infrastructure; free trade; circulation of capital; and harmony among people's interactions [11]. These are entitled 'The Five Ways of Connectivity'. The economic cooperation and interrelationship arising from the plans of the two states will take Kazakhstan's economic development to the next level. The diplomatic relationship between China and Central Asian countries began in December 1991. In 1996, the Shanghai Five, consisting of China, Russia, Kazakhstan, Tajikistan and Kazakhstan, was established in China for the purpose of resolving regional issues, including border matters. Kazakhstan signed major oil deals [25]. This cooperation was continued within the areas of convergence between the BRI and Nurly Zhol. Investment agreements with an overall value of 54 billion USD have been signed. As Kazakhstan is the key transit corridor through Central Asia to

Europe, as well as a major supporter of a China which intends to take forward financially-secure development, this is mutually beneficial for both Kazakhstan and China.

After the announcement of Nurlı Zhol, a number of documents were signed which set out further collaboration with China. These show the convergence of the same five principles of connectivity. 1) In 2015, during Nazarbayev's visit to Beijing, the Kazakh-Chinese Joint Declaration was signed. Existing treaties from 2002 and 2011 were reinforced. These dealt with strengthening political trust; continuous cooperation with mutual benefits; and the development of a sustainable future. These were all complementary to the joint work of Nurlı Zhol and SREB [15]. 2) The presidents of the two states declared the need for collaborative work and a joint planning process between the Ministry of National Economy of Kazakhstan and China's National Development and Reform Commission (CNDRC). 3) In September 2016, the G-20 Summit was held in Hangzhou, China, where other bilateral agreements for trade, road infrastructure and industrial development were signed.

Some discussions of the BRI

The Belt and Road Initiative (BRI) - previously known as 'One Belt One Road' (OBOR) - is China's megaproject with an anticipated long-term impact on the economies of more than sixty five countries of the world, encompassing all continents. It will improve liaison from both regional and global perspectives. BRI is an assessable platform for mutual partnership, directed by consultation, and it is not aimed to impose any geopolitical agenda where every country's collaboration will be gained to equal benefit [28]. BRI joins countries with the clear goals of improved infrastructure; connectivity routes; an effective policy; a chances to cultivate other strategies; and mainly to profit from the plans within the overall initiative. This ambitious initiative is China's vision for the world according to the principles of dominance. Although various agreements have been signed, there are still areas where there is a blurred picture and a lack of clarity in the related actions.

Many scholars are enthusiastic about the potential achievements of this initiative and its future. However, some hold negative views. The question is a complex one and there are no clear answers . For instance, this initiative is a "blind investment" and there is no sense in investing in middle and poor income countries [21, 27]. This view is supported by other scholars as well [20]. They focussed on a number of fundamental problems. These are: the difficult-to-control global economy with multilateral institutional recourses; cross-border cost reduction still remaining high, which results in agricultural product costs; and the lack of a fully descriptive database. BRI certainly will help to globalize the world; but it will be difficult to evaluate its effects.

Fung et al. argue that the idea of a convergence of strategies is not new - it also happened historically with the Silk Road. This study thus provides interesting "travelling knowledge" along it and more exciting ideas of cross-border interactions [6].

Global and local opportunities

The opportunities of the current initiative are based on the current scholarly publications on the Belt and Road Initiative from the perspective of Kazakhstan. For businesses, will open more trade opportunities with lower transit costs, shorter time period for China to deliver goods, as well as for Central Asian countries to Europe [24]. Opportunities for modernization and industrialization in all spheres, including socio-cultural connectivities areas. China offers mor study opportunities in its best universities for Kazakhstan's young generation. New changes in infrastructure in short period of time. The several years during which state programme Nurlı Zhol has been implemented, and it have demonstrated its success and role in the economic well-being of Kazakhstan. However, in the context of the dynamic changes and globalization that are taking place in world politics, careful monitoring of the situation is required, which will allow Kazakhstan to preserve its own national interests. The close convergence of the Nurlı Zhol and Chinese SREB initiatives takes into account the existing factors which create uncertainty; the possible challenges; and the threats.

The basis of the SREB project is not of concern for the development of the state industrial potential of the countries that it will cross, but consists in the intensive development of the western Chinese regions and their transformation into the Greater Central Asia foreign economic, transport and logistics hub.

At the same time, the main element of uncertainty is the unwillingness of the countries of the region to develop a real sector of their economies along with China; alongside the dilemma of China: namely whether to invest in regional reindustrialization having received a competitor to export their own industrial goods.

Conclusion

For the last decades of structural change and rapid growth in comparison with many countries of the world have made China the locomotive of the world economy and one of the two leading economies in the world. The country has also become the world's largest producer and exporter of most types of industrial products. It should also be noted that China is one of the key trade and economic partners of both Kazakhstan and other EAEU members. In addition, in the current difficult conditions, it is very important for countries to search for effective economic corridors, expand markets for products, establish equal access to common infrastructure and attract investment for economies.

Undoubtedly, this project is able to open new horizons for trade, economic and investment cooperation in various fields. Consequently, the indisputable advantage of the SREB is its financial and economic security. This explains the fact that both the EAEU states and China are interested in implementing large-scale infrastructure projects in the territory of large Eurasia.

Bibliography

1. "Kazakhstan: Strategy 2050," <https://strategy2050.kz/en/>
2. Analysing the maximum volumes of cargo traffic in the port of Aktau in the 2000s, each year the figure was about 12 million tons of cargo,
3. Antoniadou, A. (2008). From Theories of Hegemony to Hegemony Analysis' in *International Relations*.
4. Antoniadou, A. (2008). From 'Theories of Hegemony' to 'Hegemony Analysis' in *International Relations*.
5. Bitabarova, A. G. (2018). Unpacking Sino-Central Asian engagement along the New Silk Road: a case study of Kazakhstan. *Journal of Contemporary East Asia Studies*, 7(2), 149-173.
6. Fung, K. C., Aminian, N., Fu, X., & Tung, C. Y. (2018). Digital silk road, Silicon Valley and connectivity. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 16(3), 313-336.
7. http://global.chinadaily.com.cn/a/201904/23/WS5cbe5761a3104842260b7a41_2.html (Access: 23.03.2020).
8. http://www.akorda.kz/ru/speeches/external_political_affairs/ext_speeches_and_addresses/zaklyuchitelnoe-slovo-prezidenta-respubliki-kazakhstan-nazarbaeva-n-a-na-25-m-zasedanii-soveta-inostrannykh-in (Access:25.03.2020).
9. <http://www.turkmenbusiness.org/news/zavershenno-stroitelstvo-uchastka-bereket-etrek-magistrali-kazakhstan-turkmenistan-iran> (Access:23.03.2020).
10. <https://astanatimes.com/2015/09/kazakhstans-nurly-zhol-and-chinas-economic-belt-of-the-silk-road-confluence-of-goals/> (Access: 23.03.2020).
11. <https://sk.kz/upload/iblock/d23/d23a0c84f62fb49326f88509caa04fae.PDF> (Access: 23.03.2020).
12. https://web.uniroma1.it/cdaingtrasporti/sites/default/files/Thesis_Aitbay_MTRR_21gen19.pdf (Access: 23.03.2020).
13. https://www.chinadaily.com.cn/business/2017-04/15/content_28939945.htm (Access: 23.03.2020).

14. https://www.fmprc.gov.cn/mfa_eng/wjdt_665385/2649_665393/t1293114.shtml (Access: 25.03.2020).
15. <https://www.rferl.org/a/1077048.html> (Access: 25.03.2020).
16. Kenneth, Waltz. "Man, the State, and War: a theoretical analysis." (1959).
17. Li, Y., & Schmerer, H. J. (2017). Trade and the New Silk Road: opportunities, challenges, and solutions.
18. Li, Y., & Taube, M. (2018). The implications of the 'Belt and Road Initiative' on globalization and inclusive growth for the Eurasian continent. *Journal of Chinese Economic and Business Studies*, 16(3), 233-240.
19. Linggui, W., & Jianglin, Z. (Eds.). (2019). *The Belt and Road Initiative in the Global Context* (Vol. 6). World Scientific.
20. Marlène, L. (2018). *China's Belt and Road Initiative and its Impact in Central Asia*, Washington (DC), The George Washington University. Central Asia Program.
21. See Nadege Rolland, *China's Eurasian Century? Political and Strategic Implications of the Belt and Road Initiative* (National Bureau of Asian Research, 2017).
22. Sobir Kurbanov, *The importance of Anticorruption, Trade, and Investment Climate reforms in Central Asia in the BRI context*.
23. SWANSTRÖM*, N. I. K. L. A. S. (2005). China and Central Asia: a new great game or traditional vassal relations? *Journal of contemporary China*, 14(45), 569-584.
24. Wolters, A. (2018). Hegemonic or Multilateral? Chinese Investments and the BRI Initiative in Tajikistan and Kyrgyzstan. *China's Belt and Road Initiative and its Impact in Central Asia*, 41-50.
25. Xi, J. (2014) Accelerating the implementation of a free-trade zone strategy, accelerating the construction of a new economic model based on openness. In *Xinhua*.
26. Xia, S. (2018). Path Selection of Renminbi (RMB) Internationalization under "The Belt and Road"(B & R) Initiative. *American Journal of Industrial and Business Management*, 8(03), 667.
27. Zheng, Z. (2019). The Changing Asian Perception of China's Rising: A BRI Context. In *China's Belt and Road Initiative in a Global Context* (pp. 41-59). Palgrave Macmillan, Cham.
28. Гаспарян, К. (2019). Участие Казахстана в инициативе Китая «Один пояс—Один путь». *Постсоветские исследования*, 2(5).

УДК 378.095

ҚАЗІРГІ КЕЗДЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДА ОНЛАЙН КУРСТАРДЫ ЕНГІЗУДІҢ ҚАЖЕТТІЛІГІ

Абилкасова Сандуғаш Орынбайқызы

Алматы технологиялық университеті, Алматы, Қазақстан

Абстракт. Мақалада онлайн курстардың қазіргі кездегі қажеттілігі, пайда болып, әрі қарай қарқындап өсуі, еліміздің жоғары оқу орындарындағы онлайн оқу платформаларының дамуы айтылады. Қазіргі кезде жоғары білім беру саласындағы жаңа бағыт – жаппай ашық онлайн курстары болып табылады. Жоғары оқу орындарының ішіндегі Алматы технологиялық университеті де өзінің OpenATU платформасын ашты. Мұнда оқу орнының алдыңғы қатарлы оқытушылары өздерінің алғашқы онлайн-курстарын орналастырды. Сонымен қатар, мақалада онлайн курстардың кейбір артықшылықтар мен кемшіліктері талданады. Қазіргі кезде ең танымал, жоғары сұранысқа ие онлайн курстардың тізімі айтылады.

Кілт сөздер: онлайн курстар, электрондық курстар, видеодәрістер, онлайн платформалар.

Кіріспе. Заманауи ақпараттық технологияның дамуы білім беру саласына зор мүмкіндіктер тудырды. Жоғары технология мен ғаламтордың көмегімен кез-келген адам қашықтықтан білім алуға қол жеткізді. Бұл дәл қазіргі уақытта өте өзекті мәселелердің бірі болып табылады. Адамдар саналы түрде әртүрлі онлайн-платформаларды, курстар мен вебинарларды таңдай отырып, қашықтықтан білім деңгейлерін көтере алады. Осындай қашықтықтан білім берудің бір түрі – онлайн курстары болып табылады. Онлайн курстар соңғы жылдары өте қарқынды дамып, жоғары оқу жүйесінің дәстүрлі даму бағытына жаңа өзгерістер енгізіп келеді.

Зерттеу әдістемесі. Мақалада педагогикалық зерттеулерде ғылыми-педагогикалық деректерді жинақтау, болжамдарды тексеру мен саралау әдісі қолданылды.

Зерттеу нәтижесі. Ең алғаш Стивен Даун мен Джордж Сименс 2008 жылы «Connectivism and Connected Knowledge» онлайн курсы жүргізген, оған 2200-ден аса студенттер қатынасқан. Осыдан соң жаппай қашықтықтан жүргізілетін курстар өткізіле бастады [1].

Массачусетс технологиялық институты MITx платформасын жасаған, кейіннен ол Гарвардпен серіктестік құрылған кезде EdX деп аталды. MOOC-ты әзірлейтін және ұсынатын коммерциялық емес EdX консорциумында қазір 30-дан астам университет серіктестері бар, олардың ішінде МакГилл де бар. Coursera MOOCs-ке 4 миллионнан астам студент қабылданды; Udacity де, EdX те миллионнан астам студенттерді өздерінің MOOC-ке тіркеді [2].

Coursera, edX және Udacity ең беделді платформаларының әрқайсысы өз миссияларында білім берудің жаңа белестерін көрсетеді. Coursera – алдыңғы қатарлы университеттер және ұйымдармен бірлесіп қызмет атқаратын білім беру платформасы. Coursera дүние жүзі бойынша онлайн-курстарын барлық оқуға тілек білдірушілерге тегін ұсынатындығын айтады. Біз болашақты болжай аламыз, мұнда әр адам дүниежүзілік деңгейдегі білім алуға қол жеткізе алады, біз білімді адамдардың мүмкіндіктерін кеңейтуге ұмтыламыз, олар білім алу арқылы өз өмірлерін жақсартып алады деп сендіреді. EdX болса, XConsortium институционалдық серіктестер арқылы, кім жетістікке жеткісі, өркендеп өскісі келсе, біз онлайн жоғары білімнің ең үздігін ұсынамыз дейді. Udacityдың ұсынысы: біздің миссиямыз – дүние жүзі үшін қол жетімді, тиімділігі жоғары әрі тартымды жоғары білім болып табылады. Біз жоғары білім алу

адамдардың негізгі құқықтары деп санаймыз, студенттерді білім мен мансапқа ұмтылуына жағдай жасаймыз дейді [3]. Алдыңғы қатарлы білім беру платформаларының алдына қойған мақсат-мүдделері бір жерден шығатыны күмансыз, бәрі де әр адамға жоғары білім алып, өз өмірін жақсартуға мүмкіндік береді.

Стэнфорд университетінің профессоры Себастьян Трун бір сұхбатында: «Онлайн курстар білім берудегі географиялық, экономикалық және нәсіл кедергілерін жоюға қабілетті» дейді. Теориялық жағынан, дәл сол айтылғандай болды. Алғаш онлайн курстар керемет энтузиазммен қабылданды, қазіргі кезде ол туралы жер жүзінің түкпір-түкпірінен өзін-өзі дамытумен айналысатын кез-келген адам біледі. Жыл сайын онлайн-курстарға ондаған мың студенттер жазылады. Батыстың компаниялары ол курстарды бітіргендері туралы сертификаттарды айқындайды. Бірақ онлайн курстардың теріс жақтары, кемшіліктері де бар. Ол туралы білім беру саласының эксперттері емес, статистика көрсетті.

Онлайн-курстардың бәрі ақылы емес. Жыл сайын Class Central ондаған мың пайдаланушылардың пікірлерін ескере отырып, ең үздік деген тегін онлайн-курстардың тізімін жариялайды. Бұл тізімге 50 ден 100-ге дейінгі курстар енгізілген. Мысалы, ең белгілі оқу орындарының ішіндегі Стэнфорд және Массачусетс технологиялық институттары тегін онлайн-курстар жүргізеді. Алдында бұл курстар дәріс залдарынан жазылған аудиолар мен оқу жоспарлары және тапсырмалары бар электрондық құжаттардан құралған. Сосын, 2011 және 2013 жылдары арасында Coursera мен edX сияқты платформалары толықтай онлайн және кез-келген пайдаланушыға тегін интерактивті университет курстарын ұсына бастады.

Кейбір курстарда 100 мыңнан аса тыңдаушылары болғандықтан, олар MOOCs-ты, жаппай ашық онлайн курстың қысқартылған түрін, таңдады. Университет контентінің қарқынды жиынтығына әсер ететін жыл сайынғы ашылып жатқан онлайн курстарын әр адам қолдана алады.

Қазіргі кезде дүние жүзі бойынша арнайы анықтамалықтардан шамамен 1000 университеттен 13000-нан аса ЖАОК курстарды табуға болады. Соның ішінде алдыңғы қатарлы жүздікке, көптеген жазылушылары бар 18 мемлекеттен 53 курсты атауға болады. Олар: Массачусетс технологиялық институты (АҚШ), Шеффилд университеті (Ұлыбритания), Кейптаун университеті (Оңтүстік Африка), Стэнфорд университеті (АҚШ), Мичиган университеті (АҚШ), Пенсильвания университеті (АҚШ), Гонконг ғылым және техника университеті (Гонконг), Галилео университеті (Гватемала), Джорджия технологиялық университеті (АҚШ), Тасмания университеті (Австралия), Монаш университеті (Австралия), Валенсия политехникалық университеті (Испания) және т.б. Әрине, Coursera – бұл 45 курсы бар жоғарғы платформа, одан кейін EdX 24 курсы бар және Future Learn 17 курсты платформалар орын алады [4].

Нәтижелер мен оны талқылау. Көптеген онлайн курстар оқытудың біруақытта екі негізгі түрлерін: оқырмандардың көп санына арналған жоғары масштабтағы оқытудың формасы және аздаған топтарға арналған аралас оқытуларды ұсынады. Қазіргі кезде онлайн курстарды білім берудің болашағы деп немесе оның маңызды бөлігі деп те атайды. Бірақ онлайн білім берудегі келеңсіздіктердің бірі – оқуға жазылған студенттердің аз бөлігі ғана сәтті аяқтай алады. Бұл әрине онлайн білім берудің заңдылығына кері әсер етеді. Егер студенттердің аз ғана бөлігі аяқтайтын болса, онда бұл курстар қажетсіз болып қалады деп көпшілік ойлайды. Алайда бұлай ойлау негізсіз, өйткені тыңдаушылар курстарды аяқтамаса да, бұл курстар оларға пайдасын тигізеді.

Көптеген зерттеулерге қарағанда, курстарға қатынасатын студенттердің көбісінің жоғары білімдері бар екендігі айқындалды. Көпшілігі онлайн курстарды өздерінің жұмыстарына көмек ретінде жазылғандарын, тек аз бөлігі ғана оқу дәрежесін алу үшін жазылғандарын айтады.

Қазақстанда алдыңғы қатарлы оқу орындары біріккен ашық білім берудің Ұлттық платформасы құрылған. Еліміздің ұлттық платформасы бұл алдыңғы қатарлы жоғары оқу орындары қауымдастығы – дәстүрлі емес білім берудің жаңа элементі ретінде онлайн-

курстарды жасау мен ары қарай жүргізу болып табылады. Мұнда Республика бойынша ЖОО ең үздік оқытушыларының онлайн-курстары жаңа білімге құштар әр адамға қол жетімді болып саналады.

Онлайн курстардың басталғанына аз уақыт болса да, біздің елімізде курстар ашыла бастады. Дүние жүзінің білім беру саласындағы жаңалықтардан қалмау мақсатында, алдыңғы қатарлы ЖОО оқытушыларымен алдымен онлайн-курстарды жасауға дайындық курстары өткізілді.

Жаңа білім беру көшінен Алматы технологиялық университеті де қалыс қалмай, университеттің алдыңғы қатарлы оқытушылары жүргізетін Медведков Е.Б. басшылығымен 2018 жылдан бастап OpenATU платформасын ашты. Әр оқытушы өз пәндері бойынша онлайн курстарын құрастырды. Оқытушылармен семинар жүргізіп, онлайн курстар бойынша толық мәліметтер берілді. Курста онлайн курстардың мақсатын, құрылымын, мазмұнын ашып көрсетіп, әр мұғалім өздерінің алғашқы курстарын жасап үйренді. Курстың мақсаты – тыңдаушыларды онлайн білім беру индустриясының қазіргі жағдайымен таныстыру, онлайн курстарды жоспарлауға, құрастыруға және оның іске асырылуына жағдай жасауға үйрету болып табылды. Семинарда оқыту барысында онлайн білім берудің негізі, онлайн курстардың артықшылықтары мен кемшіліктері көрсетілді. Жоғары сапалы онлайн-курстарды қалай құрастыру туралы, оларды әртүрлі формаларда қолдана алуға дағдылану айтылды. Оқытушылар өз курстарының прототипін жасап, бір сабақтың тапсырмаларымен бірге материалдарын дайындап үйренді.

Онлайн курсты платформаға орналастырар алдында курс туралы ақпарат немесе сұраным дайындалады. Онда курстың атауы, тілі, деңгейі, курс авторы, курстың іске қосылу уақыты, жалпы курстың ұзақтығы, қысқаша сипаттамасы, пәннің қолданылу саласы көрсетіледі. Онлайн курсты жасау бірнеше этаптардан тұрады: жоспарлау, құрастыру немесе жасау, іске қосу, сүйемелдеу, нәтижелерін талдау. Жоспарлау этапында оқу материалдарының бағдарламасы дайындалады. Оған курс бағдарламасы, қысқаша дәрістер, дәріс бойынша презентациялар, оқу материалдарын бекітуге арналған тапсырмалар жиынтығы, глоссарийлер, ақпарат көздерінің тізімі, календарлық тақырыптық жоспар, бағалау критерийлері және т.б. жатады. Курс бағдарламасы бірнеше бөлімдерден тұрады. Презентациялар нақты құрылымы бар, оқу материалын көрнекі түрде көрсететін бірнеше слайдтардан тұрады. Әр бөлімнің блоктарына оқу материалын бекіту тапсырмалары тест түрінде беріледі. Бағалау критерийлерінде әр тапсырма үшін бағалаудың көрсеткіштері мен критерийлері анықталады.

Онлайн курсты құрастыру немесе жасау кезеңіне оқытушыны видео түсірілімге дайындау, проморолик пен видео дәрістерді түсіру мен монтаждау, оларды дайындап платформаға енгізу деген орасан жұмыстар жатады. Әрине, онлайн курсты жасап, платформаға енгізіп, іске асыру өте көп уақытты, білімді, шыдамдылықты, біліктілікті талап етеді. Бір онлайн курстар жасап шығаруға тек оқытушы ғана емес, техникалық жағынан көмекшілер ретінде бірнеше адамдар қатынасады.

Қазіргі кезде онлайн курстар туралы адамдардың пікірі сан алуан қалыптасқан. Бірі жақтаса, екіншісі қоштамауы мүмкін. Соған орай біз онлайн курстар туралы бірнеше оң және теріс жақтарын немесе артықшылықтары мен кемшілік тұстарын қысқаша саралап шықтық.

Онлайн курстардың кейбір артықшылықтарына тоқталсақ: студенттердің интернет көмегімен әлемнің алдыңғы қатарлы университеттерінен білім алуға мүмкіндіктері бар, оқу материалдарын презентациялар, тесттер, видео, чат, экран арқылы көру, дәрісті бірнеше рет қайталап көруге мүмкіндіктің болуы, әртүрлі тесттер көмегімен студенттің жетістігін тексерудің жеңілдігі, оқыту процессін кез-келген жерден, кез-келген уақытта жүргізуге болады, дәріске ешкім кешікпейді, өйткені оқу процесіне мобильдік қосымшаны жүктеп алып, кірісе беруге мүмкіндік бар.

Ал кемшілік тұстарын қарасақ, онлайн курсты дайындау оқытушының орасан көп уақытын алады, электрондық курс жаңа білімдер мен құзырлықтарды талап етеді, әрбір оқытушы электрондық оқыту платформасымен жұмыс істей білуі тиіс және онлайн

семинарларды шеберлікпен жүргізуі тиіс, еліміздің кез-келген аумағында интернет желісі болмауы мүмкін, әсіресе алыс ауыл-аймақтарда ғаламтордың болмауы, жаппай ашық онлайн курстар оқытушылардың қатарын азайтуы мүмкін.

Қазіргі кезде ең көп сұраныстағы онлайн курстарға технологиялық зерттеулер облысы (ақпараттық технологиялар, компьютерлік ғылымдар, веб дизайн технологиялары), экономикалық зерттеулер, бизнес зерттеулері облысы, басқару саласындағы зерттеулер (жобаны басқару, ұйымдастырушылық менеджменті), тілдер саласы, дизайн саласындағы зерттеулер, журналистика және жалпы коммуникация, қоғамдық ғылымдар, гуманитарлық зерттеулерді жатқызуға болады. Ұсынылатын онлайн курстардың бәрі ақылы болып саналмайды. Өз білімін көтерумен айналысатын әрбір адам сапалы әрі тегін онлайн курстарды таңдай алады.

Қорытынды. Қазіргі кезде онлайн курстарды дамытудың заман талабына сай қажеттілігі туды. Біздің елімізде білім беру саласында қарқындап дамып келеді. Еліміздегі жоғары білім беру саласына үлкен өзгерістер әкелетіні анық. Бұл әрине, қуантарлық жағдай. Өз бетімен білім алғысы келетін әрбір жас ұрпақтың алдында зор мүмкіндіктер ашылуда. Кез келген адамдар да жас ерекшеліктеріне қарамастан, дүние жүзінің кез-келген университеттерінен білім алып, жаңа мамандыққа ие бола алады.

Қолданылған әдебиеттердің тізімі

1. Downes, Stephen. Connectivism' and Connective Knowledge//Huffpost Education, [Электронный ресурс] – Accessed 25 May, -2011. https://www.huffpost.com/entry/connectivism-and-connecti_b_804653.
2. Вьюшкина Е. Г., Массовые открытые онлайн-курсы: теория, история, перспективы использования/Е.Г.Вьюшкина. -Изв. Саратов. ун-та. Нов. сер. Сер. Философия. Психология. Педагогика. Т. 15, вып. 2. 2015.-С.78-83.
3. Джусубалиева Д., Чакликова А., Мергембаева А., Тахмазов Р. МООК–эволюция онлайн-образования//Вестник КазНУ. Серия «Педагогические науки». -2017. №2 (51). -С. 62-68.
4. Лебедева М. Б. Массовые открытые онлайн-курсы как тенденция развития образования человек и образование//Человек и образование. -2015. № 1 (42). -С.105-108.

УДК 930

РАЗВИТИЕ МЕЖАРХИВНЫХ СВЯЗЕЙ И СОТРУДНИЧЕСТВА МЕЖДУ РЕСПУБЛИКОЙ КАЗАХСТАН И РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИЕЙ (2001-2003 гг.)

Алпысбес М.А.¹, Ахметшина Г.У.²

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана

² Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, докторант второго года обучения по специальности «История»

Абстракт. В данной статье представлена история становление межархивных связей и сотрудничества между Республикой Казахстан и Российской Федерацией на основе данных фонда № 48 Национального Архива РК. Развитие межархивного сотрудничества в рамках межгосударственных отношений является очень важным, так как взаимные связи позволяют расширить возможности предоставления архивной информации как для ученых нашей страны, так и Российской Федерации. При изучении вопросов истории Казахстана чаще всего историки обеих стран заинтересованы в получении доступа к различным фондам, в которых хранятся оригинальные документы. Кроме того, в современных условиях развития государственной программы цифровизации все возрастающий спросом пользуется ресурсы электронных баз данных, способствующей быстрой и эффективной работе с архивными материалами.

Ключевые слова: архив, межгосударственные связи, сотрудничество, история, фонд

Введение. Архивное дело имеет архиважное значение для государства. Независимый Казахстан создал всю необходимую правовую базу для деятельности архивных учреждений и организации в нашей стране, в том числе, созданы и условия для близкого межархивного сотрудничества с другими странами мира. Первостепенное значение в этом сотрудничестве, как в культурном, так и историческом плане, принадлежит Российской Федерации. Многие аспекты взаимоотношений и исторических связей с Россией складывались веками. Оренбург и Омск стали городами, где формировались приграничные, межгосударственные, военные, дипломатические, торговые, политические, культурно-образовательные отношения наших стран. В Санкт-Петербурге и Москве в фондах Кунсткамеры, Эрмитажа, музеях, архивных учреждениях хранятся важные материалы и документы, касающиеся истории казахского народа. Как известно из документов и материалов казахско-русских отношений исторически отношения двух народов берут начало с дипломатических связей со времен Казахского ханства и Московского государства, а этнические связи уходят, буквально, в глубь веков.

Актуальность. Начиная с XVIII века отношения стали гораздо теснее. В XIX веке укрепившаяся Российская империя распространила свое влияние на всю казахскую знать, вовлекла в орбиту системы государственного управления казахские территории, активно участвовала в формировании новой административно-территориальной системы, в создании номенклатуры должностей для казахской аристократии в рамках российской системы государственного управления, проводила политику создания культурных и образовательных учреждений на территории Казахстана, подразделения Русского географического общества, обществ изучения старины, археологические общества. В XX веке Казахстан и Российская Федерация стали равноправными субъектами единого государственного союзного образования – СССР. После распада СССР между Независимым Казахстаном и Российской Федерацией стали налаживаться равноправные межгосударственные отношения. Они развивались и в рамках образовавшегося Содружества Независимых Государств (СНГ).

Методы. Работа в архиве имеет свою специфику, отличающаяся от работы в научных библиотеках, музейных фондах, и в других учреждениях культуры, где хранятся те или иные письменные документы, грамоты, акты, карты, артефакты, кино-фотодокументы, и т.д. Важным является первоначальное внимательное знакомство с каталогами фондов, описей, историей становления самого архивного учреждения и его видных ученых архивариусов. В современных условиях работа соискателей и исследователей во многом облегчена благодаря применению технологических новшеств, инновации, оцифровкой документов, различными копировальными услугами, удаленным доступом к электронным базам, а также электронная переписка, когда заказанные материалы могут быть доставлены на электронную почту.

Обсуждение. Наряду с разносторонними внешнеполитическими, дипломатическими, внешнеэкономическими связями развивались отношения по налаживанию культурного обмена, позволявшие сохранить, в том числе, межбиблиотечное, межархивное, межмузейное сотрудничество разных стран бывшего постсоветского пространства. Для этих целей происходил переговорный процесс, обсуждались вопросы межархивного сотрудничества посредством переписок учреждений, ведомств, работ межгосударственных комиссий, а также принятие согласованных нормативно-правовых документов. Рассмотрим подробнее исторический ход данного процесса.

Большим импульсом для такого рода взаимодействия стало такие факты Независимого Казахстана, как принятие концепции формирования исторического сознания в 1995 году, объявления 1997 года – годом межнационального согласия и памяти жертв политических репрессий, 1998 года – годом истории, единства и преемственности поколений, 1999 года – годом поддержки культуры, в 2002 году была принята программа «Мәдени мұра», все это требовало введения в научный оборот новых исторических материалов, исследований и интерпретации исторических событий в духе времени. А источники по различным аспектам истории Казахстана XVI-XX вв. хранятся в архивах Российской Федерации. Все эти события оказали заметное влияние на межархивное взаимодействие между двух государств – Республикой Казахстан и Российской Федерацией.

В первой половине 2001 года Правительство Республики Казахстан утвердило Заключение и Концепцию архивов страны на 2001-2005 годы, в которых были определены и скопированы документы по истории Казахстана, хранящиеся в зарубежных архивах. Для получения копий этих документов в 2002 году было запланировано посещение сотрудниками государственного архива Казахстана Федеральных архивов, музеев и библиотек России – Российский государственный архив древних актов (РГАДА), (Российский государственный военно-исторический архив (РГВИА), Государственный Архив Российской Федерации (ГАРФ), Российский государственный архив социально-политической истории (РГАСПИ), Российский государственный военный архив (РГВА), Российский государственный архив литературы и искусства (РГАЛИ), Архив внешней политики Российской империи (АВПРИ), Российской государственной библиотеки, Государственного исторического музея) [1, 46].

19 января 2002 года в Алматы состоялось заседание Комитета по архивам и документооборотам Министерства культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан о создании рабочей группы по поиску и получению копий документов по истории Казахстана, имеющих историческую и культурную ценность. Сотрудники этого комитета приняли в нем участие. Из протокола данного заседания можно заметить следующие вопросы: № 65 от 16 ноября 2001 г. «О мерах по поиску и приобретению документов (копий) по истории Казахстана из архивов иностранных государств, имеющих историческую и культурную ценность для Республики Казахстан за 2002 год» был подписан и утвержден приказ.

В соответствии с данным приказом была создана рабочая группа. На поиск документов по истории Казахстана из республиканского бюджета было выделено 5,5 миллионов тенге. В 2002 году в центре внимания рабочей группы были архивы России и Узбекистана, где хранятся много документов, связанных с историей Казахстана. Планируется работа с архивами 4

российских городов: Москвы, Санкт-Петербурга, Омска и Оренбурга. Хронологические рамки документов охватывают XV-XX века. 18 апреля 2002 г. был утвержден график командировок работников, работающих с архивными документами, и историков в Федеральные архивы, исследовательские центры, библиотеки и музеи России. Это было очень важным мероприятием по поиску новых архивных данных [2, 12].

На встрече, состоявшейся 3 июля 2002 года был рассмотрен вопрос об итогах данной командировки, которая проходила с 13.05. по 13.06.2002 года. По итогам визита работа проводилась в основном в 7 архивах Москвы, в результате были найдены документы с более чем 2000 единиц хранения. Между посольством Республики Казахстан и Российской Федерации подписано соглашение о поставке заказанных микрофильмов. Годы становления Независимости Казахстана можно условно рассматривать по десятилетиям – первое десятилетие 1991-2001 годы стало временем укрепления казахской государственности в условиях перехода на рыночную экономику, второе десятилетие – 2001-2011 годы стало временем активного вхождения Казахстана в международное сообщества и организации, третье десятилетие – 2011-2021 знаменуется временем усиления национальной безопасности.

В 2002 году Казахстан отметил 200-летие со дня образования Бокеевского ханства. Согласно известным источникам, указом императора Павла I в 1801 году было создано Букеевское ханство на территории между Волгой и Уралом. В связи с этим к архивным учреждениям Астраханской, Волгоградской, Саратовской и Оренбургской областей Российской Федерации обращаются с просьбой поддержать выявление и копирование материалов, связанных с историей Западного Казахстана в XIX-XX веках.

Это письмо было отправлено за год до юбилея: №1-12/73 от 22.06.200 г. «Уважаемый Владимир Петрович, просим вас дать поручения архивным учреждениям Астраханской, Волгоградской, Саратовской и Оренбургской областей оказать содействие в выявлении и копировании материалов по истории Западного Казахстана XIX-XX вв. представителю государственной архивной службы Казахстана, президенту общественного фонда «Историческое наследие Букеевского ханства» Мендыгалиеву С.М.» [3, 18].

10-14 декабря 2002 года Альбрехт Борис Владимирович, заместитель начальника Департамента архивной и учетной интеграции Росархива, прибыл в Алматы с целью ознакомления с опытом работы государственных архивов Казахстана. Такие командировки будут способствовать дальнейшему развитию двусторонних отношений между Россией и Казахстаном и укреплению дружеских отношений. [4, 22-23].

26 февраля 2003 г. состоялось очередное заседание рабочей группы. Распоряжением Правительства Республики Казахстан от 24.04.2002 №470 в связи с выполнением разделов 5.4.2 Программы по поиску и копированию сведений об истории Казахстана XV-XX веков из зарубежных архивов и научных учреждений и в соответствии с распоряжением Комитета по архивам и документации от 25.02.2003 №15 была создана рабочая группа для реализации данной программы.

В рабочую группу вошли представители местных архивов и отделов документооборота. Была разработана программа по поиску и копированию данных об истории Казахстана XV-XX веков из зарубежных архивов и научных учреждений за 2002 год, которая имеет большую историческую и культурную ценность. Департаментам архивов и документооборота в регионах, граничащих с Российской Федерацией, поручено организовать командировки в российские архивы для поиска и копирования данных с документами, представляющими историческую ценность для Республики Казахстан.

Для проведения мероприятий, связанных с официальным открытием года Казахстана в России, 20.02.2003 г. между Федеральной архивной службой России и Комитетом по управлению архивами и документацией был подписан Меморандум о совместной работе по выявлению и копированию архивных документов. Сеитова А.Ф. заявила, что в городе Красногорске в учреждении Российский архив кино-фото-документов (РГАКФД) будет продолжен поиск кинодокументов, а также начнется поиск кинодокументов в архивах Санкт-

Петербурга. Она отметила: «Хотела бы приобрести фонодокументы из Гостелерадио и у частных лиц, бывших сотрудников Всесоюзной студии грамзаписи «Мелодия», фотоколлекции династии Лейбиных в городе Ташкенте, богатейшую фотоколлекцию в краеведческом музее и в архиве города Астрахань».

По данным Исахана Г.Т., в архиве венгерского института «Открытое общество» имеются необработанные материалы Радио «Азаттык» на казахском языке. Он указал на необходимость заключения с указанным архивом договора по обработке и копированию этих документов. Кроме того, польские архивы могут содержать материалы о Туркестанском легионе, так как журнал Мустафы Чокай «Молодой Туркестан» был спонсирован польской организацией «Прометей». Абдулина А.Т. предложила руководству Всемирной ассоциации казахов написать письмо представителям казахской диаспоры за рубежом с просьбой помочь в поиске и нахождении документов.

По словам Абеуова Г., в отчетах поисковых работ, найденных документальных материалах для публикации в сборнике ОМГ РК (К. 1145, опись 1, дело 212), в фонде «Киргиз-Кайсацкие дела» из архива Министерства иностранных дел СССР имеются сведения о Младшем, Среднем и Старшем Жузах.

В отчетах фонда об обнаружении архивных документов, касающихся истории Казахстана, в архивах и библиотеках зарубежных стран, документальных материалах, имеющих высокую научную значимость для казахской истории, в Пенкинской государственной библиотеке (по средневековой истории), в библиотеке Британского музея, в библиотеке мечети Нури-Османи (Турция) – в произведениях на персидском и турецком языках – встречаются сведения о политической жизни казахов в XVI веке. Был представлен список рукописей из Британского музея, Миланской, Венской, Парижской библиотек.

В командировочных документах по комплектации документов по г. Астрахань, Омск, Казань в 1960-1970 годах (К.,1145, опись 1, дело 581, 606,840) перечислены фонды, содержащие документы по истории Казахстана. Например, в канцелярии Астраханской губернии (394 фонда), сохранилась переписка с казахскими ханами относительно обмена военнопленными (1714-1791).

Данные документы, хранящиеся в Астраханском краеведческом музее, содержат коллекцию фотографий, сделанных жителями Гурьевской области и полуострова Мангистау в 1912-1913 годах, что представляет значительный этнографический интерес для истории Казахстана. [5, 3].

Протокол заседания рабочей группы №2 от 31.03.2003 г. Российский государственный исторический архив в городе Санкт-Петербурге насчитывает более 6 млн единиц хранения, а в Санкт-Петербургском государственном историческом архиве хранятся личные фонды видной казахской интеллигенции. Для ознакомления и поиска документов был составлен список необходимых фондов. Российский государственный исторический архив г. Санкт-Петербурга является одним из важных центральных учреждений Российской империи, собравший документы кон. XIX и нач. XX века по истории Казахстана. Здесь сосредоточены основные фонды министерств и департаментов с 1802 по 1917 гг. Кроме того, в архиве сохранилась большая часть личных фондов государственных деятелей. Поэтому известно, что многие материалы ведомств, связанные с Казахстаном, хранятся в этом архиве.

В соответствии с планом мероприятий по реализации программы развития архивного дела в Республике Казахстан на 2001-2005 гг. приказом председателя Комитета по управлению архивами и документацией Министерства культуры, информации и общественного согласия Республики Казахстан совместно с д.и.н. Галиевым В.З. в период с 6 апреля по 4 мая 2003 года в архивных учреждениях города Санкт-Петербурга были выявлены документы, касающиеся истории нашей страны и имеющие культурно-историческую ценность для Казахстана. Работы проводились в Российском государственном историческом архиве города Санкт-Петербурга, в Санкт-Петербургском городском историческом архиве, в Санкт-Петербургском государственном архиве кинофото документов.

В 1810-1877 годах в фондах государственного совета Российской империи было изучено около 40 тысяч дел, из них было скопировано 124 наименования дел. По Фонду государственной думы из 13403 наименований дел скопировано 180. Из ревизий фондов 1720 дел было скопировано 149. Совет министров рассмотрел 3 дела из 112, Министерство финансов - 22 дела из 2218, Министерство торговли и промышленности - 13 дел из 617, 466 дел из средств государственных и частных организаций, 72 из 236 дел фонда Министерства образования. Было отобрано 797 дел.

Министерство земельных дел рассмотрело 3 списка и отобрало 385 дел 1916 года. Также были рассмотрены личные генеалогические фонды служащих в Казахстане, отобрано 852 дела из 3469. Как известно, в конце XIX-начале XX века в Санкт-Петербургском университете обучалось около 20 казахских студентов. В связи с этим в государственном историческом архиве города Санкт-Петербурга было рассмотрено около 65000 личных дел, отобрано 11 дел; а из государственного архива кинофотодокументов города Санкт-Петербурга отобрано 23 фотографии из 3059 единиц хранения.

Мы имеем собственный опыт работы как в казахстанских так, и в российских архивах, например, с 27 октября 2019 года по 9 ноября 2019 года состоялась командировка в Москву в составе историков Султанхан Жусип, Сагымбай Жұмағұл и Махсата Алпысбес. Научно-исследовательская работа велась в Российском государственном архиве социально-политической истории (РГАСПИ), Российском государственном военно-историческом архиве (РГВИА) и Государственном архиве Российской Федерации (ГАРФ). В ходе работы с фондами ГАРФ удалось обнаружить личные дела видных деятелей Алаш Ахмета Байтурсынулы, Султанбека Кожанулы (Ходжанова), а также Филиппа Голощекина, руководившего Казахской АССР в самые трагические 1925-1933 годы.

Выяснилось, что личные дела Жусипбека Аймаутулы и Динмухамеда Адильулы находятся на хранении в спецархиве. Были обнаружены протоколы заседаний Совета народных комиссаров РСФСР под председательством В.И. Ленина от января по август 1920 г., на которых уточнялись границы будущей Казахской Советской Автономии (точнее – преобразуемой из Автономии Алаш в Казахскую АССР), обсуждались вопросы её образования. Представилась возможность работать с архивными материалами, касающиеся службы казахских граждан в тылу I-й Мировой войны в 1916-1917 гг. По итогам поисковых работ были сделаны копии военно-исторических документов, свидетельствующих о службе казахов на тыловых работах на линиях Западного, Северо-Западного и Северного фронтов и в их тылах в 1916-1917 гг.

В Подольске находятся еще очень много неизученных исторических документов, касающихся отечественной истории конца XIX – начала XX веков, для работы с которыми в 2020 году требуется длительная научная командировка.

Выводы. Таким образом, из Санкт-Петербургского архива казахстанскими специалистами было рассмотрено около 18000 дел, из них отобрано 258. Поиск документов из фондов указанных архивов, хранящих 8 млн дел продолжается по сей день. Любой из этих документов является неотъемлемой частью нашей национальной истории. Они позволяют исследователям изучать историю своей страны, своего народа, строить объективные суждения и определять особенности эволюции политико-социального развития казахского общества. Эта возможность позволяет нам делать выводы об особенностях и функциях сегодняшней государственной власти, решать проблемы межэтнических отношений и трудности демократизации общества на основе прошлого опыта.

Список использованных источников

1. Национальный Архив Республики Казахстан / 20.11.2001 №1.12 / 274, фонд 48, опись 1, дело 59, папка №9. – С. 46.

2. Национальный Архив Республики Казахстан, фонд 48, опись 1, дело 95, папка №13. – С. 12.
3. Национальный Архив Республики Казахстан, фонд 48, опись 1, дело 106, папка 15. – С. 18.
4. Национальный Архив Республики Казахстан, фонд 48, опись 1, дело 106, папка 15. – С. 22-23.
5. Национальный Архив Республики Казахстан, фонд 48, опись 1, дело 106, папка 15. – С. 3.

**DEVELOPMENT OF INTER-ARCHIVAL RELATIONS AND COOPERATION
BETWEEN THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN AND THE RUSSIAN FEDERATION
(2001-2003)**

Alpysbes M.A.¹, Akhmetshina G.U.²

¹ L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Dr., Prof., Nur-Sultan, Qazaqstan

² L.N. Gumiliyov Eurasian National University, the doctoral student, Nur-Sultan, Qazaqstan

Abstract. This article presents the history of the establishment of inter-archival relations and cooperation between the Republic of Kazakhstan and the Russian Federation on the basis of data from the fund No. 48 of the National Archive of the Republic of Kazakhstan. The development of inter-archival cooperation within the framework of interstate relations is very important, since mutual relations expand the possibilities of providing archival information both for our country and for historians of the Russian Federation. When studying the history of Kazakhstan, most often the scientists of both countries are interested in gaining access to various funds in which original documents are stored. In addition, in the current conditions of the development of the state digitalization program, the resources of electronic databases are in increasing demand, which contributes to the quick and efficient work with archival materials.

Keywords: the archive, the interstate relations, the cooperation, the history, the fund

УДК 930

БРУНО ПОНТЕКОРВО И АТОМНЫЙ ПРОЕКТ СССР В СИНЬЦЗЯНЕ

Алпысбес М.А.¹, Ергалиева Д.С.²

¹ Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

² Костанайский государственный университет А. Байтурсынова, Костанай, Казахстан

Аннотация. Данная статья посвящена изучению истории атомного проекта СССР в Синьцзяне в свете рассекреченных архивных материалов, касающиеся истории советско-американских отношений по вопросу места и значения Восточного Туркестана, которая является, впрочем, продолжением «Большой игры». Авторы рассматривают данный вопрос, привлекая сведения различных исследователей истории русско-китайских отношений и новым архивным данным, доступ к которым был получен благодаря открытой электронной системе размещения в Интернете архивных документов.

Ключевые слова: история, Казахстан, Восточный Туркестан, Синьцзян, казахи

Введение. История обширного региона, которая имеет несколько разных названий, исторических, географических, административно-территориальных и политических, сейчас край официально именуется как Синьцзян (на кит.: Новые земли, или новая граница). Однако исторически эта территория являлась частью державы гуннов, Восточно-тюркского кангата и других, последующих тюркских каганатов, по тюркско-казахским традициям известно, что это географическое пространство называется как Үлкен Жетісу (Большое Семиречье).

В политическом отношении также являлась территорией Великого Могулистана, Чагатайского Улуса, государства Алтышара или Жетішара (государство Семи городов), казахского Үш аймақ (Три аймака), включающего Алтай, Тарбағатай и Или, и т.д. Интересы Китая в данном регионе в полной мере обнаруживают себя с падением Джунгарского ханства и крепнут в последующий период. В январе 1941 года губернатор Шэн Шицай обратился к руководству Советского Союза принять в состав СССР в качестве семнадцатой союзной республики, но в феврале он получил отказ. После победы коммунистического Китая над гоминьдановцами Синьцзян оказался в составе КНР.

С образованием КНР в 1949 году присутствие китайского элемента стало возрастать. С 1 октября 1955 года в составе КНР был образован Синьцзян-Уйгурский автономный район, и провинция приобрела статус автономного национального образования, однако нахождение китайцев в 1970-е годы численно резко увеличилось в связи с образованием особого органа контроля над СУАР – Синьцзянского производственно-строительного корпуса, созданного 7 октября 1954 года, которая стала фактически дублирующей системой управления в регионе, подчинявшаяся непосредственно Пекину, что объяснялась интересами региона, но на самом деле обуславливалось растущими торговыми и, соответственно, политическими интересами из центра.

Регион является исторической родиной и исконной землей целого ряда тюрко-монгольских народов – представителей древних этносов данного края – казахов, уйгуров, торгаутов, ойратов, монголов-чахаров, киргизов, татаров, и др., которые хотя и получили статус автономных национальных образований, но в последние десятилетия планомерно лишаются реального его содержания: они не имеют права на политическое самоопределение, присутствуют ограничения прав человека, не имеют международной самостоятельности в торговле, в установлении культурных связей, в выработке стратегии своего развития, и из года в год происходит ущемление в развитии национальных школ, с целью размывания характерной этнической идентичности подрастающего поколения народов Синьцзяня.

Среди множества общих вопросов истории Восточного Туркестана существует также множество отдельных аспектов, частных событий, и в их числе заметное место занимает история атома, то есть атомного проекта СССР в Синьцзяне, когда здесь ради природных богатств края сошлись и разошлись интересы различных стран мира. Но многие аспекты данного вопроса до сих пор мало изучены, лишь новые архивные данные, с которых снят гриф секретности, могут помочь взглянуть на этот вопрос по-новому. История Восточного Туркестана в XX веке требует более тщательного изучения, как составного элемента Всемирной истории. И в этой истории есть одна страница, которая связана с фигурой британского физика-ядерщика итальянского происхождения - Бруно Понтекорво – лауреата Ленинской и Сталинской премий. Бруно Понтекорво (1913-1993) родился в итальянском городе Пиза, в семье промышленника, учился в Римском университете «La Sapienza», с 1940 года работал в США и Канаде, Великобритании, а в 1950 году иммигрировал в СССР. По воспоминаниям советского разведчика П.Судоплатова, во время работы с Ферми он вошел в контакт с советской разведкой, и именно через него Энрико Ферми впоследствии передавал советским ученым секреты атомного оружия, которое впрочем опровергается.

Актуальность. Синьцзян является стратегически важным регионом, который богат минералами, за влияние в котором конкурировали Россия, Китай, Соединенные Штаты, Великобритания, Япония, Германия. В результате этого соперничества происходили самые разнообразные и порой запутанные между собой события. В данной статье мы постараемся понять как британский ядерный физик итальянского происхождения Бруно Понтекорво оказался в этой, находящейся под проекторатом и в условиях китайской военной оккупации провинции, работая над советским атомным проектом, в то время как остальной мир мог только строить предположения относительно того, где же был Бруно Понтекорво?

Советское политическое присутствие в Синьцзяне ослаблялось и усиливалось в разные исторические периоды, например, с 1933 года – времени переворота, в результате которого к власти в провинции пришел Шэн Шицай, который в то время был с Советским Союзом в очень хороших отношениях – оно усилилось, и он даже изъявил желание вступить в ряды партии советских коммунистов, с началом же Второй мировой войны оно ослабло в силу ряда причин. И вот, в данном случае, исследователями еще следует более подробно изучить и написать причину таких, на наш взгляд, непоследовательных и даже не логичных в сущности этих исторических процессов решений и приоритетов.

Хотя и коммунистическое советское руководство, как это показывают архивные документы, активно участвовали в подготовке лидеров для коммунистического революционного движения в Китае, и вместе с тем даже подстегивали этнические меньшинства к большому пробуждению национального самосознания, к национально-освободительной борьбе против ненавистной им китайских оккупации, направляли их

энергично противостоять против гомиьндановского буржуазного правительства Китая, формировали школы коммунистической революции, но можно также заметить что ряд авторов склонны связывать эти интересы с Дальним Востоком, где Россия также тесно соприкасалась с Китаем, что произошел якобы некий обмен территориальными интересами между советской Россией и Китаем по приграничным отношениям в Восточном Турукестане и на крайнем Дальнем Востоке. С другой стороны, существуют интерпретации, связывающие данные процессы с началом «холодной войны» и формированием двуполярной системы международных отношений в мире.

Обсуждение. Синьцзян был завоеван китайскими коммунистами в сентябре 1949 г., но даже в период, когда провинция официально была под властью Чан Кайши, она была под сильным советским влиянием. В дополнение к значительным хорошо вооруженным военным силам, отправленным китайскими коммунистами в этот напряженный регион, а также в провинцию прибыло неизвестное количество советских военных подразделений, отрядов и воздушных эскадрильи. Кстати, данный вопрос требует специального изучения, потому что до сих пор не известно какое именно количество советских военных было там, точный их национальный состав, как долго они пребывали там, в каких действиях они участвовали, как повлияли на ход национально-освободительной борьбы местного населения – коренных жителей Восточного Туркестана, и т.д. Ведь принявшие вынужденное решение бежать из провинции казахи, которые претерпели трудный переход через Тибет в Индию, в котором погибло до 65 процентов беженцев, до сих пор вспоминают о том, как их аулы бомбили из аэропланов, и расстреливали из пулеметов.

В плане географического и геологического расположения этого края, в военном отношении условия для участия СССР в этом геополитическом противостоянии были всегда намного лучше, чем у Китая. Это было связано с тем, что, во-первых, в географическом отношении все пути были доступны, во-вторых, в этническом отношении населения региона было заинтересовано в этих связях и могло бы очень активно поддерживать интеграционный процесс с культурно более близкими и родственными тюрко-монгольскими народами. Но

дистанцирование и разобщение их, напротив же, возможно и было в интересах Китая и Россия, как при Цинской и Российской империях, так и при советской политике. И это можно рассматривать как одну из множества других причин.

Во всяком случае взаимоотношения Советского Союза с Синьцзяном всегда были особенными вследствие их географически близкого расположения. И даже тогда некоторые называли его советской провинцией. Здесь располагались советские консульства и работали тысячи советских специалистов, но все быстро изменилось, когда в 1941 году гитлеровская Германия объявила войну Советскому Союзу и вторглась в ее пределы. Губернатор Шэн Шицай, который правил в это время в Синьцзяне практически единолично, решил, что дни Советского Союза сочтены, вероятно, он подумал, что нацистская Германия непременно одержит победу в этой войне с СССР, и он закрыл консульства и приказал всем советским гражданам покинуть провинцию.

Эти исторические данные также несколько противоречивы, потому что имеются две разные, совершенно противоположные сведения на этот счет. По меньшей мере какие-то военные и дипломатические отношения между СССР, США, гоминьдановским Китаем и Монголией продолжались и в годы Второй мировой войны. Кроме этого, в силу того, что Япония находилась в военном альянсе с Германией наложило свой отпечаток на этот расклад международных сил. На территории Восточного Туркестана в это время продолжала оставаться определенная часть советских военных из числа казахов и об этом можно собрать достаточно много информации и интервью современников той эпохи, а многие материалы, наверняка хранятся в архивных фондах военных архивов.

В 1945 году США взорвали первую атомную бомбу, что ознаменовало начало ядерной эры. Отношения между вчерашними союзниками не были гладкими: в Советском Союзе чувствовали угрозу и усилили работу над своей атомной бомбой. Для этого был необходим уран, значительные запасы которого были обнаружены в соседнем Синьцзяне. Илийский округ был богат железной рудой и углем, Алтайский – ураном и вольфрамом. Но кроме того, они были расположены идеально с точки зрения защиты от ядерной атаки: для первых бомб эти округа были практически недостижимы, и в то же время располагались вблизи СССР. Переходы были доступны как через территорию Монголии, так и через Казахстан.

Часть архивных материалов, с которыми мы имели возможность работать, показывают, что Советский Союз имел хорошие культурно-просветительские и образовательные связи с выходцами из Восточного Туркестана, которые хотели получать образование в Москве, и в том числе по партийной линии. К тому же, этот регион, в свою очередь, был довольно напряженный, этнические и религиозные различия населения «застенного» и «внутреннего» Китая в 1930-е и 1940-е создавали почву для серьезных внутри- и внешне-политических сложностей. Освободительное движение коренного населения развивалось волнообразно, и в 1944-1949 годы достигло фактически своего пика: Илийский, Алтайский и Тарбагатайский округа добились независимости от центрального правительства и провозгласили Восточно-Туркестанскую Республику.

Китайские губернаторы собирали местное население и их лидеров и прямо спрашивали их об их этнической идентичности, культурной и национальной принадлежности, и рассчитывали, что найдется кто-либо, кто вышел бы и сказал, что они не имеют отношения советским братьям. Но этого не произошло, ведь они представляли собой не только диаспору, но и ирриеденту. Взглянув на карту можно заметить, что эти три округа напрямую граничили с Советским Союзом и это наводит на определенные мысли о близости урановых рудников к очагам восстания в этих трех округах. Казахи-очевидцы работ на рудниках замечали, что вывозится что-то очень важное, для чего даже приостанавливалась разработка золотых месторождений [1, 402].

Заняв Синьцзян коммунисты в декабре приступили к его объединению. Председателем провинциального правительства в Синьцзяне был Бурхан Шахиди. Но в некоторых источниках отмечается, что на самом деле правительство контролировалось «Баминовым,

советским генеральным консулом в Урумчи, Огариным, секретарем Туркестанской ветви интернациональной коммунистической партии и советским консулом в Или по имени Николай» [2]. Таким образом, Синьцзян был глубоко вовлечен в советскую внешнюю политику и сюда планировалось отправить Бруно Понтекорво [3, 172].

Теперь мы постараемся остановиться непосредственно на личности это выдающегося физика. Об этом имеется целый ряд работ, книг, публикаций. Один из его студентов Энрико Ферми, один из основателей современной ядерной физики, работавший с Фредериком Кюри. В 1950 году он неожиданно уехал в СССР и последующие пять лет его жизни были опутаны тайной, хотя и были предположения о его работе в СССР и Синьцзяне. Фрэнк Клоуз в своей книге, посвященной Понтекорво выдвинул гипотезу о работе в Синьцзяне, этому поверили не все. «Иоффе, молодой физик-теоретик, работавший в «Лаборатории №3» в Москве в 1950-х [4, 218] отмечал, что «упоминание имени Понтекорво было под запретом до 1955 года» [4, 228]. Однако, сам физик-ядерщик в своих речах всегда отрицал работу над ядерным оружием [4, 228]. Да и атомные разработки СССР всегда связывались лишь с фигурой русского ученого И.В. Курчатова (1903-1960), считающегося родоначальником советского атомного проекта, посетивший в 1956 году с группой советских ученых Британский ядерный центр «Харуэлл», высказав предложение о международном сотрудничестве ученых этой области. Другой известный советский ученый-физик, академик Ю.Б.Харитон (1904-1996) также был одним из руководителей советского атомного проекта.

Как известно, в 1949 году Советский Союз взорвал свою первую атомную бомбу РДС-1 29 августа на Семипалатинском ядерном полигоне в Казахстане, временно сравнявшись в вооружениях с США. Между прочим, незадолго до этих событий в загадочной авиакатастрофе погибли члены правительства Восточно-Туркестанской республики, желавшей большей свободы от китайского правительства, но следующая делегация была намного более сговорчивой. В эти годы СССР вели усиленную работу по поиску и обработке урановых руд для собственного ядерного вооружения. Значительная часть урана добывалась в Синьцзяне. В начале 1950-х годов СССР построили здесь ряд атомных заводов и вели широкомасштабные работы по добыче сырья. Так например, согласно одному из секретных отчетов разработка урановых рудников была начата уже в марте 1951 года. Рудники в Кашмире и Хотане считались лучше, чем в Кунгкоэрхане. На рудниках в трех зонах трудилось больше 1500 шахтеров, выполнялись высокие объемы продукции в месяц. Для охраны рудников была задействована специальная советская милиция, а также здесь разместились китайский коммунистический пехотный полк, в каждой добывающей зоне для дежурства по периметру [5].

Китайский рабочий, принимавший участие в строительстве атомного города в Такла Макане, вспоминает: «1 февраля 1950 г. коммунисты перевезли нас в центральный регион на юго-востоке Аксу, бесплодную зону среди пустыни Такла-Макан, в около 250 км от города Аксу, и расположенный у устья реки Кашгар. Когда мы прибыли, мы обнаружили более 50 000 рабочих, привезенных на работы со всех округов этой области. Нас, однако, было меньше 2000. После мы узнали, что зона использовалась как место встречи караванов, пересекающих пустыню. Потом мы начали строить два города, внутренний, вокруг которого мы возвели крепкую стену из железобетона, и внешний, похожий по стилю для местных жителей и строителей, большая часть которого была сооружена из дерева с полным соблюдением противопожарной безопасности; он были назван "Тиничлик Шахри"» [6].

Некоторые события связаны, вероятно с сюжетом книги Кажыгумара Шабданулы «Қылмыс» («Преступление»), в которой рассказывается о том, как этнические казахи Восточного Туркестана попали в лагерное заключение, а затем были привлечены к тяжелому физическому труду. Согласно заявлениям, сделанным китайцами, бежавшими из Синьцзяна по тибетской дороге, заявлениям, подтвержденным индийскими официальными кругами, атомный завод был построен в пустыне Такла Макан в Синьцзяне в лесу, где реки Яркенд и Хотан сливаются, образуя реку Тарим. Для строительства завода, окруженного двойной

стеной, 50 000 рабов-рабочих из принудительного трудового лагеря были наняты на год. Коммунисты назвали этот завод Город Безопасности; он был большой, как крупный город.

После завершения строительства зданий внутреннего города советы начали увеличивать число советского персонала волнами, пока оно не достигло тысяч. Строители уже не допускались во внутренний город, в их задачи теперь входило строительство сети дорог от Аксу до Хотанского округа, и крупного аэропорта на юге от Тинчи Лик Шахи. Отмечается также, что после завершения строительства аэропорта огромное количество строительного оборудования и машин самых разных видов так же, как и большое количество советских людей начали оседать в городе. После работ над направлением течения реки Хотан, советы построили большую электрическую энергостанцию. За короткий период эта пустынная местность изменилась до неузнаваемости [6].

Июльско-августовский выпуск Sawt at-Turkistan (Голос Туркестана), арабско-язычного журнала периодичностью раз в два месяца в Каире содержал следующую историю: «Голос Туркестана недавно получил письмо от Исы Юсуфа Алптекина, бывшего генерального секретаря Восточно-Туркестанского правительства, а сейчас резидента в Кашмире, в котором

он утверждает, что советы построили атомный городок в центре пустыни Такла Макан в Хотанском округе (Ho-tien Hsien), и что они назвали его Tinchī Liq Shahri (приблизительно с арабского означает Город Мира). Исходя из этого очевидно, что Советы построили два атомных городка, один в округе Кульджа, и один в пустыне Такла-Макан». Это значительно проливает свет на деятельность коммунистов в этом отношении, несмотря на секретность и большие предосторожности которыми как известно советы окружили эти проекты. О назначении строящегося города рабочие проинформированы не были. Примечательны меры по предотвращению обнаружения города с воздуха: «Обнаружить этот город с воздуха невозможно. Он выглядит как любая другая часть пустыни. Его строения на расстоянии друг от друга построены по кругу с крышами расцветкой сливающимися с окружающей местностью. Это был один из ключей, которые вели к разгадке секрета строительства города [6].

Все внешние части завода покрашены под цвет окружающих песчаных холмов. Крупная гидроэлектростанция и большое летное поле были построены рядом с заводом. После завершения строительства завода, тысячи советских техников устроились в стенах, а местным вход туда был запрещен. После советы начали завозить оборудование по воздуху из СССР, также, как и бесчисленные мешки неизвестного происхождения. Согласно местным это был атомный завод, оборудование – для производства атомного вооружения, а мешки -полные урановой руды. В ноябре 1950 г., в Урумчи, столице Восточного Туркестана, ходили слухи, и позже обнаружено одним из бежавших офицеров, что Бруно Понтекорво, британский ученый-атомщик, прибыл в Урумчи по дороге на атомный завод в Кульдже. Эта информация докладывалась разными новостными агентствами в этот период. Но помимо слухов, есть и другие официальные сообщения: «В конце марта 1951 гоминьдановский источник в Тай-пэе раскрыл, что знаменитый британский ядерный физик, Понтекорво, исчезнувший осенью 1950 года, недавно обнаружился в Синьцзяне. Этот же источник заявляет, что он сейчас работает над заводом атомных бомб в Кульдже вблизи советской границы. Вскоре после этого доклада, 27 мая 1951 года Синь-хуа шэ – китайское коммунистическое новостное агентство опубликовало информацию об извержениях вулканов. Согласно специалистам, в Синьцзяне нет активных вулканов. И в сочетании с докладами о появлении Понтекорво многие считают «извержения» советскими ядерными экспериментами» [7].

Доклады из Тайхоку от 20 апреля также содержат сведения о том, что «Советский Союз начал работу над заводом атомной энергии в Кульдже в Синьцзяне. В начале марта 1951 года пропавший итальянский ученый, Понтекорво, по слухам прибыл в Урумчи и обсуждал строительство завода с ответственными чиновниками. Докладывается, что несколько десятков тысяч единиц оборудования были доставлены в Кульджу, и что советские техники занимаются разведкой урановых руд в Синьцзяне» [8].

Благодаря рассекреченным материалам нам становятся известны детали строительства одного из заводов: «Секретное строительство СССР завода атомной энергии началось в апреле 1951 в пограничной территории между Синьцзяном и Советским Союзом. Территория завода покрывает более 300 квадратных ли, а рабочие завода русские, немецкие, австрийские и другие зарубежные эксперты по ядерной физике. Проект строительства находится под наблюдением Калоева (Ka-lo-yeh-fu). Территория завода находится под защитой советских войск, назначенных на гарнизонное дежурство у объекта. В дополнение, специальная милиция на каждую секцию завода для контроля за деятельностью персонала».

В комментариях отмечается, что это был обогатительный комбинат, где добытая руда обогащается от 2 до 3% U_3O_8 до отправки в Советский Союз, что СССР строит завод атомной энергии, укрепляя контроль над Синьцзяном. В средствах массовой информации различных стран, сообщалось, что строительство атомного завода в Кульдже – Гонконг, Син-тао Дзи-пао, 21 апреля 51 г. Тайхоку, 20 апреля (Чун-лиен Ше) – Советский Союз начал работу над заводом атомной энергии в Кульдже, Синьцзян. Сообщается: уже добыто много урановой руды. – Гонконг Хсинг-тао Дзих-пао, 20 июня 50. Лондон, 19 июня (французское новостное агентство) – согласно информации от беженцев из Кашмира, передачам из Урумчи и Чугучака и докладам

исходящим из СССР, Советский Союз уже добыл большое количество урановой руды из северного и северо-западного Синьцзяна и отправил его в СССР для поддержки поставок на свои заводы атомной энергии.

Также, докладывалось что русские, то есть советские специалисты-геологи, добывают такое сырье как нефть, уголь, железо, белое и желтое золото, медь и другие минеральные руды в Синьцзяне для экспорта в Советский Союз. Позже обнаружилось, что подготовлены пустынные регионы для испытания атомного и ракетного оружия, и что советские планируют перевезти тяжелую индустрию в Синьцзян на случай войны в Западной Европе. Летные поля были построены в 10 местах в Синьцзяне в соответствии с нуждами СССР, и другие поля еще строятся. Железные дороги по всей провинции ремонтируются, а железная дорога Шанхай-Москва строится. Все это показывает, что присутствие СССР в Синьцзяне было очень и очень существенным. Корреспонденты из Сринагара писали, что «китайская провинция Синьцзян практически аннексирована СССР». Шаг за шагом русские превратили эту стратегически важную зону, граничащую с Индией и Пакистаном, в один из самых важных опорных пунктов СССР на Дальнем Востоке.

Большие количества урана, угля, нефти и железа из Синьцзяна долгое время питали советскую индустрию, и доклады из Кашмира показывают, что там СССР проводят широкие испытания ракет и атомного оружия. Многие указывают на то, что в критической ситуации СССР мог переместить большую часть своей тяжелой индустрии в Синьцзян. Также указано, что СССР собирался установить в провинции военные базы, направленные на Индию и Пакистан. В Кашмире, который граничил с Синьцзяном, удалось соединить вместе кусочки информации из разных источников: от беженцев, радио-репортажей из Урумчи и из случайных заметок в советской прессе. Беженцы из Синьцзяна, частично, дали подробную информацию о степени советского внедрения. Несколько членов бывшего провинциального правительства Синьцзяна, включая губернатора Мухамеда Эмина Бугру и его правую руку Ису Юсуфа преодолели серьезные трудности при переходе через горы Каракорам, достигнув Кашмира и безопасности. Во время перехода они пересекли почти недоступные горные перевалы, некоторые на высоте 6000 метров, а несколько членов группы беглецов, включая дочь Юсуфа, погибли от холода.

В секретном отчете говорилось, что в январе 1951 года СССР отправил большую партию экспертов по добыче полезных ископаемых в Кашмир (Kungkoersan) (75-20) and Khotan (37-07). Группа была под защитой охраны, поставленной Ванг Ченом, командующим синьцзянским военным округом по добывающим зонам. Отмечалось, что последняя информация прибыла от гоминьдановского источника, и она в изобилии поступала от путешественников, бежавших из Синьцзяна. Доклады эти трудно проверить, т.к. китайские коммунисты приказали Британскому консульству закрыться. А в феврале 1951 г. и персоналу консульства рекомендовали уехать. Они также отказали отправить индийского консула в Кашгар. Согласно этим сведениям «как минимум 10 аэродромов сейчас находятся под советским контролем, и большое число советских пилотов и техников прибыло в Синьцзян. Русские также расширили сеть железных дорог и сейчас прокладывают прямую линию из СССР в Синьцзян и дальше в восточные части Китая».

После прибытия в Кашмир, бывший губернатор Бугра опубликовал обзор синьцзянских минеральных ресурсов, в первую очередь используемых советами, где говорилось что вольфрам, золото, серебро и медь в дополнение к нефти, углю и железу добываются в большом количестве. Наибольшая часть продукции отправлялась в СССР. Урановые рудники были расположены в северных частях провинции и, согласно Бугре, «значительные количества урана» отгружались в советские ядерные реакторы. Закономерно, совместно с заводами строились и дороги. Так в выпуске от 18 октября 1952 г. полуофициальная тайваньская газета Чун-ян Дзи-пао (Chung-yang Jih-pao) сообщала, что советские завершили прокладку 2000 километрового железно-дорожного пути из Ганьсу через север Синьцзяна чтобы соединиться с Турксибом в Западном Туркистане. Также, строительство началось на Урумчи-Кашгарской

линии (160 км). Советы также построили очень важные военные заводы вблизи Урумчи, в районе Кульджи, Тарбагатайском округе.

Таким образом, нам становятся известны любопытнейшие данные об истории атомных разработок СССР в Синьцзяне, связанных с решением вопроса о добыче урана, и так называемом «Городе Безопасности», проливается свет на загадочные белые пятна в жизни британско-советского физика Бруно Понтекорво и на ряд других важных обстоятельств, ставших подспудно фактором событий национально-освободительного движения казахов в Восточном Туркестане, которое требует исторического осмысления и интерпретации. Сложность и важность проводившимся работам добавляет неоднозначный политический и этнический фон в самом Синьцзяне, история коренных жителей трех округов – казахов, ведь многие сражения Илийского восстания шли в непосредственной близости от урановых и вольфрамовых рудников. Рассматривая эти события необходимо учитывать неразрывную связь внешних и внутренних сил, влиявших на развитие исторических процессов.

Список использованных источников

1. Обухов В.Г. Схватка шести империй. Битва за Синьцзянь. – М.: Вече, 2007. -512с.
2. The Soviet-Sponsored uprising in Kuldja / The establishment of the East Turkestan People's Republic Sanitized copy approved for release 2014/11/04: Date distributed: 13 Apr 1953 Page: 4 Country: Sinkiang // Электрон. дан. (дата обращения 07.05.2020) Режим доступа URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00047R000200650005-2.pdf>
3. Half-Life: The Divided Life of Bruno Pontecorvo, Physicist or Spy by Frank Close. Basic books, New York. 2015.
4. Half-Life: The Divided Life of Bruno Pontecorvo, Physicist or Spy by Frank Close. Basic books, New York. 2015.
5. Uranium Mines and atomic energy plant in Sinkiang province / Approved for release 2002/08/08: / Country: China/USSR / Document Creation Date: December 14, 2016 / Document Release Date: April 10, 2002 / Date distributed: 16 Nov. 1951 // Электрон. дан. Режим доступа URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP82-00457R009300440007-1.pdf>
6. Information on Atomic centers in Sinchiang / Sanitized copy approved for release 2011/09/14: / Country: China, USSR / Subject: Military – Atomic centers / Where: Cairo / Published: Aug, 1953 / Language: Arabic // Электрон. дан. (дата обращения 07.05.2020) Режим доступа URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000700150121-9.pdf>
7. Japanese paper discusses Sinkiang atomic energy plant reviews Soviet encroachment in Sinkiang area / Document Number (FOIA) /ESDN (CREST): Creation Date: / December 22, 2016 / Release Date: October 17, 2011. Publication Date: November 6, 1951 // Режим доступа URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000700030010-5.pdf>
8. Reports Soviets building atomic energy plant, increasing control over Sinkiang / Sanitized copy approved for release 2011/10/19: / Where published: Hong Kong / Published: 15, 21 Apr, 1951 Date of information 1951 /Date distributed 21 May 1951// Режим доступа URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600390429-3.pdf>
9. Says Sinkiang Uranium ore feeds Soviet atomic energy plants // Электрон. дан. (дата обращения 07.05.2020) Режим доступа URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600330024-8.pdf>
10. Reports Soviet Atomic plant and rocket-launching center in Sinkiang // Электрон. дан. (07.05.2020) Режим доступа URL: <https://www.cia.gov/library/readingroom/docs/CIA-RDP80-00809A000600330734-0.pdf>

**BRUNO PONTEKORVO AND THE ATOMIC PROJECT
OF USSR IN XINJIAN**

Alpysbes Makhsat¹, Yergaliyeva Danara²

¹ Lev Gumiliyov Eurasian National University, Dr. Prof., Nur-Sultan, Qazaqstan

² Akhmet Baitursynov Kostanai State University, the teacher, Kostanay, Qazaqstan

Annotation. This article is devoted to studying the history of the USSR atomic project in Xinjiang in the light of declassified archival materials concerning the history of Soviet-American relations on the place and significance of East Turkestan, which, however, is a continuation of the Great Game. The authors consider this issue, drawing on the information of various scholars of the history of Russian-Chinese relations and new archival data, access to which was obtained through an open electronic system for posting archival documents on the Internet.

Keywords: the history, the Kazakhstan, the East Turkestan, the Xinjiang, the Kazakhs

ӘОЖ 930:908 (574.25)

АЛТЫН ОРДА МҰРАГЕРЛЕРІНІҢ ТАРИХИ ЖАДЫСЫ

Алпысбес М.А.¹, Еришева Т.А.²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, т.ғ.д., Нұр-Сұлтан, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ білім алушы докторанты, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада авторлар отандық тарих ғылымының өзекті тақырыптардың бірі болып табылатын тарихи жады мәселесіне орай Алтын Орда мемлекетінің мұрагерлері болып табылатын қазақ, башқұрт, өзбек, қарақалпақ, қарашай, шеркес, ноғай, қырымтатар халқы, татар, чуваш және тағы басқа түрік халықтарының шежірелік халықтық тарихи танымындағы ерлік эпостары, батырлық жырлары мен ертегілері сияқты тарихи фольклор үлгілеріндегі ескі сөз, қария сөз, тәмсіл сөз арқылы жалғасын тапқан ақпараттар мен тарихи мәліметтерді салыстырмалы зерттеуге алады. Бұл тарихи санадағы түркі халықтарының ынтымағын дәріптейтін бірден бір дерек көздері қатарына жататын құнды деректемелер.

Кілт сөздер: тарих, түркі халықтары, жады, қазақ, шежіре, Алтын Орда

Кіріспе. 2019 жылы Алтын Орданың 750 жылдық мерейтойын осы алып мемлекеттің құрамында болған халықтардың ұрпақтары атап өтті. Бірқатар ғалымдардың пікірінше, осыдан 750 жыл бұрын 1269 жылы Қайду ханның шақыруымен Ұлы Құрылтай өтіп, Ұлы Далада Жошы Ұлысы (Ұлық ұлыс – Алтын Орда) мен Моғолстан бой көтерді. Бұл оқиға Талас өзені маңызда өткендіктен Талас құрылтайы деп аталған. 1269 жылы Талас өзенінің жағасында өткен құрылтайдан соң Алтын Орда тәуелсіз мемлекет ретінде қалыптасты. Алтын Орда мемлекетінің әлем тарихындағы рөлі орасан зор, өйткені бұл ортағасырлық мемлекет көптеген елдер мен халықтардың тарихында өз ізін қалдырды. Алтын Орда мемлекеті ерекше феномен ретінде көптеген шетелдік, ресейлік және қазақстандық зерттеуші ғалымдардың зерттеу объектісіне айналды. Алайда Алтын Орда мұрагерлерінің тарихи жады мәселесі арнайы зерттелген ғылыми еңбектер жоқ. «Ұлытау - 2019» халықаралық туризм форумында Қазақстан президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Шыңғыс ханның үлкен ұлы Жошы хан есімін ұлықтау мәселесіне ерекше тоқталып өтті. Жошы хан тұлғасына әлем назарын аударып, Орталық Қазақстанда орналасқан Жошы хан кесенесі мәдени туризм нысанына айналдыру міндеті қойылды.

Талқылау. XIV ғасырдың бірінші жартысында Алтын Орданың ыдырау және оның орнына жаңа мемлекеттердің құрылу процесі басталды. Алтын Орда ыдырағаннан кейін оның орнына пайда болған мұрагер хандықтардың халқы өз тарихи жадысында осы кезеңнің елеулі оқиғаларын сақтап қалды. Белгілі ресейлік ғалым В.В. Трепавлов: «Между тем пребывание в составе единой державы на протяжении более чем двух столетий не могло не оставить следа в социальной структуре и политической организации постзолотоордынских государств, в их экономике и культуре, наконец, в ментальности, психологии и исторической памяти подданных бывшей Золотой Орды» [1, с. 361] деп жазады. Алтын Орда жайында естеліктер оның құрамына кірген халықтарда мұқият сақталып, ғасырдан ғасырға жетті. Қазақтардың, татарлардың, башқұрттардың және басқа да түркі халықтарының тарихы – бұл Алтын Орданың мұрагерлері ретіндегі Алтын Орда тарихының жалғасы. Алтын Орда мұрагерлерінің ауызша тарихи дәстүрден көрініс табатын терең тарихи жады бар. Тарихи жады ауызша дәстүрдің әртүрлі формаларында (шежіре, батырлық эпос және тарихи аңыз түрінде) берілді.

Шығыстанушы В.П. Юдин көшпенді дала халқының арасында Алтын Орда ыдырағаннан кейінгі уақытта тарихи жадының ерекше формада сақталуына мынадай баға береді: «... в степях продолжала жить память о ряде орд более раннего времени. Но это была не просто

память. Идеализированные представления о Чингизовой орде и ордах его ближайших преемников с самого начала осознавались господствующими слоями кочевников в качестве правовых норм» [2, с. 14]. Бұған қоса, В.П. Юдин монғол шапқыншылығына дейінгі оқиғалардың көбі ұмытылды деп есептейді. В.П. Юдиннің айтуынша, Ақ Орда және Көк Орда «Дешті Қыпшақ тұрғындары мен көршілес халықтардың жадында ұзақ уақыт сақталды» [2, с. 29-30]. Алтын Орда тарихын зерттеумен айналысып жүрген Қазақстан ғалымдары Сабитов Ж.М. пен Кушкумбаев А.К. Алтын Орда Еуразияның көптеген түркі халықтары үшін ортақ ата-тек болғандығын жазады: «Золотоордынские татары были предковым этносом для всех групп современных татар (казанских, сибирских, астраханских, крымских, польско-литовских татар), ногайцев, башкир, казахов, каракалпаков, узбеков, ушедших с Шейбани в Среднюю Азию и др.» [3, с. 173]. Ж.М. Сабитов Қазақ хандығы Алтын Орданың мұрагері екендігін тарихшылар дәлелдегенін атап өтіп, бұл географиялық, этникалық, әулеттік, антропологиялық, генетикалық, мәдени және фольклорлық (халық жады арқылы) жағынан расталады дейді [4, с. 34].

XIX ғасырда көрнекті қазақ ғалымы Ш. Уәлиханов: «По преданиям своим киргизы почитают себя потомками татар Золотой Орды» [5, с. 163] деп жазған болатын. Қазақтар Алтын Орда мемлекетінің мұрагерлерінің бірі екендігі жөнінде тарихи фольклорда көптеген мәліметтер бар. Негізінен шежіреде, тарихи жырларда келтірілетін мәліметтер жазбаша деректермен сәйкес келеді. Алтын Ордада жазбаның болуына қарамастан, көбіне халық өздерінің тарихи өткені жайлы естеліктерді ауызша сақтады, оны жазба күйінде тіркеуге деген қажеттілік пайда болған жоқ. Ол деректер жазба тарихнамадан да көрініс тапқаны белгілі, мысалы, Өтеміс қажының «Дафтар-и-Шыңғыс-нама», Қадырғалидің «Жамиғат ат-тауарих» еңбектері соған дәлел. Ол еңбектерде келтірілген тарихи мәліметтер көбіне сол тарихи жадыға хатталған ауызекі әңгімелердің қолжазбалық кітапқа хатталуы болып табылады. Көшпелі қоғамда бұқара халық арасында тарихи маңызды ақпарат ауызша дәстүр арқылы таратылды. Тарихи жадының жазбаша тіркелмей, бірнеше ғасыр бойы тек ауызша формада дамытылуы Алтын Орда тұрғындарының басым бөлігінің тарихи санасын қалыптастыруға ықпалы болды. Тарихи жады ұлы ата-бабалар туралы аңыз-әңгімелерде, шежірелерде, эпостарда көрініс тапты. Эпостық жырлар – өткенді тарихи жадыға түсірудің тиімді формаларының бірі болды.

Ш. Уәлиханов жырларда қазақтарда, өзбектерде мен ноғайларда тарихи тұлғалар жайлы жадының сақталғанын айтады: «У кайсаков, узбеков и ногайцев, производящих себя от Золотой и Джагатайской орд, сохранилось несколько поэтических саг об ордынских героях: Эдиге, Ир-Кокче, Ураке, Чоре и проч. Лица эти исторические» [6, с. 349]. Ш. Уәлиханов бұл жырлар көшпенділердің көненің көзін қатты бағалап, оны жақсы сақтай білгенін көрсететінін ерекше атап өтеді. Халық жадында сақталған ноғайлы жырлары деп аталатын эпостық жырларда XIII-XVI ғасырлардағы тарихи оқиғалар сюжеті берілген. Оған мынадай жырлар жатады: «Ер Тарғын», «Ер Қосай», «Ер Көкше», «Едіге», «Орақ-Мамай» және т.б. «Қырымның қырық батыры» деп аталған бұл жырлар Қазақстанның батыс аймақтарында сақталған. Көп жағдайда оқиға туралы жады ауызша дәстүр арқылы оқиға болған аймақтан тыс жерлерге таралды.

Қазақтар мен ноғайларда XIX ғасырға дейін Алтын Орда жайлы тарихи жады жақсы сақталды, яғни олар ұзақ уақыт бойы (бес ғасырға жуық) ақпаратты жадыда ұстады. А.П. Чулошников ноғайлы циклінің жырлары мен аңыздары жайында мынадай пікір қалдырған: «По крайней мере смешанность и сбродность казахов, образовавшихся из обломков Золотой, и Джагатайской орд, засвидетельствованы и их данными. Ведь не даром же в них воспеваются именно ордынские герои (Эдигей, Ир-Кокче, Урак, Чор и др.) и с особенной грустью по давно миновавшей счастливой поре воспоминаются как раз те времена, когда обе, казакская и ногайская, орды жили вместе дружно и мирно, как две родные сестры» [7, с. 282]. Тарихи көбінесе ел жадында ауызша сақталып келген көшпелі халықтар үшін осы тарихи жырлардың деректемелік орны бөлек. Дегенмен де фольклорлық шығармаларға дерек ретінде сүйенгенде, онда әсірелеудің, тарихи тұлғаларға типтік образдық портрет

берілетіндігін ескеру қажет. Жырда тарихи нақтылы құбылыстар дәлме-дәл қайталанбайды. Өткен уақыт жадыда тізбектелген және бір-бірімен себеп-салдарлық байланыспен біріктірілген оқиғалар тізбегі ретінде емес, жекелеген, әдетте бір-біріне қатысы жоқ сюжеттер жиынтығы ретінде бейнеленген. Бұған қоса, Ш. Уәлиханов қазақ халқы мен қырғыз халқындағы эпостарды салыстыра отырып, олардың арасындағы өзгешеліктерді көрсетеді: «Киргиз-кайсаки наделены от природы живым умом и удивительно впечатлительны; у них в каждом роде есть импровизатор, воспевающий подвиги султанов и старину. У киргиз-кайсаков много героических эпосов, легенд и сказок, и киргизы любят песни и музыку. У дикокаменных же киргиз песни совершенно не в употреблении, только эпосы из времен Золотой орды во всем сходны с киргиз-кайсаками [8, с. 70-71].

М. Крамаровский Алтын Орданың мұрагер халықтары және Жошы ұрпақтары жайлы мынаны атап өтті: «Живую цепочку судеб с момента выделения улуса Джучи в 1207 г. и до 1502 г. образовало примерно пятнадцать поколений ордынцев». Одан әрі «Между тем, ни народ, ни представители династии не исчезли и после 1502 г., продолжив свои исторические судьбы в политических образованиях отдельных ханств, выросших на обломках Золотой Орды и продолживших ее культурные традиции вплоть до эпохи Нового времени» [9, с. 428].

Татар халқының жадында Алтын Орда туралы естеліктер қалған. Д. Исхаковтың пікірінше «Образ Золотой Орды и ее история из памяти татарского народа никогда не исчезали. Для того, чтобы в этом убедиться, достаточно посмотреть на содержание «Жәмигыт-тәварих» Кадыр-Али бека (1602) и «Дәфтәре Чыңгыз-намә» (анонимное сочинение конца XVII века). Кроме того, Золотая Орда, ее правители и другие известные политические деятели (Идегей, Кара-Ходжа из клана аргын и т. д.) присутствуют также в дастанах и исторических преданиях татар. В этой связи особого внимания заслуживает эпос «Идегәй», тексты которого (до 20 версий) записаны в Волго-Уральском регионе, у крымских и сибирских татар» [10]. Ауызша дәстүр аясындағы тарихи жадыны тіркеудің тағы бір түрі – аңыз-әңгімелер. Шыңғыс ханның, Жошы ханның және оның ұрпақтарының бейнесі халық жадында сақталған аңыз-әңгімелерде бейнеленген. «Одним из исторических феноменов, возникших на стыке религиозных политических и этнических процессов золотоордынской эпохи, вне всякого сомнения, является формирование идеологии «чингизизма» - политического культа Чингиз-хана и его потомков, в первую очередь, его сына Джучи» [11, с. 186]. Қазақ халқының жадысында Жошының бейнесі ерекше сақталды, оған арналған аңыздар, күйлер атадан балаға беріліп отырды. Мысалы, қазақ халқының арасында «Ақсақ құлан, Жошы хан», «Жошы ханның жортуы» күй-аңызы кең таралған. Халық жадында Жошы туралы естеліктер Шыңғыс ханның мұрагері, Жошы ұлысының негізі қалаушы ретінде құрметтелді. Туыстық байланысқа ерекше көңіл аудару мұрагерлік құқықты негіздеумен байланысты болды. Воспоминание о единстве и родстве всех Джучидов поддерживалось некоторое время на постордынском пространстве [12, с. 738]. Қазақ хандығының негізін қалаған Керей мен Жәнібек Алтын Орданың билеушісі Орыс ханның ұрпақтары. Қазақ хандары мен сұлтандары өздерін Жошының ұрпақтары ретінде ақсүйектерге (төре) жатқызды. Төре – қазақ даласында әлеуметтік топ, олар қазақ руларына қосылмайтын өз алдына дербес қауым болып саналған. Қазақ қоғамында хандар тек төрелерден шыққан сұлтандар арасынан сайланатын. Халық жадының негізінде жазылған Өтеміс қажының «Шыңғыснама» тарихи шығармасында Жошының аң аулап жүріп қайтыс болғаны айтылады: «Однажды, когда он охотился в горах, ему повстречалось стадо марал-кыйиков. Преследую его и пуская стрелы, он свалился с коня, свернул себе шею и умер» [13, с. 91].

Қырғыз халқының арасында Ш. Уәлиханов жазып алған, Жошы есімі аталатын аңыз сақталған: «Предание гласит, что однажды они, киргизы, просили хана (имя и из какого народа не известно, некоторые называют его Джанибеком). Киргизы просили этого хана дать им на княжение младенца-сына своего Джучи. Хан согласился и, посадив сына своего на детское седло (ачамай), вручил его на руки посланцев. Но по дороге в Дикокаменную орду молодой хан попал в стадо куланов и, увлеченный ими, был убит. Есть еще одно предание, замыславато

дополняющее это событие. За Алатавскими горами по кашгарской стороне сохранились следы глубокого рва, который начинается у р. Коры, составляющей вершину Каратала, и, прорезывая все горы, направляется через горный проход Ихлас на р. Или, и проходит далее к Кашгару, а оттуда склоняется на истоке реки Чу, где образует круг в окружности верст на сто при урочище Хантагы (Ханский трон). Ров этот (по преданию) был сделан отцом погибшего от куланов молодого хана. Лишившись единственного сына, он решил отомстить куланам жестоко и вырыл длинный и глубокий ров. Собрав всех своих подданных, он рассыпал их по всему пространству Алаевской степи и все стада куланов погнал на это ров. Куланы падали в ров и погибали в таком множестве, что (только) последние два кулана (жеребец и кобыла) выбежали по телам их через ров и прошли в голодную степь, где и размножились опять. Вот отчего тепер нет куланов за Алатавскими горами и водятся (они) в западных частях киргизской степи» [8, с. 48].

Бұл аңыз желісінде де Жошының өлімі құландармен байланыстырылады. Аңыз негізінде қырғыздарды Жошы ханның бағындыруы жатуы мүмкін. Жошы ханның өлімі елдің өмірі үшін маңызды оқиға ретінде қабылданған болуы керек. Билеушінің қаза болу жағдайы жөніндегі мәліметтер Алтын Орда халқының санасында ерекше орын алған. Жошы туралы жады көптеген формада, яғни күй-аңыз, шежіре, мемориалдық ескерткіш (кесене) түрінде сақталды. Ол туралы жадыны барынша сенімді бекіту үшін осындай бірнеше меморизация тәсілдерін қолданған болуы керек. Зерттеуші И.В.Зайцев Алтын Орда ыдырағаннан кейін оның мұрагер-мемлекеттерінің арасындағы байланысқа мынадай сипаттама береді: «Несмотря на политический развал, постзолотоордынские государства представляли собой единое культурное пространство, связанное общностью традиций, языка, науки, литературы и образованности» [14, с. 33].

Алтын Орда тарихнамасы ауызекі тарихпен, яғни тарихи жадымен байланысты болды. «Историография Джучиевого Улуса выросла из разных форм устной исторической традиции его кочевых народов: героического эпоса, устной генеалогии (шеджере) и устных исторических рассказов...» [14, с. 65] «Татарская историческая традиция оказалась настолько сильной, что после распада Золотой Орды вошла составной частью в локальные исторические традиции различных татарских государств XV–XVIII вв» [15, с. 658]. В.П.Юдин Алтын Орданың және оның орнында құрылған мемлекеттердің ауызша тарихи білімінің маңыздылығын: «Имеется принципиально иной источник, данные которого не менее важны, а во многих случаях являются уникальными, а поэтому и бесценными, – это степная устная историография – память самого субъекта истории о своем прошлом» деп атап көрсетті. Ғалым далалық ауызша тарихнаманы жеткізген шығармаларға келесі деректерді жатқызады: «Таварих-и гузида-йи нусрат-наме» предположительно Мухаммад-Шайбани-хана (начало XVI в., Средняя Азия), «Чингиз-наме» Утемиша-хаджи (XVI в., г. Хива), «Сборник летописей» Джалаира Кадыр-Али-бия (XVII в. Г. Касимов), «шаджара-йи таракима» и «Шаджара-йи турк ва могул» Абу-л-Гази (XVII в., г. Хива) и др. [16, с. 64].

Едәуір бөлігінде алтынордалық мұра бейнеленген көптеген шығармаларда қандай да бір дәрежеде өткен уақыт туралы тарихи естеліктер сақталған. Ақпараттың ауызша берілуі жадының ерекше дамуын талап етті. «...Через удивительную память импровизаторов все древние поэмы, воспевающие подвиги героев, многие из них, по древности языка, по многим словам, непонятным для нового поколения, и по историческим известиям о своих героях, принадлежащие ко времени Золотой орды, сохранились до нас без искажения» [5, с. 304-305]. Қазақтың саяси және қоғам қайраткері, тарихшы-ғалым М. Тынышбаев Кіші жүз қазақтарының барлық аңыз-әңгімелері алтынордалық хандармен және ноғай мырзаларымен байланысты екендігін жазып, Тоқтамыс хан туралы тарихи жадыда сақталған мынадай сөзді келтіреді: «О Тохтамыше в памяти народной сохранились слова «біздің ел Тоқтамысты жамандағанын да қоймайды, көрсе, бас ұрып, тоңқандағанын да қоймайды» (наш народ не перестает заочно ругать Тохтамыша, а как увидит его, знает только, что усердно кланяется)» [17, с. 120].

Ш. Уәлиханов жазып алған Алаша хан туралы аңыз нұсқасында Ақсақ Темір және Тоқтамысқа қатысты мәліметтер келтіріледі: «Предание говорит определеннее: Аксак-Тимур (Тамерлан) в первый свой поход на Тохтамыша, проходя через кочевье казаков Каракорума, заметил их, разгромил их улусы и повесил двух ханов – Амета и Самета – и отправил к ним для распространения истинных правил веры и для искоренения шаманства учителей машаиха [8, с. 159]. Мұрагер халықтардың тарихи жадысында осы кезеңдегі белгілі тұлға Едігенің орны ерекше болды. Едіге қазақтардың, қарақалпақтардың, татарлардың тарихи жадысы үшін ұлы тұлға болды. Едіге жыры оқиғалары бойынша XIV ғасырдың аяғына жатқызылады, бірақ XV ғасырдың басында құрастырылған болуы керек. Бұл қазіргі тілде жоқ ондағы ескі сөздер мен сөз орамдарымен дәлелденеді, онда парсы немесе араб сөздері кездеспейді [5, с. 281]. Қазақ фольклорының алтынордалық кезеңге жатқызылатын бөлігі көбіне қазан және қырым татарларының, башқұрттардың, ноғайлардың және қарақалпақтардың ортақ мұрасы болып табылады. Шоқан шыңғысұлы Уәлиханов ноғайлар ортаазиялық көшпенділер: қазақтардың, қырғыздардың және қарақалпақтардың аңыздарында құрметтеледі және ноғайлардың көптеген аңыздары мен поэмаларын сол уақытта көршілес халықтар алған және олар қазіргі кезге дейін сақталғандығын атап өтеді [8, с. 60]. Мысалы, қырғыз халқында Едіге туралы жырдың бар екендігін жазады: «О родстве своем с кайсаками, узбеками и татарами, как народами, происшедшими от Золотой орды, говорят все их саги: у них так же, как и у кайсаков, Едигей имеет свою сагу, где воспеваются его деяния» [8, с. 65].

Башқұрт халқының арасында Едіге туралы «Идукай и Мурадым» деп аталатын эпос сақталған. «Этот эпос широко известен на всей территории Золотой Орды: в самостоятельных вариантах он бытует среди башкир, татар, казахов, кыргызов, узбеков, каракалпаков и других тюркоязычных народов и является их общим культурным достоянием» [18, с. 374-375]. Л.Х. Мухаметзиянова татарлардың «Идегей» эпосының татар халқы үшін маңыздылығын көрсетеді: «Это одно из редчайших произведений, которое, являясь связующей нитью истории татар с его историей более пятивековой давности, непосредственно участвовало в формировании нации» [19, с. 538]. Эпоста Алтын Орда мемлекетінің тарихындағы күрделі кезеңде тарих сахнасына шыққан Едіге, Тоқтамыс, Ақсақ Темір сынды танымал тұлғалардың өмірі мен қызметі бейнеленуі шығарманың тарихи негіздеріне ерекше назар аударуды талап етеді. Ғалымдардың пікірінше, эпоста XIV ғасырдың аяғы XV ғасырдың басындағы тарихи оқиғалар көрініс тапқан. Эпостың пайда болуына осы дәуірдегі тарихи оқиғалар ықпал етті. «Едіге» эпосында тарихтан орын алған, халықтық жадыда өшпестей болып таңбаланған Алтын Орда дәуіріндегі ірі оқиғалардың ізі бар. М. Тынышбаев XX ғасырдың басында Алтын Орда тұсындағы оқиғалардың түрлі халықтардың ұжымдық жадысында сақталғандығын атап көрсетеді: «Бір Едігенің өмірін әрқайсысы әр түрлі қылып, өзді-өзінің тұрмысына қарай ыңғайлап атадан балаға баяндап қалдыра берді. Сондықтан ертеде болған Тоқтамыс хан, Едіге, Уақ-Еркөкше, Еркөсай, тама Шора, Орақ, Мамай, Орманбет бидің аттары қазақ арасында (әсіресе оттасы, суласы болған Кіші жүзде) осы күнге шейін ұмытылған жоқ. Сондықтан бұларды Қазанда, Қырымда, Ноғайда ұмытқан жоқ» [20, 111 б.]. Эпоста кейіпкердің аты, шыққан тегі, әлеуметтік мәртебесі, түр-сипаты туралы маңызды мәліметтер есте жақсы сақталатын формада берілді.

Жадыда сақталатын оқиғаның, тұлғаның қандай принциптерге сай іріктелетіні белгісіз. Қазіргі тарихшылар көзқарасы тұрғысынан маңызды кейбір тұлғалар мен оқиғалар жадыда қалмаса, басқалары халық жадында жақсы сақталған. Әлеуметтік маңызы бар оқиғалар тарихи жады мазмұнын құрады. Қоғамдық өмірге билеушілердің ықпалы зор болғандықтан солардың өмірі мен қызметі жиі жады объектісіне айналып, ұжымдық жадыда бекітілді. Билеушінің тұлғасы киелілендірілді, оның өлімінен кейін елге қауіп-қатер төнді, сыртқы жаулап алу қаупі пайда болды. Билеуші тұлғасының халық тағдыры үшін маңыздылығы оларды басты жадыда сақталынуы тиіс объектіге айналдырды.

Көшпелі халықтарда атадан-балаға мұра болып қалған өз руының шежіресін жасау дәстүрі болды. Көшпелі халықтардың генеалогиялық жадысы өте терең, бірнеше ғасырларды

камтыды. Бұл дәстүрдің элементтері кейбір халықтарда қазіргі күнге дейін сақталды. Көшпелі қоғамда әр адам міндетті түрде өзінің шыққан тегін білуі керек. Қазақтарда «Жеті атасын білмеген жетесіз» деген көнеден қалған сөз бар. Шежірені білмеу өз ата-бабаларын ұмыту деп бағаланды. «В государствах-наследниках Золотой Орды имена и деяния предков поначалу передавались потомкам в устных преданиях, а позднее фиксировались в форме генеалогий. Чрезвычайная распространенность этой практики подтверждается тем, что сохранилось множество башкирских, татарских, казахских и крымско-татарских генеалогий XVI–XIX веков» [21, с. 812].

Халық рулық-ұжымдық жадыда өз шыққан тегін, шежіресін сақтады. Ата-бабалардың есімдері, олардың өмірі мен қызметі қамтылған ата-тек жайлы генеалогиялық жады қалыптасты. Феномен устного исторического знания тюрко-монгольских народов заключалось в том, что его основная суть выражается формулой “Запомнить - передать”, т.е. “Память - трансляция”, по вертикали и горизонтали [во времени и пространстве]. Феномен же письменных источников [летописей и пр.] как письменного исторического знания других, в основном оседлых народов, заключалось в том, что его основная суть выражается формулой “Записать - передать”, т.е. “Письмо - трансляция”, по вертикали [во времени], затем по вертикали и горизонтали [во времени и пространстве] [22, с. 4]. Шежіре қазақ, башқұрт, қарақалпақ, қырғыз және басқа халықтардың тарихи жадында жүздеген жылдар бойы сақталған. XX ғасырдың 60-жылдары башқұрт шежіресін зерттеген Р.Г. Кузеевтің айтуынша: «В шежере находили также отражение факты и события, которые могли сохраниться только в памяти народа в форме исторических преданий, легенд и т.д. Поэтому почти в любом шежере, независимо от того, составлялся он одним человеком или многими людьми, содержится переложение или точный пересказ более старых шежере, исторических фактов, сохранившихся в памяти народа» [23, с. 20]. Ата-текті білу, ата-бабаны құрметтеу тарихи жадының негіздерінің бірі болды, шежірені білу қазақтардың күнделікті өмірінде өте қажет болды. Шежірелерде бекітілген тарихи жады келесі сәттерді сақтады: адам есімдері, генеалогиялық тізбектегі оның орны, ерлігі немесе қызметі.

Башқұрт шежірелерінде Алтын Орда кезеңіндегі оқиғалар мен тұлғалар туралы мәліметтер кездеседі. Башқұрт руы юматы шежіресінде: «В те времена Джанибек-хан с Аксак Тимуром были ханами. При них для юрта были великие бедствия, на всех [досл. во все стороны] совершались набеги» [23, с. 31] деп жазылған. Башқұрт шежіресінде Алтын Орда ханы Барак туралы деректер кездеседі: «На реке Белой гора Тура-тау известна. Это место его [Тура-хана] ставки. Он был самовластным ханом башкирского народа. Его сын был Кусем-хан. В те времена была битва хана Бурака из Сарайчика, события были из-за земли и воды. Затем Кусем-хан своего младшего брата Бәрдибэка отправил с сильным войском с северной стороны. Бурак с правой стороны [т. е. с юга] отправил Мансура. Затем с двух сторон противостояли [друг другу], готовились к битве. Ведя переговоры, заключили соглашение о следующем. Правая сторона реки Самары досталась Бурак-хану, его подданные были ногайцами. Северная сторона реки Самары досталась Кусем-хану, его подданные были башкиры. Затем после перемирия Бәрдибэк [и] султан Мансур с двух [противоположных] берегов реки Белой состязались в стрельбе из лука, каждый из них был хорошим стрелком и эмиром, и стрелы обоих из них перелетели дороги [идуших] по [обеим] сторонам реки Белой. [После того как] с таким пиршеством прожили один месяц, ушли обратно, то есть вернулись в свои страны. Башкирский и ногайский народы на [определенное] время остались [жить] в мире, до эпохи Урак Мамай [23, с.80]. Барак өз тұсында ең беделді хандардың бірі болған.

Ортағасырлық тарихи шығармаларда шежірелер, аңыз-әңгімелер маңызды дерек ретінде кең пайдаланды. Мәселен, Әбілғазы жазған «Шежіре-и Таракима» («Түрікмен шежіресі») және «Шежіре-и Түрк» («Түрік шежіресі») атты тарихи екі шығарманың атауында шежіре сөзі қолданылды. А.Н. Кононов: «Родословная туркмен» является не только важным историческим источником, но и значительным литературным памятником, в котором мастерски излагаются многие народные предания, легенды, народные этимологии этнонимов, пословицы и

поговорки» [24, с. 23] деп жазады. Тарихи жады ғасырлар бойы тұрақты болмады, уақыт өткен сайын өзгеріске ұшырап, жаңа есімдермен, тарихи оқиғалармен толықтырылып отырды. Алтын Орданың мұрагер халықтарының жадысында олардың оқшаулану (постордалық кеңістікте жекелеген хандықтардың пайда болуы) кезеңіндегі оқиғалар да бекіп қалды. Ауызша дәстүр негізінде түрлі формада қалыптасқан және дамыған, табиғи жолмен өз мәдени ортасында пайда болған тарихи жады XVIII-XIX ғасырларда жазбаша түрде тіркеле бастады. Ресей ғалымдары И.Г. Андреев, А.И. Левшин, И.Н. Березин, В.В. Вельяминов-Зернов, Н.И. Гродеков, А.Н. Харузин, Н.А. Аристов, Г.Н. Потанин және т.б. зерттеушілер тарихи фольклор нұсқаларын жинауға үлес қосты.

Алтын Орда дәуірі жайлы тарихи жадының өз ерекшеліктері болды. Көбіне әлеуметтік мәртебесі өте жоғары (билеушілер) адамдар туралы жады сақталды. Негізінен жадыда мынадай ақпарат түрлері қалған: билеушілердің есімдері (Жошы, Тоқтамыс, Едіге), қаза болуына және өліміне қатысты фактілер (Жошының аң аулап жүріп қайтыс болуы). Қандай да бір тұлға есімімен өткен уақыттың белгілі бір оқиғалары байланысты болды, сондықтан жеке адам есімі арқылы тарихи жадыға жүгіну заңды құбылыс еді. Тарихи оқиғаға қатысушылар мен куәгерлердің әңгімелері уақыт өте келе тарихи аңызға, жырға айналып, оқиғаның өзі және оның егжей-тегжейі тарихи жадыда қалды. Тұлға есімі арқылы оқиға туралы тарихи жады қалыптасып, белгілі бір адам туралы естеліктер мәңгі есте сақталды. Негізінен қоғам үшін маңызды оқиғаларды жадыда қалдыруға тырысты. Оқиғаны ұжымдық тарихи жадыға енгізіп, оған тарихи дәстүрден орын берді.

Қоғам үшін тарихи жадының құндылығы жоғары болғандығын атап өту қажет. Тарихи жады қоғам мүшелерін біріктіріп, шығу тегінің ортақтығы туралы түсінік қоғамның тұтастығын қамтамасыз етті. Бұл ауызша дәстүр білімпаздарына көрсетілген ерекше құрметтен байқалады. Қоғам тарихи жадының құндылығын тек мойындап қана қойған жоқ, сонымен бірге оны ұзақ уақыт сақтау мен келесі ұрпақтарға жеткізудің маңыздылығын түсінді. Көненің көздері – ескерткіштерге ұқыпты және құрметпен қарау нәтижесінде олар қазіргі күні тұрғызылған орындарында әлі тұр. Алтын Орда туралы жады топонимикада сақталды. В этой связи уместно напомнить, что понятия Ак-Орда и Кок-Орда часто встречаются в исторической литературе по Башкортостану; здесь можно встретить такие определения, ставшие уже топонимическими. Например, в Зианчуринском районе до сих пор сохранилось название «Ак Урды» как название деревни [18, с. 363].

Қазіргі Қазақстан территориясы түгел дерлік Жошы ұлысының құрамына енді. Қазақстанда осы кезеңнің «жады орындары» - Алтын Ордамен байланысты тарихи ескерткіштер орналасқан. Ұлы даланың қасиетті орталықтарының бірі - Ұлытауда аңыз деректері бойынша Жошы хан, Алаша хан, Тоқтамыс хан, Едіге би және басқа тарихи тұлғалар жерленген. Жошы туралы тарихи жадыны қалыптастыруға және сақтауға белгілі бір дәрежеде оның кесенесі ықпал етті, кесене ол туралы жадыны жандандырып, өзектендірді. Әр халықтың тарихи жадысы оның тарихи ескерткіштерінен көрінеді, оларды тану арқылы жас ұрпақ өз өткенін біліп, болашағын бағдарлайды. Бұл ескерткіш ұлттың тарихи санасын оятып, Жошы негізін қалаған Ұлық Ұлысты еске салады.

«Вероятно, ханы всех этих орд завещали хоронить себя в глубине степей, так мы находим могилу основателя Мангытской орды Эдигея на одной из Улутавских вершин, которая и носит название этого военачальника» [5, с. 193]. Едіге шыңы Ұлытау ауылынан батысқа қарай 35 шақырым қашықтықта орналасқан. Оның төбесінде Алтын Орданың атақты билеушісі Тоқтамыс хан жерленген. Сонымен қатар Едіге шыңында орта ғасырларда аса зор беделге ие болған Едігенің моласы бар. Сондықтан халық тауды Едіге шыңы деп атап кеткен. Жошы хан кесенесі – Жезқазған қаласынан солтүстік-шығысқа қарай 50 км жерде, Қаракенгір өзенінің жағасында орналасқан көне архитектуралық ескерткіш. Тағы бір «жады орны» Қазақстанның Атырау облысында орналасқан Алтын Орданың астаналарының бірі Сарайшық қаласы. Бұл жерде ордалық хандар – Тоқта мен Әз-Жәнібек жерленген. Историкі давно отмечали выдающуюся сакральную роль Сарайчука для рода Джучидов как курука - средоточия их

фамильных гробниц. Там восходили на престол Золотой Орды Джанибек, Бердибек и, может быть, Узбек. Да и само название местности - «Малый Дворец» - вызывает в памяти обычай возведения дворцеобразной постройки над могилой правителя [25, с. 571].

Сонымен қатар, Сарайшық – Алтынордалық ақша сарайымен белгілі болған қала. Көне қалада теңге соғатын орындардың бірнешеуі болған. Оның дәлелі, қазба жұмыстары кезінде табылып жатқан теңге мен тиындардың сан алуандығы. Қазақстанның ұлттық валютасы «теңгенің» атауында тарихи жады сақталынған, «теңге» сөзі «данг» (алтынордалық күміс монета) деген сөзден алынған.

Алтын Орда туралы тарихи жады түркі халықтарын біріктіріп, өз тарихтарының ортақтығы туралы сезім туғызуы мүмкін еді. Сондықтан кеңестік кезеңде Алтын Орданы оның мұрагер халықтарының тарихи жадынан өшіруге бағытталған идеологиялық саясат жүргізілді. 1944 жылы КСРО-да Алтын Орда тарихын зерттеуге ресми түрде тиым салынды. Қазақ, ноғай, қарақалпақ, татар және башқұрт халықтарына ортақ тарихи-батырлық жыр «Едіге» реакциялық деп танылып, қолдануға тиым салынды. Кеңестік кезеңде Татарстанда тарихи зерттеулерде негізінен Бұлғарлар мемлекетіне назар аударылды, ал Алтын Орда тарихы жағымсыз жағынан айтылды немесе мүлде айтылмады. Кеңестік кезеңде «Едіге» эпосын зерттеген қазақтың көрнекті ғалымы Қаныш Сәтпаев қуғынға ұшыраса, Татарстанда осы эпосты жариялағаны үшін Н.Исанбет қудаланды.

1980 жылдары шыққан көрнекті қазақ жазушысы І. Есенберлиннің «Алтын Орда» трилогиясы қазақ халқының ұжымдық жадысынан кеңестік билік күшпен өшірген жадыны қайта жаңғыртқандай болды. 80 жылдардың аяғы 90 жылдардың басында Алтын орда мәселесі қоғамдағы өзгерістерге байланысты қайта көтерілді. Алтын Орданың мұрагер халықтары оның тарихын өз тарихының құрамдас бөлігі ретінде қарастыра бастады. Кеңестік биліктің Алтын Орда тарихын, «Едіге» эпосын зерттеуге тиым салған қаулылары жойылып, оқулықтардың Алтын Ордаға қатысты бөлімдеріне өзгерістер енгізу мәселесі қойылды, ғылым-көпшілік және ғылыми мақалалар жарық көрді. Осылайша тарихи жадыны қалпына келтіру жұмыстары жүргізілді.

1993 жылы Қазанда «Золотая Орда: история и культура» деген тақырыпта алғашқы ғылыми конференция өтті. Татарстанда 1996 жылы Тарих институты құрылды, осы институт жанынан 2003 жылы Алтын Орда тарихын зерттеумен айналысатын арнайы орталық құрылды. Қазір ол М.А. Усманов атындағы Алтын Орда және татар хандықтарын зерттеу орталығы деп аталады. Орталықты И. Миргалиев басқарады. 2002-2013 жылдары шығарылған «История татар с древнейших времен» 7 томдық еңбегінің үшінші томы Алтын орда кезеңіне арналды. Ф. Урманченің «Народный эпос «Идегей»», И.Г. Закированың «Эпическое творчество периода Золотой Орды: мифологические и исторические основы» деген еңбектер жарық көрді.

Қазақстанда 2014 жылдан бастап мемлекеттік деңгейде Алтын Орда тарихына бет бұрыс жасалды. Осы жылы Қазақстанның Тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев қазақ жұртының Алтын Ордамен тарихи сабақтастығын, Ұлытаудың қасиетті жер екендігін және Алаша ханның, Жошы ханның, Тоқтамыстың, Едігенің бұл жерде болғандығын Ұлытауда берген сұхбатында айтқан болатын [26].

2019 жылы Тараз қаласында Қырғызстанның, Өзбекстанның, Монғолияның және Ресейдің ғалымдары қатысқан Алтын Орданың 750 жылдығына арналған «Талас құрылтайы: тарих пен тағылым» ғылыми-практикалық конференция өтті. Алтын Орданың 750 жылдық мерейтойын атап өту Алтын Орданың мұрагер халықтарының жадысын қалпына келтіруге тағы бір серпін берді. Қазақстанда Жошы ұлысы жайлы жадыны қалыптастыру және сол арқылы жас ұрпақты тәрбиелеу мақсатында «Ұлық Ұлыс – Алтын Орданың 750 жылдық мерейтойына дайындық пен оны өткізу жөніндегі іс-шаралар жоспары» бекітілді. Жоспарға құны 3,5 млрд теңге 40 түрлі іс-шаралар енгізілген: Батыс Қазақстанның Алтын Орда дәуіріндегі ежелгі керуен жолдары мен керуен-сарайлары: керуен сарайлар мәліметтері базасын зерттеу және құру жобасын іске асыру; Алтын Орда кезеңіндегі Сарайшық қалашығын қалпына келтіру бойынша археологиялық жұмыстар жүргізу; «Жошы хан»

кесенесінің жанында туристік кешеннің құрылысы; ҚР Ұлттық музейінде «Алтын Орда және Қазақ хандығы залдары» экспозициясын құру; «Ұлытау» ұлттық тарихи-мәдени және табиғи мұражай-қорығының қабылдау орталығының құрылысын аяқтау және абаттандыру; Ұлттық және халықаралық іс-шараларды, оның ішінде көшпенділердің мәдениеті, Жезкиік-2020, Ұлытау-2020 музыкалық фестивалдерін ұйымдастыру; ҚР Ұлттық мұражайында «Алтын Орда: Мемлекеттік Эрмитаж коллекциясынан» көрмесін өткізу; Алтын Орда, Жошы хан, Алаша хан және басқалары туралы деректі фильмдердің ғылыми-танымдық циклы; Нұр-Сұлтан қаласында Алтын Орданың тарихи-мәдени мұрасына арналған қорытынды халықаралық конференцияны өткізу; Ұлытау ауылы маңында туристерді қабылдайтын этно-ауыл құру [27].

Өткен уақытқа көз салсақ, біздің ата-бабаларымыз бір мемлекет – Алтын Орданың тұрғындары болды, сондықтан қазіргі уақытта бұл Алтын Орда мұрагерлерінің жақындасуының факторы болуы керек. Алтын Орда кезеңінің оның тікелей мұрагер халықтарының ұлттық тарихи санасын қалыптастырудағы рөлі ерекше.

Қазақстанда 2019 жылы Тұңғыш Президент қоры жанындағы Әлемдік экономика және саясат институты қазіргі заманғы қазақстандық қоғамның тарихи жадысы және кеңестік кезеңге дейінгі тарихи кезеңді қабылдауға арналған әлеуметтік зерттеу жұмысын жүргізді. Зерттеу шеңберінде 14 облыстан (қалалық және ауылдық елді мекендер) және 3 республикалық маңызы бар қалалардан 2500 қатысушы сауалнамаға қатысты. Елдің түрлі аймақтарында 8 фокус-топтар жүргізілді. Сауалнамаға қатысушылар Қазақ хандығы кезеңін (29,6%), Алтын Орда дәуірін (25%), Ұлы Отан соғысы жылдарындағы Қазақстан тарихын (1941-1945 жж) – 21,8% тарих жылнамасындағы ең қызықты кезең деп есептейді. Зерттеу нәтижесіне сәйкес, қатысушылардың белгілеуінше, Қазақ хандығы құрылғанға дейінгі танымал тарихи қайраткерлер үштігіне Шыңғыс хан (98,2%), әл-Фараби (94,6%) және Томирис (82,5) кіреді. Қазақстандықтардың басым бөлігінің Алтын Ордаға деген көзқарасы оң (44,8) және бейтарап (28,9%) [28]. Әлеуметтік зерттеу нәтижелері «Алтын Орда: тарих және тарихи жады» дөңгелек үстелде талқыланды. Сауалнама нәтижелері көрсетіп отырғандай, халықтың Алтын Орда туралы тарихи жады толық деңгейде қалыптаспаған.

Посткеңестік кезеңде Алтын Орданың тарихын халық жадында жаңғырту бағытында біраз шаралар атқарылды. Алтын Орда туралы халықтың ұжымдық жадысын нығайту үшін осы кезең тарихына арналған ғылыми және мәдени іс-шаралар мақсатты түрде және жүйелі жүргізілуі тиіс. Сонда ғана біз қоғамның басым бөлігінің тарихи жадысының қалыптасуына ықпал ете аламыз. Алтын Орданың шынайы тарихын қалпына келтіру ұлттық бірегейлікті, ұлттық сананы қалыптастыру тұрғысынан да маңызды.

Болашақта Қазақстанда Алтын Орда тарихын жан-жақты зерттеумен айналысатын зерттеу орталығы құрылып, жаңа ғылыми еңбектер жазылуы керек. Қазақстанда Алтын Орда тарихымен айналысатын кәсіпқой мамандарды қалыптастыру қажет, өйткені осы ортағасырлық кезеңмен айналысатын тарихшылар саны өте аз. Алтын Орданы зерттеумен айналысатын мамандар осы бағыттағы ғылыми ізденістерді күшейту үшін өз қызметтерін үйлестіргені жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

1. Трепавлов В.В. Золотая Орда после распада: воспоминания о единстве //Тюркские народы средневековой Евразии. Избранные труды. – Казань: ООО «Фолиант», 2011. – С. 360–382.
2. Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая... //Утемиш-хаджи. Чингиз-наме /Факсимиле, пер., транскрипция, текстол. примеч., иссл. В.П. Юдина. А.-А.: Ғылым, 1992. – с. 14-56
3. Сабитов Ж.М., Кушқумбаев А.К. О происхождении этнонима «узбек» и «кочевые узбеки». //Золотоордынская цивилизация. - 2011. - № 4. - С. 166-173.

4. Сабитов Ж.М. Концепты Ак Орда и Алтын Орда в контексте процесса национального строительства. //Молодой учёный. – 2015. - № 6.1 (86.1). – с. 31-36
5. Валиханов, Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. - 432 с.
6. Валиханов, Ч. Ч. Собрание сочинений в пяти томах. Том 3. Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985. - 416 с.
7. А.П. Чулошников Вопрос о происхождении киргизской (казахской) народности в исторической науке и народные предания, как источники дальнейшего его освещения. //Очерки по истории казак-киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Часть первая. Древнее время и средние века. – Оренбург, 1924. - с. 251-284
8. Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в пяти томах.– Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии: Том II. 1985. – 416 с.
9. Крамаровский М. Золотая Орда как цивилизация (по материалам археологии). //Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. – с. 427-446.
10. Образ Золотой Орды и «зарвавшиеся татары». Дамир Исхаков о том, как история великой империи вновь «обреталась» в общественном сознании татарской нации. Часть 1-я «БИЗНЕС Online»: <https://www.business-gazeta.ru/article/446354>
11. Исхаков Д. М., Измайлов И. Л. Этнополитическая история татар (III - середина XVI вв.). - Казань: РИЦ «Школа», 2007. - 356 с.
12. Трепавлов В. Джучиев улус в XV–XVI вв.: инерция единства. //Золотая Орда в мировой истории. Коллективная монография. – Казань: Институт истории им. Ш.Марджани АН РТ, 2016. - с. 735-742
13. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме /Факсимиле, пер., транскрипция, текстол. примеч., иссл. В.П. Юдина. А.-А.: Гылым, 1992. – 296 с.
14. Зайцев И.В. Крымская историографическая традиция XV-XIX вв.: пути развития: рукописи, тексты и источники. - М.: Вост лит., 2009. - 304 с.
15. Измайлов И.Л. Становление историографической традиции. //История татар с древнейших времен. В семи томах. Том 3. Улус Джучи (Золотая Орда) XIII – середина XV в. Казань: Институт истории им. Ш. Марджани, 2009. - 1048 с.
16. В.П.Юдин Переход власти к племенным биям и неизвестной династии Тукатимуридов в казахских степях в XIV в. (к проблеме восточных письменных источников, степной устной историографии и предыстории Казахского ханства). //Утемиш-хаджи. Чингиз-наме /Факсимиле, пер., транскрипция, текстол. примеч., иссл. В.П. Юдина. А.-А.: Гылым, 1992. – с. 57-75
17. Тынышбаев М. История казахского народа. Сост. и авторы предисл. Такенов А.С. и Багалиев Б. – Алма-Ата: «Қазақ университеті», 1993. – 224 с.
18. Мажитов Н.А., Султанова А.Н. История Башкортостана. Древность. Средневековье. - Уфа: Китап, 2009. - 496 с.
19. Мухаметзянова Л.Х. Татарский эпос «Идегей»: эхо сквозь столетия. //Золотоордынское обозрение. 2018. Т. 6, № 3. С. 537–550. DOI:10.22378/2313-6197.2018-6-3.537-550
20. Тынышбаев М. Мырза Едіге батыр. Ертегідегі Едіге мен тарихтағы Едіге. //Таңдамалы. Избранное. - Алматы: Арыс баспасы, 2001. – 109-116 б.
21. Гёнцель Ч. Филологические заметки к двум генеалогиям крымско-татарского рода Ширин //Золотоордынское обозрение. 2017. Т. 5, № 4. С. 811–824. DOI: 10.22378/2313-6197.2017-5-4.811-824
22. Алпысбес М.А. История Казахстана в казахском шежире. Место шежире в изучении истории. Автореф. дисс...канд. ист. наук. – Караганды, 1999. – 30 с.

23. Башкирские шежере. Составление, перевод текстов, введение и комментарии Р.Г. Кузеева. – Уфа: Башкирское книжное издательство, 1960. – 304 с.
24. Кононов А.Н. Введение //Родословная туркмен. Сочинение Абу-л-Гази хана хивинского. - М.-Л.: Издательство АН СССР, 1958. – с. 7-33.
25. Трепавлов В.В. История Ногайской Орды./ Отв. ред. М. А. Усманов. 2-е изд., испр. и доп.– Казань: Издательский дом «Казанская недвижимость», 2016. – 764 с.
26. Қазақстан Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Ұлытау төріндегі сұхбаты. http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/akorda_other_events/kazakstan-prezidenti-nenazarbaevtyn-ulytau-torindegi-suhbaty
27. Постановление Правительства Республики Казахстан от 31 декабря 2019 года № 1059 <https://online.zakon.kz>
28. Әлеуметтік сауалнама көрсеткіштері / Электрондық ресурс: URL бойынша сілтемесі : <https://iwep.kz/#/posts/5da82fcad02b6c51acde814a/#header>

HISTORICAL MEMORY OF THE GOLDEN HORDE HEIRS

Alpysbes Makhsat¹, Erisheva Tolky²

¹ Lev Gumiliyov Eurasian National University, Dr. Prof., Nur-Sultan, Qazaqstan

² Lev Gumiliyov Eurasian National University, Dr. Prof., Nur-Sultan, Qazaqstan

Annotation. In this article, the authors study the forms of historical memory of Turkic peoples that exist in a similar form among Kazakhs, Bashkirs, Uzbeks, Karakalpaks, Nogais, Crimean Tatar people, Karachais, Circassians, Tatars, Chuvash and other ethnic groups that are descendants of the state of the Golden Horde. A historical and comparative study of historical information and information, such as heroic epics, heroic legends, traditions and historical tales, using ancient words and sayings preserved in their historical folklore. These materials are a valuable source, which represent the single most important source of historical memory of the Turkic peoples.

Keywords: the history, the Turkic, the memory, the Kazakhs, the Shezhire, the Golden Horde

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ НАСЛЕДНИКОВ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ

Алпысбес М.А.¹, Еришева Т.А.²,

¹ Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

² Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Аннотация. В данной статье авторы изучают формы исторической памяти тюркских народов, существующие в похожем виде у казахов, башкиров, узбеков, каракалпаков, ногаев, крымскотатарского народа, карачаевцев, черкесс, татар, чувашей и других родственных по происхождению этносов, являющихся наследниками государства Золотой Орды. Историко-сравнительное изучение исторических сведений и информации, таких как героические эпосы, богатырские сказания, предания и исторические сказки, с использованием старинных слов и высказываний, сохранившиеся в их историческом фольклоре. Эти материалы ценным источником, которые представляют единственный наиболее важный источник исторической памяти тюркских народов.

Ключевые слова: история, тюркские народы, память, казахи, шежира, Золотая Орда

ӘОЖ 930:908 (574.25)

ЕРТІС ӨНІРІНДЕГІ ДІН МЕН ДІНИ ОРЫНҒА ҚАТЫСТЫ ЖҮРГІЗІЛГЕН КЕҢЕС ҮКІМЕТІНІҢ САЯСАТЫ (XX ғасырдың бірінші жартысы)

Алпысбес Махсат¹, Рахимов Мәди²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, т.ғ.д., Нұр-Сұлтан, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ білім алушы докторант, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Аннотация. Мақала XX ғасырдың I жартысындағы Кеңес билігінің Ертіс өңірінің киелі орындарына қатысты бағытталған саясатына арналады. Дін – апиын деген тарихи сөздің байыбына бармай жалаң ұрандатып, кеңестік билік қазақ халқының наным-сеніміне, діни көзқарастарына қарсы саясат қолданып, көнеден қалыптасқан жүйені түбірімен үзуге бел буды. Атеистік қоғам орнату бағытымен Ертіс өңірінің қасиетті діни нысандары, медреселер жабылып, жергілікті жердегі мешіттер қиратылып, ұлттың рухани құндылықтары жойыла бастады. Саяси қудалауға түсіру мен идеологиялық науқандардың нәтижесінде халықтың санасы қияли коммунизм идеясымен уландырылып, әдет-ғұрып пен дәстүрлер ұмыттырыла бастады. Сондықтан саяси процестері кезінде қазақ халқының ұлттық тарихи жадының тұтастығын сақтауда Ертіс өңіріндегі киелі орындардың тарихи-мәдени рөлі жайлы бұл мақалада жан-жақты талданады.

Кілт сөздер: тарих, киелі, саясат, әулие, ишан, мешіт, Ертіс, Рухани Жаңғыру

Кіріспе. 1917 жылғы Қазан төңкерісінен кейін қазақ халқы көнеден ұстанып келе жатқан дәстүрлі діни ұстанымдарының түп негіздері мен қоғам арасындағы ара қатынас байланысының үзілген уақыты болатын. Бұл туралы 1918 жылғы 20 қаңтардағы «Дінді мемлекеттен және мектепті діннен ажырату» [1, 5 б.] жөніндегі РКФСР (Ресей Кеңестік Федерациялық Социалистік Республикасы) бірінші декреті, халықтың санасын идеологиялық жағынан жаңа бағыт – құдайды жоққа шығаратын атеистік идеяны насихататуға жол ашты. Дегенмен, Қазақстанда Кеңес үкіметі орнаған жылдары халықтың діни сенімдеріне абайлық танытып, атеизм бірден күш алған жоқ.

Азаматтық соғыс жылдары мешіттер халықтың қызметіне қайта қайтарылып, әр түрлі мекемелерге қаратылғанымен ақ пен қызыл арасында болған қақтығыстарда олар бірі-бірін кінәлағандай екінші жаққа сілтей салып, мысалы, Баянаулада мешітті өртеп жібергенде, ол оқиғаның куәгерлерінен сұрағанымызда, оны ақтар немесе қызылдар жасады деп нақты айта алмады. Бірақ Қамариден қазіреттің немересі өзінің әулеті қуғынға түсіп, кейінгі 1960-шы жылдарға дейін Баянауылдың басына көшіп келіп тұруға болмайды деген қолына қағаз берілгендігі жайлы баяндады. Яғни дін қызметкерлеріне қауіп төніп, соның ішінде мысалы Абдолла хазіреттің шәкіріті Ысқақ қазіретті Славгород жақта өлтіріліп кеткен. Ал Аппақ қазіретті өзі үйінен Алматыға тергеуге апарып, одан кейін Павлодар түрмесіне алып келіп, ақыры сонда жазаланғаны туралы Аппақ қазіреттің немересі, бүгін көзі тірі асыл ұрпағы, Құрбанәлі ишанның өз аузынан естідік.

Діни және киелі орындарға байланысты ұстаным Ресей тарапынан қандай болғаны бұрыннан белгілі, молаларды қазып, алтын іздейтін, обаларды тонайтын «бугровщик» (бугор деп обалардың дөң болып жатқанын айтады, сол обалардың дөңі қазып тонаушылар) - «молатонаушылар» көп болғаны белгілі. Бірақ кеңес өкіметі орнаған бетте тарихи орындарды заңмен қорғау талаптыр айтыла бастайды. 1928-ші жылдары байларды кәмпескелеу туралы заңына орай дін қызметкерлерін де қанаушы тап өкілдеріне жатқызылып, қуғындала бастады. Сөйтіп 1930-ші жылдары қазақ еліндегі Кеңес үкіметінің дінге қарсы күрес күшейді, ал саяси қуғын-сүргін басталысымен, олардың ішінде дін адамдары совет өкіметіне қарсы, сенімсіз

элемент санатына жатқызылды. Діни қауымдастықтардан діни-мінәжаттық орындар күшпен тартып алына басталды. Мешіттер, діни мектептер жабылып, қасиетті орындарға баруға, діни-ғұрыптық мерекелерді атап өтуге қатаң түрде тыйым салынды. Қазақ халқының рухани тәлім-тәрбие беретін ғимараттары сауық сайран көтеру орындары мен шаруашылық қоймаларына айналып, рухани әлемнен күдері үзілген халықтың санасына Кеңес үкіметі атеистік көзқарастарды үгіттеуге кіріскен кезең болатын.

Методология және зерттеу әдістері. Тарих ғылымы кең көлемді әдістемелік тәсілдерге ие, соның негізінде бір-бірін толықтырып тұратын осы жұмыстың зерттеу базасын қалыптастыруға болады. Ең бастысы жалпы ғылыми танымдық принциптері, соның ішінде тарихилық принципі. Тарихилық принципі әр түрлі тарихи құбылыстарды зерттеуде маңызды әдістердің бірі, соның ішінде тарихи құбылыстың дамуы, нақты тарихи шартты объектілерді және жеке зерттеулер жүргізуде қолданылатын ұстанымдардың бірі. Сонымен қатар зерттеу жұмысы жүйелілік принципіне негізделді, бұл әдіс Ертіс өңірінің киелі орындары, жалпы дінге қатысты кеңес үкіметінің ұстанған саясатын жүйемен қарастыруға мүмкіндік туғызды. Аталмыш әдіснамалық принциптерден басқа, салыстырмалы-тарихи зерттеу тәсілі қолданылды. Салыстырмалы-тарихи әдіс зерттеу құбылысының мәнін ашуға мүмкіндік жасады.

Талқылау. Кеңес үкіметінің дін саясатына қатысты жүргізген ресми іс-құжаттарына сүйенетін болсақ, 1928-1930 жылдар аралығында Ертіс өңірінде жаппай ғибадат орындарының жабылуы орын алып, Ұлы Отан соғысына дейін бірде-бір мешіт, мінәжат орындары қалмаған анықтауға болады. Мысалы, мұрағат құжаттарында Павлодар аумағында жұмыс істеп тұрған 14 мешіттің алтауы шаруашылық қоймасына, төртеуі мәдениет үйіне, төртеуі басқа мекемелерге ауыстырылған екен [1, 8 б.]. Тіпті көптеген мешіттердің қиратылғаны туралы тарихи фактілер кездеседі. Соның бірі, Шығыс Қазақстан облысы Бақты ауылымен Зайсанда мешіттер толығымен қиратылған [2. п-47, 52.].

Қасиетті Меккеге қажылық сапарына баруға тыйым салынып, мешіт-медреселер жабылғандықтан, халықтың жалғыз үміті киелі жерлерді сақтау болып қалды. XX ғасырдың 50-ші жылдарына дейін әулиелер культі кеңес кезеңінде басты рөл атқарды. Сол себепті ислам дініне қарсы үгіттеу шараларында әулиелер мен киелі орындарды жою үкіметтің негізгі талаптарына жатты. Биліктің киелі орындарды бұзып немесе атеизм мұражайына, қызыл бұрыш, клуб, мәдениет үйлеріне ауыстырғанымен, олар өзектілігін жоғалтпай, халықтың ықыласымен қайта жанданып отырған. Бұл тенденцияны бүкіл Қазақстан аумағы бойынша бақылауға болады. Сарыөзек өзені бойындағы мазарда (Атырау облысы) Даулетова Ж. азаматша әлі де шырақшылықпен айналасып, зиярат жасап келушілерді қабылдауда. Ол бірнеше рет ескертілсе де кісілерді қабылдауын тоқтатар емес деп көрсетілген [3, 63 б.].

Ертіс өңірі Баянауыл аймағында және Шығыс Қазақстан облысы (ШҚО), қазіргі Абай ауданында орналасқан Қоңыр әулие үңгірлеріне жаппай тыйымдарға қарамастан халық жасырын түрде баруын тоқтатпаған. Сол секілді Қалқаман, Жамантұз, Мойылды көлдеріне батпақты тұзды суларымен емделу үшін шілде, тамыз айлары аралығында халық жыл сайын келіп отырған. Баянауыл жерінде орналасқан шипалы әулибұлақ бастауларына халық жанына шипа, дертіне ем іздеп барып тұрған. Халықтың зиярат ететін орындары Қозы Көрпеш пен Баян Сұлу мазары, Жидебай-Бөрілі кешені, Жасыбай батыр жатқан жерлерге халық жыл сайын қолайлы мезгілде келіп тұратын болғандықтан жергілікті билік тарапынан арнайы бақылауда болған.

Киелі жерлердің бір ерекшелігі өзін-өзі қорғай білу қасиетінде. Бұл туралы тарихшы, дінтанушы Ә. Муминов жазып кеткен [4. 124 б.]. Киелі жерлердің осы бір ғажайып қасиеті туралы бірнеше теолог ғалымдардың ғылыми еңбектерінде де кездеседі. Халықтың аңыздарына сүйенсек, киелі орындардың иелері аруақ немесе аң, құс түрінде көрініп, өз орнын қорғап тұрады екен. Соның бір дәлелі ретінде өзінің дүниеден өтерін бір жыл бұрын білген әулие Мәшһүр Жүсіп Көпейұлының жатқан жерін XX ғасырдың 50-ші жылдарына дейін қызыл үкімет адамдарының талай рет келіп, бұзбақшы болу әрекеттері жайында айтуға

болады. Бұл оқиғалар туралы М.Ж. Көпейұлы ұрпағы Ә. Пазылов өзінің сұхбаттарында келесідей әңгімелеп кеткен: «Мәшһүр Жүсіп бабамыздың мазарына қызыл өкіметтің жеңдеттері талай келіп, ішіне кіре алмай немесе жолда ажал құшқан кездері болған. Ал зиратын жермен-жермен еткен хатшы да, оны бұзған адамдар да кейін қарғысқа ұшырап, оңбай кетсе керек. Тіпті ұрпақсыз кеткенін көрген жұрт «әулиенің ісі ғой» десетін» [5, 53 б.].

Ислам негіздерін дәріптеп өткен, Павлодар облысы Шарбақты ауданың тумасы қасиетті Ғабдыл-Уахит хазірет тұлғасына да байланысты тылсым оқиғалар байланысты. 1920-шы жылдары Ғабдыл Уахит хазіретті бірнеше рет ішкі істер халық комиссариаты (ІХК, орысша НКВД) қызметкерлері тергеуге апармақшы болғанда қолдары жансызданып, қарулары атпай әбігере түссе керек. Нәтижесінде хазіретті тұтқыннан босатып жіберуге мәжбүр болған. 1926 жылдары Ғабдыл-Уахит хазірет дүниеден өткен соң, зираты көптеген адамдардың тәу етіп, зиярат етіп баратын орнына айналған. 1953 жылы хазірет жерленген жерге мазар тұрғызылыпты. Билік тарапының үкімімен бе, әлде кездейсоқ оқиға болды ма екен, хазіреттің мазары орман өрті кезінде қиратылыпты. Тек 2012 жылы ескі мазар орнына жаңа кесене бой түзеп, қазіргі уақытта халықтың игілігіне қызмет атқаруда [6, 434 б.].

Соғыстан кейінгі кезеңде өңірдің ақсақалдар қауымы өкілетті мекемелерге өтініштер жолдап, аудан орталықтарында бір-бір мешіттер ашып беруін сұраған. 1944-1946 жж. аралығында Баянауыл, Майқайын, Қызылжар ауылдары облыстық атқару комитетіне ауылдағы ескі бос тұрған ғимараттар орындарына мешіт, ғибадат орындарын ашу үшін жиырмадан аса хат жолдаған. Бірақ дін мен культ істері жөніндегі кеңес басқармасы өтініштерді орындауға үзілді кесілді бас тартқаны туралы құжаттар кездеседі [1, 9 б.].

Мұсылман қозғалысының рухани ұстаздары: молда, хазірет, ишандарға байланысты кеңес үкіметі қарсы қудалау шараларын ХХ ғасырдың 20-шы жылдарынан бастайды. 1926 жылы 14 желтоқсанда жарияланған құпия құжатта қазақ аудандық хатшылығы «Қызыл Қазақстан», «Лениншіл жас», «Әйел теңдігі», «Жаңа мектеп» секілді газет-журнал беттерінде қазақтың дәстүрлі сенімдеріне байланысты жалпы көлемде сын айтып, осыған қарсы идеологиялық насихат жариялау жұмыстарын тапсырған [7, 45 п.].

1927 жылғы 8 маусымында қабылданған «Мұсылман діни қозғалысымен күрес» қаулысында келесідей сөйлемдер жолығады: «Қазақтардағы мұсылман қозғалысында келесідей ерекшеліктерді ескерген жөн: а) Рухани көзқарастағы қазақтар арасында діни дәстүрлі жүйе суфизм (ишанизм) және шаманизммен бағытында өрбіген; б) Руханият бірінші кезекте халықтың руаралық топтарымен байланысқандықтан ауыл ақсақалдарымен үгіттеледі; в) Дәстүрлі қазақ қоғамындағы нормалар шариғатпен шешіледі, сондықтан жергілікті кеңес үкіметінің ұйымдары осыған баса назар аудару қажет. Себебі соңғысы өз күшімен беделін халық арасында әлі де ұстап тұр.

Жоғарыда айтылған себептерге байланысты мұсылман руханиятына қатысты келесідей қатаң шараларды жүзеге асыру тапсырылады: 1) Қазақстандағы рухани орталықтарды жою қажет. Үкімет тапсырған шаралар негізінде рухани білімдерді таратушыларды оқшаулау керек. 2) Тағылық сипаттағы діни сенімдерді, әсіресе анимистикалық сенімдерді, соның ішінде ислам сұрағына қатысты партиялық ұйымдарға халық арасында үгіт-насихат жұмыстарын жүргізу тапсырылады. 3) Халықты емдеу, пітір садақасын халық арасынан жинау секілді рухани адамдар жүргізетін заңсыз әрекеттерге қарсы күрес әрекеттерін қатаң түрде жүргізу; 4) ІХК мен ІІІ ОГПУ (біріккен мемлекеттік саяси басқарма) қызметкерлеріне қазақ халқының жиналатын жерлерде ұлттық мерекелерді атап өтуге, мұсылман съездерінің өтуіне, диуана, дәруіштердің жүруіне немесе тойлардың өтуіне қатаң тыйымдардың сақталуын қадағалау. Көнбеген жағдайда қатал жаза, репрессия шараларын қолдануға рұқсат етіледі.....» [8, шп.-277, 278, 280].

Бұл құжаттардан қазақ қоғамында қалыптасқан рухани жүйені бұзу үшін кеңес үкіметі халықты қорқыныш пен үрей арқылы басқарғанын көреміз. Осы санаттағы нұсқаулар 1920 - шы жылдары қазақ руханиятына бағытталған күрес шараларына қарағанда 30-шы жылдардың ортасына таман тіпті шектен шығып, жаппай қуғындау науқандарына ұласады. Бірақ қанша

қуғындаса да, халық ортасынан қасиетімен танылған адамдар кеңес өкіметі кезінде де шықты. Біз қарастырып отырған өңірде қасиеті бойына дарыған адамдар Кеңес өкіметі кезінде көп болды. Олар негізінен халық тарапынан өзі ішінде қасиетті, әулие деп танылған адамдар еді. Олардың қасиеті – бірі сынықшы, яғни аяқ қолы сынған адамдарды емдейтін, сынған сүйекті сылап отырып орнына келтіріп, орнынан қозғалған сүйектің дұрыс бітіп, жазылуына халық емі негізінде көмек бере алатын болған. Мысалы, гипстеуден қашатын ем алушылар халық ортасында танылған сынықшы емшілірге қаралатын болған. Ертис өңірінде сынықшы ретінде аты кең таралған тұлғалардың бірі Мерғалым сынықшы еді. Сондай-ақ, басқа да ем жасаушы тұлғалардың қатарында Қайса бақсының есімі аталады. Тылсым күш иесі ретінде Қайса бақсыға сәлем бермей өтпекші болған жолаушылардың көліктері себепсіз өшіп қалуы, көтермесі бар ауруға шалдыққандардың Қайса бақсы алдына апарғанда бірден тыйлуы, ит болып (рахит) ауырған немесе тіл, көз тиген балаларды апарып ем жасатқаны туралы естелік айтып отыру осы күнде де бар, куәләр де көп.

Бұл кезең кеңес мұсылмандарының рухани элитасы толығымен жойылған уақыт аралығы болды. Соның ішінде елдегі қожалар тобы мен олардың ұрпақтары жаппай қудалау саясатына ұшыраған. Қожа ұрпақтарына рухани ұстаздық ету қызметтері түгілі, әлеуметтік жұмыстармен шұғылдануға тыйым салынған. Егер билік өкілдері шыққан тегін біліп жатқан жағдайда, заңсыз қамау мен тергеуге алып, ГУЛАГ (Еңбекпен түзеу лагерьлері мен жер аударылғандар қоныстарының қамау орындарының Бас басқармасы) лагерлер жүйесіне айдауға жіберетін. Сондықтан қожалар ұрпақтары өздерінің шығу тегін жасыруға амалсыз мәжбүр болған. Мысалы, Ақкөл-Жайылма өңірінің қасиетті тарихи тұлғасы Исабек ишан хазіреттің ұрпағы Жандарбек қожа өзінің ата-бабалары секілді қасиеттілігіне қарамастан қарапайым өмір сүрген. Жандарбек қожа есімі Ертис-Баянауыл өңіріне халық арасында танымал еді. Себебі, қасиетті ишанның шөбересі Жандарбек қожаның бойына аталарынан маңызды қасиет дарыған болатын. Дегенмен Кеңес кезінде бойдағы қасиетті көрсету оңайға соқпаған. Сондықтан Жандарбек Қожахметұлы шыққан тегін жасыруға мәжбүр болып, 1934 жылы Ақкөлден Жамбыл облысындағы Қаракемер ауылында қара жұмысқа аттанған. Ұлы Отан соғысы басталған уақытта 219 атқыштар полкі қатарында өз еркімен майданға қатысып, ел қорғады. Соғыстан кейінгі уақытта елге оралған Жандарбек қожаны ауылдастары ислам дінінің ақ жолын уағыздауға қарай бағыттайды. Сол кезден бастап Жандарбек қожаның қасиеті туралы жалпақ жұртқа ақиқат белгілі бола бастаған.

Белгілі ақын, драматург Қалижан Бекқожиннің ағасы Қайыржан Бекқожин жайында 1937 жылға қатысты мұрағат материалдарында келесідей жазба кездеседі: «Павлодар қаласы, Володарский 58 үйде азамат Бекқожин Қайыржанның әлеуметтік статусы – дін уағыздаушы (молда) ұлы болып табылады» – деп көрсетілген [1, 66 б.]

Жоғарыда көрсетілген мәліметтерден дәстүрлі діни ұстанымдар кеңес өкіметінің тыйымдарына қарамастан отбасы қатынастарында тұрақты ұсталғаның бақылауға болады. Отбасының үлкендері бес уақыт намаз оқып, отбасының кіші өкілдеріне үлгі-өнеге бола білген. Бұл ретте Қызылорда облысынан Т.Елемесовтың пікірін келтіруге болады: «Кеңес мектептерін бітіріп, жоғарғы білім алғандардың арасынан құдайға сыйынатындарды жолықтыруға болады. Олардың көбісі айтады: «Бізде ақсақалдар бар, біз олардың еркіне мойынұсынамыз», – деген.

Қарастырылып отырған уақыт аралығында дін – халықтың апиыны аталғанымен, ұлттық және діни мерекелік іс шаралар табиғатта, мазарлар аумағында, шағын аулаларда жүзеге асырылып отырған. Бес уақыт намаз жасырын оқылып, қасиетті Құран кітабын ел-жұртқа көрсетілмей тығылып оқылған. Мәселен Павлодар облысы, Ертис ауданына қарасты ел арасына қасиетімен белгілі болған Таймас әулиенің кесенесін тұрғызу барысында, құрылысшылар жер астынан Құран кітабын тапқан. Жергілікті имамның айтуынша, Кеңес заманы кезінде әулиенің басына тағзым жасап барғандар Құран кітабын жер астына көміп, сақтаған болуы керек деп болжам жасады. Сондай-ақ, кейбір елді-мекендерде Құрбан айт пен Ораза айтқа ондаған адамдар жиналып қатысып отырған. Қоғамда көнеден ұстанып келе

жатқан әдет-ғұрыптар кең таралған. Соның ішінде бесік құда, қарсы құда, сүйек жаңғырту секілді рәсімдер қолданыста болған. Аптап ыстық күндері ел арасында жаңбырды шақыру үшін тасаттық рәсімдері де жүргізілетін. Бұл әдет-ғұрыптарды Кеңес үкіметінің басшылары мұсылмандық ғұрыптардың сарқыншақтары деп түсініп, баспасөз беттерінде кең көлемде сынға алып отыратын.

Қорытынды. Жалпы, келтірілген мәліметтер Кеңес билігінің қоғамды атеистік бағытта діни сенімдерінен айыруға талпынғанымен қазақ халқының күнделікті өмірінен діни-ғұрыптық дәстүрлерді толығымен жоққа шығара алмады деген қорытынды жасауға болады. Бұл бағыттағы тенденцияны Ертіс өңірінің киелі орындарының мысалдарында бақылай аламыз. Ислам мен исламға дейінгі дәстүрлер отбасылық қарым-қатынаста, қоғамның белгілі бір бөліктерінде өзектілігін жоғалтпай сақталынып қала алды. Табиғи киелі нысандар мен әулиелер мен батыр бабалары жатқан жерлері қазақтардың маңызды орны ретінде қала берді.

КСРО-ның ыдырауынан кейін Қазақстанда тарихи-мәдени, рухани құндылықтарға деген қызығушылық арта түсті. Сол себепті киелі жерлерге деген құрмет қайта жанданып, ұмыт болған ұлттық жадыны қайта қалпына келтіру бойынша ізденушілік жұмыстар атқырала бастады. Әулиелердің басына кесенелер салынып, қираған мешіттер бой түзеуге көшті. Есімдері ескерілмей келген ишан, хазірет, діни ұстаздардың тарихи өмірбаяны объективті зерттеле бастап, негізсіз жалған жалалардан ақталды. Қазақ рухани мәдениетінің негіздері жаңғыртылып, көптеген ұлттық, діни дәстүрлер қоғамдық өмірдегі өз орнын қайта таба білді.

Пайдаланылған деректемелер

1. Болтина В.Д., Шевелева Л.В. Из истории ислама в Павлодарском Прииртышье 1919-1999. Сборник документов. – Павлодар: ТОО НПФ «ЭКО», 2001. – 492 с.
2. ҚР ОММ Қ.789. Т.1. Іс 29.
3. Мустафина Р.М. Бытовой ислам у казахов (XIX-XX) (Историко-этнографическое исследование) / дисс. на соиск. уч. ст. докт.ист.наук. – Алматы, 2006. – 310 с.
4. Муминов А.К. Родословное древо Мухтара Ауэзова / А.К. Муминов, при участии А.Ш. Нурмановой и С. Саттарова. Сост. указ. У.А. Утепбергеновой; Под ред. С.Н. Абашина. – Алматы: Жібек жолы, 2011. – 304 с.
5. Мәшһүр Жүсіп Көпеев / құрастырушылар: С.Е. Нұрматов, Б.М. Сатершинов, А.Д. Шағырбаев. – Алматы: Философия, саясаттану және дінтану институты, 2013. – 359 б.
6. Қазақстанның өңірлік қасиетті нысандары. – Астана: Фолиант, 2017. – 504 б.
7. ҚР ОММ Қ.81. Т.4. Іс 3.
8. ҚР ОММ Қ.81. Т.4. Іс 3. 277-284 пп.
9. Артықбаев Ж.О., Дауенов Е.Н. Ақкөл-Жайылма өңірінің қожалары: тарихы мен қазіргі жағдайы // <http://kozhal.ar.kz/20163445-aqkol-zhajylma-ongirining-qozhalary-tarihy-men-qazirgi-zhaghdaju>. - қаралған күні: 14.04.2020.

SOVIET POLICY REGARDING FOR RELIGIONS AND RELIGIOUS PLACES IN IRTYSH AREA (the first half of the XX-th Century)

Alpysbes Makhsat¹, Rakhimov Madi²

¹ Lev Gumiliyov Eurasian National University, Dr. Prof., Nur-Sultan, Qazaqstan

² Lev Gumiliyov Eurasian National University, the doctoral student, Nur-Sultan, Qazaqstan

Abstract. The proposed article is devoted to the policy of the Soviet government, aimed at the religious and sacred places of Irtys. Using the well-known Marxian expression “religion is opium

for the people”, the power of the Soviets adopted it in order to fundamentally destroy the religious consciousness, the traditional belief system of the Kazakh people, and conducted an ideological policy against the established religious outlook of the people. Advocating the principles of building an atheist society, places of worship and religious cults were closed, venerated sacred objects of Irtysh, were destroyed on the sites of mosques and madrassas, and spiritual values fell under analysis. As a result of political persecution and ideological companies, persecution of religious ministers, their persecution and persecution was organized, and people's customs and national traditions began to be forgotten in the minds of the people. Therefore, during the political processes, in order to preserve the ethnic identity and national identity of the Kazakh people, they were emasculated, in the context of the proclaimed ideological orientation towards the construction of a single “Soviet nation”. The article comprehensively analyzes the historical and cultural role of the sacred objects of Irtysh.

Keywords: the history, the sacred, the politics, the ishan, the Irtysh, the Rukhani Zhangyru

References

1. Boltina V.D., Sheveleva L.V. (2001). Iz istori islama v Pavlodarscom Priirtyshye 1919-1999. Sbornik dokumentov. [From the history of Islam in Pavlodar Priirtysh. 1919-1999. Collection of documents]. – Pavlodar: TOO NPV «ECO», 492 p.
2. Centralny gosudarstvennyy arhiv Almaty Respubliki Kazakhstan. [Central Archive of Almaty of the Republic of Kazakhstan]. K.789. T.1. Is 29.
3. Mustafina R.M. (2006). Bytovoï islam u kazakhov (XIX-XX) (Istoriko-etnographicheskoe issledovanie) / diss. na soisk. uch. st. doct. ist. nauk. [Domestic Islam among Kasakhs (XIX-XX) (Historical and Ethnographic Research)]. – Almaty, 310 p.
4. Muminov A.K. (2011). Rodoslovnoe drevo Mukhtara Auesova.[Family tree of Mukhtar Auezov]. – Almaty: Jibek joly, 304 p.
5. Mashkhur Jusup Kopeev (2013). – Almaty: Filosovija, Sayasattanu, dintanu institute, 359 p.
6. Sakralnye obekty Kazakhstana obenatsionalnogo znachenija. [Sacred objects of Kazakhstan of national importance].Astana, 496 p.
7. Centralny gosudarstvennyy arhiv Almaty Respubliki Kazakhstan. [Central Archive of Almaty of the Republic of Kazakhstan]. K.81. T.4. Is 3.
8. Centralny gosudarstvennyy arhiv Almaty Respubliki Kazakhstan. [Central Archive of Almaty of the Republic of Kazakhstan]. K.81. T.4. Is 3. 277-284 pp.
9. Artykbaev J.O., Dauenov E.N. Akkol-Jailma onirinini kojalary: tarihy men Jagdayi [Koja of Akkol-Zhayylma region: history and situation] // <http://kozhalary.kz/20163445-aqkol-zhajylma-ongirining-qozhalary-tarihy-men-qazirgi-zhaghdayi>. 14.04.2020.

ПОЛИТИКА СОВЕТСКОЙ ВЛАСТИ В ОТНОШЕНИИ РЕЛИГИИ И РЕЛИГИОЗНЫХ МЕСТ ПРИИРТЫШЬЯ (первая половине XX века)

Алпысбес М.А.¹, Рахимов М.И.²

Абстракт. Предложенная статья посвящена политике Советской власти, направленной по отношению религиозных и сакральных мест Прииртышья. Используя известное марксовское выражение «религия - опиум для народа», власть Советов взяла его на вооружение чтобы в корне уничтожить религиозное сознание, традиционную систему верования казахского народа, и вела идеологическую политику против устоявшегося религиозного воззрения народа. Пропагандируя принципы строительства атеистического общества, были закрыты места поклонения и религиозных культов, почитаемые сакральные объекты Прииртышья, были разрушены на местах мечети и медресе, подпали под разбор

духовные ценности. В результате политических преследований и идеологических компаний было устроена травля религиозных служителей, их гонения и преследования, а в сознание народа стали забываться народны обычаи и национальные традиции. Поэтому во время политических процессов для того, чтобы сохранить этническое идентичность и национальное самосознание казахского народа, происходила их выхолащивание, в условиях провозглашенной идеологической установки на строительство единой «советской нации». В статье всесторонне анализируется историко-культурная роль сакральных объектов Прииртышья.

Ключевые слова: история, сакральный, политика, святой, ишан, мечеть, Иртыш, Рухани Жаңғыру

УДК 93/94

МЕНТАЛИТЕТ КАЗАХСТАНСКОЙ УРБАНИЗАЦИИ И ЭТНОДЕМОГРАФИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ

Алпысбес Махсат¹, Тукпатуллин Тимур²

¹ Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан, доктор исторических наук, профессор кафедры истории Казахстана

² Костанайский государственный университет имени Ахмета Байтурсынова, Костанай, Казахстан, докторант первого года обучения по образовательной программе «История»

Аннотация: Данная статья посвящена изучению общих вопросов истории и процесса урбанизации в Казахстане в советский и постсоветский период, его этнодемографических показателей, и влияние этих процессов на менталитет народа, отдельные характеристики этнической ментальности казахов, и современных процессов трансформации национальной и культурной идентичности, связанных с возвратом традиционных культурных ценностей. В период прошлой советской действительности, например, наш социум был более-менее интегрирован вокруг идеи строительства социализма, но этнические процессы продолжали свой ход, по большей части, в фоновом режиме. После распада СССР и провозглашения национальной независимости союзными республиками, в новых странах постсоветского пространства произошли большие подвижки, и в значительной мере они были связаны с миграцией русского и русскоязычного населения из стран бывшего Союза. Происходили большие изменения в связи с экономической реструктуризацией и в сфере процессов современной урбанизации, и, в конечном итоге, они связаны с вопросами трансформации общественного сознания и, в определенной мере, этнической ментальностью в жизни.

Ключевые слова: урбанизация, казахи, ментальность, этничность, идентичность

Введение. В изучение проблем истории урбанизации и исторической урбанистики Казахстана учеными могут быть поставлены новые исследовательские задачи, другой ракурс их изучения и анализа. Мы хотим поставить вопрос о значении этнической ментальности, перспективы ее трансформации в условиях современной урбанизации в Казахстане. Пример малых городов мог бы стать оригинальным объектом для такого рода исследований. Всем известно как происходило формирование населения малых городов в советском Казахстане, а после развала СССР они стали по большей части депрессивными, в связи с кризисом в сфере промышленного производства. В настоящий момент Казахстан переживает смену формы ментальности городского пространства, явившимся следствием урбанизации казахского населения страны. Как известно, для каждого этноса характерны исторически сложившиеся черты и культурные особенности, ценностные приоритеты и социальные установки, свой традиционный образ мышления.

Актуальность, В современных условиях, когда в Независимом Казахстане претворяется в жизнь модернизация общественного сознания, когда реализуются Программы «Рухани Жаңғыру», «Ұлы Даланың жеті қыры», «Туған жер», «Сакральный Казахстан», в рамках этих стратегических программ поставлены задачи, направленные на повышение конкурентоспособности нашей страны, провозглашен приоритет идеи прагматизма, реализуются проекты новое гуманитарное знание, открытость сознания, культ знания, но все же главным условием всей реформы является сохранение своей культуры, собственного национального кода, и в этом контексте актуально рассмотреть урбанизацию и ментальность.

Методы. Изучение поставленного вопроса требует междисциплинарного подхода, включая историческую урбанистику, историческую демографию и этнодемографию, а также этнопсихологию. Межпредметные отношения этой проблемы связаны с тем, что изучаются

влияние процессов этнических миграций на характер урбанизации в стране и наоборот, выясняются причинно-следственные отношения между различными общественными процессами связанные с городом, изменения в национальной идентичности и самосознании, культурные процессы и государственная идеология. Наряду с фактами, выраженными в официальной статистике присутствует и нематериальный характер изучаемых явлений, они требуют научной рефлексии, интерпретации, обсуждений и теоретических изысканий, особенно те из них, которые коррелируют с такими категориями, как «ментальность», «менталитет», «ценности», «мышление».

Обсуждение. Стремление к полноценной национальной независимости, возрождение и построение собственной государственности всегда связано с ценностями сохранения Родины – исторической территории конкретного народа, сохранение им собственной самобытности и национального колорита, возрождения культуры и языка, воспитание подрастающего поколения в духе традиций предков и хозяйственно-культурной преемственности.

Однако в советском прошлом казахского народа происходили большие смещения в национальной и культурной идентичности. В советский период истории казахский народ претерпел многие факторы внешнего воздействия – в вузах стало не возможно получать специальность на родном языке, закрывались казахские школы, дети шли в детские сады с воспитанием на русском языке. Происходило размывание национальной самосознания. Наблюдался упадок национального духа. Казахская культура и литература развивалась в условиях и традициях советского реализма. Урбанизация казахов в советский период происходила не стабильно, и во многом была планомерно регулируемой, и не всегда в пользу местного населения, не в пользу государствообразующих интересов казахского народа.

Известно, что в связи с такими процессами, как раскулачивание и индустриализация, насильственная депортация различных этнических групп на казахские земли, эвакуация населения в годы войны, всеобщая военная мобилизация на фронта и военные потери, а затем и перемещение населения на освоение целины и залежных земель, в Казахстане численность коренного населения очень сильно сократилась в пропорциональном отношении и численно. Кроме того, этому предшествовали голод начала 1920-х и голодомор 1932 года, который унес в общей сложности до 4 млн казахского населения [1]. По оценкам экспертов, если бы не эти масштабные события этноцида по отношению к казахскому народу, сегодня в Казахстане должно было насчитываться только коренного населения до 90 млн человек, в результате естественного прироста. При таком раскладе, конечно же, ситуация в экономике, в социальной жизни нашей страны выглядела бы совершенно иначе, и особенно в плане перспектив урбанизации, наверняка у нас в стране гораздо раньше сложился бы мегаполис и выросли бы большие городские агломерации, аккумулирующие значительную часть валового продукта, представлявшая интерес для других государств как крупный рынок.

С начала становления независимости Республики в постсоветский период, имели места значительное сокращение горожан неказахской этничности, которая в прошлом являлась доминирующей в показателях культурно-этнической общности казахстанских городов. Вкупе с нарастающими темпами миграции этнических казахов из сельской местности в областные центры и малые города, а также репатриации казахов из зарубежья, и с сохранением сельского уровня рождаемости, продолжалось естественное замещение преобладающей европейской ментальности в лице выходцев из числа, по происхождению, славянских, германских и прибалтийских этносов на коренную, казахскую. Данный процесс не был стремительным, на все больше набирает естественный темп. Это, конечно же связано с такими демографическими показателями: с 1989 года до 2009 год более чем в 2 раза увеличилась доля казахов горожан (от 26,6% до 55,9%). И это изменение лишь на 10% увеличил долю горожан от общего количества казахов (от 38% до 48%)[2]. Демографические потери всегда оборачиваются нехваткой трудовых ресурсов, и большими затратами в подготовке новых кадров требуемых специальностей.

Следует отметить, что урбанизация в годы начала становления независимости стала следствием позитивного демографического роста казахского населения в 60-е годы XX века в Казахстане, волны от которого мы наблюдаем по сей день. Так вторая волна пришлась на 80-е годы XX века, а третья, на первые годы XXI века. Этот процесс совпавший с урбанизацией казахов и повышением уровня образования, которое в свою очередь сместило приоритетность создания большой семьи, отразился на суммарной фертильности в сторону ее снижения. Если в начале 1960-х годов, по данным исследователей, коэффициент составлял почти 7,5 детей на одну женщину, то к 2018 году составил менее 2,8. Это происходит в рамках жизни одного поколения, что можно отнести к довольно быстрым изменениям. Но экономический кризис 1990-х годов негативно отразился на рождаемости в Казахстане.

Один из исследователей, кандидат исторических наук Аубакирова Ж. утверждает о выстраивании суверенной демографической системы, которая будет в значительной мере влиять на население страны. Дело в том, что практически до настоящего периода, уровни «рождаемость-смертность» населения определяли не казахи, а демографические скачки были вызваны внешними, т.е. экзогенными факторами. Но в последние десятилетия происходят значительные изменения, например, все больше набирает оборот внутренние, то есть эндогенные факторы. Становление казахского этноса как ядра населения Казахстана, что стратегически важно для страны как фактор устойчивости и национальной безопасности, позволяет ему играть роль основного двигателя демографической системы Казахстана.

К сожалению, она прогнозирует снижение уровня рождаемости в 2020-е годы, по причине того что детьми будут обзаводиться малочисленное поколение 1990-х годов. Вкупе с быстрой урбанизацией казахского населения и старения многочисленного поколения шестидесятников, к сожалению, процесс роста населения страны может значительно сократиться [3]. Нужно благодарить наших отцов и матерей поколения 1930-40-х годов, поистине георически сумевшие восстановить демографическую убыль казахского населения в связи с советским голомором 1932-го, со сталинскими репрессиями, огромной воинской мобилизацией населения Казахстана в годы Второй мировой войны и связанными с большими потерями на фронтах. Это действительно заслуживает самого большого уважения. Они трудились на производстве, в сельском хозяйстве, не имели хороших бытовых условий, была слабая социальная поддержка, но несмотря на все тяготы и невзгоды казахские матеря не покладая рук трудились, воспитывали и растили детей, и честно ухаживали за своими старыми родителями, если они были живы, приглядывали и за детьми, и за дедушками и бабушками. Казахская женщина поистине героиня истории Независимости Казахстана, она тянула и кормила семью в 1990-е и нулевые, когда наступил период «базарной экономики». Но последующая история следующих поколений уже не показывают таких примеров героизма в демографическом отношении. В 1990-е годы стало гораздо меньше казахских многодетных семей, сравнительно с 1960-ми годами.

Жизнь казалось бы наладилась и требует уже гораздо меньше забот, чем раньше. Установились своего рода демографический стандарт, мода на двух, или максимум трех детей, и это между прочим уже не соответствовала давним традициями семейных ценностей казахского народа, где обычно считалось правильным иметь по больше детей. Многодетная казахская семья как олицетворение степной традиции стала уходить в прошлое, на смену ментальности коллективизма, ценности соблюдения родственных отношений, общинного характера общественных отношений стали приходить новые поведенческие формы – индивидуализм, эгоизм, и это, по большей части, было связано с влиянием на ментальность урбанизированной части казахского населения, ибо сельские условия жизни были более удобны для сохранения традиционных черт, но городской быт, связанный с ограниченным и стесненным пространством в городских жилищно-бытовых условиях, и занятость на индустриальных производствах, не позволял этого [4].

Все это показывает значение форм ментальности, когда в системе ценностей занимают важные позиции лучшие черты национального характера, воля, свободолюбие, трудолюбие,

открытость, честность, отказ от криминогенной психологии поведения, приверженность к справедливости, к знаниям, к просветительству, к рационализаторству, к наукам, технологиям, инновациям, а также незыблемые ценности традиционной семьи: устойчивость заключенных браков, отсутствие или малочисленность сирот, большие многодетные семьи, здоровый образ жизни, высокие стандарты качества жизни, большие возможности социального роста.

Казахстан все больше и больше входит в мировое пространство. Выстраивается новая стратегия, которая учитывает международную обстановку. Внешняя политика всегда имела и будет иметь отношение на внутреннюю политику, и культурное развитие страны. Они взаимосвязаны хотя бы по вопросам диаспор и ирриденцы. Кроме того, такие аспекты, как этнодемографические показатели и процесс урбанизации, они имеют прямое отношение к социально-экономическим, политическим и культурным связям. Учитывая тот, факт что вопросы демографии и урбанизации относятся к числу глобальных проблем человечества, наша страна заинтересована в том, чтобы отвечать этим запросам. Однако состояние роста геополитической напряженности в последнее десятилетие, связанное во первых попыткой коммунистического Китая выйти на позиции мировой сверхдержавы, которая сопряжена не только все возрастающей позицией ее участия в мировой торговле, приобщения к современным мировым технологическим инновациям, а также милитаризацией, но в то же время несут в себе угрозы перехода на экспансионистские мотивы во взаимоотношениях с различными странами мира и особенно со сопредельными государствами, посредством мягкой силы, использованием других факторов (коррупционность, слабые законы, и т.д.). Украина испытала на себе печальный опыт гибридной войны, что свидетельствует также о серьезных геополитических вызовах современности [5].

Все это, на самом деле, актуализирует две важные проблемы общественного развития – этнодемографический и урбанистический. Первый, потому что более менее однородный этнический состав населения больше отвечает унитарному статусу государства и является стабилизирующим фактором развития, а второй - потому что город как концентрированное средоточие людских ресурсов, всегда был центром инновационного и технологического развития, которая позволяет социуму мобилизоваться на решение более серьезных задач прорывного характера и особенно современные мегаполисы дают мощные импульсы и актуализируют запросы на развитие человеческого капитала.

Помимо показателей рождаемости сыграла важнейшую роль в перемене этнического состава, равно как и ментальности населения городов, сыграла иммиграция европейского населения в страны ближнего и дальнего зарубежья. В числе причин повлиявшие на рост процесса иммиграции урбанизированной части населения были и такие факторы: разрушение экономических связей между производственными предприятиями приводили к их закрытию и росту безработицы среди городского населения; появление страха перед неопределенным будущим, неизвестность надвигающихся перспектив социально-экономического положения в стране в связи с тем, что происходила кардинальная ломка старой экономической модели и переход на новые экономические отношения, развитие процесса укрепления казахской ментальности и усиления государственности, и вместе с тем, неспособность к быстрой адаптации новой роли, теперь уже как национального меньшинства уже в другой стране.

При этом данный процесс был общеказахстанским, с разницей в показателях по областям. К тому же, довольно весомую долю населения Казахстана в 1991 году занимали представители немецкой национальности, насчитывавшихся порядка 950 тыс чел. На данном момент подавляющая их часть вернулась в Германию, эмигрировав из Казахстана, а также из стран бывшего СССР [6]. Однако стоит отметить, что миграция именно русского населения за пределы Казахстана берет свое начало еще в позднее советское время, что было связано с начинающимся дефицитом рабочих мест из-за нарастающих темпов урбанизации городов республики [7].

Но тем не менее в 1994 году доля представителей европейских этносов составляла порядка половины всех работников промышленности, транспорта, строительства, общепита и

снабжения. Казахи традиционно доминировали в сфере сельского хозяйства [8]. Но эта ситуация находилась под советско-партийным контролем, управляемая из центра. Существовала система паспортной прописки и планового распределения трудовых ресурсов. Хотя и происходил процесс коренизации аппарата управления, тем не менее существовал номенклатурная система отбора кадров, которая имела свои фильтры. И через этих механизмы управления осуществлялась политика планирования урбанизации в нужном для центра направлении. В конечном итоге этнодемографическая ситуация городов Казахстана это та реальность, которая была прямо связана с советской системой управления.

Города нашей страны стали в сущности не казахскими по ментальности, в них не было национального колорита, они так и назывались – советскими городами. После распада СССР и такие его атрибуты как «советский народ», «советская армия», «советский город», «советская культура», «советский образ жизни», «советский быт», «советские ценности», «советский взгляд», «советская жизнь» должна была естественным образом распасться и уйти в небытие, и вместо него, конечно же, должна была восстанавливаться культурная среда коренных жителей, а именно казахских людей: возрождаться казахская культура, его родной язык, национальная история казахского народа, формироваться казахский тип города. Эти процессы может быть нравились не всем. И ни в чем ином не заключается национальная Независимость Казахстана! Именно в этом! Быть самим собой. Быть казахом в собственной стране, на земле своих предков, продолжать их культурные и национальные традиции.

Постепенный отток и миграция европейского населения из Казахстана в первые годы после развала СССР и становления постсоветских государств был, конечно же связан, с экономическим спадом, и в первую очередь в связи с упадком уровне жизни и ростом безработицы. Но вместе с тем это также объясняется тем, что представители различных этнических групп стали возвращаться на свои исторические родины, немцы в Германию, греки в Грецию, поляки в Польшу, украинцы в Украину, молдоване в Молдавию, белорусы в Белоруссию, русские в Российскую Федерацию, и т.д. Отчасти из-за этого помимо внешней миграции, существовала внутренняя миграция: казахи из разных регионов, и особенно репатрианты, стали переселяться в районы и области с преобладанием казахов в Северный, Восточный и центральный Казахстан. Но думается, что покинувшие Казахстан в 1990-е годы бывшие соотечественники не были ничем обделены, особенно в их пользу благоприятно обернулись такие факторы, как приватизация жилья, и каждый сумел выручить средства, а также при приватизации государственных предприятий большая их часть была в городах республики, где мало проживало на тот момент коренное население, кроме того Казахстан не сразу ввел собственную национальную валюту и вплоть до осени 1993 года в обороте были российские рубли, которые очень быстро обесценивались, но позволяли приобрести за сущие гроши многие переданные на разгосударствление объекты, что и удалось им сделать.

Изменение ментальности городов от советской, где превалировало русскоязычное население к современной казахстанской, где будет все возрастающая роль коренного казахского населения, основные миграционные потоки происходили преимущественно из городского населения Казахстана, а не из глубинки, то есть за счет внутренней миграции, когда жители малых городов и поселков городского типа переезжали в более крупные города. Освобождавшееся городское пространство, специальности и профессий, обеспечивавшие городскую жизнедеятельность, места в учебных заведениях всех уровней заполнялось представителями казахского населения, приносящие с собой больше национальной культуру в городскую среду Казахстана. В отличие от сельской местности, где казахская культура адекватно воспринималась большинством не казахов, в городах существовало в какой то мере пренебрежительное отношение, и даже порой элементы ксенофобии к лицам, проявлявшим коренной менталитет. Идеология русификации степняков, заложенная еще в царский период колониализма, к сожалению нашло свое продолжение в формате узколобой советской пропаганды, правда завуалированной под понятие «советский интернационализм». Но в городах не было казахской речи в общественном транспорте, не редко казахам делали

замечание в автобусах, если они разговаривали на родном языке. Правда попытка передать пять областей Казахстана, путем принятия валютариского решения Москвой, в состав Российской Федерации не увенчалась успехом благодаря открыто высказанной позиции руководством Казахской ССР в лице Председателя Верховного Совета Ж. Ташенова [9]. Не получилось образовать немецкую автономию в составе Казахской ССР, хитро выдвинутая центром гнусная идея столкнуть два этноса в этноконфликт.

Когда мы говорим о ментальности, то следует также ставить вопрос о характере ее измерения, количественных и качественных характеристиках данного явления. Они не всегда объясняются лишь демографической статистикой в отношении доли того или иного этноса в составе населения городов, но и тем какой фактор влияния они имеют на принятие решений, на политические и экономические процессы, на социально-культурную жизнь. Советская действительность в казахстанских условиях 1970-1980-х годов сформировала определенную русскоязычную по ментальности часть казахского населения, которая приобрела отдельные черты, характерные больше для русского человека: стиль мышления, не свойственная для казахов, модели поведения и речи, не характерная для человека с казахским воспитанием, мировоззрения, отличающаяся от традиционного, казахского, ценностные представления отличающиеся от казахских, и т.д.

Таким образом урбанизация казахского населения и в связи с этим процессом ход замещения ментальности происходил естественным путем, за счет начинающего преобладания казахов в государственной и военной службе, наукоемких отраслях и сфере образования, промышленности. Традиционно сфера бизнеса является местом конкуренции этнических групп страны и показателем изменяющейся ментальности. Одним из ярких примеров адаптации рынка к меняющемуся менталитету является набирающее обороты повсеместное производство халал продукции, пользующейся повышенным спросом у населения [10].

Согласно данным исследований ценностных приоритетов в 2002 г. выяснилось что создать большую и уважаемую семью хотят 25% респондентов казахской национальности и 16% других национальностей. Добиться влиятельного положения в обществе и быть в почете среди своих родственников хочет 15,5% опрошенных казахов и 11% остальных. А вот стать «суперпрофессионалом» в определенной сфере деятельности отметили 55% казахов и 67% других (в основном, представителей европейских этносов). Это говорит о том, что приоритетность семейственности более присуща традиционному мышлению, равно как и здоровые амбиции в достижении почетного положения в своей социальной группе.

У урбанизованного населения, приоритет смещается в сторону личных, индивидуалистических интересов, и принадлежность к определенной группе играет уже второстепенную роль. Значит, закономерно, что с ростом урбанизации менталитет казахского населения будет видоизменяться в сторону индивидуализма, перемещая семейные ценности по нисходящие позиции. Возможно, мода на проведение дорогих статусных мероприятий – празднеств (каз. – «той»), зачастую занимающих внушительную часть бюджета семьи, вызвано неосознанным желанием показать окружающим свое положение. Урбанизация способствует формированию более прагматического менталитета, который также затронет уровень рождаемости [11].

Несомненно урбанизационный потенциал Казахстана в 40% сельского населения будет способствовать постоянному притоку сельчан в города. Общемировая практика в развитых странах, когда процент сельских граждан колеблется от 20% (Испания, Франция) до 2% (Бельгия). Первый Президент Казахстана Назарбаев Н.А. высказывался о необходимости достижения подобных показателей. Эта цель прописана в стратегических планах страны. Стоит заметить, что сельхоз производство в конечном итоге зависит от степени задействования передовых технологических и концептуальных инноваций. Это в свою очередь высвобождает значительное количество работников от ручного труда, открывая незадействованному населению путь в города. Без современного уровня производства сельхоз

продукции урбанизация в Казахстане упрется в технологический барьер. Это означает, что внедрение новых технологий потребует от работников более высокой квалификации и необходимости в дополнительном образовании, что уже в свою очередь качественно меняет менталитет сельских граждан [12].

По мнению доктор исторических наук, политолога Азимбая Гали, вероятность достижения казахами 80% населения к 2030 году весьма высоко. Он отмечает необходимость достижения 60% урбанизации казахов, и только через 10-15 лет после этого, допускает возможность приема иммигрантов из Средней Азии, обосновывая это тем, что новые иммигранты в данный момент будут лишь тормозить процесс, закрепляя уходящую ментальность. К тому же в настоящее время, казахстанские города не вполне способны «переварить», помимо внутренней миграции сельского населения еще и внешнюю миграцию с пришлой культурой. Это может способствовать рурализации городов и обособленному проживанию пришлых этносов [13].

И по мнению доктора исторических наук, профессора Алексеенко А.Н. достижение казахами 80% возможно уже через 10 лет. Причем остальные 20% будут на в большинстве своем этническими русскими и узбеками. Дальнейшее прогнозирование зависит от множества факторов, в том числе и внешних. Но оценочно, по его мнению в 2030 году Казахстан может перешагнуть черту 90% титульной нации и стать мононациональным государством. Это обусловлено тем что демографический рост и в дальнейшем будет определяться казахским населением, а уровень смертности среди европейского населения будет расти по причине стремительного старения. Даже сейчас европейское население Казахстана сконцентрировано в старшем возрасте «40+».[14]

Заключение и выводы. Менталитет казахстанских городов будет смещаться в сторону казахской культуры, равно как и сама культура будет претерпевать изменения. Для этого казахское население должно продолжить процесс урбанизации, вместе с тем следует постоянно восполнять сельское население, и не следует ориентироваться в этом вопросе на опыт развитых стран в плане пропорции сельского и городского населения, но следует развивать сельские населенные пункты по стандартам качества жизни городов. Вовлечение сельского населения в города будет способствовать росту казахоязычной среды в городах, постепенному смещению русского языка как общеупотребляемого и утверждения на его месте казахского языка. Но вместе с тем, потери в демографии сельского населения Казахстана может обернуться общими потерями в демографическом развитии казахского народа, так как сельское население является важным фактором воспроизводства населения. Переселившись в города, казахское население будет адаптироваться под условия современной жизни, обогащая менталитет более прагматичным мировоззрением. При условии сохранения нынешних тенденций, есть вероятность превращения Казахстана в мононациональное государство с одним доминирующим менталитетом.

Список использованных источников

1. Шмидт В. Трагедия Казахстана 1921–1922 гг: Голод и его последствия // Восточный архив №1 (37), 2018 , с. 41.
2. Перепись населения Республики Казахстан 2009 года: Краткие итоги, 2010. – Астана, 2009. -С. 11-23.
3. Аубакирова Ж. Беби-бум застал правительство Казахстан врасплох // Forbes. 27 сентября 2019. Режим доступа к журн. URL: https://forbes.kz/life/opinion/bebi-bum_zastal_pravitelstvo_kazahstana_vrasploh/
4. Какпанбаева Н.М. Этно - педагогические основы и особенности развития традиций казахского народа //Новый взгляд. Международный научный вестник, №8 (56), 2016, с. 131
5. Фридман О. «Гибридная война» понятий // Вестник МГИМО, №5 (50), 2016 г., с.80
6. Статистический бюллетень, №4/95, Алматы, 1996, с. 20

7. Зайончковская Ж.А. Межреспубликанская миграция населения в СССР // Проблемы прогнозирования, 1991, с. 3.
8. Якушева Ю.В. Динамика межэтнических отношений в Республике Казахстан (1991 – 2010 гг.). // Диссертация на соискание ученой степени кандидата исторических наук, 2005 г. с. 175.
9. Государственный деятель Жумабек Ташенов Электронный ресурс: <https://e-history.kz/ru/contents/view/9426>
10. Из чего «сделана» пиццерия <https://kapital.kz/business/81467/iz-chego-sdelana-pitstseriya.html>
11. Алексеенко А. Н. Казахстанский путь модернизации: этнодемографический аспект / А.Н. Алексеенко // Вестник Евразии. – 2004. - №1 (24). - С. 102
12. Там же. С. 103
13. Гали А. Размышления. Режим доступа к блогу URL: <https://openrussia.org/post/view/11430/>
14. Алексеенко А. Демограф: через 10 лет казахи будут составлять 80 процентов. Режим доступа к блогу URL: https://forbes.kz//process/expertise/demograf_cherez_10_let_kazahi_budut_sostavlyat_80_naseleniya_rk/

MENTALITY OF KAZAKHSTAN URBANIZATION AND ETHNODEMOGRAPHIC INDICATORS

Alpysbes Makhsat¹, Tukpatullin Timur²

¹ L.N. Gumiliyov Eurasian National University, Nur-Sultan, Qazaqstan, the Doctor of Historian Sciences, professor of the Department of the History of Qazaqstan

² Kostanai State University named Akhmet Baitursynov, Kostanai, Qazaqstan, doctoral student of the first year of the History Education Programme

Abstract: This article is devoted to the study of general issues of the history and process of urbanization in Kazakhstan in the Soviet and post-Soviet period, its ethno-demographic indicators, and the impact of these processes on the mentality of the people, certain characteristics of the ethnic mentality of the Kazakhs, and modern processes of transformation of national and cultural identity associated with the return of traditional cultural values. In the past Soviet reality, for example, our society was more or less integrated around the idea of building socialism, but ethnic processes continued their course, for the most part, in the background. After the collapse of the USSR and the proclamation of national independence by the union republics, great progress took place in the new countries of the post-Soviet space, and to a large extent they were associated with the migration of Russian and Russian-speaking people from the countries of the former Union. Great changes have occurred in connection with economic restructuring and in the processes of modern urbanization, and, ultimately, they are related to the issues of transformation of public consciousness and, to a certain extent, ethnic mentality in life.

Keywords: urbanization, Kazakhs, mentality, ethnicity, identity

УДК 994

STAGES OF THE “GREAT GAME” IN CENTRAL ASIA

Zhansaya Zhangabulova, Makhsat Alpysbes

Eurasian National University named after L.N. Gumilyov, Nur-Sultan, Kazakhstan

Abstract. This article presents the struggle of the Great Empires for influence in Central Asia in the XIX century. Over the centuries the region of Central Asia is a key to the politics matters of the leading states of the world. And, certainly, each of these periods introduced both positive and negative elements into the historical processes of this vast part of the land. In our modern historiography, the “Great Game” correlates with international politics and rivalry of the Great Britain and Russia for Central and South Asia, India, Persia, and Afghanistan in the XIX – XX centuries. In this paper we can analyze the course of the “Great Game” in Central Asia and beyond, and distinguish its main stages.

Keywords. The “Great Game”, Central Asia, Russian and British Empires, struggle for influence, geopolitics, wars, military campaigns.

The history of Central Asia is associated with many things, issues and can be interpreted in completely different areas, and, above all, for two millennia, Central Asia was the main part of a major trade route connecting the East with the West and known as the “Silk Road”. Also, famous researchers, travelers and the military officers brought the region’s relevance to the economic and political level for the benefit of their empires, namely, that the region was a scene of a clash of great powers in the XIX century, known as the “Great Game”.

In our modern historiography, the “Great Game” correlates with international politics and rivalry of the Great Britain and Russia for Central and South Asia, India, Persia, and Afghanistan in the XIX – XX centuries.

The term “Great Game” was first mentioned in late July of 1840 in a personal letter from Arthur Conolly, a British political agent and Bengal Army captain to the British East India Company, to Major Henry Rawlinson, a newly appointed agent in Kandahar, in which Conolly told Rawlinson: “You’ve a great game, a noble game, before you” [1]. From the context, his opinion becomes clear: Conolly believed that Rawlinson in his new post was given the opportunity to work in order to revive or develop the civilization of Afghanistan. That is like the introduction of a whole region, like Afghanistan and Central Asia, to European civilization and Christianity. Thus, it was Conolly’s thinking that was a manifestation of humanism at that time.

In another passage, Conolly wrote to Rawlinson: “If the British government would only play this grandiose game, help Russia to all that it has the right to rely on - to shake the hand of Persia, etc. We will play a noble role in which the First Christian peoples of the world must fill [2]”.

Arthur Conolly was a British intelligence officer and writer. He participated in many reconnaissance missions to Central Asia and, it turned out, he involuntarily coined the term “Great Game” to describe the struggle of the British Empire and the Russian Empire for domination of Central Asia.

Conolly was the man who actually coined the term “Great Game,” and yet would be one of his victims as he sought to create a confederation to counter Russian expansion after the British were unceremoniously evicted from Kabul. He tried to reconcile the three charismatic khanates of Khiva, Bohara and Kokand and prepare them for unification in order to resist Russian expansion in the region. But, unfortunately, his plans were not destined to come true. He described his entire journey in his book “Journey to the North of India through Russia, Persia and Afghanistan” and others [3]. As a result, for his ambitions, Conolly was executed by the Emir of Nasrullah of Bukhara in 1842, but his famous phrase about the “Great Game” outlived him and first appeared publicly in Sir John Kaye’s book, the “History of the War in Afghanistan”, which was published in 1851 [4].

In this book, John Kaye singled out an entire chapter on the Great Game in Central Asia. Russia pursued extensive trade with the countries of Central Asia; but the state of Khiva, bordering the land occupied by the Kirghiz-Kaisaki, has now been declared by the Russian government, which now “daily haunts the wandering tribes that stand on our borders, disrupting the communication that other Asian states support with us, the detention of Bukhara caravans along the way to and from Russia, their obligation to pay extravagant duties, forcing them to pass through its territory with their main force and seizing a significant part of their goods there...” [5, p. 33]. Here you can see the hostility towards the Russian Empire, and the fact that it clearly prevents the British from drawing closer to the peoples living in the region they need.

And then the phrase about the Great Game was popularized by Rudyard Kipling’s work “Kim”, which was published in 1901 [6]. Further, the book began to be associated with adventures and desperate courage in the service of the empire (Russian or British) in Central Asia, as well as with the confrontation between these two powers in the region. According to the plot of the story, an orphan boy of European descent, who grew up among Asians, accidentally becomes embroiled in the struggle for dominance in South and Central Asia, waged between the British and Russian empires. At the same time, the craving for exotics and adventures characteristic of adolescents gives the policy of “coloring the card red” special appeal and romanticism.

So, having understood what exactly the phrase “Great Game” means, we can analyze the course of the “Great Game” in Central Asia and beyond, and distinguish its four main stages.

The first stage, the main foundation for the development of this stage depended on several factors: first, the cold relations of the Empress of the Russian Empire Catherine II the Great with her son Paul I. The geopolitical dreams of Catherine II in relation to the Ottoman Empire, Poland and other Russian possessions in the North Pacific, also completely unrealistic chimeras of the conquest of Egypt, Japan and parts of Korea and China, were only dreams that could not be cultivated, although emotional, but very smart and pragmatic a German woman who managed to become the Great [7, p. 22]. But, since, unfortunately, the relations with her son were not such warm, Paul I, after entering the throne of the Russian Emperor, tried to meddle in the geopolitics affairs of the country and of course not at all according to his mother’s plans.

As for the rivalry with the British Empire, so it was inevitable for Russia during the reign of Catherine II, as well as under her son Paul the First. Second, the failure of the joint invasion to the Netherlands with Britain in 1799 marked the beginning of a crisis in their relationship. The Russian-English expedition of 1799 to Holland is considered one of the episodes of the French revolutionary wars led by Napoleon Bonaparte. Sum up, the victory of the French and the shameful failure of the Anglo-Russian Union [8]. The failure of the expedition to Holland severely affected the alliance between London and St. Petersburg. Third, the British occupation of Malta angered Paul I, as he himself intended to capture Malta, and even assumed the title of Grand Master of the Order of Malta before the French occupation. As a result, the Russian-English relations turned into an open conflict in the fall of 1800 [9, p. 84]. Diplomatic relations with London were broken, and Russia entered into an alliance with Napoleon, who declared interests in British India.

Fourth, the Indian campaign, a secret project of Russians and French [10]. Many suspected that this was just a utopian project, since nothing was found in the correspondence between Paul the First and Napoleon. But, only in 1840 in Paris, the German philosopher, historian and diplomat Wilhelm Leibniz published the “Memorial Note” on the conquest of India, with the application of the project of a land expedition to India by agreement with Emperor Paul I at the beginning of that century [11]. The Russian translation of this document appeared only in 1847.

And also endless wars between Russia and the Ottoman Empire, where, of course, the Ottoman Empire had England in allies [12].

Further, the ongoing Cold War from 1813 to 1838 was characterized by the absence of an open military-political confrontation in the Central Asian region. At the same time, the political and economic positions of the two countries in the peripheral states were strengthened.

The next stage was from 1838 to 1864. It was characterized by the first attempts of the open expansion of the powers in Central Asia. I Anglo-Afghan war (1838-1842), in which the emirate of Afghanistan won [13]. Khiva campaign (1839-1840) by General Vasily Alekseevich Perovsky. One of the reasons for the Khiva campaign was the Russian-British confrontation in Central Asia and the Middle East. For the Russian Empire, the campaign was unsuccessful [14]. And the Crimean War of 1853-1856, the war between Russia on the one hand, and the coalition of the British, French and Ottoman Empires regarding the lands. It all ended with the defeat of Russia, the Paris Treaty ended the Crimean War [15].

Particularly significant for Russia was the third stage of the Great Game, the main event of which was the accession of Central Asia to Russia in 1864-1885. The point for him was the voluntary or involuntary transition of people of the famous Merv city to Russian citizenship. Merv is the oldest city in Central Asia, now it's modern Turkmenistan. And also the London Agreement between Russia and the Great Britain on the delimitation of Afghan possessions [16, p. 264].

Thus, during this period, Russian influence spread up to the southern borders of Afghanistan, and the territories between the eastern coast of the Caspian Sea and the western spurs of the Himalayas became part of the Russian Empire.

The final fourth stage was characterized by the political confrontation between Russia and the Great Britain in 1885-1907. The end of this stage is associated with the completion of the "Big Game" as a manifestation of Big Politics in the Central Asian region. The true goals for England, the whole of the XIX century, which explicitly or implicitly shook the whole of world politics, were not achieved, rather, even infringed. When the troops of the Russian Empire advanced deeper into Central Asia, the British may have thought that the Russian side was driven by a desire to encroach on British possessions in India. Meanwhile, the Russians were much more worried about their relations with the Central Asian states and peoples.

None of the parties could operate freely in the region: both of them faced significant logistical problems (for example, the movement of the armies was carried out by camels, who seemed to be the local nomadic population) and, at least at first, had only very limited knowledge about society, culture and politics in the region.

England, which today has fallen into the shadow of its political successor, the United States of America, gives its history with tips on how to behave in the Central Asian region that it missed. And the United States has become Russia's new adversaries in this new geopolitical and informational struggle for influence in Central Asia as early as in the XIX century.

References

1. Kaye J.W. «Lives of Indian Officers II», p. 101, 1867. Cited in the «2000 Lectures and Memoirs, by the British Academy, Chapter: The Legend of the Great Game» by Malcolm Yap.
2. Brysac Shareen and Meyer Karl. «Tournament of Shadows: The Great Game and the Race for Empire in Asia», 2006.
3. Conolly A. «Journey to the North of India through Russia, Persia and Afghanistan», Richard Bentley, London, 1838.
4. Kaye J. «History of the War in Afghanistan» in III volumes, London: Richard Bentley, 1857.
5. Kaye J. «History of the War in Afghanistan», volume I, chapter II: The Great Game in Central Asia, London: Richard Bentley, 1857, p. 33.
6. Kipling R. «Kim», London: Wordsworth, p. 256, 1901.
7. Постников А.В. «Большая игра против России: История и Современность», Чита: ЗабГУ, 2015 год, стр. 22.
8. Rodger A.B. «The War of the Second Coalition (1798-1801)». Oxford, 1964. P. 192.
9. «История СССР с древнейших времен до наших дней», Академия Наук СССР.- Москва Издательство Наука, 1967. - С. 84.

10. Мальцев Д. «Индийский поход императора Павла I» // Москва. - 2015. - № 9. - С. 122-139.
11. MÉMOIRE DE LEIBNITZ, A Louis XIV. D'un Projet d'expédition dans l'Inde, par terre. Paris. 1840.
12. Большая советская энциклопедия. «Статья: Русско-турецкие войны XVIII—XIX вв.», 1926-1990 гг.
13. Халфин Н. А. Провал британской агрессии в Афганистане (XIX в. - начало XX в.). - М.: Издательство социально-экономической литературы, 1959.
14. Косырев Е.М. Поход в Хиву в 1839 году. (Из записок участника) // Исторический вестник, № 8. 1898.
15. Парижский трактат. Сборник договоров России с другими государствами / Под ред. Е.А. Адамова, сост. И.В. Козьменко. 1856-1917. М., Гос.изд-во полит.литературы, 1952.
16. Сборник договоров России с другими государствами. 1856-1917 / Под ред. Е.А. Адамова, сост. И.В. Козьменко. — М.: Государственное издательство политической литературы, 1952. - 264 с.

УДК 7.036

КОНЦЕПТ-ПРОДУКТ КАЗАХСКОГО СИМВОЛИЗМА

Поваляшко Галина Николаевна, Кызылбаева Карина Бауржановна

Национальный музей Республики Казахстан, г. Нур-Султан, Казахстан

Абстракт. Линия казахского символизма в современном изобразительном искусстве начала формироваться в конце XX века. Философские и мировоззренческие основания казахского символизма аналогичны европейскому, но дополнены форсированным интересом к архетипам казахской культуры и декоративно-прикладного искусству, усилены интересом к культурному коду степной номадической цивилизации, переосмыслены в контексте современного художественного языка. На выставке «Многоликий символизм» (февраль 2020 г.) в Национальном музее Республики Казахстан представлено творчество пяти современных казахских художников. У каждого из них свой путь к символизму, Идея и Образ по-разному находят живописное воплощение. Пять стилевых решений в творчестве С. Смагулова, С. Баширова, М. Зейнелхана, Е. Оспанова, С. Карибай и О. Есенбаева характеризуют содержание и уровень казахского символизма.

Ключевые слова: символизм, казахский символизм, идея/концепт, манифестация, идея, образ.

Выставка «Многоликий символизм» стала ярким событием в художественной жизни Национального музея Республики Казахстан. Прежде всего, в силу особенностей своего художественного языка, как кредо закрепленного за этим стилем еще в момент своего появления в девятнадцатом веке. В «Манифесте символизма» французский поэт Жан Мореас (1886) следующим образом обозначил исходный стилеобразующий принцип: символизм дает Идею осязаемую форму при помощи аналогий; способ выражения Идеи – Образ.

Манифестации символизма в искусстве предшествовало появление философии иррационализма. В первой строке своего знаменитого трактата Артур Шопенгауэр постулировал: «Мир есть мое представление: вот истина, которая имеет силу для каждого живого и познающего существа, хотя только человек может возводить ее до рефлексивно-абстрактного сознания; и если он действительно это делает, то у него зарождается философский взгляд на вещи» [1, с. 7]. Немецкий философ утверждал: постичь истину мира в представлении возможно образах-символах искусства – что можно яснее сказать о правомерности символизма как методе постижения истины, мира, человека? Об этой способности символизма познать непознаваемое через символ в наши дни не спорят: «...в символизме форма занимает подчинительное положение по отношению к смыслу, смысл довлеет над ней, деформирует ее, отчуждая ее от нее самой, превращая в символ. Поэтому логика исследования произведений искусства символизма диктует первичность смыслов, а не формы» [2, с. 69].

В изобразительной традиции Казахстана – так уж сложилось исторически – изначально доминировал реализм за исключением двух-трех имен мастеров, которые близко подходили к символистской стилистике. В 50-60-е гг. прошлого века таковым являлось творчество Сергея Калмыкова (1891-1967), ученика М. Добужинского и К. Петрова-Водкина. Жизнь этого алматинского сценографа (он многие годы работал художником-декоратором в Государственном академическом театре оперы и балета им. Абая) была непростой, одинокой ... гениальной... Закончились его земные дни в больнице с вполне грустным диагнозом. В советское время несомненный, выдающийся талант Сергея Калмыкова воспринимался практически маргинальным и существенного влияния его творчество на художественный процесс в республике оказать не могло.

Условный символизм Сакена Гумарова (1937-1995), первоначально последователя школы Павла Филонова, рефлексировался самим художником как аттрактивизм (от лат. *attractio* – влечение, стремление к истине) и также был вне социокультурной традиции того времени. А ведь цикл «Тюркское», намного предвосхитивший обращение казахстанских художников периода независимости к тюркским архетипам, создавался в 1970 году, примерно в это же время создавались «Механика танца», «Сталактитовый пра-пра-пра», цикл «Он в интерьере», «Соната в год Дракона», в которых, пожалуй, символизм носил осознанный характер. Признание и понимание пришли к Гумарову, увы, в конце жизни, творческое наследие рассеяно и до сих пор основательно не проанализировано.

С полным основанием предтечей собственно современного этапа казахстанского символизма стал Абдрашид Сыдыханов (1937-2011). Как и надлежит предтече, еще до шторма политических перемен, в 1980-е годы мастер в одночасье меняет творческий почерк и совершает мощный прорыв в плоскость иного визуального мышления. Интеллектуальная среда, в которой долго и плодотворно работал мастер с мэтрами казахского кино, неизбежное при этом обращение к философским истокам казахской культуры, привели Сыдыханова к погружению в скрытую от поверхностного взгляда семантику тамба казахских родов с их веками отточенной графикой.

В 90-е годы, как давно и подспудно назревшее, у него в короткий срок появились работы, ставшие для молодого поколения художников художественным открытием и импульсом к новой визуальной символике. И возможностью *fin de siècle* для Сембигали Смагулова, Сержана Баширова, Мухамеджана Зейнелхана, Ералы Оспанова, Садыра Карибай и Оразбека Есенбаева придать номадической идее новую символистскую образность с помощью этнокультурных аналогий.

У всех была своя дорога к символизму. Сембигали Смагулов и Сержан Баширов после окончания профессиональных учебных заведений только начинали поиск своего, отличного от воспетого их учителями реализма. Мухамеджан Зейнелхан вступил на долгий путь возрождения древней казахской традиции вышивки крючком. Эта техника изначально как мужская прерогатива сохранилась в культуре казахской диаспоры вдалеке от исторической родины, и Мухамеджан, вернувшись в Казахстан, преодолевал трудности адаптационного периода буквально с крючком в руках. Ералы Оспанов погружался в изучение казахских традиций в то время бурное время всплеска самосознания и рефлексии на предмет этнокультурной идентификации. Садыр Карибай имел солидный опыт работы художником-оформителем в советское время. Затем по-разному и в разных ипостасях пробовал заполнить образовавшийся творческий вакуум, в итоге вновь занявшись живописью. Путь Оразбека Есенбаева к символизму также был тернистым, авторскую свободу свободного художника он обрел далеко не сразу, в упорном и долгом труде.

Изначальная разность творческих посылов, равно как естественная для глубоко думающих художников непохожесть, при общем векторе эволюции (от реализма и далее) привела их в символизм. А именно, казахский символизм, с пока недолгой историей, но неразрывной связью с материнскими истоками – казахской традиционной культурой и мифологией, казахской символикой декоративного искусства и тамбы, архаичностью древних петроглифов и наскальной живописью бронзового века. «Как человек, художник должен побывать в этой высшей сфере, куда он проникает путем восхождения, чтобы, обратившись к земле, ступив на низшие ступени реальности, показать нам их подлинно существующими и обусловить их подлинную актуальность» [3, с. 211].

Таким образом, для современных казахских символистов манифестированное полтора века назад кредо символизма активно закрепилось в алгоритме идея/концепт казахской культуры – множество вариаций пластической формы – образная система аналогий (у каждого художника своя).

Образ первый. Знаки степеней

Мухамеджан Зейнелхан нашел свою тему и технику в долгом, заслуживающем большого уважения, труде. В итоге виртуозное владение старинной казахской техникой вышивкой крючком позволяет мастеру эстетически свободно создавать мир своих всегда узнаваемых и потому расшифрованных символов. В них гармонично соединяются тонкая колористическая гамма, большое и тонкое чувство любви к родной культуре, духи природы, шаманский мистицизм, алтайская прародина, аналогии с тюркскими рунами, наскальными «солнцеликими» («Знаки степей», «Тенгри», «Хан-Тенгри», «Композиция», «Алтай», «Маска шамана»). Художественная манера Зейнелхана абсолютно оригинальна, символы всё вплетено в узоры нитей, всё связано буквально и метафорически, всё в самодостаточном мире степных символов упорядочено, не конфликтно, осмысленно. Ассоциации с казахской культурой (и современной политической культурой) бесспорны и узнаваемы зрителем.

Образ второй. Синтез культурных универсалий

Его сформировал Сержан Баширов. Художник, много и выигранно работавший в ювелирном искусстве, имевший коммерческий и творческий успех, вдруг находит совершенно иную пластическую форму для визуализации своего миропонимания. В древних знаках родной культуры «свернулись» смыслы вечных культурных универсалий (Солнце, Луна, Земля, Человек, Жизнь, Смерть и т.п.). Пластические аналогии Сержана находят выход в разных композитных техниках и материалах: латунь, серебро, бронза, дерево, минералы, кожа; гравировка, зернь, скань, чеканка и т.п. («Три знака», «Керулен 2», «Құрак», «Солнце, звезды, Луна», «Лодка»). Очень индивидуальная, «башировская» образная система, неповторимый и сложный в своей уникальной простоте авторский стиль является одной из лучших метаморфоз казахского символизма. Со всей очевидностью это пример того, философская составляющая Идеи мировоззрения самого художника воплотилась в Образ с помощью новой пластической формы.

Образ третий как исповедь Sektai

Он – «alter ego» Сембигали Смагулова. И потому художник спокойно и достойно представил в экспозиции работы, созданные почти за четверть века своего союза с символизмом. Первые пробы кисти художника в символизме датируются серединой 90-х гг. как плотная масса энергии цвета, наложенная на многослойность линий. Так у тогда молодого автора возникала система знаковости в живописных, не заказных работах. А ведь многие скульптурные заказы от государства Сембигали признаны успешными и соответственно оценены в наградах и премиях. Затем, по мере своего становления «его» и творческого кредо, усложняется и конфликтует мир вокруг и в самом художнике. Наряду с архетипичной графикой символов (*стороны света, мужчины/женщины, верх/низ, лунарные/солярные* и т.п.) художник конструирует свою собственную знаковость с понятным ему смыслом. Затем активно интегрирует ее в символическое пространство своих картин, демиургом которого является сам Sektai, что совпадает с мнением А. Эггума относительно Эдварда Мунка: «Художник создал целый набор изобразительных знаков и символов, которые он использует для внушения сильных и зачастую, многосложных чувств» [4, с.127]. Сембигали, бесспорно, является одним из лучших художников современного Казахстана, программно существующих в пространстве символизма.

Образ четвертый как социальный экфрасис

Оразбек Есенбаев привнес в символизм не свойственный стилю опыт социальной темы, причем конфликтно заостренной («КСК», «Рокировка», «МЧС», «Доступное жилье»). Еще один нестандартный ход этого художника – концепт, «обернутый» в анималистическую образную систему (насекомые, птицы, звери) для создания визуальных аналогий исходной авторской Идеи. Интегрированные в живописное пространство картины многочисленные типизированные представители фауны обладают смыслами бинарной оппозиции схожести/непохожести. Главное – они становятся символами реальной социальной жизни с её бесконечной человеческой ложью в череде похожих дней; как улитки, ползущие по дороге в никуда; мышью возней людей-грызунов; откатах в мире людей и зверей; ходами слонов на

шахматном поле карьеры и т.п. Символистский мир Оразбека Есенбаева, лишенный статичности и оптимизма, воплощается в самых разнообразных трансфигурациях. Это идея социального конфликта, увы, не символического, перенесенного в мир зверей, но тем более заостренно ассоциированным с миром людей. Смешно в баснях дедушки Крылов, а vis-à-vis творчество – жизнь горько: конфликт в обществе и с обществом вечен под луной ...

Образ пятый, супрематический

Садыр Карибаев – непростой художник с непростым художественным мышлением и сложным внутренним посылом к творчеству. Его вариации на тему символизма звучат в супрематической тональности как комбинации цветных плоскостей в разновеликих геометризованных фигурах («Амазонка», «Супрематика 18», «Супрематика 16», «Портрет», «Кентавр», «Пластиграф 9»). Автор представил девять избранных работ, созданных в период 1995-2019 гг. В их числе те, которые С. Карибаев через время (порой, немалое), дописывал, либо накладывал поверх изобразительного поля новые фрагменты (в твердом материале и другом цвете). Произведение становилось процессом, длящимся во времени и пространстве с параллельным рождением/перерождением символа. Такая процессуальность усложняет глубину погружения в символические миры художника... От зрителя требуется повышенная восприимчивость и воображение, дополненные основательным знанием стилиевой истории XX века. И еще способность признавать за художником право на культурную самоидентификацию, пусть даже малопонятную. А художник должен делегировать зрителям право на самые разные вариации понимания/толкования.

При всей вариативной разности творчества художников, представленных на выставке «Многоликий символизм», можно вычленить общий знаменатель, суть стилистики казахского символизма:

1. Как правило, художники, идущие стезей символизма, одержимы стремлением передать не буквальный образ, а тайну архетипа, зов далекого мифа, глубину своего постижения сакральных смыслов, силу личного переживания, впечатления и т.п.

2. Предпочтение (за редким исключением) бессюжетным композициям, как следствие – осознанное усиление значимости пространства, организованного особым образом, наполненного (а, порой, переполненного) внутренними смыслами. Символистское пространство большинства работ художников всегда изолированное, замкнутое в себе, сложно разработанное, стремящееся изобразить неизобразяемое.

3. Активная смысловая форсированность, высокий тонус эмоционального напряжения, высокий интеллектуальный контроль со стороны художника.

4. Фигуративное сопровождение в символизме не имеет случайностей, как и каждая линия, штрих, пятно, точка, абрис и т.п. Все вместе они образует новое смысловое пространство, поскольку каждый элемент, обладая самодостаточным значением, будучи частью пространственной конфигурации, обретает новые, более глубокие смыслы. Такая возможность продуцирует, в свою очередь, новый срез восприятия, и с необходимостью рождает новую систему зашифрованных иносказаний. Семантическая нагруженность, таким образом, любой работы художника-символиста возникает / не возникает исключительно в интеллектуальном пространстве зрителя.

5. Символистская образность выстраивается как принцип параллельно развивающихся мотивов, рождая ассоциативные связи у зрителей, далеко не всегда вложенные художником. В результате и фон, и каждый элемент композиции, и пространство в целом, наделяются собственной изобразительной драматургией в полифонической структуре концептуально-образного и эмоционального строя символистского произведения.

6. Художник-символист предпочитает сконцентрироваться только на том концепте, который, по его мнению, способен к преобразению, условно говоря – к играм разума с многими смысловыми и эмоциональными ассоциациями (ведь «мир – мое представление»). С этой целью используются различные приемы: резкие ракурсы, растяжение/сжатие планов, цветовые диссонансы, подчеркнутая контурность, плоскость

картины как возможность свернуться/развернуться в любую сторону, совмещение в границах одной композиции графичности знака, живописности, эпатажного намека и т. д.

7. Колорит в произведениях символистов не сводится к предметным характеристикам, а выстраивается в ритмически организованную систему декоративного свойства при отрицании главенствующей роли света в формировании цветовой системы. Более того, художник-символист каждый раз в новой работе не просто выстраивает колористическую систему произведения, он ее нарочито трансформирует, абсолютно не стремясь закрепить в индивидуальных предпочтениях.

Все вместе взятое означает, что стилистические дороги символизма бесконечны. Мировоззренческие миры художников, усложненные их смысловыми и интеллектуальными силовыми полями, визуализированные в художественном материале, конструируют поистине бесконечную вселенную. И в казахском варианте символизма имеется ресурс еще многих не открытых/не найденных смыслов.

Метаморфозы символистской концептуальности прочно вплетены в современный казахстанский художественный процесс. Вместе с тем, существует соблазн поверхностной, упрощенной символики у тех художников, кто не пережил/прожил экзистенциальные пороги как катастрофу своего личностного микрокосма и потому не осмыслил ее посредством выхода на уровень философского макрокосма. А ведь эта ситуация имеет место в разных национальных школах, например, «современный северянин с одной стороны, утрачивает свой этнический символизм и, одновременно, не может выйти на контакт, сопрячься с универсальными метафизическими символами. Все может утонуть в море прозаичных мифологизированных псевдосимволов и знаков. Это актуальная проблема для евразийских этносов» [5, с.13].

Символизм в современном исполнении должен, как во все времена, начиная с античной эстетики, осмысливаться диалектически, в процессе поиска тождества Идеи и Образа и преодоления дихотомии мира идей и материального мира. Так и только так в казахском символизме отыщется Истина. Ее опознают через время, сейчас мы только немного к ней приблизились, возможно, только так думаем.

Список использованных источников

1. Шопенгауэр А. Мир как воля и представление. Собрание сочинений в пяти томах. Том 1. М., 1992. 830 с.
2. Кузнецова О. Н. Проблема понимания смыслов в искусстве символизма. Вестник ЮУрГУ. Серия «Социально-гуманитарные науки», 2019, т. 19, № 4. С. 66–70.
3. Иванов Вяч. Мысли о символизме // Иванов Вяч. Родное и вселенское. М.: Республика, 1994. С. 211–213.
4. Цит. по: Максак М. Ф. Феномен живописного символизма Эдварда Мунка. Дом Бурганова. Пространство культуры. 2009. №2. С. 119-131.
5. Пудов А. Г. Эстетика этнического и метафизического символизма в современном якутском искусстве. Академический вестник Якутской государственной сельскохозяйственной академии. 2020. № 1 (6). С. 13-18.

УДК 433

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫНДАҒЫ АҚМОЛА ОБЛЫСЫНДАҒЫ ЖӘРМЕҢКЕЛІК САУДАНЫҢ ОРНЫ МЕН РӨЛІ

Абдрахманова А.Д., Батталов К.К.

Евразийский Национальный университет имени Л.Н.Гумилева, г.Нур-Султан, Казахстан

Абстракт. Мақалада XIX ғ. екінші жартысындағы Ақмола облысының өмірінде жәрмеңкелердің орны мен рөлі талданған. Жәрмеңке Қазақстанның экономикалық дамуының инфрақұрылымның бір саласы ретінде қарастырылады. Констнатинов, Петров және Тайыншакөл кілтті сауда орындарының қызметі мен жәрмеңкелердің өту барысы, сауда жүргізу процесі сипатталған. Сауда орындарының шекара бойында және далалы аймақтың ішкі өңірлерінде қалыптасқан. Жәрмеңкелік сауданың дамуымен қатар Ресейдің ішкі өңірлерінен, Орта Азия аймақтарынан келген көпестердің Қазақстан нарығына қызығушылығы арта түсті. Қазақстанның нарығы басым түрде мал мен мал шаруашылығының шикізат өнімдерін өткізетін орталығы ретінде талданған.

Ключевые слова: жәрмеңке, сауда, көпес, тауар айналымы, шикізат.

Егер XVIII ғасырда қазақтармен еркін сауда-саттық ісі негізінен шекара шебіне таяу бекіністерде жүргізіліп келген болса, енді XIX ғасырда оның сипаты мүлде өзгерді. Патша әкімшілігінің отарлау үрдісі Қазақстанда шекара бойындағы әскери бекіністерді салудан басталып, әрі қарай әкімшілік реформалардың жүргізілуі мен қоныстандыруды іске асыру арқылы күшейе түсті. Сауда орталықтары бірте-бірте Қазақстанның ішкі аудандарына қарай ойысты. Олар округ орталықтарына, қоныс аударушы шаруалардың елді мекендеріне және жаңа қалаларға қарай жақындай түсті.

Бұрын сауда орталықтары Орынбор, Троцк, Петропавл, Пресногорьков, Омбы, Семей мен Орал бекініс қамалдары болса, XIX ғ. бірінші жартысынан көпестер мен саудагерлердің жиналған жәрмеңкелері орталық өңірлерден орын ала бастады. XIX ғ. екінші жартысындағы неғұрлым ірі сауда орталықтары Ақмола, Павлодар, Қарқаралы, Баянауыл, Көкшетау, Қазалы және Жаркент қалалары болды. Аталған аймақтардың арасында Ақмола өңірі экономикалық тұрғыдан маңыздылығы жоғары аймаққа айналды.

Ақмола облысындағы сауда ісі үш түрде жүзеге асырылады: тұрақты сауда – қалалар мен кейбір ірі елдісекендерде (сауда орындарында), айырбас – қазақтармен (алып жүретін сауда мен тарату саудасы) және мезгілді – жәрмеңкелік сауда. Облыстағы тұрақты сауда нүктелері Петропавл, Омбы мен Ақмола қалаларында орналасты. Бұл орындар еуропалық және азиялық тауарларды сақтау қоймасы және жергілікті отырықшы мен көшпелі халықты тауармен қамтамасыз ету бөлімшелері болып табылады. Басқа отырықшы аймақтарда ұсақ сауда кәсібі сауда дүңгіршектерінде немесе мерзімді жәрмеңкелерде өткізілді [7].

Облыстағы сауда ісі Сібірдің жәрмеңкелерінде шоғырланған. Бұл өңірде жәрмеңкелердің даму ісі жол қатынастарының жеткіліксіз болуы мен халықтың басым бөлігінің көшпелі өмір салтты ұстануымен қиындата түседі. Сауда көбінесе айырбас түрінде сақталған [2]. Басқа да далалық аймақтарда сияқты Ақмола облысында халықтың құрамы мен аймақтың экономикалық жағдайына орай (көшпелі халықтың басымдығы және мал шаруашылығының қарқынды, ал өндіруші шаруашылықтың баяу дамуы) жәрмеңкелік сауда маңызды рөл атқарды. Дала халқында мал өнімдерінің мол болуы және көшпелілерге зауыт пен мануфактуралардың дайын өнімдерінің кіргізілуі – бұл ақшалай қатынастың орнына айырбастың қалыптасуына жағдай туғызады [7].

Қырғыз даласында өндірілетін тауарлар мол болғанына қарамастан, олар алуан түрлілігімен ерекшеленбеді, себебі, тек мал мен мал шаруашылығының шикізат өнімдері басым түрде өнідірілді. Сонықтан да дала тұрғындары қажет еткен тауарлардың үлкен көлемі басқа аймақтардан әкелінеді. Дала нарығының жұмыс жасау механизмі дала мен Ресейдің алыс өндірістің орталықтары арасындағы делдалдық ісін құрайды. Айырбас саудасы алғашқы ортаазиялық даласымен сауданың негізі болып қалыптасқан. Бұндай сауданың делдалдық етушілер Сібір татарлары болған. Орыс көпестері бастапқыда тілді меңгермеуінің салдарынан бұндай саудаға кіріспеді. Кейін Ертіс пен Горький шептерінің ашылуымен казактар далалы жерлерге терең ене бастады және айырбас негізінде казактармен сауда байланысын орнатты. Қазақтар өз малдарын төмен бағамен өткізіп отырды, ал орыс тауары үшін (маталар, ағаш, фарфор мен шойын өнімдері) үш есе жоғары құн төлеген, айырбас сауда казактарды, кейін орыстар кәсіпкерлерін де байыта түсті. Алайда, кейін қазақтардың сауда ісін жүргізуі бойынша тәжірибесі мен білімі кеңейі мен дала өнімдеріне сұраныстың артуына байланысты көшпелілердің тауарына құн өсе түсті, ал орыс тауарларына баға керісінше төмендеді. Бұндай тенденцияның орын алуының тағы бір себебі далалы аймақтарға жан-жақтан ағылып келген және қазақ саудагерлер мен көпестердің көлемі жылдан жылға көбейе берді. Оның үстіне қазақтардың арасында «алыпсатарлардың» (сатып алушылар, алып сатушылар) кең таралуы айырбас сауда ісіне нұқсан келтірді [8].

Қазақтарда сауда ісін «сатып қой» деп атаған, яғни қойды сату немесе айырбастауды білдірген. Бұл қойды бірнеше жылға несиеге береді және тауар үшін ақша емес қой немесе басқа бір тауарды алатын [3]. Облыстағы сауда кәсібі жергілікті тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттандырды. Сонымен қатар, алыс өндірушілер мен тұтынушылардың шикізат қоры қажеттілігін де өтеу отырып, Ақмола өңірінің және бүкіл мемлекеттің экономикалық күш қуатын арттырды.

1893 жылға таман облыста 42 басты жәрмеңке қызмет етті: Ақмола уезінде Константинов, Атбасарда – Петров, Петропавл уезінде – Тайыншакөл [2]. Сауда айналымы 10 млн рубльден асады, оның ішінде әкелінген тауарлар бойынша 6 миллионнан асса, өткізілгені бойынша 4 миллионды құрайды [7].

Жәрмеңкелік саудада айырбасталған тауарларды негізгі 5 нысанға бөліп қарастыруға болады: 1) мал 2) мал өнімдері (май, тері, киіз) 3) өмірге қажетті өнімдер мен шаруашылық өнімі 4) Түркістан өлкесінен әкелінген азиялық тауарлар (киім-кешек, жібек маталары, кептірілген азық-түлік) 5) еуропалық тауарлар (шыны және фарфор ыдыстары, қағаз, шұға мен жүн, темірден жасалған тауарлар және т.б.) [2]. Аталған тауарлардың арасынан мал өнімдері ерекше қызығушылық тудыртты. Мәселен, төменде берілген кестеде 1883-1892 жылдар аралығында 10 жыл барысында әкелінген мал өнімдерінің көлемі 1257988 рубльден (1886 ж.) 2137368 рубльге (1892 ж.) дейін және де өткізілген көлемі жағынан – 977001 рубльден (1891 ж.) 1628658 рубльге (1892 ж.) дейін өзгеріп отырды [2]. Мал өнімінің басым түрде айырбасқа айналуы түсінікті болып табылады. Себебі, көшпелі қазақ халқының басты өндірген өнімі де болған мал еді.

1-кесте Қазақстан жәрмеңкелерінде тауар айналымы

Жылдар	Әкелген мөлшер	Өткізілген	Жылдар	Әкелген мөлшер	Өткізілген
	Рубль			Рубль	
1883	1372797	1190803	1888	1442629	1247131
1884	1688916	1571800	1889	1936359	1441770
1885	1505603	1444708	1890	1525129	1164632
1886	1257988	1136274	1891	1434687	977001
1887	1425090	1268555	1892	2137368	1628658

Мал өнімдерімен қатар басқа да тауар түрлері өткізілді. Мысалы, аталған он жылдың ішінде крестьяндардың кіргізген өнімдері мен азық-түлігі 50229 рубльден (1885 ж.) 455568 рубльге дейін (1892 ж.) облысқа әкелінді, ал оның 43247 рубльден (1887 ж.) 146690 рубльге (1881 ж.) дейін сатылды. Демек, мал өнімдеріне қарағанда Ақмола жәрмеңкелерінде крестьяндар әкелген өнімдер көшпелі халықтың арасында екінші орында тұрған тауарлары болған [2]. Жәрмеңкеде өткізілетін тауар айналымының жалпы мөлшері жағынан мал өнімдері 70%-дан аса құрайды, ал еуропалық тауарлар – 20%-дан аса [7].

Облыстағы жәрмеңкелерде өткізілетін тауар түрі мен сипатына, айналымның көлемі мен сауда жүргізу ықпалының аймағына байланысты жәрмеңкелер жазғы және күзгі болатын. Жазғы жәрмеңкелердің арасынан ең танымалы Ақмола қаласындағы – Константинов, Атбасардағы – Петров, Петропавл уезіндегі – Тайыншакөл. Бұл Сібір мен Түркістан өлкесінің саудагерлерін жинайтын жәрмеңкелер болып табылады. 1894 жылғы сауда айналымы жалпы көлемде әкелген тауар мөлшері бойынша шамамен 72%-ды және сатылуы бойынша 85%-ды құрайды. Бұл жәрмеңкелік сауданың басым түрде дамығанын және облыстың экономикалық дамуында кілтті рөл атқарғанын аңғартады.

Аталған жәрмеңкелер тек өзара бір-бірімен ғана байланысты емес, сонымен бірге, Қарқаралы уезінде орналасқан Ботов немесе Қоянды жәрмеңкесімен де байланыс орнатылған. Қоянды мен Константинов жәрмеңкелерінің арасындағы қатынас жақын орналасқан Ақмола мен Қарқаралы уезінің, алыс орналасқан Жетісу облысының да мал өнімдерінің шоғырлануына және әрі қарай Тайыншакөл жәрмеңкесіне тасымалдануына ықпалын тигізеді.

Күзгі жәрмеңкелер казак шептерінің шекарасында орналасқан. Бұндай жәрмеңкелер көшпелі қазақтар қыстауға көшу барысында өздерінің артық мал мен шикізат өнімдерін азық-түлік, киім-кешек, үй шаруашылығының заттарына айырбастауға мүмкіндік беретін. Бұндай жәрмеңкелердің 12-і маңызды болған: Атбасардағы – Знаменская (27 қараша – 6 желтоқсан), Көкшетауда – Покровская (14 қыркүйек – 1 қазан), Зерендідегі – Казанская (17-24 қазан), Арықбалықта – Александро-Невская (10-24 қараша), Екатеринбургская ауылында – Иоанно-Богословская (20-26 қыркүйек), Новорыбинск ауылында – Рождественско-Богородицкая (1-8 қыркүйек), Пресногорьковск ауылында – Михайловская (1-7 желтоқсан), Николаевск станциясында – Хрестоводвиженская (14 қыркүйек-25 желтоқсан), Чарлаковск ауылында – Иоановская (10-18 қараша) және Омбы қаласындағы Введенская (21-30 қараша). Аталған жәрмеңкелердің тауар айналымы 200 мың рубльден 600 мыңға дейін қамтиды [4, 53-54]. 1881 ж. жазғы жәрмеңкелердегі тауар айналымы 84,3% құраса, шеп бойындағы сауда орындарында 42% ғана құраған [6].

Ақмола қаласындағы Константинов жәрмеңкесі – Ақмола облысының оңтүстігінде орналасқан шеткі жәрмеңкелердің бірі, себебі, бұл жерде солтүстік-батысқа қарай бағытталатын Петропавл-Ақмола пошта байланысы тоқтайтын және осы аймақтан оңтүстіктегі Түркістан өлкесіне қарай Ақмола-Түркістан бағытымен керуен саудагерлері өтетін жол басталады.

Өзінің орналасуына қарай Ақмола орыс және азиялық нарығы болып табылады: Ақмоланың түкіпіренен және шекаралас Қарқаралыдан, алыс Жетісу уездерінен қазақтар осы аймаққа малдарын айдап әкеледі; Түркістан өлкесінің оңтүстігінен (Ташкент, Бұқара) мұнда азиялық тауарлар бар саудагерлер, ал солтүстік-батыстан (Петропавл, Есіл, Курган, Троицк, Челябинск, Орынбор мен Самара аймақтарынан) көпестер өз тауарларын өткізуге және мал мен мал өнімдерін сатып алуға келеді [4].

Ақмола жәрмеңкесі дала қазақтары үшін, әсіресе алыс уезд пен болыс тұрғындары үшін маңызды рөл ойнады. Барлық уездердің сауда ісі Ақмола қаласында жүзеге асырылатын. Қала мен бірқатар болыстардың арасындағы үлкен ара қашықтықтың болуы тұрақты байланыстың тек жаз мезгілінің бірінші жартысында ғана сауда орындарына жиналуына мүмкіндік беретін. Жәрмеңкенің ресми мерзімі 21-ші мамырдан бастап 10-шы маусымға дейін созылатын, алайда, шын мәнінде 10-шы маусымнан 1-4 шілдеге дейін жалғасатын. Бұл уақытта Қарқаралы уезіндегі Қоянды жәрмеңкесі аяқталып барлық саудагерлер Ақмолаға жиылатын [7].

Константинов жәрмеңкесінің жалпы айналымы 1894 жылы 3,933,24 рубдльды құрады, оның әкелінген тауары бойынша 2 085 750 рубльды және өткізілгені – 1 847 574 рубль. Оның 90%-ын мал өнімдері құрайды.

2-кесте Константинов жәрмеңкесіндегі тауар айналымы

	Әкелінген тауар көлемі			Сатылған тауар көлемі		
	1894 ж.	1893 ж.	айырмасы	1894 ж.	1893 ж.	айырмасы
Мал	859.906 84	877.997	-18 000	859.90684	877.997	-18090 16
Мал мен дала өнімдері	810.042	983 280	-173.237 50	810.04250	983.280	-173 237 50
Еуропалық мануфактуралар	311.500	453 500	-142000	138 700	145.900	-7200
Метал өнімдері	16.000	73 000	-57000	11000	16000	-5000
Тері өнімдері	26.200	21 800	-4400	12400	8300	-4100
Азиялық тауарлар	62.100	70 900	8800	15525	35.500	-19 975

Өткен жылмен салыстырғанда 1894 жылы жәрмеңкелік сауданың жалпы айналымы 614 130 рубльге (немесе 13,5%-ға) азайды. Оның ішінде әсіресе мал мен дала тауарларының көлемі 173 237 рубльге төмендеді. Жәрмеңкеге әкелінетін мал өнімдерінің мөлшері толыққанды тұтынушылардың сұранысына байланысты, яғни 1894 жылы мал өнімдерінің аз өткізілуі сұраныстың сол жылы төмен болуына байланысты. Бұны түсіндіретін тағы бір себеп Жетісудан жәрмеңкеге айдап келе жатқан мал шекарада кешігіп қалып, кейін бірден Тайыншакөл жәрмеңкесіне жеткізілуінде де жатыр. Ал, еуропалық тауарлар сәтті түрде өткізіліп отырды. Себебі, 1893 жылы бұл тауарлардың әкелінуі 142 000 рубльге кемісе де олардың сатылуы тек 7200 рубльге ғана төмендеді [7].

Атбасарда орналасқан Петров жәрмеңкесі (10 маусымнан бастап 5 шілдеге дейін) өзінің географиялық орналасуының жағдайына байланысты Тобыл, Орынбор, Пермь губернияларының және Бұқара саудагерлері жиналатын орынға айналды. Сауда айналымы 1880 жылы 432 000 құраса, 1894 жылға таман 2 миллион рубльге жеткен. Константинов жәрмеңкесінде сияқты басты сатылған тауар – мал мен мал шаруашылығының өнімдері (бүкіл жәрмеңкелік сатылған өнімнің ішінен 68%-ды құрайды), оның ішінде қойдың өнімі бірінші орынды алып жатты. Малдың басым тауар ретінде өткізілуін дәлелдейтін келесі факті: егер де 1880 жылы малдың сатылуы тек 84,5 мыңды құраса, 1892 жылы 580 мың мал басын құрады, немесе 7 есе артқанын көрсетеді. Атбасар жәрмеңкесінің рөлі Ресей саудагерлері үшін өсе түсті. Петров жәрмеңкесінің дамуы Ресейдің малды сатып алушылардың тарапынан петропавлдың алып сатарларынан, Тайыншакөл жәрмеңкесінен емес, ендігі кезекте даланың түкпір-түкпірінен малды өсірушілерден сатып алуға тырысуынан да көруге болады [8].

Петропавлда орналасқан Тайыншакөл жәрмеңкесі Ташкент және Бұқарамен кең түрде айырбас сауда жүргізетін аймақ ретінде әйгілі бола бастады. Есіл казак шебінің салынуы аяқталғаннан кейін дала халқымен бейбіт сауда қатынастары қалыптасты. Ал, Петропавл түрлі тауарларды сақтау қоймасына айналып, бұл жерде дала өнімдері отырықшы халықтардың өнімдеріне айырбас қызу жүріп жатты. Тайыншакөл жәрмеңкесі көшпелілердің малдарын Ресей көпестері жаппай сатып алатын орынға айналды. Тайыншакөл жәрмеңкесі Петропавл мен Ақмола, Қарқаралы жәрмеңкелерін біріктірген жолда орналасты. Жәрмеңкенің ресми қызмет ету мерзімі 5-ші шілдеден бастап 1-ші тамызға дейін болатын, бірақ, шын мәнінде 1-15 шілденің күндері аралығында болды. Константинов пен Петров жәрмеңкесінде сияқты мұнда да басты сатылған тауар мал өнімдері, ал қосалқы тауарлар (еуропалық және азиялық)

Петропавл, Курган, Шадринск, Түркістан мен Бұқарадан әкелінетін және жалпы мөлшерде бүкіл тауардың тек 1/10 үлесін ғана құрайтын.

Қазақтардың сауда байланысы Қытай және Ресей мемлекеттерімен тығыз жүріп жатты. Сонымен қатар, Хиуалықтар, бұхарлықтар, ташкенттіктер, қоқандықтар, Кіші Бұхардың немесе Шығыс Түркістанның солтүстік өңірінің халқы да қазақтармен саудаласады. Алайда, алғашқы екі ірі империямен басым түрде сауда дамыған болды. Бұны бірнеше себеппен түсіндіруге болады. Біріншіден, Ресей мен Қытай қазақтарға бірқатар мануфактуралық тауарлардың алуан түрлілігі мен басқа шетелдік аймақтарға шығарылмайтын өнімдерді тасымалдайды. Екіншіден, Ресей мен Қытайда аталған тауарларды арзан шикізат көзіне айырбастау қажеттілігі туындаған болатын. Үшіншіден, Үкіметтің осы өңірде сауда ісінің кеңеюіне байланысты жүргізіп жатқан іс-шаралары да маңызды. Төртіншіден, аталған екі мемлекетпен сауда қатынастарынан пайда көретін адамдардың көп болуы да әсер етеді. Бесіншіден, Орынбор мен Сібір шекараларында халықтың сауда жасауы [5].

Тұрақты орындардағы сауда ісі және айырбас жергілікті көпестер мен тұтынушылардың мүдделерін қанағаттандыратын және уақыт өзгерісімен айналым көлемі өзгеріске ұшырамады. Ал, жәрмеңкелік сауда тек жергілікті ғана емес таяу өңірлердегі өндірушілер мен тұтынушылардың сұранысына ие болатын. Бұл Ақмола облысының экономикалық күш қуатын айқындайтын көрсеткіш [7].

XIX ғасырдың екінші жартысында Қазақстанда капиталистік қатынастардың дамуы – Қазақстанның жалпыресейлік экономикаға тартылуы. Бұның айқын нышаны жәрмеңкелік сауданың дамуы болды. Алайда, сауда ісінде Қазақстан шаурашылық жағынан тек шикізат көзі тұрғысынан ғана игерілді. Бұл жағдай өз кезегінде ресейлік өнеркәсіп орындары шығарған дайын өнімді өткізетін нарыққа айналды. Сонымен қатар, Орталық Ресейдің сауда-өнеркәсіп және монополистік буржуазиясының капиталы салынатын аймаққа айналуына әкелді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Завалишин И. Описание Западной Сибири. – Москва, 1867 г. 160 с.
2. Краткий статистический очерк промышленности и торговли в Акмолинской области за 1880-1894 гг. / сот. Н.Коншин. – Омск: Изд. Акм. обл. стат. ком., 1896 г. 37 с.
3. Колмогоров Г. О промышленности и торговле в киргизских степях Сибирского ведомства // «Вестник Императорского Географического Общества». 1855 г. Ч XIII. Кн.1. 36-38 с.
4. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. 3-том. – Алматы: «Атамұра», 2010. 768 с.
5. Левшин А.И. Описание киргиз-кайсацких орд и степей. Ч.3 – Санкт-Петербург, 1832 г. 321 с.
6. Обзор Акмолинской области за 1881 год, Омск, Типография Акмолинского Областного Правления, 1882.
7. Обзор Акмолинской области за 1894 год /Акмолинский обл. стат. ком. – Омск: Типография Акмолинского Областного Правления, 1895.
8. Обзор Акмолинской области за 1895 год /Акмолинский обл. стат. ком. – Омск: Типография Акмолинского Областного Правления, 1896.

ӘОЖ 930:908 (574.25)

ТАРИХИ ЖАДЫ МЕН ҰЛТТЫҚ САНА ТӘУЕЛСІЗДІКТІҢ ИДЕОЛОГЕМАСЫ ТҮРҒЫСЫНДА ЖӘНЕ МЕМЛЕКЕТТІК ҚҰРЫЛЫСТЫҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Алпысбес М.А.¹, Еришева Т.А.²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры, т.ғ.д., Нұр-Сұлтан, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ 3 жыл білім алушы докторант, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Аннотация. Бұл мақалада тарихи жады мен ұлттық сананы қоғамдық санадағы алар маңызды орны тұрғысынан, оның тәуелсіз ел, дербес мемлекет құрудағы бірден-бір идеялық және идеологиялық фактор ретінде қарастырылады. Теориялық ізденістер нәтижесінде бұл зерттеу тарихи жады мен ұлттық тарихи сана мемлекеттік идеологияға қатысты мәселенің өзектілігін арттыруға бағытталған.

Кілт сөздер: жады, тарих, сана, идеологема, идеология, қазақ, халық, мемлекет

Кіріспе. Кеңес одағы жарты ғасырдан астам халық санасына марксизмді терең ендіріп, орыс халқының Кеңес одағы халықтары ішінде артықшылығы туралы идеяны И.В.Сталиннің «ұлы орыс халқы» туралы атакты тезисі арқылы үстем етті. Кеңес одағында біртұтас «кеңес халқын құру» деген идеологема аясында ортақ тарих, ортақ тіл, ортақ менталитет қалыптастырылып, жергілікті халықтардың ұлттық рухын әлсіретуге бағытталған саясат жүргізілді. Нәтижесінде саны аз кіші ұлттар жаппай жаппай орыс тілін үйреніп, өз тілін ұмытуға айналды, әсіресе қазақ халқы соның зардабын әлі тартып отыр. Ұлтқа жаны ашыған, ұлтқа қызмет етпекші болған азаматтарды ұлттық автономия құру идеясын қолдаушыларға «тап жаулары», «ұлтшылдар», «жат пікірдегілер», «әлеуметтік қауіпті элементтер» деген жала жабылып, репрессияға ұшыратып жіберді. 1990 жылы Қазақстанның мемлекеттік егемендігін және 1991 жылы Қазақстанның мемлекеттік тәуелсіздігін жария еткен тарихи құжаттар қазақ ұлттық мемлекетінің идеясын жариялады, тәуелсіз мемлекет құру ісі басталды. Қазақстанның Тұңғыш Президенті Н.Назарбаев: «Қазақстанның тәуелсіздігі – қазақтарға тағдырдың тартқан сыйы емес, өзінің ежелгі жерінде қилы кезеңді бастан кешу арқылы қолы жеткен өз мемлекеттігін құруға деген заңды құқығы. Бұл даусыз тарихи және саяси фактіге ешкім күмән келтірмеуге тиіс» деп айтқан болатын [1, 43 б.].

Талқылау. Тарихи сана, әсіресе, оның көшпелі тұрмыс пен мәдениет жағдайында қалыптасқан ерекшеліктері, жеке зерттеудің объектісіне айналатындай-ақ үлкен ғылыми мәселе. Бірақ оны ұлт мәдениетінің төл феномендері арқылы ғана зерттеу мүмкін. Сондай мәдени феномен ретінде қазақ шежірелерін алып қарасақ, оның ішкі мазмұнынан тарихи сананың көрінісін іздеуіміз керек. Сонда біз осы күнге дейін әлі де бір жүйелі жауабы табылмаған күрделі мәселені шешуге мүмкіндік аламыз. Тарихи сана өз бойында тек аса маңызды мәні бар тарихи оқиғаларды сақтайды. Тарихи сананың табиғаты тарихта өткен көрнекті тарихи тұлғалардың, сол сияқты, қалың әлеуметтің белгілі қабаттарының және әлеуметтік топтардың, олардың көсемдерінің іс-әрекеттерінен бастау алады. Тарихи сана дегеніміз қалың әлеумет ортасында нақты қызмет атқарып тұрған қоғамдық сананың бір түрі. Оның өмір сүретін болмысы белгілі қоғамда ұрпақтан-ұрпаққа, адамнан-адамға беріліп, өз жалғасын тауып отырған тарихи мазмұндағы ақпараттардан құралады. Қазақ ұлты өз тарихы мен ұлттық төлтума болмысын жаңғыртуға ұмтылды. Мемлекеттік тәуелсіздіктің қалыптасуы мен даму процесін зерттеу өзекті мәселелердің бірі. Бұрынғы тәуелсіздік пен мемлекеттілік жөніндегі, тіпті өте алыс өткен уақытқа қатысты «жады» ұлттық-тарихи сана-сезімді және этникалық бірлікті ынталандыруда маңызды рөл атқаруы мүмкін [2, с. 128].

Халықтың тарихи жадысыз тәуелсіздік мемлекеттіліктің тек сыртқы белгісі ғана бола алады. Нақты егемендік үшін мемлекет құрушы ұлттың тарихи жады өте маңызды, өйткені тарихты зерделеу ұлттық мақтаныш пен патриотизмді дамытуға ықпал етеді. Хатчинсон мәдени ұлтшылдық динамикасы деген өз зерттеуінде үш тұжырым жасайды. Соның біріншісі - «ұлт құру процесіндегі тарихи жадының маңыздылығы» [3, с. 325].

Ұлттық сана – қоғамдық сананың құрамдас бөлігі. Отаршылдық кезеңде халыққа танылған құлдық санадан құтылып, оның орнына ұлттық сананы қалыптастыру керек болды. Ұлттық сананы жаңғырту тарихи жады негізінде ұлттық тарихты танудан, Қазақстан территориясында құрылған ежелгі мемлекеттердің Алтын Орданың, Қазақ хандығының тарихын білуден басталады. Осы мемлекеттер қандай іргетас негізінде құрылғанын, олардың арасындағы тарихи сабақтастықты, ұрпақаралық сабақтастықты, дәстүр сабақтастығын зерттеу ұлттық сананы жаңғыртуға ықпал етеді. Ю. Хабермастың пікірінше: «Ортақ тарих, ортақ тіл және мәдениет негізінде қалыптасатын ұлттық бірегейлік санасы ғана, тек бір ұлт қатарына жату ғана бір-бірінен алыс, шексіз кеңістік бойынша шашыраған адамдарды өзара саяси жауапкершілікті сезінуге мәжбүрлейді. Тек осылай ғана азаматтар өзін жалпы тұтастың бөліктері ретінде көре бастайды» [2, с. 369].

Қазақ этникалық қауымдастығын мемлекеттіліктің негізі деп жариялай отырып, елдегі билік жаңа идеологиялық тұғырнаманы қалыптастыра бастады [4, с. 6]. Посткеңестік Қазақстандағы құрастырылған маңызды идеологемалардың бірі патшалық Ресейдің жаулап алуынан нәтижесінде жоғалтылған және 1990 жылдары қайтадан қол жеткізілген мемлекеттілік идеясы болып табылады. Ұлттық тәуелсіздік идеологемасы ұлттық тарих жобасындағы басты идеологемалардың бірі. Ұлттық тәуелсіздік идеологемасының жағымды және жағымсыз кейіпкерлері бар. Тәуелсіздік үшін күрес жүргізгендер (Сырым Датұлы, Кенесары Қасымұлы және т.б.) және осы соғысты басып-жаншыған патша үкіметінің өкілдері. XX ғасыр басында да қазақты егеменді ету, тәуелсіздікке жеткізу деген жол "Алаш" идеясымен тікелей байланысты болғанын сол кездегі ұлттық қозғалыстың, саяси партияның аты «Алаш» аталып, қазақ өкіметі «Алаш Ордасы» деп аталғанын ешқашан ұмытпауымыз керек. Міне осы тұстан қазіргі қазақ елінің, халқының қамын ойлаған тума ғалымдар мен ойшылдар жат жұрттық ғалымдардың зерттеулеріне көз салмас бұрын, әуелі қазақ халқының өз ортасынан шыққан ұлт кеменгерлерінің еңбектерімен таныс болғаны абзал.

Идеологема – қандай да бір идеологияның бөлігі, идеологиялық жүйенің элементі, идеологема әрқашан таңбаланған, яғни эмоционалды боялған. Идеологемаларды мақсатты пайдалану бұқаралық сананы басқарудың тиімді құралы - идеологема оңай есте қалады. Әлемде қалыптасқан жағымсыз идеологемалар жаппай репрессия, жеке басқа табыну, тоталитаризм, фашизм, вахабизм, шиизм, сепаратизм, және т.б. Ал жағымды идеологемалар: егеменді демократия, демократия, бостандық (тәуелсіздік) үшін күресушілер және т.б.

Тәуелсіздік халықтың ұлттық санасы мен тарихи жадының жаңғыруына жаңа мүмкіндіктер берді. Тәуелсіздік қазақ халқына онжылдықтар мен ғасырлар бойы ұмытылған ұлы есімдерді қайтарды. Қазақ мемлекетін құру барысында тәуелсіздік мәселесіне, тәуелсіздік мәнін терең ұғынуға мемлекет тарапынан басымдылық берілді. Қазақ қоғамында тәуелсіздіктен айырылу қаупі төнген кезеңдерден бастап ғасырлар бойы бостандыққа ұмтылу идеясының болғандығын тарихи жадыда қалыптасқан деректерден көруге болады.

Е. Бекмаханов: «Қазақстан тарихын зерттеу кезінде аса маңызды дерек ретінде фольклордың маңызы айрықша зор. Мұның бұлай болатын себебі, XIX ғасырдың екінші жартысына дейін Қазақ халқының жазба әдебиеті болмады. Сондықтан, тарихи ірі оқиғалар ұрпақтан-ұрпаққа жеткізіліп отырған халықтың ауызша шығармашылығы: дастан өлең, қисса, батырлар жыры, ертегі, аңыз және т.б. арқылы қазақ халқының есінде сақталған. Осы фольклорлық материалдарда қазақтардың қоғамдық және әлеуметтік құрылысы, тұрмысы мен әдет-ғұрпы және ақырында, халықтың өміріндегі аса маңызды тарихи оқиғалар айқын бейнесін тапқан» [5, 42 б.] деп жазып кеткен. Халық үшін маңызды оқиғалар – ұлт-азаттық үшін күрестер ұзақ уақыт бойы халық жадында қалды. Кеңес уақытында тәуелсіздік үшін

күрес мәселесі жабық тақырыптардың бірі болды. Кенесары Қасымұлы көтерілісін тарихи жады негізінде зерттеуге талпынған Е. Бекмаханов қуғынға ұшырады. Посткеңестік кезең тәуелсіздік үшін күрес мәселесінің негізгі аспектілерін талдауға мүмкіндік берді. Қазақстанның аумақтық тұтастығын және қазақ мемлекеттілігі негіздерін, халық бірлігін сақтау мақсатында қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысы зерттеле бастады.

Академик Манаш Қозыбаев «Тәуелсіздік жолы – ұзақ жол, ғасырлық жол ол ата-бабаларымыздың жолы, ерлік жолы» [6, 4 б.] деп, 1590-1990 жылдар арасын қамтитын қазақ халқының ұлт-азаттық қозғалысын жеті кезеңге бөліп қарайды [6, 22-27 б.]. Ата-бабалар үшін тәуелсіз, еркін, азат ел болу асыл арман болып келді және барлық күш-жігерлерін осы асыл арманды орындауға сарп етті. Олар үшін бостандық ең жоғары өмірлік құндылық болды. Тарихшы ғалымдардың айтуынша, тәуелсіздік үшін күресте Сырым Датұлы басқарған отаршылдыққа қарсы қозғалыстың (1783-1797 жж.), Исатай Тайманұлы мен Махамбет Өтемісұлының ұлт-азаттық көтерілісінің (1836-1838 жж.), Кенесары Қасымұлының ұлт-азаттық қозғалысының немесе ұлттық соғысының (1837-1847 жж.), Жанқожа Нұрмұхамедұлы көтерілісінің (1856-1856), Есет Көтібарұлының көтерілісінің (1858-1869 жж.) орны ерекше. Ұлттық қазақтың тарихына тән ерекшеліктерінің бірі оның батырлық сипатта болуын атап өту керек [7, с. 199].

Ғасырлар бойы тәуелсіздік үшін күрескен қастерлі тарихи батырлардың пантеоны бірқатар есімдерімен толығып отырды. Бұл жерде өз батырларын, оның ішінде көрнекті билеушілер мен көсемдерге табынуы қайта жанданды. Посткеңестік Қазақстанда қабылданған құжаттарда тәуелсіздік мәселесіне айрықша мән беріледі: Қазақстан-2030 стратегиясында «Бостандық пен тәуелсіздікті жеңіп алу жеткіліксіз, оны табанды түрде қорғап, нығайтып, ұрпақтарға қалдыру қажет. Бабаларымыздың өз мемлекетінің іргетасын қалауы мен дамытуын шолып қарағанда, олардың өз мемлекеттілігін сақтап қалу үшін тарихи ауыр және қатал күрес жүргізгенін айқын көрсетеді» деп айтылса, Тәуелсіздіктің 25 жылдық мерейлі жылында қабылданған «Мәңгілік ел» патриоттық актісінде көрсетілген жеті тұғырдың ең алғашқысы – бұл тәуелсіздік. Тәуелсіздікті нығайту - тарихи ұлы миссия.

Бірақ негізінде тәуелсіздікке, дербестікке, егемендікке қарай ұмтылу барлық халықтың түпкі санасында түбегейлі орналасқан феномен және тарихта жетекші рөл атқаратын фактор екені даусыз. Тарихи даму барысында қазақ халқының санасында тәуелсіздік идеясымен «ата жұрт», «атамекен» ұғымдары байланыстырылып, негізгі құндылыққа айналып, беки түскен. Қазтуған жырау:

Еділді алса – елді алар,
Енді алмаған не қалар?
Жайықты алса – жанды алар,
Жанды алған соң не қалар?
Ойылды алса – ойды алар,
Ойлашы сонда не қалар?
Қара мауыты мұшақат,

Бүтін тоғай жерді алар [8, 21 б.]. Жыраулар ұғымында елді, жерді қорғау, сақтап отыру маңызды.

XX ғасырдың басында Алаш зиялылары білімді қару қылып, тәуелсіздік үшін күрес жүргізді, олар білімділіктің көзін ашпай халықтың шынайы тәуелсіздігіне қол жеткізу қиын екендігін жақсы түсінді. Елбасы Н.Ә.Назарбаев тәуелсіздік туралы «Бұл халықтың бостандық пен дербес даму жолындағы сан ғасырлық күрес тарихының нәтижесі ғана емес, мұның өзі ұлттық зиялы тектілеріміздің ешқашан да толастамаған қызметінің қорытындысы» деген болатын [1, 12 б.].

Тарихи білімнің дәстүрлі қоғамда қажеттілігі аса зор екені белгілі, және тарихи тәлім өмірлік тәжірибе ретінде де кез келген адам үшін сондай-ақ өз алдына өте қажетті. Сөйтсе де адамның жадтық қабілеті еш қозғалыссыз күйде, мәліметті білетін субъектінің санасында ғана қала береді. Яғни сөз – көшпелі, жады – орнықты құбылыс болып табылады. Сондықтан да,

мұндай жағдайға душар болған қауымда, ауызша дәстүрге негізделген қоғамдарда адам санасының ой реттеу қызметі мен оның жадтық қызметі жақсы болуынан, оларды аса қолайлы қолдана білуі де сана мен жадының сенімді мұрағат болу-болмауына тікелей байланысты болды. Әдетте ауызша мәдениет ортасында өскен адам үшін оның жады әлбетте сенімді есте сақтау құралы бола алатыны күмәнсіз. Адамның мұндай жеке реттеуші ой қызметі мен сананың жетілу дәрежесінің арқасында ерекше тарихи мұрағат ретінде өз жадында ұзақ тарихи дәуірлердің оқиғалары, атақты тұлғалары мен олардың қажетті өмір тәжірибесі туралы тарихи деректер осындай дәстүрлі қоғамның ұжымдық тарихи санасында сақтала береді. Нақты айтқанда адам санасы өткен замандағы тарихи тұлғалардың өмір тәжірибесін, тарихи оқиғалардың тәлімін ой елегінен өткізеді, сақтайды.

«Стратегия» әлеуметтік және саяси зерттеулер орталығы» қоғамдық қорының 2014 жылы жүргізілген сауалнамасында респонденттерге мынадай сұрақ қойылды: «Азаматтардың бірігуі үшін не негіз бола алады?». Жауап нұсқалары түрінде 10 параметр ұсынылды: ұлттық сана-сезімді жаңғырту; ҚР егемендігін қорғау; экологияны қорғау; барлық қазақстандықтардың материалдық әл-ауқаты; ұлтаралық келісім; ортақ тарихи жады; президенттің саяси курсына қолдау; діни құндылықтар; мәдениет пен білімнің дамуы; демократия принциптерінің орнығуы. Жалпы қарағанда ең маңызды құндылықтық санат материалдық әл-ауқат болды, оны респонденттердің 52 % көрсеткен. Екінші орында – ұлттық келісім (44 %), ал үшінші орында – ҚР егемендігін қорғау және ұлттық сана-сезімді жаңғырту (сәйкесінше 25 % және 24 %). Қазақ тілді халық үшін маңызды санат – ұлттық сана-сезімді жаңғырту 39 % болды [4, с. 15].

Қазақтың тарихи танымы мен тарихи санасы, тарихи білімі мен тарихи түсініктері, жалпы тарихтану дәстүрі ерте замандардан бастау алып бүгінгі күнге дейін жалғасып келе жатқан жүйелі құбылыс. Мұны біз бір сөзбен қазақтың халықтық тарихи жады деп түсінгеніміз дұрыс, немесе қазақ шежіресі. Оның өзіндік ерекшеліктері мен ұлттық үлгісі қазақ шежіресі болып табылады және ол дүние жүзінде өмір сүріп жатқан халықтардың тарихи танымы мен дәстүрінің дамуына ұқсас жолмен қалыптасып келген.

Тарихшы, профессор С.Ф. Мажитовтың білдірген пікірінше: «Қазіргі кезеңде қазақ мемлекеттілігін жаңғырту отаршылдық дәуірдегі ұлт-азаттық қозғалыстар тарихын зерттеудің негізгі тұғырларын анықтады. Ең алдымен, қазақ халқының тәуелсіздік үшін күрес тарихының өткеніне жүгінуді бір жағынан - оны зерттеудегі отандық тарих ғылымының жетістіктері аясында, екінші жағынан – ұлт-азаттық қозғалыстың «мемлекет» және «мемлекеттілік» ұғымдарымен байланысына қатысты теориялық қағидаларды жиынтық талдау арқылы анықтау қисынды» [9, с. 24].

Қорытынды. Қоғам кеңестік құндылықтар жүйесінен бас тартқаннан кейін оның орнына жаңа құндылықтар жүйесін орнатуы қажет еді. Ұжымдық жадыны қалыптастыру ұлттық-мемлекеттік құрылыстың ажырамас бөлігі. Ұжымдық тарихи жады құрылымының маңызды элементі – тәуелсіздік идеологемасы. Қазақи қоғамдық санада, оның өмір салтында терең із қалдырған бұқара халық үшін тәуелсіздік идеясын барынша өзектендіру қажет. Халық өзінің егемендігінде, еркіндігінде ғана үйлесімді дамуына мүмкіндіктер алады.

Пайдаланылған дереккөздер

1. Назарбаева Н. Қазақстан халқының азаматтық таңдауы – тарихи зерде, ұлттық татулық және демократиялық реформалар. – Алматы: Қазақстан, 1997. – 72 б.
2. Нации и национализм. / Б. Андерсон, О. Бауэр, М. Хрох и др. Пер с англ. и нем. Л.Е. Переяславцевой, М.С. Панина, М.Б. Гнедовского. – М.: Практикс, 2002. – 416 с.
3. Смит Э.Д. Национализм и модернизм: критический обзор современных теорий наций и национализма / пер. с англ. А.В. Смирнова, Ю.М. Филиппова, Э.С. Загашвили и др. М.: Практикс, 2004. – 464 с.

4. Бейсембаев С. Феномен казахского национализма в контексте сегодняшней политики: от отрицания к пониманию. /Программа для молодых исследователей в области публичной политики Фонда Сорос-Казахстан. – 2015. – 36 с.
5. Бекмаханов Е. Қазақстан ХІХ ға-сырдың 20-30 жылдарында. – Алматы, «Санат», 1994. – 416 бет.
6. Қозыбаев М.Қ. Жауды шаптым, ту байлап. - Алматы: Қазақстан, 1994. - 192 б.
7. Галиев А.А. Конструкция и деконструкция Великой отечественной Войны в постсоветской Центральной Азии. //«Прошлое»: теория и практика (де)конструирования в научном и политическом дискурсах: Материалы Всероссийской с международным участием научно-практической конференции, Казань, 22–23 ноября 2019 г. / Отв. редактор А.В. Овчинников. Казань: Изд-во «Познание» Казанского инновационного университета, 2019. - 419 с.
8. Жеті ғасыр жырлайды: екі томдық. Алматы: Жазушы, 2008. 1-том. – 400 бет.
9. Мажитов С.Ф. Независимость Казахстана как исторический феномен // Независимость Республики Казахстан – основа стабильного развития, единства и процветания страны: Материалы научно-практической конференции. – Алматы, 2010. - с. 20-41

HISTORICAL MEMORY AND NATIONAL CONSCIOUSNESS IN THE CONTEXT OF THE IDEOLOGY OF INDEPENDENCE AND AS THE IMPORTANT FACTOR OF STATE CONSTRUCTION

Alpysbes Makhsat¹, Erisheva Tolkyn²

¹ Lev Gumiliyov Eurasian National University, Dr. Prof., Nur-Sultan, Qazaqstan

² Lev Gumiliyov Eurasian National University, Dr. Prof., Nur-Sultan, Qazaqstan

Annotation. In this article, categories such as historical memory and national identity are considered from the point of view of their significance and place in public consciousness as the only ideological and ideological factor in the creation of an independent country, an independent state. As a result of theoretical research, these studies will identify the most pressing issues of historical memory and national historical consciousness and their role in state ideology.

Keywords: the history memory, the consciousness, the ideology, Kazakhs, the State

ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ И НАЦИОНАЛЬНОЕ САМОСОЗНАНИЕ В КОНТЕКСТЕ ИДЕОЛОГЕМЫ НЕЗАВИСИМОСТИ И КАК ВАЖНЫЙ ФАКТОР ГОСУДАРСТВЕННОГО СТРОИТЕЛЬСТВА

Алпысбес М.А.¹ Еришева Т.А.²,

¹ Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

² Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Аннотация. В данной статье такие категории как историческая память и национальное самосознание рассматриваются с точки зрения их значения и места в общественном сознании как единственного идеологического и идеологического фактора в создании независимой страны, независимого государства. В результате теоретических исследований, данные изыскания позволят выявить наиболее актуальные вопросы исторической памяти и национального исторического сознания и их роли в государственной идеологии.

Ключевые слова: историческая память, сознание, идеология, народ, государство

УДК 94

ТАРИХИ ЗЕРТТЕУЛЕР ЖӘНЕ ОЛАРДЫҢ ҒЫЛЫМИ ТҰЖЫРЫМДАРЫНЫҢ МЕКТЕП ОҚУЛЫҒЫНДА КӨРІНІС ТАБУЫ

Алпысбес М.А.¹, Смаханова Ж.С.²

¹ Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

² Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Абстракт. Бұл мақаланың мақсаты тарихи білім беру мақсатында жазылатын мектеп оқулықтарында тарихи туындылардың, тарихи зерттеулердің күрделі мәселелерін, зерттеу барысында ғылыми тұрғыдан алынған нәтижелерін айналымға енгізілуі, және олардың тарихи сана тәрбиелеу мен жаңаша тарихи білім берудің жолын көрсетуде туындайтын қиындықтарды қарастыруға бағыт беру болып табылады. Мақала аясында бұл мәселелер толығымен шешімін табу көзделмейді, бірақ осы мәселені өзекті етуді міндет деп санайды. Қазіргі уақытта білім беру саласындағы ауқымды өзгерістер реформалау болып табылады, ал оның бір бөлігі мектеп оқулықтары, оның жазылуы, мазмұнын жаңарту, жаңа көзқарастармен толықтыру, жетілдіру сияқты маңызды мәселелерді қамтиды. Соның ішінде «Рухани Жаңғыру» мемлекеттік стратегиялы бағдарламасы аясында айтылған жоба – жаңа гуманитарлық білім, білімнің салтанат құруы, ал «Ұлы Даланың жеті қыры» бағдарламасы аясында Қазақстанның тарихи құндылықтарын – жылқышылық мәдениеті, аң стилі, Алтын Адам, және т.б. бүкіл әлемдік қауымдыстыққа елеміздің дүние жүзі тарихындағы орнын айшқтайтын етіп көрсетуге бағытталады, және гуманитарлық білімнің, әлеуметтік және қоғамдық, оның ішінде тарих ғылымдарының дамуы деңгейі жоғары болу талабы бар.

Тірек сөздер: тарих, зерттеу, тарихи шығарма, нәтиже, оқулық

Кіріспе. Гуманитарлық пәндер мен әлеуметтік ғылымдардың арасындағы тарих ең көнесі болып табылады. Оның ең басты нысаны әрі мәні – уақыт, яғни тарихи уақыт санаты арқылы әлемнің дамуының өзгерісін аңғару, бақылау және баяндау екен. Қоғамдық ғылым болғандықтан уақыт өте келе оның мазмұны да әр ғасыр сайын толығып дамып келе жатыр. Дамуы тек тарихи білімнің артуымен ғана емес, сапасындағы болып жатқан өзгерістермен де толысып жатыр, жаңадан теориялар жасалып, ғылыми концепция – тұжырымдамалар жасалуда. Осындай өзгерістердің өзі кезіндегі тарихи ақпараттар мен мәліметтердің тың ағымына сәйкес мектеп оқулықтары мен оқу құралдарынан, оның мазмұны мен атқаратын білім беру, тәрбиелеу, тарихи сана қалыптастыру қызметі тұрғысынан сәйкес келуі керек. Өйткені, оқулықтың бірінші қызметі ақпараттылық болып табылады, ал ақпарат тарихи туындылар, шығармалар, ғылыми зерттеулерден алынады. Оқулықтың жазылуында тұрған күрделі мәселелер көп, бірақ олардың көбі бір жүйеге түскен болса жеңіл шешімін табады. Мысалы алдымен үлгілік білім беру бағдарламалары, оқулықтың тұжырымдамалық іргелі негізі, негізгі мақсаты мен білім беру міндеттері тұрғысынан алдын-ала дұрыс даярланатын болса, одан кейін оқулықтың жазылуы да бір шеңбердің аясында іске асады, бірақ оның мазмұнан дәйекті ғылыми зерттеулердің нәтижелерімен толықтыру, мазмұнын айғақталған фактологиялық материалдармен қамтамасыз ету сияқты міндеттері де тұрады. Зерттеу – ол ғылыми іздену жолы болса, зерттеудің нәтижелерін білім беру, оқыту процесіне енгізу, оны сабақта түсіндіруге қолайлы ету, дидактикалық аппаратын жетілдіру де үлкен мәселе болып табылады. Ізденіс барысында зерттеуші жаңалық ашуға ұмтылады, алайда ол үшін ашылған ғылыми жаңалық міндетті түрде дәлелді болуы керек.

Өзектілігі. Кез келген тарихи кітап, ол тарихи туынды я шығарма болса да, немесе оқулық пен арнайы оқу құралы болса да, ең бастысы тарихи шындық пен ақиқаттың болуымен құнды. Ал шындық тек қана объективті ғылыми зерттеу нәтижесі мен нақты тарихи

айғақтардың болуымен дәлелденеді. Ғылыми жаңалықтың өзі кейде кездейсоқ ашыла қалуы мүмкін. Әр заманның өз зерттеушісі, өз әдіс-тәсілі бар. Бүгінгі тақырыпқа біз ХХ ғасырдың бірінші жартысындағы зерттеулерді назарға алып, осы кезеңдегі зерттеу нәтижелерін қарастыратын боламыз. Оның екі себебі бар: біріншіден, кез-келген ғылыми жаңалықтың маңыздылығы айқындала түсуі үшін уақыт керек. Ал бүгінгі таңда кез-келген ғылымның дамуын ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен ХХ ғасырдың алғашқы жартысында болған тарихи жаңалықтар, зерттеулерінсіз елестету мүмкін емес. Дегенмен, сол кездің саяси жағдайын да ескеріп отыруымыз керек. Екіншіден, ХХ ғасырдың алғашқы жартысында Ғылым Академиясы құрылып, тарихи зерттеулер жүйеленіп, бір жолға түсті. Қазіргі таңда инновацилық стратегия талаптары білім беру жүйесін жаңа деңгейге көтеруді талап етуде, ендеше мектеп оқулығының бүгінгі жүгі одан ауыр, одан сайын өзекті болмақ.

Талдау. Қазақ мектептерінде тарих пәнін оқыту үшін пайдалынатын оқулықтардың бірнеше үлкен кезеңдерден өтті. Олардың ішінде, негізінен екі үлкен мерізімі бар – бірі кеңестік кезең болса, екіншісі – тәуілсіздік кезеңде. Кеңестік кезеңдегі тарих оқулығының екі даму мерізімі болды: олар 1920-1940-шы жылдары және 1950-1990 жылдар аралығында болған тарих пәнін оқыту мен оқулықтардың арасындағы концептуалдық айырмашылыққа байланысты. ХХ ғасырдың алғашқы жартысы Ә. Бөкейхан, А. Байтұрсынов, Т. Маннанұлы, Қ. Кемеңгерұлы, Х. Досмұхамедұлы. Т. Шонанұлы, С. Асфендияров, М. Жұмабаев сынды ел зиялыларының төл тарихымыздың жазылу мәселесіне ерекше көңіл бөлумен де ерекшеленеді [1]. Олар тарихтың ұлт өмірінде алатын орнын көрсетіп, болашақ үшін маңыздылығын халыққа түсіндіруге тырысты. Сондай тынымсыз еңбектің арқасында құнды зерттеулер дүниеге келді. Кеңес өкіметі құрылған алғашқы жылдары М. Тынышпаевтың, М. Дулатовтың және т.б. алаш зиялыларының қазақ тарихы туралы еңбектері жазылып, жарияланып жатты [2]. Бірақ көп ұзамай саяси жүйенің әсерінен таптық сипаттағы тарих жазылып, басқа кезең басталып кетті. Мысалы, Қ.Кемеңгерұлының «Қазақ тарихынан» еңбегінің тарихи маңызы өз кезінде өте зор болды. Ол қазақ тарихының айтулы тұстарына қатысты құнды мәліметтер берген. 1930 жылы басылып шыққан бұл еңбегінде сол кездің саяси жүйедегі көзқарасына қарсы келетін хандық билік, қазақ жүздері, ауызша тарих мәселелерін де қарастырды [3].

Т. Шонанұлының жер мәселесіне қатысты құнды еңбегі арқылы алғаш рет патша өкіметінің қазақ жерін отарлауын қарастырып, отарлауды екі кезеңге бөліп зерттеген [4]. Қазақстан, Орталық Азия, Башқұртстан тарихы бойынша тарихшы ретінде маманданған А.П. Чулошниковтың «Очерки по истории казах-киргизского народа и связи с общими историческими судьбами других тюркских народов» зерттеуі де тарих ғылымының дамуына өзіндік үлесін қосып, сыни көзқараспен қарауды талап етсе де күні бүгінге дейін деректік маңызын жойған жоқ. Халық аңыздарының, тарихи жыр мен дастандардың маңыздылығын ерекше атап өткен А. П. Чулошников өзінің ғылыми тұжырымдарында «Расында да, жоғарыда келтірілген мысалдардан қазіргі ғылым қорытындыларын айғақтауға халық аңыздары негіз болды. Бірақ сол аңыздардың құндылығы тек осымен шектелмейді, өйткені олар тек қана қазақ халқының қалыптасуын ХІV ғасырда көптеген рулардан құралғанын түсіндіріп қана қоймайды, сол сияқты бұл аңыздар олардың нақтылы рулық құрамын, өзара ынтымақтау ретін және құрамдық элементтерін анықтауға мүмкіндік береді» – деп жазған [5].

Кеңестік саяси жүйенің үстемдігіне қарамастан, қазақ ру-тайпаларының тарихын зерделеп, қазақ этимологиясын ғылыми түрде түсіндіруге тырысқан М. Тынышпаевтың «История казахского народа» еңбегінде қарастырылған қазақ халқының шығу тегін және ру-тайпалық құрылымы кейінгі оқулықтар мазмұнын байыта түсті [6]. «Шыңғыс ханның ұлы Жошы хан әулетінің шежіресі» атты еңбегінде М.Тынышбайұлы Шыңғыс хан құрған Ұлық Ұлы мемлекеті Қазақ хандығының пайда болу алғышарты ретінде қабылдап, оның үлкен ұлы Жошы ханның үлкен баласы Орда-Ежен әулетін туралы ізденіс жасайды және оны қазақ хандарының атасы ретінде төре ұрпақтарының шежірелер бойынша өсіп-өнуі, өрбуі арқылы генеалогиялық есепті негізге алып дәлелдейді. Журналдың атының өзі «Сана» аталуы да

ұлттық санасын ояту, тарихи санасын тәрбиелеуге бағытталған байқалады. "Сана" журналы ғылым, өнер мен білім, қазақ туралы шыққан кітаптар жайында материал жариялап тұрған.

Мемлекет қайраткері, тарихшы С.Ж. Асфендияровтың білім және ғылым саласына қосқан елеулі еңбегі зор. «История Казахстана с древнейших времен», «Прошлое Казахстана в источниках и материалах» атты еңбектеріндегі мәліметтер кейінгі зерттеулер мен оқулықтарға да енді [7]. Ғасырдың негізгі тарихи еңбектері елдегі төңкеріс және оның кейбір мәселелеріне, азамат соғысының тарихына арналды. 1943 жылы жарияланған М. Абдықалықов пен А. Панкратованың басшылығымен «История Казахской ССР с древнейших времен до наших дней» деген еңбегі жүйеленген ғылыми зерттеулер болып, білім беру мекемелеріндегі оқу басылымдарының негізгі сүйенетін жинағы болды.

Ұзаққа созылған бұл кезеңнің зерттеулері қарама-қайшылықтарға толы болып, тәуелсіздік алғаннан кейін жарияланған оқулықтарға ондағы тарих қайта сараланып енуімен қиындады. Ақпараттық-танымдық материалдар оқулықтарда сұрыпталып, талдаудан өтіп барып берілуі керек. Оқу бағдарламасына сай таңдалынған материалдардың мазмұны білім алушыларға рет-ретімен, анық баяндалуы және қолжетімді түрде болуы керек. Өйткені, оқулықтың екінші бір атқаратын қызметі ол – жүйелілік. Кітап – рухани азық. Кеңестік жүйе кезінде қазақ халқының тарихи санасы мен жадының сақтап қалуда қазақ жазушылардың атқарған ролі ерекше. Тарихқа, тарихи тақырыптағы көркем шығармаға әбден сусындап қалған халық шыққан шығармаларды кезінде жата жастана оқыды. Өйткені тоталитарлық кеңестік жүйе кезінде қазақстандық тарихшылар тарихты нұсқаумен жазды. Тарих тұңғығына еркін бойлауына осы мәселе кедергі келтірді.

Сондықтан болар, жазушылар қазақ тарихының мәселелеріне батыл түрде қалам сермей бастады. Ізденді, материал жинады. Мысалы, аға буын жазушылар тарихи тақырыпқа кітап жазар алдында бірнеше жыл бойы архив ақтарып, деректер мен фольклорды сүзіп шығып материал жинаған. Жазушылардың тарихи шығармалары қазақ халқының көркемдік санасымен қатар тарихи санасын да қалыптастырды әрі тарихи жадының жаңғыртты, рухани азық берді. Отан тарихының оқыту алдында тұрған басты концептуалды-әдістемелік мәселелердің бірі – тарихи оқиғаларға бүгінгі күн талабына сай жаңаша баға беріп ұғыну. Ол үшін ең алдымен Қазақстан тарихына арналған оқулық пен оқу құралдарын жазуда жаңа біртұтас ұстанымдарды қалыптастыру қажет. Сондықтан да бүгінгі күні Отан тарихын оқытуда жаңа концептуалды және әдістемелік тұрғыдағы ұстанымдар бойынша қалыптастыру тарихшығалымдардың алдында тұрған басты өзекті мәселелердің бірі болып табылады [4; 321].

Тарихи сана дегеніміз өткен тарих туралы түсініктер мен білімнің жиынтығы. Сонымен қатар, ол қазіргі уақытта болып жатқан шешуші тарихи өзгерістер мен тарихи оқиғалар туралы түсінік пен білім жиынтығы. Тарихи сананың мазмұндық сипатына ықпал ететін фактордың бірі – тарихи сана үлгісін сақтаушы, оның әлеуметтік жүйедегі орны. Осы тұрғыда қазақ шежірелері әр тарихи дәуір туралы белгілі бір көрініс қалыптастыратындай тарихи-әлеуметтік мазмұндағы білімнен құралады. Тарихи білімнің табиғаты да өз алдына әрқилы болып келеді. Халықтың өмір тәжірибесінен жиылған тарихи білім мен ғылыми әдіс жолымен қалыптасқан тарихи білімнің арасында үлкен айырмашылық бар. Егер, тарихи сананың көзі тарихи білім деп түсінсек, онда тарихи сананың сипатын да сол сананы тудырған тарихи оқиғалар туралы білім қалыптастырады. Ондай тарихи білім халықтың ұжымдық жадында сақталуы тиіс.

Кеңестік тарихнамада қарапайым халықтың тыныс-тіршілігі, қоғамдағы өзгерістердің оларға әсері, халықтың оны қалай сезінгені туралы мәселе ескерілмеді. Қоршаған ортаны өзгертіп, сонымен бірге өзі де өзгеріске түсіп жататын адам өмірі зерттеу аясынан тыс қалды. Зерттеушілер көбіне әлеуметтік, экономикалық, саяси және демографиялық тарихты, мәдениет тарихын зерттеумен ғана айналысты [3; 369]. Патшалы Ресей империясы дәуірінде де, кейінгі Кеңестік Одақ атанған дәуірде де барлық идея отаршылдық мұрат, пиғыл, мақсатқа құрылғандықтан, барлық оқу жүйесіндегі бағдарламалар мен оқулық кітаптар орыс халқының озық-ағартушылық өркениетін басымырақ айтып, оның арғы астарында Ресеймен және одан

ертедегі Мәскеу мемлекетімен жапсарлас өзге халықтармен, ұлыс, ұлттардың жерлері мен елдерін арғы қаһарлы Иван IV заманынан әрдайым бергіде қалай жауланғанын ашық сипатта жариялай бермеген. Оларды көбіне "Ресейге қосылды", "Ресей қарамағына өз еркімен кірді" деген сияқты "сұлу" астарлы мәймөңке сөзбен үстірт өтіп, орыс халқының оларға аса өнегелі болып, "өмірге үйреткендігі", "адам еткендігі" дәріптелген. Алпауыт империяның қазақ халқына емес, оның кең байтақ жеріне, қалай көзі қызарып, қызыққаны, сол үшін көшпелі және жартылай жабайы жоңғар жұртының қолтығына су бүркіп, қазақ даласына қалай айдап сала бергені айтыла бермейді. Әсіресе өзіне дейінгі алпауыт мемлекеттердің өзгелерді отарлау саясатын зерттеп, солардың ең құйтұрқы тәсілдерін меңгерген патшалы Ресей билігі қазақ даласын екі жақ бүйірден қыспақтатып, ұзақ жылдар бойы үздіксіз шапқыншылыққа ұшыратып, оның жұртын қансыратып барып, әбден титықтатқан соң ғана бас салып, болымсыз шығынмен билеп алу саясатын ұстанды. Бұл басқаны, оның ішінде қазақ еліндей үлкен елді ұлан-ғайыр даланы басып алудың ең ұтымды түрі еді.

1930-жылдары, яғни 1935 жылы бастауыш мектеп жүйесі құрылды. 50-жылдарға қарай 7 жылдық мектеп жүйесі етіп толықтырылды. Халықтың сауаттылығы кеңестік жаңа адамды тәрбиелеумен қатар жүрген осы мәдени революцияның аясында оқулықтарға енетін тарихи зерттеулер нәтижесі қатаң бақылауда болды. Сондықтан да оқу жүйесінде сапа төмендеп, оқу үдерісі көп жағдайда формалды, идеологияландырылған болды. Соған қарамастан, жоғары оқу орындарындағы білім алушылардың білім сапасы арта түсті. 1946 жылы Қазақстан ғылым Академиясының ашылуы да оқулық әзірлеу мәселесіне ықпал етті [1; 13]. Тарихи зерттеулер мен шығармаларда қарастырылып, зерттелген тарихи нәтижелер мен тұжырымдар оқулыққа қалай енуі керек, құрастырушының еркіндігі тарихты қаншалықты ықшамдап, шынайылық дәрежесін сақтап қала алады деген мәселе күн тәртібінен түспеген маңызды мәселенің бірі болуы керек. Білім беру мекемелеріндегі оқулық болғанымен де ондағы ғылыми білім көпшіліктің тарихи санасына ықпал ете алады. Сондықтан да оны құрастырушылардың жүгі сараптама жүргізе алу, маңыздыдан маңыздыны іріктей алу тәсілдерін меңгере алу қасиетімен, салыстырмалы-тарихи зерттеулердегі нәтижелердің бар мүмкіндігін ұсына алуымен арта түспек.

Оқулықты құрастырудың өзі бірнеше негізгі кезеңдерден тұрады: бөлімдер атауы, сюжеті жасалады, тарихи зерттеулерден керек ақпарат пен фактілік материалдар жинау, өңдеу, білім беру бағдарламасы қойған мақсатына сәйкес тілдік әрлеу жұмыстары. Міне, осы әртүрлі кезеңдерден өткен бастапқы кезеңдегі тарихи зерттеу жаңа оқулыққа ықшамдалып шығады.

Қорытынды. Тарихымыз арқылы еліміздің болашағы бағдарланады. Тәрбиесіз берілген білім – адамзаттың қас жауы деп тәрбиені басты ұстанатын құралымыз етіп айқындап кеткен әл-Фарабидің сөзін басшылыққа алып, оқулық тәрбие берушілік қызметті де атқаратынын ұмытпауымыз керек. Оқулық мазмұны жастарымыздың қабілетіне сай оны тұлға ретінде қалыптастыруға бағытталуы керек. Автор ретінде оқулық құрастырушының да басты міндеті – білім бере отырып, ұлтын сүйетін, тарихын құрметтейтін азамат тәрбиелеу.

Пайдаланылған дереккөздер тізімі:

1. Бөкейхан Ә. (Түрік баласы) Қазақтың тарихы // Қазақ. – 1913. - № 9.; Байтұрсынұлы А. Ақ жол. – А., 1991. – 464 б.
2. Дулатұлы М. Қазақ, қырғыздың аты, тегі туралы // Шолпан. 1923. № 3-5; Тынышпаев М. Материалы к истории киргиз-казакского народа. – Ташкент, 1925; Тұрғанбай М. Шежіре // «Абай». – 1918. - № 1-2.
3. Кеменгерұлы Қ. Қазақ тарихынан (құраст.: Қамзабекұлы Д.) Аст.: 2015. – 319 с.
4. Шонанұлы Т. Бестомдық шығармалар жинағы. (құраст.: Жұбаева О.) 3 том. А., 2015. – 255 б.
5. Чулошников А.П. Очерки по истории Казак-Киргизского народа в связи с общими историческими судьбами других тюркских племен. Оренбург, 1924. – 291с.

6. Тынышпаев М. История казахского народа. (Сост.: Такенов А., Байгалиев Б.) А., 2009. – 279 с.
7. Асфендияров С. Прошлое Казахстана в источниках и материалах (переизд.). А., 1998. – 351 с.

HISTORICAL RESEARCH AND THEIR SCIENTIFIC CONCEPTS AT SCHOOL TEXTBOOK

Alpysbes Makhsat¹, Smakhanova Zhanar²

¹ Lev Gumiliyov Eurasian National University, Dr. Prof., Nur-Sultan, Qazaqstan

² Lev Gumiliyov Eurasian National University, the doctoral student, Nur-Sultan, Qazaqstan

Annotation. The purpose of the scientific article is to focus on the difficulties that arise when writing school history textbooks, namely, the reflection of the results of scientific research, scientific concepts, factual materials and their teaching in order to form historical knowledge, educate cognitive skills and historical consciousness. The article does not provide a complete solution to these problems, but becoming the task of making this problem relevant. Currently, reforms are major changes in the field of education, and some of them include such important issues as school books, writing, updating content, adding new components, improvements. In particular, many projects are included in the state strategic program «Rukhani Zhangyru», such as a new humanitarian education, triumph and a cult of knowledge, and within the framework of «The Seven Facets of the Great Steppe» program, the historical values of Kazakhstan are explored - equestrian civilization, animal style, Golden Man, etc. They are aimed at showing the world community the place of our country in the history of world civilizations and, accordingly, it requires a high level of development of the humanities, social and social sciences, including history scientific research.

Keywords: the history, the research, the historical work, the result, the textbook

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИХ НАУЧНЫЕ КОНЦЕПЦИИ В ШКОЛЬНОМ УЧЕБНИКЕ

Алпысбес М.А.¹, Смаханова Ж.С.²

¹ Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

² Евразийский национальный университет Л.Н. Гумилева, Нур-Султан, Казахстан

Аннотация. Цель научной статьи – сосредоточить внимание на тех трудностях, которые возникают при написании школьных учебников по истории, а именно, отражение результатов научных исследований, научных концепций, фактологических материалов и их преподача в целях формирования исторических знаний, воспитания познавательных навыков и исторического сознания. Статья не дает полного решения этих проблем, но став задачу сделать эту проблему актуальной. В настоящее время масштабными изменениями в сфере образования являются реформы, и некоторые из них включают в себя такие важные вопросы, как школьные учебники, их написание, обновление контента, добавление новых компонентов, улучшений. В частности, многие проекты входит в государственную стратегическую программу «Рухани Жангыру», такие как новое гуманитарное образование, торжество и культ знания, а в рамках программы «Семь граней Великой степи» исследуются исторические ценности Казахстана – конно-кочевая цивилизация, звериный стиль, Золотой Человек, и др. Они направлены на то, чтобы показать мировому сообществу место нашей страны в истории мировых цивилизаций и, соответственно, требует высокого уровня развития гуманитарных, общественных и общественных наук, в том числе исторических исследований.

Ключевые слова: история, исследование, исторический труд, результат, учебник

УДК 911

ҚАЗАҚ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ПУБЛИЦИСТИКАСЫН ӘЛЕУМЕТТІК МЕДИАДА ҚАЛЫПТАСТЫРУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Дайырбек Баянсұлу Баянбекқызы

Ғылыми жетекші – PhD, С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университетінің
қауымдастырылған профессоры Жумабекова Г.А. Павлодар қ.

С. Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті, Павлодар қ., Қазақстан

Аңдатпа. Қазіргі ақпараттық технологиялар дамыған заманда интернеттің пәрменділігімен әлеуметтік медианың әлеуеті арта түсті. Әлеуметтік медианың қарқынды дамуы жаңа дәуір журналистикасына түбегейлі өзгерістер әкеліп, публицистиканы инновацияландыруға жетеледі.

Түйін сөздер: Көсемсөз, әлеуметтік медиа, инновация, публицистика, блогер.

Қазақ инновациялық публицистикасын жаңа медиа кеңістігіне енгізу – қазіргі медиа және журналистиканың міндеттерінің бірі. Публицистика – ол қоғамдағы өзекті, маңызды мәселелерді көтереді. Бүгінде жаңа медиа арқылы біз публицистиканы инновацияландыру жолын қарастыруымыз қажет. Қазіргі таңда журналистика саласында жаңа медиа ұғымы елеулі маңызға ие екендігі белгілі. Осы ретте жаңа медиа ұғымына тоқтала кеткенді жөн көреміз. «Жаңа медиа – ақпарат пен ойын-сауық хабарларды цифрлық жолмен тарату механизмі. Жаңа медиа жаңалықтарды жазу үшін журналистер, медиа ұйымдары және халық арасында өзара әріптестік орнатудың жаңа мүмкіндіктерін ұсынды. Қазіргі кезде кез келген адам арнайы жаңалықтың алдын орап, Twitter, Instagram немесе Facebook секілді платформалар арқылы интернетке өз смартфондарынан мәтінді, бейнені жүктеп тарата алады. Шынтуайтына келгенде, қазіргі тұтынушы жаңалықты білу үшін дәстүрлі ақпарат құралдары – газет-журнал, телерадионы аса қажетсінебейді» [1, 25 б]. Егер осы анықтамаға сүйенетін болсақ, қазіргі кезде көсемсөздің де жаңа медиа кеңістігінде қалыптасуы мен дамуына, оны зерттеуге аса зәрулікті тудырып отыр.

«Барлық кәсіби журналист бірнеше платформада, кемдегенде баспада және онлайнда жаңалығын дайындауы қажет. Блог, Vlog, аудиоблог сияқты барлық цифрлық медиа журналистер үшін журналистік зерттеу жасауға, өндіруге және аудиториямен байланысқа жол ашты, тың талаптар қойды.

Алайда жұмыс істеу тәсілдері өзгеріп жатқан кезде, журналистиканың түпнегізі өзгермей, өзектілігі бәз қалпында қала бермек. Журналист әлі де ақпарат жинап, фактіге негізделген нақты, шынайы және қызықты жаңалық ұсынуы қажет. Бірақ ілгерідегіге қарағанда қысқа уақытта атқаруы кекек және ең бастысы, тез ойланып, дұрыс этикалық шешім қабылдап, пәрменді журналистика қалыптастыруға тиісті.

Кәсіби және штаттан тыс журналистер жаңалық шығару үшін цифрлік және әлеуметтік медиа құралдарын – атап айтқанда, блог, мобайл телефон және әлеуметтік желілерді бірдей қолдануда шапшаң болды. Цифрлық медиа-ортада бір өлшемде журналистика жеткіліксіз болуы мүмкін. Цифрлық және әлеуметтік медиа журналистикасы мультиөлшемді мультимедиялық журналистика құруға ұмтылады» [1, 535 б.].

«The Facebook» әлеуметтік желісінің негізін 2004 жылы Марк Цукерберг қалағаны белгілі. 2005 жылдан әлеуметтік желі «Facebook» деп аталып келеді. 2008 жылғы рейтинг бойынша «Facebook» әлеуметтік желісі ғаламдағы ең танымал әлеуметтік желі ретінде танылды. «Facebook» әлем бойынша «Google»-дан кейінгі ең көп пайдаланушысы бар, әрі қызметі ыңғайлы екенші интернет сайт ретінде белгілі.

«Журналист газет атауының тасасында беймәлім қалып жасырынуға болатын күндер артта қалды. Журналистің профайлы болуы қажет, Facebook сияқты әлеуметтік медиа сайтта дербес профайл құрады, оны дереккөздер және аудиториямен байланыс жасаудың тәсілі ретінде қолданады. Журналистер үшін де осындай онлайн-әлемді құрудың маңызы арта түсуде.

Facebook менеджерлері тұтынушы мінезіндегі бұл өзгерістерді мойындады. Олар енді платформаны тиімдірек пайдалану үшін жаңалық шығаратын ұйымдармен баспагерлермен серіктестік құрып, ақпарат көздерімен қамтамасыз етуде. Пурселл және оның әріптестері (Purcell, 2010) айтқандай: «Ең белгілісі, Facebook достарыңыз CNN немесе Washington Post сияқты сайттарда нені ұнатқанын (like) және ұсынғанын (recommended) көре аласыз. Мысалы, Washington Post әлеуметтік жаңалық тәжірибесі үшін әлеуметтік плагиндері арасында маңызды орын алатын Facebook–ті өзінің сайтына енгізді". Әлеуметтік желі сайттары XXI ғасырдағы жекелеген жаңалық жеткізетін маңызды платформаға айналды» [1, 536 б.].

«Twitter» жобасының бағдарламасын 2006 жылы Джек Дорси жасап жүзеге асырды. «Twitter» жасалған, қосылған күннен бастап пайдаланушысы мол әрі ыңғайлы, танымал жкпілердің біріне айналды. «Twitter»-дің өзгелерден ерекше тұсы – тек 140 символдан ғана тұратын хабарлама жазуға мүмкіндік береді.

«Жаңалық жеткізудің жедел тәсілі ретінде Twitter журналистік алаңды өзгертті. Twitter алғаш пайда болғанда, скептиктер 140 әріппен мардымды дүние айтуға болады деген идеяны келемеж етті, бірақ 2013 жылға қарай Twitter күніне 4000 миллионнан астам твит жіберетін 200 миллионнан астам қолданушысы бар XXI ғасыр «жаңалығына» айналды (Ritholtz, 2013).

Бүгінде Twitter журналистерге газет заманы немесе тіпті веб-журналистика енді-енді пайда болғанда мүмкін болмаған оқырманмен, көрерменмен және әріптестермен тікелей байланыс құруды қамтамасыз етеді. Бұл диалог құруға жол ашатын біріккен журналистикаға көшудің бір бөлігі; маңызды жаңалық, мақалалармен тікелей бөлісу көптеген журналистер үшін күнделікті өмір дағдасына айналды.

Сондай-ақ тілшілер басты жаңалық, мақаланы реал таймда жинап, жаңарту үшін Twitter-ге виртуал қойын дәптер ретінде жүгінеді. Басқалары оны оқырмандарды өз көзқарасымен бөлісу үшін пайдаланады. Twitter – ді қалай қолданатыныңызға қарамастан, келесі бірнеше негізгі озық тәжірибе парақшаңызға жазушылар санын көбейтуге және қызығушылық өсіруге көмектеседі. Деректерімізге сәйкес берілген қарапайым амалдар Twitter-дегі жұмыс тиімділігіңізді арттырады (Twitter media, 2015).

Twitter – дегі Journalism & News – дің креативті контент-менеджері Марк Лаккидің пікірінше, Twitter – дегі қатысу дәрежесін өсірудің ең жақсы тәсілдерінің бірі – ел аузындағы тақырып жайында үнемі твиттеп тұру. Микроблогтар сайты жүргізген зерттеу қысқа уақытта көп твит жариялаған адамдарға жазылушылар саны орташа көрсеткіштен 50%-ға жоғары болатынын (1.5x) көрсетті. Оқиғанызға қатысты жаңалық туралы тікелей эфирде твиттеп шығару немесе жаңарту – жазылушылар санын өсіріп, байланысты жақсарту тәсілі (Luckie, 2012).

Twitter – дің артықшылығы – журналистер реал таймда жедел жаңарту жасайды. Әр жеке твит 140 символмен шектелсе де, жеке твит қолданушының Twitter-інде бөлек жатпайды; ол әлде қайда күрделі дискурс құратын басқа твит контекстерінің айналысынан орын алды. Редакциялар Twitter лента ын бөлек өнім ретінде – тек журналистиканы ғана ілгері бастыру жері емес, журналистиканы Twitter форматына бейімдейтін орын ретінде де қарастыра басталды» [1, 536 б.].

Бүгінде интернет журналистиканың қарқынды дамуымен кейбір жоғары дәрежелі журналистер бүкіл әлемге ықпал ете алатын болды. Жаңа технологиялық жетістіктер цифрлық кеңістікте шапшаң дамуда және көбі «пост-мобайл» әлемде Google glass сияқты құралдар журналистік қызметті іске асырудың тағы бір жаңа тәсілдерін ашады. Цифрлық және әлеуметтік медианың, интернеттің ықпалы медиа алаңын түбегейлі өзгертті. Бұл өзгеріс дәстүрлі медиа үшін зиянды болса да, журналистиканы іске асыруда жаңа модельдере жол

ашты. Журналистер қашан да жаңа технологияларға бейімделу қажет, ал бүгінгі журналистер жаңалық пен ақпарат жеткізудің бұрын-соңды болмаған жаңа тәсілдеріне тап болды. Цифрлық әлемде табысты болу үшін бүгінгі журналист бірнеше платформадағы жаңа технологияларды игеруі қажет, дей тұрғанмен, журналистің ең маңызды құралы – жаңалық сюжетін өндіру үшін қолданатын технология емес, оның сыни ойлай білу қабілеті.

Қазіргі заманғы медиатану дәстүрлі БАҚ-ның қызмет ету ерекшеліктерін зерделеумен шектелмей, біздің өмірімізге тез сіңіп кеткен жаңа медиа контенттің жеделдігі мен әртүрлілігі, аудиториядағы қажеттілік деңгейі де өзіне назар аудартады. Интернет-басылымдар, блогтар және әлеуметтік желілер біртіндеп заманауи медиа кеңістігінің ажырамас бір бөлігіне айналды. Олар дәстүрлі БАҚ-ның бұрынғы және жақсы зерттелген жұмыс дәстүрлерін ғана емес, сонымен қатар жаңа әдістер мен тәсілдерді ескереді және пайдаланады. Мысалы, өзінің таралу арнасының ерекшелігі – жаһандық желімен негізделген мақсатты аудиториямен өзара қарым қтынас жасайды. Бұл тәжірибе күн сайын жетілдіріліп, байытылып келеді, сондықтан да жаңа медиа мәселелеріне арналған кез келген ғылыми зерттеулердің өзгермейтін өзектілігіне негізделген ұғынудың іс жүзінде мейнстримдік форматына мұқтаж. Ғылым мұндай жедел өзгерістерді бірден қалпына келтіруге үлгермейді, кейде ғалымдардың материалдары жаңа медиа практикасының нақты өзгерістерінен асып түсетін кездері де болады, алайда қолда бар тәжірибемен және жинақталған нәтижелермен салыстыра отырып, релевантты қорытынды жасау үшін, ең алдымен мұны сипаттама және бекіту деңгейінде ұғынып алған жөн. Сонымен қатар, желілік медианы қалыптасқан ғылыми құралдардың көмегімен және практик-журналистердің пікірін ескере отырып бақылау қазіргі уақытта шынайылық дәрежесі жоғары, аралық қорытындылар жасауға мүмкіндік береді. Біз де осы мақалада жаңа медиа-әлеуметтік желілердің ең жылдам өсіп келе жатқан сегменттерінің бірін зерттеп көру арқылы көрсетуге тырысамыз.

«Әлеуметтік медиа мақсатты аудиторияны кеңінен қамтуға және онымен тиімді қарым-қатынас жасаудың ең ауқымды мүмкіндіктерін ұсынады, бұл туралы медиажетекші-ғалымдар да бірнеше рет жазған болатын. Кез келген БАҚ-ның оқырмандары мен көрермендері санының өсуі оның әлеуметтік желілерде қатысу сапасына байланысты. Бұл ретте соңғылары үнемі дамып, жаңа опциялармен өсіп, «ойын ережелерін» өзгертеді, мұны бұқаралық ақпарат құралдары ескеріп отырып пайдалануы тиіс. Мысалы, соңғы жылдары деректерді жинайтын және талдайтын чатботтар, сондай-ақ онлайн-кеңесшілерді ауыстыратын, толықтырылған және виртуальды шындық, таргетинг алгоритмдері пайда болды. Аудиторияның мессенджерге көшуі және т. б. байқала бастады» [2].

Журналистер мен блогерлер түпнұсқадағы таңқаларлықтай тақырыптар мен ақпарат беру нысандарын іздейді, аудиторияны тәулік бойы жедел жұмыспен қамтамасыз етеді. Техникалық құрамдауыштар да есепке алынады: егер ақпарат тұтынылатын негізгі құрылғы смартфон болса, сәйкесінше, бейнелер мен фотосуреттер қазір негізінен тікелей тігінен бағдарланады. Бұл тренд соншалықты күшті, тіпті кинокомпаниялардың өзі блокбастерлерді тігінен түсіре бастады. Facebook, 2015 жылы презентацияланған «жылдам мақалалар» (Instant Articles) функциялары арқасында браузерге арнайы шықпастан, тікелей өз қосымшасында бөгде басылымдардан материалдарды оқуға мүмкіндік береді. Осылайша, желі ішінде трафикті ұстап тұрады.

«Дәстүрлі желілік бейнені тұтыну соңғы онжылдықта белсенді түрде өзгереді. Аудитория Интернетке ауысып, дәстүрлі ТВ рейтингтері төмендейді. Қазіргі уақытта технологиялық тұрғыдан қарайтын болсақ бейбаяндарды кез келген уақытта, кез келген жерде және кез келген тасымалдаушыда көруге болады. Желідегі барлық интернет-трафиктің 75% – ы төрт жылдан кейін видеоконтентке тура келеді. Мұндай қорытындыға Ericsson шведтік мобильді компаниясының зерттеу орталығы келді. «Ericsson Mobility Report» баяндамасында 2023 жылы мобильді интернет контентінің үштен екі бөлігін бейне құрайды деп атап өтілген. Бұл феноменге практикалық түсініктеме бар» [3].

Жаңа медиа қарқынды дамып келе жатыр, атап өткендей, академиялық ғылым кейде олардың артынан үлгерми жатады. Әсіресе, бұл өзекті трендтерді терминологизацияландыруға қатысты. Терминді бекіту және түсіну үшін белгілі «эпикалық қашықтық» кейде бір жылға дейін және одан да аз уақытқа қысылады. Сондықтан жаңа медианың тәжірибелері номинативті мәндерді өздері ойлап табады. Мәселен, онлайн-трансляциялар «ағындық бейне», «live-видео», «бейнетриминг», «тікелей трансляциямен», «жанды бейне» және т.б. деп аталады, ал бүгінгі таңда жоғалып бара жатқан контенттің танымал опциясы, ең алдымен, әлеуметтік желілер мен мессенджерлерде («ВКонтакте»-ден «Оқиғалар», «WhatsApp» статустары), сонымен қатар кейбір дәстүрлі БАҚ-ында (мысалы, Олимпиада ойындары кезінде «The New York Times»-тен оқырмандарға арналған SMS) «уақытша посттар» және «шектеулі таралым өнімдері» деп те атайды.

«Social Media Today мәліметтері бойынша, пайдаланушылардың 85% Facebook-ті телевизиялық трансляциядан көруді жөн санайды, себебі мұндай формат олардың оқиға ұйымдастырушыларымен және басқа да көрермендермен өзара байланыс жасауға мүмкіндік береді. Әдеттегі роликтерге қарағанда Live-бейне баяндарына комментарийлерді 10 есе көп жазады. Сонымен қатар, шараның онлайн-көрсетілімін тамашалайтын көрермендердің 30% келесі жылы билеттерді сатып алып және іс-шараларға қатысады. Трансляцияланатын оқиғалар ретінде тек концерттер мен фестивальдер түріндегі мәдени іс-шараларды ғана емес, сонымен қоса конференциялар, спорттық жарыстар, презентациялар, қызықты табиғи құбылыстар (мысалы, «Mastercard» компаниясының 2017 жылы Facebook аккаунтында күн тұтылуын трансляциялау), дауыс беру және арнайы шоулар ұйымдастыруға болады» [4].

Жаңа мыңжылдықтағы ақпараттық технологиялардың қарыштап дамуы нәтижесінде, ғаламтор әлемдік сипатқа ие болып, таралымы мен тағылымы зор құбылысқа айналды; заманымыздың бүкіл болмысын айқындайтын ортақ құндылық болып қалыптасты. Сөйтіп, ғаламтор қоғамдық өмірдің барлық саласына дендеп енді: саясат пен экономика, әлеумет, мәдениет пен өнер, тіпті, жұмырбасты пенденің күнделікті тұрмыс-тіршілігі де желімен тығыз байланысып, біте қайнасып кеткендей.

Қорытындылай келе, публицистиканы онлайн форматта жасау қажеттілігі туындайды. Бүгінде қазақ инновациялық публицистикасының әлеуметтік медиа негізінде айтарлықтай қалыптасып, дамымауы үлкен мәселеге айналып отыр. Публицистиканы тек дәстүрлі журналистиканың төңірегінде ғана дамыта берсек, болашақ жастардың бұл саладан алшақтауы әбден мүмкін. Сол себепті көсемсөзді инновацияландыру мәселесіне аса мән беруіміз керек. Қазақ публицистері туралы медиаконтент жасауды қолға алуымыз қажет. Мысалы, telegram-канал ашу, қазақ публицистерінің еңбектерін және жеке парақшаларын facebook әлеуметтік желісінде ұйымдастыру, подкаст жасау. Әсіресе «Facebook» және «Telegram» әлеуметтік платформаларын публицистикалық мақалалар жазылатын алаңға айналдыру қажет. Көсемсөзді инновацияландыру үшін әлеуметтік желілерде SMM-ді дамытқан жөн деп білеміз. Сол арқылы қоғамның, жастардың назарын публицистикаға аударуға болады деп ойлаймыз.

Әдебиеттер

1. Бейнбриж Ж., Гок Н., Тайнан Л. Медиа және журналистика: теория мен практикаға көзқарас: оқулық. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы қоғамдық қоры, 2019. – 592 б.
2. <https://baribar.kz/105251/azamattyq-zhurnalistika-zhane-zhanha-media/> [03.07.2019].
3. Замков А.В. Новостной медиаробот: теоретические аспекты интеллектуальной системы генерации контента // Вопросы теории и практики журналистики. – 2019. Т.8.
4. Щепилова Г.Г., Круглова Л.А. Видеоконтент в Интернете: особенности аудиторного потребления // Вопросы теории и практики журналистики. – 2018. – Т.8. №2. – С.345.

ЖАС ҰРПАҚТЫҢ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН ДАМУ-ЗАМАН ТАЛАБЫ

Сихаева Ақгүл Мейірханқызы¹, Абсалимова Айгерім Қанатқызы²

¹Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті «Көркем графика және дизайн» кафедрасының аға оқытушысы

²Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті «Көркем графика және дизайн» кафедрасының оқытушысы

Республиканың егемендігі, ұлттық сана сезімінің өсуі, мәдени және рухани дәстүрлердің, тіл мен діннің қайта өркендеуі жағдайында эстетикалық тәрбиедегі ғылыми негізделген ұсыныстарды талдап жасауға қажеттілік қана өсіп қоймай, сонымен бірге оларды іске асыру мүмкіндіктері де анағұрлым ұлғайды.

Ұстаз үшін ұрпақ тәрбиесіне жауапкершіліктен асқан міндет жоқ. Әбу Насыр әл – Фараби «Тәрбиесіз қолға білім салма»,-деген екен. Ғұлама ғалым А.Байтұрсынов «Рас, біз шынында да әрқашан білімге ұмтыламыз. Негізінде, ең бірінші тәлімге ұмтылуымыз керек. Бізге тәлімді рух, тәрбиелі білім қажет. Ал, білімдар тәлімсіздік - ең үлкен жауыздық. Ол бәрін біледі, ол өзінің мақсаты үшін бәрінен аттап өтеді. Тәрбиелі білімдар ... Міне адам ! Міне тұлға ! Осыған ұмтылуымыз керек достым»,- деп білімнен бұрын тәрбиеге көңіл бөлу керектігін, тәрбиесіз адамға берілген білімнен ешқандай пайда жоқтығын баса көрсеткен.

Біз әр адамның адамгершілікті тұлғалық мәнін жан - жақты дамытуға ұмтыламыз, сондықтан әр баланың сезім нәзіктігін, көркемдікті, әсем нәрсені сүйетіндей етіп дамытуымыз керек. Адамның әсемдікті және жексұрындықты, сәулеттілік және ұждансыздықты, қуаныш пен қайғыны және т.б. түсінуіне байланысты, оның саналы тәртібі мен мінез құлқы анықталады. Осыдан келіп әрбір жас ұрпақтың әсемділікке шынайы көзқарасы мен мұраттары болуы керек екендігі қарастырылады.

Эстетикалық тәрбие адамның жан - жақты даму факторының бірі бола тұра, жас ұрпақтың өз өмірлерін « Әдемілік заңы » бойынша құра білуге шақырады. Балалардың эстетикалық сезімі мен ұғымын, көркемдік шығармашылық қабілетін үздіксіз дамыту әрбір ата-ананың, педагогтың борышы. Эстетикалық тәрбие - тұлғада әсемдік сезімін дамытады. Адам әсемдікті сезінуден, өз өмірін сұлулық заңымен құруға ұмтылады. Эстетикалық тәрбие адамгершілік, ақыл-ой, еңбек және дене тәрбиесімен тығыз байланысты. Табиғатқа, әдебиетке, театрға, музыкаға, поэзияға, көркем сурет және т.б. өнерге деген сүйіспеншілік адамның жан - жақты саналы дамуына әсер етеді. Адамгершілік қалыптасуда эстетикалық тәрбиенің маңызы зор. Әсемдік рахаты әр адамды жақсылыққа, ұжымшылдыққа, адал еңбекке жетелейді.

Әсемдік тәрбиесіне байланысты оқушылар эстетика теориясы білімдерін меңгеруге тиіс. «Эстетика» термині гректің «эстезис» - сезімталдық деген сөзінен шыққан. Бұл сөзді алғаш рет неміс өнертану ғалымы Баумгартен ғылыми атау ретінде енгізді 1750 ж. Оның «Эстетика» деген еңбегі жарық көрді. Сол кезден бастап эстетика ғылым саласына айналды. Ал, эстетика ұғымының өзі ертеректе туған. Оның бастауының өзі ерте заманға кетеді. Өркениет өрісінде адам өзін қоршаған ортада сұлулық іздеп, сезінуге үйренеді. Бұл қабілет эстетикалық сезім деп атауын алды. Ол еңбек процесіне орай дамиды және кемелденеді. Адам табиғатты жаңалау, өзгерту арқылы өз табиғатын, әлеуметтік қарым - қатынасын қалыптастырып отырады.

Тәрбие процесінде эстетикалық білім дамыту шаралары – бұл конкурс, викторина, мектеп мерекелері, үйірмелер, шығармашылық топтар т.б. Оқушылар олардан қысқаша мәлімет алып қана қоймай, эстетика ғылымын толықтай түсінуге бастау алады. Эстетика сабақтары оқушыларға эстетикалық таным заңдары мен заңдылықтарынан, өнердің жалпы принциптерінен ақпараттар береді.

Тәрбие ісін ұйымдастырғанда эстетикалық қабылдаудың психикалық заңдылықтарын ескеру керек, оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай, эстетикалық форма мен мағына жағдайларының қиында күрделі сәттерін пайымдауға бағыттап барған жөн.

Эстетикалық қабылдаудың маңызды тұсы – шындықты бейнелеумен бірге жүретін адамның көңіл шарпулары. Жоғары көркем өнер шығармаларын қабылдай отырып, оқушы қуаныш пен тебіреніс, қорқу мен үміт сезінеді. Бұл сезімдер балаларды әсемдік заңымен өмір сүруге бағыттайды.

Эстетикалық тәрбиенің көптүрлі құралдары көркемдік жұмыстарда көрінеді. Тәрбиенің эстетикалық бағыттағы құралдары сан - алуан: табиғат, еңбек, адам қатынасы, өнер және т.б. тәрбиелеу көздері – қоршаған орта, оқу - үйрету еңбегі, өнер әлемі, музыка, суреткер шығармасы т.б.

Эстетикалық тәрбиенің құралы болып табылатын өнердің көп салаларының ішінде адамның ішкі жан дүниесіне, жүрек сезіміне, эмоциясына күшті әсер ететін музыканың алатын орны ерекше.

Музыка – адамзаттың тілмен айтып жеткізе алмайтын ұшқыр қиялы, нәзік сезімі. Ол өзінің көркемдігі және маңыздылығымен баланың жанын баулап, ақыл-ой сезімін кеңейтіп, жақсы мінез-құлықтарының біртіндеп қалыптасуына әсерін тигізеді. Сондықтан мүмкіндігіне қарай баланы музыкаға жастайынан баулыған жөн. Өйткені, ән мен күй ана сүтіндей бала бойына ерте сіңсе, онда ол балаға ауа мен су секілді күнделікті қажетіне айналады. Ал, мұндай қажеттілік баланың сезімталдығын, мәдениеттілігін қалыптастырумен қатар бала бойына туа біткен дарынның ерте көктеп, гүлденіп, жеміс беруіне себебін тигізеді [1]

Халық музыкасының асқан шеберлері - әнші, күйші, жыршы, жырау, ақындар көшпелі күн көрістегі қазақ арасында зор әлеуметтік қызметте атқарды. Мұндай тума таланттар жалпақ жұртшылық арасында өз елінде ағартушы, тәрбиеші де болатын. Олардың көзі ашық, көңілі сергек, ой өрісі өзгелерден озық болды. Музыкалық дарыны мол қазақ халқы басқа тарихи профессионалдық дәстүрі бар елдер сияқты балаларының айрықша қабілетіне байланысты семьяда белгілі бір музыкалық аспапта нота арқылы білім беріп, мектепте оқытып эстетикалық білім, тәрбие бермегенмен өз жеткіншектерін өз ортасынан шыққан тума таланттардан өнерпаздықты үйренуге, олардан үлгі өнеге алуға баулып отырған. Халық музыканы да, оны орындаушыны да қастерлеп, қадір тұтқан. Халқымыздың ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық музыкалық дәстүрі бүгінгі Егеменді еліміздің профессионалдық музыка өнеріміздің нәрлі бұлағы болып, арнасын кеңейтіп, өрісін биікке көтеріп отыр. Халық мұрасы негізінде мәдени тарихымыздың бұрын-соңды болып көрмеген профессионалдық жанрлар симфония, кантата, оратория, опера, балет сияқты биік мәдениетті танытатын жанрлар тудырды. Ұлттық музыкалық қазынамызды насихаттап, ел өміріне айналдыратын мемлекеттік ұлт аспаптар оркестрі, симфониялық оркестрі, филармония, хор копелласы, вокальды аспапты ансамбльдер сияқты творчестволық [2].

Эстетикалық тәрбиенің келесі бір құралы - ол халықтың қол өнері болып табылады. Зергерлік өнер ерте заманнан келе жатқан әрі халыққа көп тараған сәндік және қосалқы өнердің бір түрі. Алтын, күміс, асыл тас және сүйекті пайдаланып сәндік-салтанат үшін әшекейлейлі жиһаз қыз келіншектердің сәндік бұйымдары мен қару жарақ, сауыт сайман, ер тұрман зерлеу өнері болған. Оған тас, сүйек, металл, бояу, былғары сияқты материалдар кең түрде пайдаланылған. Түркістандағы тай қазан, Семей музейінде Бөгенбай батырдың айбалтасы, Алматы обл., Есік қаласынан табылған мәйіттің алтын киімі т.б. зергерлік өнердің қазақ жерінде ертеден өркендегені айғақ.

Зергерлік өнердің туындылары жауға айбар, жақынға мақтаныш, аруға ажар, жігітке жігер беретін болғандықтан, батырдың ерлігіне, ақындардың тапқырлығына, жүйріктердің бәйгесіне сыйға тартылатын болған.

Халық педагогикасында әсемдік тәрбиесін үлкендердің ата аналардың жеке басының үлгі өнегесі, күнделікті өмірде «ұят», «ар», «намыс» сияқты ұғымдарды пайдалана отырып

үйрету, жазалау, жаттықтыру, әдеттендіру, сендіру, мадақтау, көтермелеу, мақұлдау, қоштасу әдістері арқылы біртіндеп іске асырып отырған [3]

Міне, осындай сәби көзін ашып, жарық дүниені сезіп, тіршілікке қол созған сәттен тәрбие нәрін анасының ақ сүтімен бірге қабылдап тал бойына сіңірген. «Әлди, әлди, ақ бөпем» - деп, басталатын бесік жырының өзі-ақ ананың әуезді үні арқылы жас нәрестені беймазальықтан, шыдамсыздықтан сақтандырып, мейірімділікке, сабырлылыққа баулыған. Міне, бұл мінез құлық эстетикасының, әсемдіктің басы болып табылады.

Балаға өзін қоршаған дүниені өнер арқылы танытудың бірден бір жолы - бейнелеу өнері болып табылады. Бейнелеу өнері -деп өмір шындығын ,біздің өзімізді қоршап тұрған дүниедегі жанды- жансыз заттарды көре отырып тікелей кескіндеп, не мүсіндеп түсіруді айтамыз.Оған көркем өнердің кескіндеме (живопись) , мүсіндеме (скульптура), графика,сән (декоративное) және қол өнері, тағы басқа түрлері жатады [4]

Адамдар бейнелеу өнерімен қоғамның алғашқы даму сатыларында- ақ шұғылданған. Олар жартастарға, өздері тұрған үйдің қабырғаларына суреттерді ойып салған.Ол суреттер адамдардың сол кездегі негізгі кәсібін бейнелеген. Оған Жасыбай және Ұлытау жартастарына ойып салынған суреттер қазбасы дәлел болады. Мұның өзі ертеде өткен ата- бабаларымыздың арасында да талай шеберлердің болғандығын айқындай түседі. Қарғалы және Жамбыл көнбелерінен табылған құмыра ыдыстарындағы, зергерлік бұйымдардағы хайуанаттар суреттері осының айғағы. Өнер иелерінің еңбектері арқылы жастар өз өлкесінің сұлу табиғатын , өз республикасының өткені мен бүгінгісін, халқымыздың тұрмысы мен әдет ғұрпын тани түсуге мүмкіндік алады.

Бүгінгі қазақ мектептерінің алдындағы міндет оқушылардың сана-сезімін оятып, тәрбиелеп, қалыптастырып тіл, дін, тәрбие, ұлттық салт-дәстүр, үлгі-өнегені үйретіп, бойына сіңіріп, күнделікті тіршілікте пайдалана білуге үйрету міндеті тұр. Басқаша айтқанда, жеткіншек жас пен үлкендер тәрбиесін қатар қозғап, жүргізу әдісін ойластыру керек [5].

Жас ұрпақтың бойына эстетикалық құндылықтарды, адамгершілік қасиеттерін дамытып, оларды парасаттылыққа тәрбиелеуге экологиялық тұрғыдан келудің де маңызы зор. Балалардың мейірімділік, қайырымдылық, аяушылық, мүсіркеушілік және басқа гуманистік ерекшеліктерін дамыту бағытында табиғатпен сырласу жеткіліксіз болса, олар парасаттылық тәрбие алуда белгілі бір мөлшерде қысым көру мен шектеушілікке душар болады. Табиғат, кеңес жазушысы С.Залыгиннің сөзімен айтқанда, адамныңар-ұят сақтауына табиғатты үнемі ана ретінде еске алып отыруына көмектеседі.

Табиғат арқылы экологиялық тәрбие берудің маңызын бағалай келіп А.Е.Тихонова «Табиғатты эмоциялық сезіммен қабылдау оған деген эстетикалық қатынастың бастапқы негізі болып саналады. Мұғалімнің міндеті эстетикалық сезімді байыту ғана емес, сонымен бірге табиғатқа адал қатынастағы адамгершілік – эстетикалық жағын дамытуды, оның сұлулығын молайтуға ұмтылдыруда болып табылады»,-деді [6].

Қазақ эстетикасы халықтың көркемдік әрекетінің алуан түрлерінен көрініс тапқан. Жас ұрпақты «жан-жақты жетілген адам» қылып тәрбиелеуді ұстаздар мұрат тұтып, білім беру мен тәрбиеге назар аудару қажет.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі

1. Дюсембинова Р.К. Музыкально - эстетическое воспитание школьников средствами казахского народного песенного творчества: Автореф.дис...к.п.н. -Алматы, 1992.
2. Ұзақбаева С.А. Балаларға эстетикалық тәрбие берудегі халық дәстүрі.-Алматы, 1990.
3. Әбиев Ж.Ә.,Бабаев С.Б.,Құдиярова А.М. Педагогика:оқу құралы. Жалпы редакциясын басқарған Құдиярова А.М. - Алматы, - 2004.
4. Қасиманов С. Қазақ халқының қолөнері. –Алматы,1969.

5. Альмухамбетов Б.А. Эстетическое воспитание учащихся 4-7 классов средствами национального изобразительного искусства (на материале об общеобразовательных школ Казахской ССР) Автореф.дисс...к.п.н –Алматы,1990.
6. Сарыбеков Н.С. Воспитание любви к природе.-Алматы: Рауан, 1994.

АТА-АНАЛАР МЕН МЕКТЕП АРАСЫНДАҒЫ ҚАУЫМДАСТЫҚ БАРЫСЫНДАҒЫ БАЙЛАНЫС

Хангелді А. А., Серікбайқызы З.

Нұр-Сұлтан қаласындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің педагог-ұйымдастырушы
кураторлары

Қазақстанның білім беру жүйесін жетілдіріп, оқыту технологиясын әлемдік стандарттармен сабақтастыра дамыту – заман талабы. Жаңашыл ұстаздың бүгінгі мақсаты - жас ұрпақты жаңашылдыққа (инновация) бейімдеп, оқытудың тиімді әдістерін оқу-тәрбие үрдісіне енгізу. Баршамызға мәлім, білім жүйесінде халықаралық деңгейде түрлі бағдарламалар баршылық және ақпараттық қоғамның арқасында олардың ерекшеліктерімен таныс болуға мүмкіндіктер көп. Бұл бағдарламалар еліміздегі білім ордаларында да кең қолданысқа ие. Заманауи бағдарламалар жастардың жан-жақты білім алып, өз зияткерлігін дамытуына мүмкіндік береді. Осы орайда, Нұр-Сұлтан қаласындағы Назарбаев Зияткерлік мектебіндегі Халықаралық бакалавриат шеңберінде білім алушыларды атап өтсек болады. Бұл мектеп – Назарбаев Зияткерлік мектептері желісіндегі Халықаралық бакалавриат (International Baccalaureate) бағдарламасы бойынша оқытатын алғашқы білім беру мекемесі болып табылады. Мектеп білім берудің әлемдік деңгейдегі сапасын одан әрі жетілдіруде. Бұған дәлел, аумақтық деңгейдегі мектеп аясында өтіп жатқан түрлі атаулы жобалар, іс-шаралар және кездесулер. Сондай-ақ, мектеп қызметкерлері кәсіби біліктілігін арттыру мақсатында курстар мен семинарларға жиі қатысатынын атап өткен жөн. Аталмыш жұмыстарды жүзеге асырып, білім берудің сапасын жетілдіруде мектеп қауымдастығының айтарлықтай үлесі бар.

Жылдар бойы жинаған педагогикалық тәжірибемізбен мектебіміздің бір бөлігі ретінде саналатын білім алушылардың ата-аналарымен бөлісіп, оларды мектеп бағдарламасымен толықтай таныстырып, білім жүйесіндегі өзгерістер мен жаңа ақпараттардан хабардар ету - басты міндеттеріміздің бірі деп санаймыз. Себебі, білім алушы мен ата-ана бір ағымда болулары қажет. Яғни, мектеп бағдарламасын ата-ана да толықтай меңгергені жөн. Өйткені, өмірде бала бір жақты тәрбие алуы мүмкін емес. Тәрбиенің іргетасы отбасында қаланады. Ал ата-ана қалыптастырған тәлімді одан әрі дамыта түсу ұстаздың құзырында. Бірлесе отырып біз өнегелі ұрпақты, дара тұлғаны тәрбиелеп шығара аламыз. Ата-ана мен мектеп қауымдастығының ынтымақтасқан әрекеті арқасында оқушы тұлғасын дамыту мәселелерін табысты шешуге болады. Себебі, бұл қауымдастық жеке тұлғаны қалыптастыруға, сапалы оқытуға және саналы тәрбие беруге себепкер. Осы тұста мектеп пен отбасы арасындағы тәрбиелік мақсатта атқарылатын жұмыстарда өзара сабақтастық өз үйлесімін табуы тиіс.

Осы орайда, ата-аналар мен мектеп қауымдастығы арасындағы ынтымақтастықты нығайту мақсатында Назарбаев Зияткерлік мектебінде түрлі жобалар іске асырылуда. Соның бірі әр жыл сайын үздіксіз 2018 жылдан бері бастау алып келе жатқан «Талқылайық & TalkLike» жобасы. Бұл жоба - әр апта сайын мектептің ата-аналар қауымдастығын мектеп бағдарламаларымен таныстыру мақсатында өткізілетін кездесулер. Ата-аналардың оқушы рөліндегі сабақ фрагменттерін ұсына отырып, ІВ бағдарламаларының компоненттері мен жобалары бойынша тақырыптар негізінде таныстырылым, семинар-тренинг, әңгіме-талқылау түрінде өткізіледі. ***Жобаның мақсатына келетін болсақ, мектептің ата-аналар қауымдастығын “Халықаралық бакалавриат” оқу бағдарламасының ерекшеліктерімен таныстыру. Оқушыларды оқыту барысында туындаған және ата-аналарды қызықтыратын сұрақтарға жауап беру. Сонымен қатар ата-аналар қауымдастығы мен мектеп арасындағы ынтымақтастықты нығайту.***

Жобаның мақсатына сәйкес негізгі қатысушылар ата-аналар болып табылады. Ата-аналар бұл жобада мектепке қатысты маңызды сұрақтарға жауап алып және оны алдағы уақытта дұрыс іске асыра алады. Өз тараптарынан қандай да бір ойлармен бөлісіп және

қажетінше оларды мектеп бағдарламасына енгізу жолдарын талқылайды. Осылайша, ата-аналар бұндай жобаларға қатысу барысында мектеп аясында орын алып жатқан жаңалықтардан хабардар бола алады және мектеп бағдарламасын толықтай меңгергенін көруге болады. Әсіресе, бұл жоба мектебімізге енді қадам басқан жаңа буындағы білім алушылар үшін өте тиімді.

Мектеп қауымдастығымен бірлесе қызмет атқару алдағы уақытта білім алудың тиімді жақтарын анықтап, оқушылардың сапалы білім алуына септігін тигізе алады.

Қазіргі таңда аталмыш жоба өз жалғасын табуда және әлі де жақсы нәтиже күтілуде. Оқу жылының соңын қорытындылай келе, «Талқылайық & TalkLike» жобасына қатысты алға қойылған мақсатқа жетуге әрекеттер жасалды. Жоба барысында ата-аналар әр тақырып бойынша мектеп координаторларының өткізілген кездесулерінде ХБ бағдарламасының ерекшеліктерімен толықтай таныс бола отырып, өз көкейлерінде жүрген ІВ бағдарламаларының компоненттері мен жобаларына қатысты сұрақтарға жауап ала алды. Бірнеше өткізілген кездесулерден кейін мектеп қауымдастығы мен ата-аналардың арасында ынтымақтастық пен сабақтастық одан әрмен нығая түскені байқалды. Себебі, жобадан бөлек мектеп аясында өткен іс-шараларға ата-аналар аса белсенділік танытып, өз үлестерін қосты. Әр кездесуден алған әсерлерімен ата-аналар қауымы интервью беру арқылы бөлісті. Аталған тәжірибелерді және қорытынды нәтижемізді, интервью бейнежазбалары мен YouTube әлеуметтік желісіндегі жобаның толық нұсқасынан байқауға болады.

Сілтеме: <https://www.youtube.com/playlist?list=PL6lVr1Yxg3C1rnBpFx7lhTH0wiY5XPOin>

Сіз мектебіміздің аясында өткізіліп жатқан тек бір ғана жобамен таныс болдыңыз және бұл жобаның тиімділігін атап өттік. Болашақта бұл жоба өз жалғасын таба бермек. Сонымен қатар, Назарбаев Зияткерлік мектептер желісінде енгізу жоспарымызда бар. Білім жүйесі заман талабына сай қарқында даму үстінде. Болашақта білім ордамызда жүзеге асырылып жатқан өзге де жаңашыл жобаларымызбен таныс боласыздар деген ойдамыз. Тиімді жұмыс істеуге пайдасын тигізетін осындай жобаларды өз білім беру ордаларыңызда іске асыруды ұсынамыз.

Әдебиеттер тізімі

1. «Талқылайық & TalkLike» жобасының ережесі «Назарбаев Зияткерлік мектептері» дербес білім беру ұйымының «Нұр-Сұлтан қаласындағы Назарбаев Зияткерлік мектебі» филиалы, 2019-2020 жж.
2. Нұр-Сұлтан қаласындағы Назарбаев Зияткерлік мектебінің ресми сайты, www.nisa.edu.kz
3. Мектеп, оқушы, ата-ана: ынтымақтастық қырлары, Түркістан облысы Мақтаарал ауданы білім бөлімінің Үлгілі жалпы орта мектебі коммуналдық мемлекеттік мекемесінің ресми сайты, www.ulgili-maktaaral.mektebi.kz

EDİMBİLİM: DİL KULLANIMI VE BAĞLAM İLİŞKİSİ

Gülsüm Songül Ercan

Dr. Öğr. Üyesi, Dokuz Eylül Üniversitesi Dilbilim Bölümü, İzmir, Türkiye

Özet. Edimbilim dilsel anlamı bağlama dayalı olarak inceleyen bir alandır. Dilbilimin alt alanlarından biri olan edimbilim dilsel biçimlerle söz konusu biçimlerin kullanım amaçları, diğer bir ifadeyle işlevleri arasındaki ilişkiye odaklanır ve anlamın yorumlanmasında bağlamın rolünü inceler. Böylece biçimci yaklaşımlarla açıklanamayan dil olguların açıklama getirir ve toplum bireyleri arasındaki iletişimi tüm yönleriyle açıklamayı hedefler. Konuşucu/yazar, dinleyici/okur, aralarındaki ilişki ve bağlam özelliklerinin anlamın iletilmesindeki ve iletişimin sağlanmasındaki rolünü inceler. Bu çalışmada edimbilim, inceleme alanı ve dil kullanımına yaklaşımına ilişkin bilgi verilmekte; iletişimin sağlanmasında temel etmenlerden biri olan bağlam konusu irdelenmektedir. Son olarak bağlam çerçevesinde yorumlanan dilsel biçimler olan gösterim ve gönderim kavramları ve türleri açıklanmaktadır. Sözü edilen tüm kavramlara ilişkin örnekler sunularak konulara açıklık getirilmiştir.

Anahtar Sözcükler: Edimbilim, Bağlam, Gösterim, Gönderim

PRAGMATICS: THE RELATIONSHIP BETWEEN LANGUAGE USE AND CONTEXT

Abstract. Pragmatics is a field which studies linguistic meaning as dependent on context. Pragmatics is one of the sub-fields of linguistics and focuses on the relationship between the linguistic forms and their functions, that is, for what purposes they are used and studies the role of context in the interpretation of the meaning. Thus it can account for the linguistic phenomena about which formal approaches cannot; and aims at explaining all kinds of interaction between the people in the society. It investigates the role of the relationship between the speaker/writer, listener/reader and contextual features in conveying the intended meaning and achieving communication. In this study, information was given on pragmatics, its area of investigation and its approach to language use; the concept of context which is one of the basic factors in the interaction and communication is examined. Finally, deixis and reference which are the linguistic forms interpreted through context and their types are explained. All the given concepts are clarified with examples.

Key Words: Pragmatics, Context, Deixis, Reference

Giriş

Edimbilim alanında yapılan ilk çalışmalar sadece sözdizim odaklı çalışmaların gözden düştüğü, dil dışı etmenlerin de dilin kurallarının üzerinde etkili olduğunun fark edildiği 1960'ların sonu ve 1970'lerin başında başlamıştır. Söz konusu dönemde sözdizim yönelimli dilsel açıklamaların bazı ifadeleri açıklamakta yetersiz kalması, belirli bir zamanda üretilen sözceler anlamını belirlemek için konuşucuların ve bağlamın dikkate alınması gereği dilbilim alanında edimbilimin önemini ortaya koymuştur. Dolayısıyla, kuramsal dilbilgisinden dil kullanıcısı değerler dizisine doğru bir kayma söz konusu olmuştur. Edimbilim dili bir ürün olarak değil, bir süreç; dil kullanıcısının edimi olarak ele alır ve dil kullanıcısını toplumsal bağlamı içerisinde değerlendirir (Mey, 2001). Edimbilim, dilin toplumsal bir uzlaşısı olduğu, bireyin dil üzerindeki etkisini reddeden Saussure'ün görüşünün aksine, bireyin belli bir iletişim bağlamında dile farklı anlamlar yükleyebileceğini savunur (İşeri, 2017: 29).

Dil kullanıcıları toplumsal varlıklardır ve toplum bireyleri arasındaki iletişim ve etkileşim dil aracılığıyla gerçekleşmektedir. Bu noktadan hareketle, kısaca edimbilim insanların iletişim amacıyla dili nasıl kullandıklarını inceleyen bir alan olarak tanımlanabilir ve bu iletişim bağlamla ilişkili olarak toplumun kurallarıyla belirlenmektedir. Bu çalışmada dilbilimin önemli bir alanı olan edimbilim, inceleme alanları, dile yaklaşımı, bağlam ve bağlamın dil kullanımı üzerindeki etkisi irdelenmektedir.

Edimbilim, İnceleme Alanı ve Dil Kullanımına Yaklaşımı

Edimbilimin inceleme alanı, dil kullanıcılarının dili kullanarak nasıl iletişim kurdukları ve söylemek istediklerini nasıl ifade ettikleri, kısacası dilin işlevleridir. İsraili bir matematikçi, felsefeci ve dilbilimci olan Bar-Hilel 1971 tarihli çalışmasında, aslında edimbilim açısından tam olarak açıklanabilecek birçok olgunun dilbilimciler tarafından sözdizim ve anlambilim kuramları çerçevesinde yetersiz olarak açıklanmaya çalışılmasını eleştirerek bu durumu “edimbilimsel çöp kutusunda bulduğunuz ufak tefek şeyleri gözdeniz olan sözdizim-anlambilim kuramına yerleştirmek için zorlarken dikkat edin. Daha iyi bir açıklama getirmek için belki de bu çöp sepetini düzenlemek belki de daha iyi olacaktır” (1971: 405) biçiminde ifade etmiştir. Böylece alanyazına “edimbilimsel çöp kutusu” terimini kazandırmıştır. Edimbilimsel çöp kutusu söz konusu kuramların açıklayamadığı ve “çöp sepeti”ne attığı dil olgularını oradan çıkarıp bağlamı da işin içine katarak açıklayan edimbilim alanına gönderimde bulunmaktadır (Kansu-Yetkiner, 2009: 3).

“Kullanımbilim” olarak da adlandırılan edimbilim, dilin toplumsal bağlamlarda nasıl kullanıldığını irdeleyen dilbilimin büyük ölçekli alanlarından biridir. Alanın öncülerinden olan Yule (1996), edimbilimin dört temel inceleme alanını (i) konuşunun anlamının; (ii) bağlamsal anlamın; (iii) söylenenden daha çoğunun nasıl iletildiğinin; (iv) iletişimde bulunan kişiler arasındaki göreceli mesafenin ifadesinin incelenmesi olarak özetlemektedir. Buna göre;

- Edimbilim konuşunun ya da yazarın iletisinin dinleyici ya da okurlar tarafından yorumlanmasını inceler. Dolayısıyla sözcük, öbek ya da tümceler kendi başlarına anlamlarına değil; konuşucu ya da yazarların söz konusu dilsel kaynaklarla ne demek istediklerini inceler.

- Kişiler söylemek istediklerini biçimlendirirken iletişimin yeri, zamanı, kiminle, hangi koşullar altında yaptıkları gibi değişkenleri göz önünde bulundurur. Bu, kişilerin söylediklerinin üzerinde bağlamın etkisini; yani söz konusu ifadenin bağlamdaki anlamını ve bağlamın ifade üzerindeki etkisini vurgular niteliktedir.

- Dinleyici ya da okurlar konuşunun söylenenele demek istediğini yorumlayabilmek amacıyla çıkarımlar yapmak durumundadır. Bu da açık olarak verilmeyen anlamın iletişimin bir parçası olarak incelenmesini gerektirir.

- Konuşucu ya da yazarlar neyi ifade edip etmeyeceklerine dinleyici ya da okurlarının fiziksel, toplumsal, kavramsal ya da ortak yaşantılarını göz önünde bulundurarak karar verirler. Bu durum, iletişim kişilerinin arasındaki yakınlık/uzaklık ilişkisinin önemini ortaya koymaktadır

(Yule, 1996: 3).

Yukarıda sunulan açıklamaları örnekler üzerinde gösterecek olursak;

(1) A: Bu paket çok ağır.

B: Taşımana yardım edeyim.

A: Çok iyi olur. Teşekkürler.

Örnek (1)'de A'nın tümcesi düz anlamıyla paketin ağır olduğunu ifade eden bir bildirim tümcesidir; bir istek ya da rica değildir. Ancak B, ifadede söylenmeyen ne olduğuna yönelik bir çıkarımda bulunmuş; A'nın kendisinden destek beklediği yorumuna ulaşmıştır. Nitekim A'nın yanıtı bu çıkarımın doğru olduğunu göstermektedir. Bu örnek edimbilimin konuşucu tarafından iletilen anlamın dinleyici tarafından nasıl iletişimi doğru sürdüreceği biçimde yorumlandığını göstermektedir.

(2) a. A: Bekliyorum.

B: Yarın görüşürüz o halde.

b. A: Bekliyorum.

B: Hemen hazırlıyorum.

Örnekte (2ab)'de verilen konuşma değiş-tokuşunu anlamlandırabilmek için bağlamın, diğer bir deyişle yer, zaman gibi değişkenlerin bilinmesi gerekmektedir. (2a)'da verilen konuşma iki arkadaş arasındadır. A, B'yi ertesi gün akşam yemeğine davet etmiştir. Konuşmada bu daveti anımsatmaktadır. B de A'nın davetini unutmadığını sezdirmektedir. (2b)'de ise A bir yöneticidir ve daha önce istediği bir yazının henüz kendisine ulaşmadığını asistanına (B) dolaylı olarak ifade etmektedir. B de konuyu anlayıp A'ya bu doğrultuda yanıt vermektedir. Örneklerden anlaşıldığı gibi (1-2ab), bir iletişim olayını tam olarak anlamlandırmak ancak bağlamı bilindiğinde olasıdır. Dolayısıyla, bu örnekler (2a.b.) söylenenden daha fazlasının nasıl iletildiğini açıklaması açısından

önemlidir. Söz konusu konuşma değiş-tokuşları konuşma katılımcılarının dışındaki kişiler tarafından tam olarak anlaşılmayacaktır.

(3) A: Merve Hanım, istediğiniz yazı hazır.

B: Teşekkürler Ahmet.

Örnek (3) kişiler arasındaki toplumsal mesafe açısından irdelendiğinde, B'nin A'dan daha üst konumda olduğu anlaşılabilir. A, B'ye toplumsal bağlamda mesafe belirten “hanım” sözcüğüyle seslenirken, B, A kişisine adıyla hitap etmektedir. Dolayısıyla kısa bir değiş-tokuş ifadesi bile kişilerarası ilişkinin çözümlenmesinde araştırmacılara bir veri sağlamaktadır.

(4) a. (Dağınık odasını görünce annesi çocuğuna) Odan ne kadar da düzenli.

b. (Düzenli odasını görünce annesi çocuğuna) Odan ne kadar da düzenli.

Örnek (4) biçimsel olarak aynı olan iki sözcenin (Odan ne kadar da düzenli) bağlama bağlı olarak amacının ya da işlevinin nasıl farklı olabileceğini göstermektedir. (4a) tümcesi eleştiri ya da iğneleme amaçlı kullanılırken; (4b) tümcesinin işlevi iltifattır. Bu örnek de bağlamın anlam üzerindeki etkisini göstermektedir.

Yukarıda verilen açıklamalar özetlenecek olursa, edimbilim biçim ve işlev arasındaki ilişkiyi; diğer bir ifadeyle dilsel yapı ve örüntülerin yorumlanmasında dil kullanıcılarının amaçlarının ve bağlamın etkisini incelemektedir. Görüldüğü gibi, bağlam edimbilimin en temel bileşenlerinden biridir. Bu nedenle bir sonraki başlıkta bağlam ve türlerine ilişkin bilgi verilmektedir.

Bağlam ve Türleri

Kişilerarası iletişimde sözcelerin ve sözcüklerin anlamını etkileyen dil dışı unsurlar bulunmaktadır. Kimi zaman etkileşimi tam olarak anlamlandırabilmek için söz konusu etkileşimi çevreleyen zaman, uzam, katılımcıların arasındaki statü, yakınlık, resmiyet gibi toplumsal ilişki gibi fiziksel, toplumsal ve psikolojik unsurların bilinmesi gerekmektedir. Tüm bu unsurlar “bağlam” kavramıyla açıklanmaktadır. Söz gelimi, “Yarın sınavım var” gibi bir sözcenin bilgi vermek için mi yoksa bir daveti reddetmek amacıyla mı kullanıldığının anlaşılması ancak onu çevreleyen unsurların bilinmesiyle olanaklı kılınacaktır. En kısa tanımıyla bağlam dilin kullanıldığı ortamdır (Brown ve Yule, 1983: 25). Genel olarak incelendiğinde üç tür bağlamın varlığından söz edilmektedir: *durum bağlamı*, *artalan bilgisi bağlamı* ve *eşmetin bağlamı* (Cutting, 2005: 3).

(i) *Durum bağlamı*: Konuşma sırasında etkileşimin gerçekleştiği fiziksel ortamdır. Bu konuda aşağıda verilen Örnek (4) değerlendirilecek olunursa;

(4) A: E yok, değil B.

B: Bir üstü deneyelim.

Bu kısa konuşma bölümünü anlamlandırmak için durum bağlamını bilmek gerekir. İletişimin geçtiği bağlamın bir göz hekiminin muayenehanesi olduğu, A kişinin hasta, B kişinin de göz hekimi olduğu bilgisi bizim bu konuşmayı tam olarak anlamamızı sağlayacaktır.

(ii) *Artalan bilgisi bağlamı*: Kültürel ve kişilerarası olmak üzere iki alt ulamı bulunmaktadır. Kültürel bilgi, konuşucuların dünyaya, yaşama ilişkin tüm bilgilerini kapsar. Gelenekler, kurumlar, topluluklar, tarihsel bağlam gibi ulamlar kültürel bağlam kapsamındadır (Bloor ve Bloor, 2013: 27). Kişilerarası artalan bilgisi ise daha özel olarak konuşucuların birbirleriyle ilgili özel bilgilerinden oluşur.

(5) A: Bayramda dedemlere gittik.

B: Ooo, yine harçlıklardan zengin olmuşsundur.

Örnek (5) her iki artalan bilgisi bağlamını da içermektedir. Burada söz konusu olan kültürel bağlam dini bayramlarda aile büyüklerinin küçüklere harçlık verdiği bilgisidir. A ve B kişilerinin birbirleri ile ilgili özel bilgiye sahip olduğu da görülmektedir. B, A'nın dedesinin ona oldukça fazla miktarda bir harçlık verdiğini bilmektedir.

(iii) *Eşmetin bağlamı*: Metnin kendisinin oluşturduğu bağlamdır. Bazen metinde geçen bir sözcüğün anlaşılabilmesi için kendisinden önce ya da sonra gelen metin bölümlerine ya da sözcüklere odaklanmak gerekmektedir. Bu durum, eşmetin bağlamı olarak adlandırılmaktadır. Bir metindeki gönderim ve gösterim öğeleri yorumlanmaları için eşmetin bağlamına gereksinim duyarlar.

Sunulan örneklerden de anlaşılabilir gibi, sözü edilen tüm bu bağlam türleri kişilerarası iletişimin ve etkileşimin yorumlanmasında büyük önem taşımaktadır. Bazı dilsel biçimlerin de yorumlanması için bağlamın bilinmesi gerekmektedir. Bu biçimlerin başında adılar gelmektedir. Gönderim ve gösterim adılarıyla kodlanan bağlam terimleridir. Bir sonraki başlıkta bu iki terim ve türlerine yer verilmektedir.

Bağlamla ilişkili temel terimler: Gönderim ve gösterim

Gönderim, yazarın/konuşucunun okurun/dinleyicinin bir kişi ya da bir varlığı belirlemeleri için kullandıkları sözcüklerdir (Yule, 1996: 17). Adıl kullanımıyla ilişkilidir (Renkema, 2004: 106). Gönderim ögesi metin içsel ya da metin dışsal olabilir. Örneğin, “*Bunlar ne kadar güzel.*” ifadesinde “*Bunlar*”ın anlaşılması için metnin dışına bakılması gerekir. Sözlü dilde konuşma bağlamında işaret adıları söz konusu varlığı işaret eder. Bu durum yazılı dile aktarıldığında ya da konuşma anından sonraki bir zamanda aktarıldığında ek açıklama yapılmasını gerektirir: “(A, B’ye vazodaki gülleri göstererek) *Bunlar ne kadar güzel dedi.*”

Metin içsel gönderim de adıl kullanımıyla ilişkilidir. Örneğin, “*O bize geleceğini söyledi.*” tümcesinde “*o*” adılının kime gönderimde bulunduğu tümce tek başına ele alındığında bilinemez. Oysa kendinden önce ya da sonra gelen tümcelerle birlikte ele alındığında “*o*”nun gönderimi anlaşılabilir. “*Ali toplantıya gelecek. O bize geleceğini söyledi.*” Bu kez “*o*”nun kime, yani Ali’ye gönderimde bulunduğu açıktır. Yorumlanması için kendisinden önceki tümceye başvurulduğu gönderim türü *artgönderim* olarak adlandırılmaktadır. Diğer bir ifadeyle, *artgönderim* bir gönderim ögesinin (bir adılın) metinde gönderimde bulunduğu varlıktan sonra kullanılmasıdır. Bu durumun aksine, gönderim ögesi gönderimde bulunduğu ögeden önce yer alıyorsa, bu durum da *öngönderim* olarak adlandırılır. “*O bize geleceğini söyledi. Ali toplantıya gelecek.*” Örneğinde görüldüğü gibi, gönderim ögesi metinde gönderimde bulunduğu ögeden önce kullanılmakta; anlaşılması için kendinden sonra gelen tümceye başvurulması gerekmektedir. “*Ceketini çıkar. Askıya as.*” örneğinde “*Askıya as.*” tümcesinde bir gönderim üyesi bulunmasa da önceki tümceden asılacak olanın ceket olduğu anlaşılmaktadır. “*Onu*” gönderimi eksiltmiştir. Bu tür gönderim de *boş artgönderim* olarak adlandırılmaktadır.

Gösterim dil aracılığıyla işaret etmek anlamındadır. Benzer biçimde dil aracılığıyla işaret eden dilsel biçimler olarak dinleyiciler olarak da adlandırılır. *Kişi, zaman ve uzam* olmak üzere üç tür gösterim ögesi bulunmaktadır ve en kolay biçimde yorumlanmaları yazar/konuşucu ve okuyucu/dinleyicilerin aynı bağlamı paylaştıkları bağlamlardır. Bunun olmadığı durumlarda bazı ek açıklamalar gerekebilir (Yule, 1996: 9). Örneğin, “*Şunu buradan götürmen gerekiyor.*” sözcesinin üretildiği bağlamda bulunan kişiler “*şu*”nun ne, “*burası*”nın neresi, “*sen*”in ve konuşucunun kim olduğuna tanıklık ettiklerinden anlama kolayca ulaşabilecektir. Oysa konuşmanın geçtiği bağlamda olmayanlar için açıklama gerekecektir: “*Ahmet Ali’ye kirli ceketini koltuktan almasını istedi.*” Biçiminde bir açıklama sözünün anlamına açıklık getirecektir.

Gösterim açısından değerlendirildiğinde, konuşucunun bulunduğu zaman ve uzam *gösterim merkezi* olarak adlandırılmaktadır. Türkçe ve İngilizce gibi dillerde bu merkeze göre “*bu*”, “*burası*”, “*şimdi*” *yakınsak*; “*şu*”, “*şurası*”, “*o zaman*” ise *uzaksal* terimlerdir.

Gösterim türleri yakından incelenecek olursa; *kişi gösterimi* “*ben*”, “*sen*”, “*biz*” gibi tekil ve çoğul kişi adılarının kullanımını içerir (Cutting, 2005: 7). Türkçe gibi bazı dillerde *sen/siz* seçimi konuşucu ve dinleyici arasındaki toplumsal konum farklılığını işaret etmek için kullanılmaktadır. Üst konumdaki bir kişinin alt konumdaki bir kişiye “*sen*” demesi ancak kendisine “*siz*” denmesi bu duruma bir örnektir. Bu türden üst konum belirtimi saygı ifadesi olarak adlandırılmaktadır; bu tür bir gösterim ögesi seçimi toplumsal gösterimi olarak da tanımlanmaktadır (Yule, 1996: 10).

Uzamsal gösterim “*burada, orada*” gibi işaret belirteçleri ve “*bu, şu, bunlar, şunlar*” gibi işaret adıl ve sıfatları aracılığıyla kodlanmaktadır (Cutting, 2005: 8). Geleneksel olarak bu ve bunlar konuşucuya uzamsal ve psikolojik olarak yakın varlıkları işaret eder. Ancak kimi kez fiziksel olarak yakın olan varlıklar konuşucuya psikolojik olarak uzak olabilir. Bu türden belirtme *psikolojik mesafe* olarak adlandırılmaktadır (Yule, 1996: 13). Örneğin, arkadaşının kendisine sevdiği bir armağan vermesi üzerine, “*Bunun için çok teşekkür ederim.*” diyerek nesnenin kendisine hem fiziksel hem de

psikolojik olarak yakınlığını “bu” kullanımıyla ifade edebilir. Öte yandan, yanında oturan arkadaşının sürekli olarak ayağını sallamasından rahatsız olan bir kişi de, “Yapma şunu.” diyerek fiziksel olarak kendisine yakın olan bir durumu psikolojik olarak hoşlanmadığı için “şu” seçimiyle uzak olarak kodlayabilir.

Görüldüğü gibi, uzamsal gösterimde uzama konuşucunun fiziksel ve psikolojik yaklaşımı önemlidir. Konuşucuların daha önce buldukları ama sözcüyü ürettikleri sırada uzakta oldukları yerleri yakınsak olarak kodladıkları görülmektedir. Bu durum *gösterici yansıtma* olarak tanımlanmaktadır.

Zamansal gösterim ise “şimdi, yarın, o zaman, sonraki gün” gibi zamanı işaret eden ifadelerdir ve yorumlanmaları için sözcenin üretildiği zamanın bilinmesine gereksinim vardır. Zamanlar da yakınlık ve uzaklığın ifadesinde kullanılmaktadır. Geniş ya da şimdiki zaman zamanda yakınsaklığı, geçmiş zaman ise uzaklığı belirtir (Yule, 1996: 15). “Yazıyorum” ve “Yazdım” arasındaki fark bu türden gösterimi işaret eder.

Sonuç

Yapısal kuramların açıklamakta yetersiz kaldıkları dil olgularını açıklayan edimibilim bunu dilin kullanıldığı bağlamı işin içine katarak yapmaktadır. Dolayısıyla bağlam anlamın ortaya konmasında oldukça önemli bir role sahiptir. Bağlam iletişimin gerçekleştiği zaman, uzam, katılımcı gibi fiziksel özelliklerin yanı sıra kültürel ve toplumsal unsurları da içermektedir. Dilde anlamının tam olarak anlaşılması için bağlama dayandığı bazı dilsel biçimler bulunmaktadır. Gönderim ve gösterim öğeleri bu biçimlerdendir.

Bu çalışmada edimibilim, inceleme alanı, dile ve dil kullanımına yaklaşımına ilişkin bilgi verilmiştir. Konuşucunun demek istediğinin dinleyiciler tarafından anlaşılacak iletişimin sürdürülmesinde bağlamın etkisini; diğer bir ifadeyle dilin bağlamda belirli işlevleri yerine getirmek üzere nasıl kullanıldığına edimibilim açıklamalar getirmiştir. Bağlam bu açıklamaların merkezinde yer almaktadır. Durum ve kültürel ve kişilerarası artalan bilgisi bağlamları bilgisi toplum bireyleri arasındaki iletişimin sürmesini sağlamaktadır. Dil aracılığıyla işaret etmek ya da belirlemek amacıyla kullanılan gösterim ve gönderim öğeleri yorumlanmaları için bağlama gereksinim duymaktadır. Bu nedenle bağlamla ilişkili temel dilsel biçimlerdir. Söz konusu kavramların kavranması iletişimin yorumlanması ve sürdürülmesine büyük katkı sağlamaktadır.

Bağlam ile ilişkili olarak açıklanan biçimler ve dil kullanımları sadece bu kavramla sınırlı değildir. İleride yapılacak çalışmalarda söz konusu kavramlara ve kullanımlara da yer verilmesi planlanmaktadır. Bu çalışmanın edimibilim alanına ilgi duyan genç araştırmacılara bir kaynak oluşturması hedeflenmektedir.

Kaynakça

1. Bar-Hillel, Y. (1971). Out of the pragmatic wastebasket. *Linguistic inquiry*, 2(3), 401-407.
2. Bloor, M. ve Bloor, T. (2013). *The practice of critical discourse analysis: An introduction*. London: Routledge.
3. Brown, G. ve Yule, G. (1983). *Discourse analysis*. New York: Cambridge University Press.
4. Cutting, J. (2005). *Pragmatics and discourse: A resource book for students*. Routledge.
5. İşeri, K. (2017). *Sözden yazıya dile gelen metin*. Ankara: Pegem Akademi.
6. Kansu-Yetkiner, N. (2009). *Çeviribilim edinibilim ilişkisi üzerine*. İzmir: İzmir Ekonomi Üniversitesi Yayınları.
7. Mey, J. L. (2001). *Pragmatics: an introduction*. Oxford: Blackwell.
8. Renkema, J. (2004). *Introduction to discourse studies*. John Benjamins Publishing.
9. Yule, G. (1996). *Pragmatics*. Oxford University Press.

ОСОБЕННОСТИ ОБУЧЕНИЯ ЧТЕНИЮ НА РУССКОМ ЯЗЫКЕ В КАЗАХСКОЙ ГРУППЕ

Кангужина Тогжан Муталаповна

Казахский национальный университет искусств, Нур-Султан, Казахстан

Абстракт. Раскрывается значение техники чтения в совершенствовании речевой деятельности будущего специалиста в казахской группе. Подчеркивается важная методическая задача преподавателя русского языка в казахской группе как обучение чтению, развитие речевых навыков и умений –, т.к. благодаря умению грамотно читать формируется и развитие других речевых умений.

Ключевые слова: речевая деятельность, языковая, коммуникативная и лингвистическая компетенция, осмысленное чтение, однотонное чтение.

В данной статье исследуется чтение как один из компонентов речевого портрета будущего специалиста. Анализируя аспекты современного периода развития общества, необходимо выделить повышенный интерес к совершенствованию процесса образования и воспитания. Задачей педагога является не только передача определенных знаний, но и решение ряда вопросов о том, как сделать занятие по русскому языку продуктивным и занимательным.

Стоит отметить, что ответом на вышеназванные вопросы является уровневое обучение, так как оно направлено на дифференцированный процесс обучения, позволяющий подчеркнуть такое неразрывное единство как коллектив и индивидуальность. Благодаря уровневому обучению студент более комфортно ощущает себя, получая знания, соответствующие его уровню, не чувствует себя отстающим среди сильных студентов, самостоятельно добывает необходимые знания. Для создания позитивного речевого портрета будущего специалиста необходимо формирование языковой, коммуникативной и лингвистической компетенции у студентов.

Данный процесс стимулируется дифференцированным подходом, раскрывающим глубину усвоения знаний, и совершенствованием целого комплекса речевой деятельности как аудирование, говорение, письмо, чтение [6, с. 32]. Рассмотрим более подробно чтение как одну из форм речевой деятельности. Итак, учитывая уровневое обучение, работа с текстом не представляется такой уж сложной, студент увлеченно анализирует его, выполняет задания к нему. В соответствии с уровнем студента подбираются и тексты для чтения. Для того, чтобы совершенствовать правильное и выразительное чтение, студенту рекомендуются различные практические упражнения, знакомящие с такими техниками чтения как скорость и гибкость чтения т.е. «умение читать с разной скоростью» в зависимости от речевой ситуации, анализ прочитанного.

Необходимо подчеркнуть, что в казахской группе при изучении русского языка, студенты сталкиваются со следующей проблемой как слабый уровень владения техникой чтения. К примеру, это проявляется в чтении художественных произведений, как неверное произношение отдельных звуков в произведениях классиков: фонетическая ошибка допускается при чтении произведений Пушкина, где вместо Е надо читать Е соответственно нормам произношения тех лет. В связи с этим рекомендуется тщательная читательская подготовка, где преподаватель подбирает тексты, связанные с профессиональной деятельностью студента, актуальность которых заинтересовывает студента, что положительно влияет на технику чтения [5, с. 68].

На занятиях русского языка в казахской группе студенты начального уровня читают тексты вслух. В том случае, когда студент слабо владеет техникой чтения, преподаватель сам

читает тексты, формируя у студентов образцовым чтением ответственность за качество чтения. Стоит отметить, что чтение вслух должно быть еще и выразительным.

«Различают два типа выразительного чтения: 1. Осмысленное чтение – чтение, которое при помощи ритмик интонационных средств делает мысль автора доступной, а описываемые образы живыми и яркими. 2. «Однотонное» чтение. Методика выразительного чтения описана в трудах В. Острогорского, Д. Коровякова, А.Н. Долинова. [4, с. 45]

Как утверждают авторы учебного пособия Я.Л. Березовская, О.И. Шарафутдинова «Русский язык как иностранный чтение», при выразительном чтении необходимо учитывать следующие этапы:

1. Предварительное образцовое, разъяснительное, правильное чтение самим учителем и внимательное слушание учеников.

2. Чтение текста про себя. Этот этап подготавливает к быстрому, громкому, смысловому и выразительному чтению.

3. Чтение текста по частям. Каждый прочитавший должен объяснить и проанализировать свой отрывок текста. Американские методисты Э.Н. и Дж.Э. Партридж предлагают использовать метод рассказывания. Его цель состоит в том, чтобы способствовать выработке миросозерцания читателя. Художественный устный рассказ позволяет воздействовать на слушателей взглядом, мимикой, жестами. Чтение же, напротив, не позволяет воздействовать личности на аудиторию. В отечественной науке прием рассказывания рассматривался М.Я. Свентицкой, Н.Е. Румянцевой, А.Н. Покровской. Одним из доступных приемов организации чтения являются разнообразные виды словесных работ над произведением, то есть формы словесного воспроизведения его образов. Рассуждая о сознательном чтении, необходимо подчеркнуть, что благодаря сознательному чтению студент усваивает смысл текста [4, с. 47].

Большую роль в совершенствовании техники чтения играют его разные виды: ознакомительное, изучающее, просмотровое. Таким образом, обучение чтению, развитие речевых навыков и умений – важная методическая задача преподавателя русского языка в казахской группе, т.к. благодаря умению грамотно читать формируется и развитие других речевых умений.

Список использованных источников

1. Акишина А., Шляхов В. Учим читать быстро и эффективно. М. 1991. 247 с.
2. Андреев О.А., Хромов Л.Н. Учитесь быстро читать. М. 1991. 228 с.
3. Бородин В.А., Бородин С.М. Учим ... читать. Л. 2000.
4. Я.Л. Березовская, О.И. Шарафутдинова Русский язык как иностранный чтение. Учебное пособие. Челябинск: Издательский центр. С. 47.
5. Р.С. Туребекова, К.Т. Кенжеева Совершенствование навыков чтения на занятиях русского языка в национальной аудитории //Вестник КазНУ, 2014//. С. 68.
6. Горлова Екатерина Александровна. Разноуровневое обучение русскому языку на материале курса 5-7 классов: Дис. канд. пед. наук: 13.00.02 Самара. 2005. 189 с. РГБ ОД, 61:05-13/2759.

SOSYAL BİLGİLER ÖĞRETMENLERİNİN EMPATİK EĞİLİM DÜZEYLERİ

Yasin Keçicioğlu¹, Selma Güleç²

¹Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkiye

²Bursa Uludağ Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkiye

ÖZET. Sosyal Bilgiler dersi yoluyla öğrenci toplum içinde rollerini gerçekleştiren, başkalarıyla iyi ilişkiler kurabilen, işbirliği içinde çalışabilen, çevresine uyum sağlayabilen iyi ve mutlu birer vatandaş olarak yetiştirilebilir. Bu amaçları gerçekleştirmede, iletişim önemli bir yere sahiptir. Etkili iletişimin kurulmasında empati çok önemlidir. Bu çalışma Bursa ilinde bulunan çeşitli ortaokullarda görev yapan sosyal bilgiler öğretmenlerinin empatik eğilim düzeylerini incelemek amacıyla yapılmıştır. Araştırmanın örneklem grubunu, Bursa ilinde yer alan devlet ortaokullarında 2018 - 2019 öğretim yılı 2. yarısında görev yapan 100 Sosyal Bilgiler Öğretmeni oluşturmaktadır. Veri toplama aracı olarak Dökmen (1988) tarafından geliştirilen Empatik Eğilim Ölçeği kullanılmıştır. Araştırma nicel araştırma olup tarama yöntemi kullanılarak gerçekleştirilmiştir. Verilerin analizinde SPSS 22 paket programı kullanılmıştır. Verilerin analizinde t testi, anova testi, Kruskal Wallis H testi, kullanılmıştır. Çalışmaya katılan öğretmenlerin empatik eğilim ölçeğinden elde ettikleri ortalama puanın 74.05 ± 8.47 olduğu tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Sosyal bilgiler, sosyal bilgiler öğretmeni, empati, empatik eğilim

Giriş. Bugün empati denildiğinde akla, Carl Rogers'ın (1975) empatiyi ele alış biçimi gelmektedir. Rogers'a göre empati, bir kişinin belirli bir duruma ilişkin olarak karşısındaki kişinin duygu ve düşüncelerini doğru olarak anlaması, onun hissettiklerini hissetmesi ve bu durumu ona iletmesi sürecidir (Dökmen, 2002). Empati, gerek eğitimciler ve öğrenciler arasında sağlıklı bir iletişim ortamının oluşturulmasında ve eğitim programlarının hazırlanıp uygulanmasında, gerekse ilerde eğitim alanında çalışmak isteyen kişilere kazandırılması gereken bir özellik olması bakımından önemlidir (Köksal Akyol ve Koçer Çiftçi, 2005)

Empati eğitiminin amacı insanlarda var olan empati kurma becerisini geliştirmek, her yaş grubundan bireylerle iyi ilişkiler kurulmasını sağlamaktır. İlk empati eğitimi ailede başlar. Empatinin okullarda bir öğretim yöntemi olarak kullanılmasının amacı ise insan, toplum ve kültürlerin davranış, değerler, duygu, inanış ve düşüncelerinin nedenlerinin anlaşılması ve hissedilmesi becerisinin öğrencilere kazandırılmasıdır (Kabapınar, 2005). Empatik davranış öğretmen öğrenci ilişkisinde daha çok önem kazanır. Öğretmenlerin empatik davranışları hem öğrencilere rol model olur hem de öğretmen öğrencileri tarafından daha kolay anlaşılır. Öğretmenlerin öğrencilerle kurdukları empatik iletişim sayesinde aralarındaki sorunlar azalacaktır (Ercoşkun v.d. 2006).

Empati güçlü ve sağlıklı ilişkilerin kurulmasına, iletişimin artmasına ve çatışmaların azalmasına yardımcı olur. Empati bireyin farklı olan ya da başka kültürlerden gelen kişilerle de iyi geçinmesini sağlar. Bir başkasının açısından onun dünyasına bakıp, onu anlamaya çalışan kişi, sağlıklı bir iletişim kurabilir. Empati sahibi insanlar diğerlerine karşı kibar olur ve onlar için iyi şeyler yaptıklarını hissederek ki bunlar bireysel mutluluğu ve olumlu duyguları geliştirir (Wei-Liao&Ku, 2011).

Yapılan araştırmalarda empati becerisinin kullanılmasında en uygun dersin sosyal bilgiler dersi olduğu ileri sürülmüştür.(Morris, 1998, Akt., Yılmaz 2016) Empati becerisi de sosyal bilgiler öğretim programında yer alan becerilerden biridir (MEB, 2018). Empati becerisiyle desteklenen sosyal bilgiler dersi öğrencilerin akademik başarısı ve çevre bilinci kazanmalarına katkı sağlayacaktır (Yıldırım ve Konuk, 2018). Sosyal bilgiler dersi öğrenciye birçok beceri kazandıran bir derstir. Bu dersin bir diğer amacı da etkili iletişim kurma ve empati ile sorunlarını gidermeye çalışan bireyler yetiştirmektir. Bu beceriyi de kazandıracak olan sosyal bilgiler öğretmenlerinin empati kurma

yeterliliğine sahip olması gerekir (Koçoğlu, 2018). Sosyal bilgiler öğretmenlerinin, öğrencilerinin ihtiyaçlarını karşılama, kendi psikolojik durumunu anlamada, velilerle ve diğer sosyal çevresiyle iletişimde empati becerisine sahip olması beklenir. Öğrencilerin görev ve sorumluluklarının bilincine vardığı, toplumsallaştığı sosyal bilgiler dersinde empatiye yönelik etkinlikler ve sosyal bilgiler öğretmenlerinin sahip oldukları empati becerisi bu dersteğin kalitesini arttıracaktır (Uymaz ve Çalışkan, 2018). Çocuklarda empati kendiliğinden oluşmaz. Ev ve okul gibi sosyal ortamlarda adım adım oluşan ve ömür boyu devam eden bir süreçtir. Bu anlamda sosyal olay ve kavramların ön planda olduğu sosyal bilgiler, hayat bilgisi, vatandaşlık ve insan hakları gibi derslerde empatik becerinin geliştirilmesi önemlidir. Kabapınar (2002) yaptığı bir araştırmasında öğrencilere bazı roller sunmuştur. Öğrencilerden bu rollere girmesi istenmiştir. Araştırmanın sonucunda 5. sınıf öğrencilerinin 3. sınıf öğrencilerine göre empati kurma becerilerinin daha gelişmiş olduğu gözlemlenmiştir. Yontar (2013) ise yaptığı çalışmada sosyal bilgiler dersinde en başarılı olan öğrencilerin empati düzeylerinin en yüksek, orta derecede başarılı öğrencilerin empati eğilimleri orta düzeyde, derste başarılı düşük olan öğrencilerin ise empatik eğilimleri en düşük öğrenciler olduğu ve bunun istatistiksel olarak anlamlı bir fark olduğunu saptamıştır (Yontar, 2013).

Sosyal Bilgiler dersi öğretim programında temel beceriler arasında yer alan empati becerisi öğrencilere kazandırılması gereken en temel becerilerden birisidir. Bunun için öncelikle öğretmenlerin empati becerisine sahip olması oldukça önem taşımaktadır. Bu nedenle bu çalışmada sosyal bilgiler öğretmenlerinin empatik eğilim düzeylerinin incelenmesi araştırmanın amacını oluşturmaktadır. Bu amaçla şu sorulara cevap aranmıştır.

1) Sosyal bilgiler öğretmenlerinin empatik eğilim düzeyleri yaş değişkenine göre farklılık göstermekte midir?

2) Sosyal bilgiler öğretmenlerinin empatik eğilim düzeyleri cinsiyet değişkenine göre farklılık göstermekte midir?

3) Sosyal bilgiler öğretmenlerinin empatik eğilim düzeyleri medeni durum değişkenine göre farklılık göstermekte midir?

4) Sosyal bilgiler öğretmenlerinin empatik eğilim düzeyleri mesleki kıdem değişkenine göre farklılık göstermekte midir?

Araştırma Modeli

Araştırma betimsel bir çalışmadır. Araştırmada tarama modeli kullanılmıştır. Bir grubun belli başlı özelliklerini belirlemek amacıyla verilerin toplanmasını amaçlayan çalışmaya tarama modeli denir (Büyüköztürk v.d. 2016).

Evren ve Örneklem

Araştırmanın evreni Bursa ilinde görev yapan Sosyal Bilgiler Öğretmenleridir. Araştırmanın örneğini devlet ortaokullarında görev yapmakta olan Sosyal Bilgiler Öğretmenleri oluşturmaktadır. Araştırmaya 100 sosyal bilgiler öğretmeni katılmıştır.

Veri Toplama Araçları

Empatik Eğilim Ölçeği Dökmen (1988) tarafından geliştirilmiştir. Dökmen Empati Eğilim Ölçeğinin (EEÖ) güvenilirliğini belirlemek için 70 kişilik bir öğrenci grubuna, ölçeğin tekrarı yöntemiyle, üç hafta aryla iki defa uygulamıştır. Ölçeğin araştırma grubu için Cronbach Alpha ile hesaplanan güvenilirlik katsayısı da 0.72 olarak belirlenmiştir. Örneklem grubu olarak da 70 üniversite öğrencisi seçilmiştir. Ölçeğin güvenilirliği $r=0.82$ 'dir. Deneklerin ölçeğin tek ve çift maddelerinden aldıkları puanlar arasındaki ölçeği yarılama güvenilirliği $r=0.86$ olarak bulunmuştur. Empati Eğilim Ölçeği (EEÖ) likert türü bir ölçek olarak hazırlanmıştır. Empatik Eğilim Ölçeğinin (EEÖ) maddelerinin yaklaşık yarısı, bireylerin evet deme eğilimlerini önlemek için negatif yazılmıştır. Bireylerden her bir maddenin yanındaki 1'den 5'e kadar olan sayılardan birisini işaretleyerek, o maddedeki görüşe ne ölçüde katıldıklarını belirtmeleri istenmiştir. Bireylerin maddeleri okuduktan sonra işaretledikleri sayılar o maddeye ilişkin puanları oluşturmaktadır. Negatif yazılmış maddeler tersten puanlanmakta "Tamamen katılıyorum" cevabına 1, "Hiç katılmıyorum" cevabına ise 5 verilmektedir. Ölçekte alınacak en az puan 20, en fazla puan 100'dür. Toplam puan deneklerin

empatik eğilim puanlarını ifade eder. Elde edilen puanın yüksek olması, empatik eğilimin yüksek olduğunu; elde edilen puanın düşük olması ise empatik eğilimin düşük olduğunu ifade etmektedir.

Verilerin Toplanması ve Çözümlemesi

Araştırmacı tarafından yaş, cinsiyet, medeni durum ve mesleki kıdem bilgilerini içeren kişisel bilgi formu hazırlanmıştır. Öğretmenlerin cinsiyetine göre empatik eğilim düzeyleri arasında anlamlı farklılık olup olmadığını tespit etmek için bağımsız örneklem t testi, medeni duruma göre öğretmenlerin empatik eğilim düzeylerinin farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için Kruskal Wallis H testi yapılmıştır. Mesleki kıdeme göre empatik eğilim düzeyleri arasında anlamlı farklılık olup olmadığını tespit etmek için tek yönlü varyans analizi (One Way ANOVA) yapılmıştır.

Bulgular

Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Demografik Özelliklerine Yönelik Bulgular

Sosyal bilgiler öğretmenlerinin empatik eğilim düzeyleri ile çatışma çözme davranışlarının incelenmesi amacıyla yapılan çalışmada yaş, cinsiyet, medeni durum, mesleki kıdem, eğitim düzeyi, stüsü, mevcut okuldaki görev süresi, okuldaki öğretmen sayısı, okuldaki öğrenci sayısı, meslekten memnuniyet durumuna yönelik demografik bilgiler aşağıdaki tablolar da verilmiştir.

Tablo 1: Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Yaşa Göre Dağılımı

		N	Yüzde (%)
Yaş	30'dan küçük	17	17.0
	30-40 arası	45	45.0
	41 ve üstü	38	38.0
	Toplam	100	100.0

Çalışmaya katılan öğretmenlerden 45'i 30-40 yaş arasında iken 38'i 41 yaş ve üzerinde, 17'si de 30'dan küçüktür (Tablo 1).

Tablo 2: Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Cinsiyete Göre Dağılımı

		N	Yüzde (%)
Cinsiyet	Kadın	58	58.0
	Erkek	42	42.0
	Toplam	100	100.0

Çalışmaya katılan öğretmenlerden 58'i kadın iken 42'si erkektir (Tablo 2).

Tablo 3: Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Medeni Duruma Göre Dağılımı

		N	Yüzde (%)
Medeni Durum	Evli	78	78.0
	Bekar	19	19.0
	Dul-Boşanmış	3	3.0
	Toplam	100	100.0

Çalışmaya katılan öğretmenlerden 78'i evli iken 19'u bekar, 3'ü de dul-boşanmıştır (Tablo 3).

Tablo 1: Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Mesleki Kıdeme Göre Dağılımı

		N	Yüzde (%)
Mesleki Kıdem	1-5 yıl arası	14	14.0
	6-10 yıl arası	20	20.0
	11-15 yıl arası	20	20.0
	16-20 yıl arası	20	20.0
	20 yıldan fazla	26	26.0
	Toplam	100	100.0

Çalışmaya katılan öğretmenlerden 26'sı 20 yıldan daha uzun süredir, 20'si 6-10 yıldır, 20'si 11-15 yıldır, 20'si 16-20 yıldır, 14'ü de 1-5 yıldır öğretmenlik yaptığını ifade etmiştir (Tablo 4).

Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Empatik Eğilim Düzeyine Yönelik Bulgular

Araştırmada kullanılan empatik eğilim ölçeğinin güvenilirlik analizi sonuçları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Empatik Eğilim Ölçeği Güvenilirlik Katsayıları

Empatik Eğilim	.787	20
----------------	------	----

Tablo 6: Empatik Eğilim Ölçeğinden Elde Edilen Ortalama Puanlar

	N	Minimum	Maksimum	\bar{x}	Ss (\pm)
Empatik Eğilim	100	57.00	97.00	74.05	8.47

Çalışmada kullanılan empatik eğilim ölçeğinden alınabilecek puanlar 20-100 arasında değişmektedir. Toplam puan deneklerin empatik eğilim puanlarını ifade eder. Elde edilen puanın yüksek olması, empatik eğilimin yüksek olduğunu; elde edilen puanın düşük olması ise empatik eğilimin düşük olduğunu ifade etmektedir. Ölçekten öğretmenlerin elde ettiği puan 74.05 ± 8.47 olup bu da öğretmenlerin empatik eğilim becerilerinin yüksek olduğunu göstermektedir (Tablo 6).

Tablo 2: Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Yaşa Göre Empatik Eğilim Düzeyleri

	N	\bar{x}	Ss (\pm)	χ^2	P
30'dan küçük	17	71.3529	6.06157	5.006	.082
30-40 arası	45	73.9778	7.36234		
41 ve üstü	38	75.3421	10.34350		

Sosyal bilgiler öğretmenlerinin yaşa göre empatik eğilim düzeylerine bakıldığında 30 yaşdan küçük olanların empatik eğilimlerinin diğer yaş gruplarına göre daha düşük olduğu tespit edilmiştir. Yaşa göre öğretmenlerin empatik eğilim düzeylerinin farklılaşp farklılaşmadığını tespit etmek için

yapılan Kruskal Wallis H testi neticesinde gruplar arasındaki farkın anlamlı olmadığı ($p>0.05$) görülmüştür (Tablo 7).

Tablo 8: Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Cinsiyete Göre Empatik Eğilim Düzeyleri

	Cinsiyet	n	\bar{x}	Ss (\pm)	T	P
Empatik Eğilim	Kadın	58	74,5690	8,02870	.717	.475
	Erkek	42	73,3333	9,11623		

Öğretmenlerin cinsiyetine göre empatik eğilim beceri düzeyleri arasında farklılık olup olmadığını tespit etmek için yapılan bağımsız örneklem t testi neticesinde kadın öğretmenlerin empatik eğilim beceri düzeylerinin erkeklerden daha yüksek olduğu ancak gruplar arasındaki farkın anlamlı düzeyde olmadığı ($p>0.05$) görülmüştür (Tablo 8).

Tablo 9: Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Medeni Durumuna Göre Empatik Eğilim Düzeyleri

	n	\bar{x}	Ss (\pm)	χ^2	P
Evli	78	74.5385	8.83425	2.060	.357
Bekar	19	72.0526	7.29896		
Dul-Boşanmış	3	74.0000	5.29150		

Medeni duruma göre öğretmenlerin empatik eğilim düzeylerinin farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için yapılan Kruskal Wallis H testi neticesinde evli ve dul-boşanmışların empatik eğilimlerinin bekarlardan daha yüksek olduğu ancak gruplar arasındaki farkın anlamlı olmadığı ($p>0.05$) görülmüştür (Tablo 9).

Tablo 10: Sosyal Bilgiler Öğretmenlerinin Mesleki Kıdeme Göre Empatik Eğilim Düzeyleri

	n	\bar{x}	Ss (\pm)	F	P
1-5 yıl arası	14	70.7857	6.49471	.995	.414
6-10 yıl arası	20	75.2000	7.87802		
11-15 yıl arası	20	73.6500	7.74784		
16-20 yıl arası	20	73.1500	9.58768		
20 yıldan fazla	26	75.9231	9.41880		

Sosyal bilgiler öğretmenlerinin mesleki kıdeme göre empatik eğilim düzeylerine bakıldığında 6-10 yıl arasında en yüksek olduğu görülmektedir. Mesleki kıdeme göre empatik eğilim düzeyleri arasında farklılık olup olmadığını tespit etmek için yapılan tek yönlü varyans analizi (One Way ANOVA) neticesinde gruplar arasında anlamlı farklılık saptanmamıştır ($p>0.05$) (Tablo 10).

Sonuç. Bu araştırmada sosyal bilgiler öğretmenlerinin empatik eğilim düzeylerinin incelenmesi amaçlanmıştır. Bu amaç doğrultusunda gerçekleştirilen çalışma neticesinde önemli sonuçlar elde edilmiştir.

Sosyal bilgiler öğretmenlerinin mesleki hayatlarında gereksinim duydukları en önemli özelliklerin başında şüphesiz empati kurma becerileri gelmektedir. Okul ve öğrenci ihtiyaçlarına yanıt

verebilecek bir yapıda olmaları ve eğitim uygulamalarında başarıyı elde edebilmeleri için empatik eğilimlerinin test edilmesi ve eksikliklerinin belirlenerek giderilmeye çalışılması bu açıdan önemlidir. Empati başkalarının duygu ve düşüncelerini anlama yetisidir. Kişinin karşısındakini anlayıp tutum ve davranışlarını buna göre uyarlama becerisi sosyal ilişkiler açısından son derece önemlidir (Ekinci ve Aybek, 2010). Bu sosyal ilişki becerisi farklı türden ikili ilişkilerde genellikle sorun çözmeye yarayan taktiklerden birisi haline gelir. Empati kurma olarak tanımlanan bu sosyal yeti gerek mesleki gerekse günlük yaşamda bireyde hem farkındalık oluşturur hem de bireyin başkaları tarafından fark edilip önemsendiğini gösterir. Empati kurmanın temelinde insanları duygu, düşünce ve davranış itibarıyla birbirinden bağımsız olmayan bütüncül bir bakış açısı ile onların içerisinde yaşadıkları koşulları dikkate alarak onları dinleyebilme ve anlayabilme bulunmakta olup bu özellik öğretmenlerin problemleri önceden sezip ona göre önlem alabilmelerine imkan tanır.

Yapılan çalışmaya katılan öğretmenlerin empatik eğilim ölçeğinden elde ettikleri ortalama puanın 74.05 ± 8.47 olduğu tespit edilmiştir. Beyaz (2016) tarafından beden eğitimi ve spor öğretmenliği bölümünde öğrenim görmekte olan öğretmen adayları üzerinde gerçekleştirilen çalışmada öğretmen adaylarının empatik eğilim ölçeğinden 70.80 ± 8.33 puan elde ettikleri tespit edilmiştir. Pala (2008) tarafından gerçekleştirilen çalışmada öğretmen adaylarının empatik eğilimlerinin orta düzeyin biraz üzerinde olduğu bildirilmiştir. Akbulut ve Sağlam (2010) tarafından sınıf öğretmenleri üzerinde gerçekleştirilen çalışmada öğretmenlerin empatik eğilim puanlarının 72.64 olduğu bildirilmiştir. Engin ve Genç (2015) tarafından sınıf öğretmeni adayları üzerinde gerçekleştirilen çalışmada öğretmen adaylarının empatik eğilim puanlarının 71.38 olduğu tespit edilmiştir.

Yapılan çalışmadan elde edilen verilerin analizi sonucunda, yaşa göre öğretmenlerin empatik eğilim düzeylerinin farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için yapılan Kruskal Wallis H testi neticesinde gruplar arasındaki farkın anlamlı olmadığı ($p > 0.05$) görülmüştür. Kışlak ve Çabukça (2002) tarafından empati ve demografik değişkenler arasındaki ilişkinin incelenmesi amacıyla gerçekleştirilen çalışmada yaş ile empati kurma becerisi arasında anlamlı bir ilişki olmadığı bildirilmiştir. Yaşar ve Erol (2016) tarafından okul öncesi eğitimi öğretmen adayları üzerinde gerçekleştirilen çalışmada empatik eğilim düzeylerinin yaşa göre anlamlı şekilde farklılaşmadığı saptanmıştır. Kiraz (2011) çalışmasında öğretmen adaylarının yaşa göre empatik eğilimleri arasında anlamlı bir fark saptanamamıştır.

Yapılan çalışmadan elde edilen verilerin analizi neticesinde kadın öğretmenlerin empatik eğilimlerinin erkeklerden yüksek olduğu ancak gruplar arasındaki farkın istatistiksel açıdan anlamlı olmadığı görülmüştür. Beyaz (2016) yapmış olduğu çalışmada kadın öğretmen adaylarının empatik eğilim düzeylerinin erkek öğretmen adaylarından anlamlı şekilde yüksek olduğunu belirtmiştir. Yılmaz ve Akyel (2008) beden eğitimi öğretmen adaylarının empatik eğilim düzeyleri ile yaptıkları çalışmada da kadın öğretmen adaylarının erkek öğretmen adaylarına göre empatik eğilimlerinin daha yüksek olduğu ancak bunun istatistiksel olarak anlamlı olmadığı görülmüştür. Erkmek (2007) Selçuk Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksek Okulunda öğrenim gören üniversite öğrencileri ile yaptığı çalışmasında cinsiyet değişkenine göre empatik eğilimleri arasında anlamlı bir fark bulamamıştır.

Medeni duruma göre öğretmenlerin empatik eğilim düzeylerinin farklılaşıp farklılaşmadığını tespit etmek için yapılan Kruskal Wallis H testi neticesinde evli ve dul-boşanmışların empatik eğilimlerinin bekarlardan daha yüksek olduğu ancak gruplar arasındaki farkın anlamlı olmadığı ($p > 0.05$) görülmüştür. Akbulut ve Sağlam (2010) tarafından sınıf öğretmenleri üzerinde gerçekleştirilen çalışmada medeni duruma göre öğretmenlerin empatik eğilim düzeyleri arasında anlamlı bir fark olmadığı bildirilmiştir.

Mesleki kıdeme göre empatik eğilim düzeyleri arasında farklılık olup olmadığını tespit etmek için yapılan tek yönlü varyans analizi (One Way ANOVA) neticesinde gruplar arasında anlamlı farklılık saptanamamıştır ($p > 0.05$). Benzer şekilde mevcut okuldaki çalışma süresine göre de mesleki eğilim düzeylerinin anlamlı şekilde farklılaşmadığı tespit edilmiştir. Akbulut ve Sağlam (2010) tarafından sınıf öğretmenleri üzerinde gerçekleştirilen çalışmada mesleki kıdeme göre öğretmenlerin empatik eğilim düzeyleri arasında anlamlı bir fark olmadığı bildirilmiştir. Barut (2004) tarafından

ortaöğretim kurumlarında görev yapan öğretmenler üzerinde gerçekleştirilen çalışmada mesleki kıdeme göre öğretmenlerin empatik eğilimlerinin anlamlı şekilde farklılaşmadığı saptanmıştır. Önemli Türk (1998) lise yöneticilerinin kıdemi arttıkça empatik becerisinin de arttığını gözlemlemiştir.

Bu çalışma Bursa ilindeki okulları kapsadığından genel bir yargıya varmak mümkün değildir. Daha genel bir yargıya ulaşabilmek için ülkemizin diğer illerinde ve diğer branşlara da benzer araştırmaların yapılması daha kapsamlı bir sonuca ulaştırabilir.

KAYNAKLAR

1. Akbulut, E., & Sağlam, H. İ. (2010). Sınıf öğretmenlerinin empatik eğilim düzeylerinin incelenmesi. *Uluslararası İnsan Bilimleri Dergisi*, 7 (2), 1068-1083.
2. Barut, Y. (2004). Ortaöğretim kurumlarında çalışan öğretmenlerin empatik eğilim düzeyleri ile çatışma eğilimi düzeylerinin bazı değişkenler açısından incelenmesi. *13. Ulusal Eğitim Bilimleri Kurultayı*, İnönü Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 6–9 Temmuz, Malatya
3. Beyaz, Ö. (2016). *Beden eğitimi ve spor öğretmenliği bölümünde öğrenim gören öğretmen adaylarının empatik eğilim ve empatik beceri düzeylerinin incelenmesi*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Anadolu Üniversitesi, Sağlık Bilimleri Enstitüsü, Eskişehir.
4. Büyüköztürk, Ş. & Çakmak, E.K. & Akgün, Ö.E. & Karadeniz, Ş. & Demirel, F. (2016). *Bilimsel araştırma yöntemleri* <https://ws1.turcademy.com/ww/webviewer.php?doc=4863'den> alınmıştır. Erişim tarihi. 28.08.2019.
5. Dökmen, Ü. (1987) Empati kurma becerisi ile sosyometrik statü arasındaki ilişki. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 20(1), 183-207
6. Dökmen, Ü. (1988). Empatinin yeni bir modele dayandırılarak ölçülmesi ve psikodrama ile geliştirilmesi. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*. 21(1), 155 -190
7. Dökmen, Ü. (2002). *Sanatta ve günlük yaşamda iletişim çatışmaları ve empati*. (21. baskı). İstanbul: Sistem Yayıncılık
8. Ekinci, Ö. & Aybek, B. (2010). Öğretmen adaylarının empatik ve eleştirel düşünme eğilimlerinin incelenmesi. *İlköğretim Online*, 9(2), 3-14.
9. Engin, G. & Genç, S.Z. (2015). Sınıf öğretmeni adaylarının empatik eğilimleri (çanakkale 18 mart üniversitesi örneği), *International Journal of Language Academy*, 3(2), 116-123.
10. Ercoşkun, M.H. & Ada, Ş. & Dilekmen, M. & Nalçacı, A. (2006) Sınıf öğretmenliği öğrencilerinin empatik becerilerinin bireysel değişkenler açısından incelenmesi. *Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi* (13). 207-217.
11. Erkmén, G. (2007) *Selçuk Üniversitesi Beden Eğitimi ve Spor Yüksekokulunda öğrenim gören öğrencilerin empatik eğilimlerinin sporda tercih ettikleri lider davranışları ile karşılaştırılması*. (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Selçuk Üniversitesi, Konya
12. Kabapınar, Y. (2004). İlköğretimdeki hayat bilgisi ve sosyal bilgiler derslerinde kullanılacak bir öğretim etkinliği olarak resim çizimi yoluyla empati. *Marmara Üniversitesi Atatürk Eğitim Fakültesi Eğitim Bilimleri Dergisi* (20) 85-100
13. Kabapınar, Y. (2005). Uygulama ve değerlendirme ölçütleriyle hayat bilgisi ve sosyal bilgiler öğretiminde kullanılabilecek bir öğretim yöntemi olarak empati. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 3(9), 119-142.
14. Kışlak, Ş. T., ve Çabukça, F. (2002). Empati ve demografik değişkenlerin evlilik uyumu ile ilişkisi. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 5 (5).
15. Kiraz, C. (2011). *Eğitim fakültesi öğrencilerinin empatik eğilimleri ile narsistik kişilik özellikleri*. (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yeditepe Üniversitesi, İstanbul
16. Köksal, A., A. ve Koçer, Ç., H. (2005). Okul Öncesi Öğretmen Adaylarının Empatik Beceri Düzeylerinin Belirlenmesi. *Eğitim Araştırmaları Dergisi*, 21, 13-23.
17. MEB. 2018. T.C. Milli Eğitim Bakanlığı, Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı (İlkokul ve Ortaokul 4, 5, 6, ve 7. Sınıflar).

18. Önemlitürk, D. (1998). *Lise yöneticilerinin kendini gerçekleştirme ve empati düzeyleri* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). Kocaeli Üniversitesi. Kocaeli.
19. Pala, A. (2008). Öğretmen adaylarının empati kurma düzeyleri üzerine bir araştırma. *Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi* 1(23). 13-23
20. Uymaz, M. & Çalışkan, H. (2018) Sosyal bilgiler öğretmen adaylarının “empati” kavramına ilişkin algılarının metaforlar aracılığı ile belirlenmesi. *Journal of Multidisciplinary Studies in Education*, (2)4, 80-91
21. Wei, M., Liao, K.Y.H. & Ku, T.Y. (2011). Attachment, Self-Compassion, Empathy, and Subjective Well-Being Among College Students and Community Adults, *Journal of Personality*, 79 (1), 191-221.
22. Yaşar, M., & Erol, A. (2016). Okul öncesi eğitimi öğretmen adaylarının empatik eğilim düzeyleri ile düşünme stilleri arasındaki ilişkinin belirlenmesi. *International Journal of Assessment Tools in Education*, 2(2), 38-65
23. Yıldırım, T. & Konuk, Y. (2018). Empati becerisine dayalı etkinliklerle desteklenen sosyal bilgiler öğretiminin öğrencilerin çevre bilincine ve akademik başarılarına etkisi. *Uluslararası Sosyal Bilgilerde Yeni Yaklaşımlar Dergisi*, 2(2), 57-69.
24. Yılmaz, İ. Akyel, Y. (2008) Beden eğitimi öğretmen adaylarının empatik eğilim düzeylerinin çeşitli değişkenler açısından incelenmesi. *Ahi Evran Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 9 (3) 27-33
25. Yılmaz, S. (2016) Sosyal bilgiler öğretiminde empati. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*.(4), 1-19
26. Yontar, A. (2013). *Sosyal bilgiler programında kazandırılması hedeflenen sorumluluk değeri ve empati becerisi arasındaki ilişkinin incelenmesi* (Yayımlanmamış doktora tezi). Gazi Üniversitesi, Ankara.

EXAMINATION OF SOCIAL STUDIES TEACHERS' EMPATHIC TENDENCY LEVELS

Abstract. Through the social studies course, students can be raised as good and happy citizens who can achieve their roles in society, establish good relationships with others, work in cooperation, adapt to their environment. Communication has an important place in the achievement of these goals. This study was carried out with the aim of examining the empathic tendency levels of the social studies teachers servicing at different public secondary schools in Bursa. The sample of the study was composed of 100 Social Studies Teachers servicing in the second semester of the 2018 - 2019 educational year at the public secondary schools located in Bursa. The Empathic Tendency Scale developed by Dökmen (1988) were used as the data collection tools. Since the study had a quantitative nature, it was carried out by using the screening method. In the analysis of the data, the SPSS 22 package program was used. Again, in the analysis of the data, t test, ANOVA test and Kruskal Wallis H test were used. It was determined that the mean score which the participant teachers obtained from the empathic tendency scale was 74.05 ± 8.47 .

Key Words: Social studies, social studies teacher, empathy, empathic tendency.

ECONOMICS

УДК 338.1

THE IMPACT OF DIGITALIZATION OF THE ECONOMY ON THE DEVELOPMENT OF ACCOUNTING

Akhmetov Aset Ainuruly¹, Bekzhanova Toty Kalzhanovna²

¹Master student of the faculty of business Kazakh University of Economics, Finance and international trade, Nur Sultan city, Kazakhstan.

²Candidate of economic sciences, docent of the Department «Accounting and auditing» Kazakh University of Economics, Finance and international trade, Nur Sultan city, Kazakhstan,

Abstract: Global changes in the role of information as a factor of social life have defined the formation of a knowledge economy with the predominance of intangible factors of value creation, new business processes and digital technologies of the information environment as a megatrend of socio-economic development. In this context, the issues of rethinking the role and place of accounting in the system of information support of economic processes management become relevant, since its functionality traditionally includes the collection, processing and provision of economic information about the activities of economic entities. The author considers the main directions of actualization of accounting under the influence of technological possibilities of digitalization and changes in information content in the knowledge economy, its role and place in the global information environment and the functional management of the digital ecosystem. The main elements of the accounting system that need to be transformed under the influence of new digital and managerial technologies are highlighted.

Keywords: accounting, digital economy, information society, accounting, accounting concept, methodology, accounting objects, information, information and communication technologies.

The development of the digital economy in the world is one of the trends. In Kazakhstan, the concept of digitalization was published in The program for the development «Of the digital Kazakhstan». This document defines the main directions of state policy on the formation and development of the digital economy for the implementation of national priorities and competitive participation in the global economic ecosystem.

Digitalization affects the entire system of information support of socio-economic processes. It should be noted that an important role in this system is played by accounting with its functionality of collecting, processing and providing economic information about the activities of economic entities. Rethinking the role and place of accounting in the digital economy is particularly important. It is necessary to conduct research on changes in the content, methodological and conceptual foundations of accounting under the influence of technological possibilities of digitalization.

Even today, technologies such as blockchain are a prerequisite for a breakthrough in accounting methods, such as the registration system. Businesses will be able to record and store transaction records in a single register, which is presented as a distributed and interconnected accounting information system. Falsification or destruction of information will become almost impossible, thanks to the distribution system and cryptographic protection. This system was called "triple account". In this case, it is not said about changing the digraphic record to unigraphic (for example, triple). Only the way of registration and storage of the database of facts of economic life will change. In the future, such a system can develop as a base of financial and non-financial reports and a system for verifying their reliability, as well as as an environment for global information economic interaction.

Speaking of accounting methods, it is worth noting that in the conditions of digitalization there is a need to move away from their static and immutable aspects. It is important to increase the number of such methods, but taking into account the preservation of the methodological core of accounting. This will ensure the harmony of the methods used in relation to existing accounting problems.

As an example, you can lead a more mobile managerial accounting. It not only applies traditional accounting methods, but also actively implements techniques used by related areas of management (planning, forecasting, analysis, modeling). The main advantages of multivariate use of tools in management accounting:

- valuation can be based on different approaches (market, investment, insurance, book value, liquidation value can be used);
- for calculation can be used a variety of techniques and management accounting, which helps in determining different costs for different accounting purposes;
- you can choose to use or not to use double entry and billing system;
- the frequency and content of the balance sheet and reporting are determined on the basis of the principle of efficiency. It is possible to draw up forecast, segmental balances, using various techniques.

The development of the main components of accounting is influenced by the emerging environment of the digital economy. Among experts in the field of accounting, proposals are made to include in the system of accounts accounts of perspective accounting, differential, control accounts, accounts for non-financial information.

Also, it has long been said about the possibility of using systems alternative to double recording. In addition to the digraphic and unigraphic recording methods, there are systems of triple and quadruple recording. There may be changes in other elements of the accounting method under the influence of advances in data processing technologies, as well as due to significant changes in accounting objects.

Accordingly, it is logical and expedient to develop a multilateral methodological basis of accounting, covering both the elements of the accounting method and related management activities, and ensuring the adequacy of its information product to existing and new tasks. In the conditions of development of digital economy objects of the account are exposed to considerable changes also. The explanation for this is the increasing number of indicators characterizing not only the economic side of the business, but also social, environmental responsibility, consistency and quality of corporate governance, the presence of non-financial objects, such as organizational, human, innovative, reputation capital, which provide a basis for creating value.

It is also necessary to note the expansion of the range of objects due to the emergence of new hybrid and modifiable forms of assets, liabilities and capital: cryptocurrencies, smart assets, smart contracts, instruments of mixed investment, new forms of financial transactions, electronic flows of funds, virtual monetary and non-monetary units of value, etc. their reflection in accounting requires the formation of new principles of systematization and taxonomy of accounting objects, the allocation of recognition criteria, metrics and principles of reflection in economic information.

In the conditions of digitalization, in order to maintain its relevance, accounting should be positioned as an element of the system of obtaining, processing and transmitting economic information. It is necessary to clearly present the place, role and functionality of accounting in the ecosystem. Otherwise, it will be at risk of "dissolving" in modern technological and multifunctional digital information systems, as these systems are developing dynamically and are aggressively expanding their scope of application.

The internal structure of accounting is also important. It is necessary to allocate its new and popular species. In this regard, the main trends are: convergence of existing types of accounting, attempts to identify new ones, such as strategic, adaptive, multi-purpose, creative, intellectual, etc.

Convergence of external and internal accounting will help to include in corporate reporting information about the development strategy and social responsibility, the creation of economic value added in the context of business segments and factors of its creation, the effectiveness of the

management system. Separate consideration is required ideas related to the isolation of accounting due to the formation of special information systems (strategic, social, actuarial, behavioral, etc.). Questions of the appropriateness of their allocation are controversial, but worthy of consideration in connection with the impending changes.

One of the most important parts of the accounting system is the information component of two subsystems-financial and management accounting. There is a reorientation from the control function to the informative one, which is based on the organization of the digital transformation of the enterprise. It is necessary to develop new indicators, ways of collecting and processing financial information, as well as the adequacy of its integration with information about other aspects of the business and the external environment [2, p. 53].

It is particularly possible to highlight the study of the evaluation of new accounting objects, which are intellectual human capital, customer base, innovative products, R & d results, etc. new information technologies are being Developed, such as cloud technologies, open technology platforms, electronic reference and information systems, the creation of a single international format and content of financial statements in electronic form XBRL [4, p. 105]. This creates opportunities for building a national accounting system, which will integrate indicators characterizing the state of internal business processes of the organization and the external environment, indicators of integration of various types of accounting.

It is necessary to use theoretical results in the development of methods and specific recommendations. Their implementation in practice will contribute to the effective development of the accounting system. There is also a need to gain experience in accounting and disclosure of economic information in reporting on the basis of fundamental modifications in the field of obtaining, exchange and processing of economic information.

The development of the theory and practice of accounting is associated with the expansion of the information potential of the existing economic space, the digitalization of the economy. At the same time, information technologies cause significant modifications both in the methodology and in the applied direction of accounting science. In this regard, the transformation of accounting in accordance with new needs is a necessary step in its development. Changes and improvements in this method of accounting will help not to lose its relevance in the era of universal digitalization.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1. About the approval Of the state program «Digital Kazakhstan» the Resolution of the Government of the Republic of Kazakhstan of December 12, 2017 No. 827.
2. Karpova T.P. Directions of development of accounting in digital economy // proceedings of St. Petersburg State University of Economics. - 2018. - No. 3 (111). - p. 52-57.
3. Ermilova Yu. a. Aspects of accounting and analytical support of innovative activity at the enterprise // Regional innovative economy: essence, elements, problems of formation, new challenges. Ulyanovsk., 2016. p. 18-21.
4. Sidorova M. I. Development of accounting models in the conditions of modern information technologies: abstract of dis. for the degree of doctor of economic Sciences // Moscow, 2013.
5. Varnavsky A.V., Buryakova A. O. Prospects of using the technology of distributed registers for automation of state audit // Management Sciences. - 2018. - No. 3. p. 88-107.
6. Budovec Y. I. the Digitalization of corporate accounting // Human capital in the digital economy. Moscow., 2018. p. 117-125.

УДК 911

ИНТЕРНЕТ ВЕЩЕЙ: ТЕНДЕНЦИИ БЕЗОПАСНОСТИ И КОНФИДЕНЦИАЛЬНОСТИ ДАННЫХ

Стариченко Александра Артемовна

Научный руководитель – д. э. н., доцент Некрасова Ольга Леонидовна

ГОУ ВПО «Донецкий национальный университет», Донецк, Украина

Абстракт. С каждым днем IoT все быстрее растет и расширяется. В то время как устройства Интернета вещей делают нашу жизнь проще и комфортнее, они также сталкиваются с рисками кибератак, поэтому все чаще на повестке дня возникает вопрос о безопасности и конфиденциальности IoT.

Ключевые слова: Интернет вещей, угрозы, преимущества, кибербезопасность, тенденции, информационные технологии, устройства.

Актуальность темы исследования обусловлена проникновением цифровых технологий во все сферы человеческой жизни. За последние несколько лет рынок Интернета вещей (IoT) претерпел колоссальный рост. По данным Gartner, к 2021 году к сети будет подключено 25 миллиардов устройств. Исследование Statista предполагает, что общая установленная база интеллектуальных устройств, таких как смарт-телевизоры, смарт-замки, IP-камеры, домашние помощники и связанные с ними услуги, в домах по всему миру достигнет 75 миллиардов единиц к концу 2025 года, что в пять раз больше чем за последние десять лет. Так, увеличение числа устройств IoT повышает вероятность потенциальных кибератак и создает массивный пробел для безопасности конфиденциальности данных.

Вопросы, связанные с проблемами обеспечения безопасности рынка IoT, были освещены в работах многих отечественных и зарубежных ученых, таких как В. Гололобов, С. Ивлиев, А. Бобылев, А. Трофимова, Ж. Рожкова, С. Шиков, С. Юфев, Al-Turjman Fadi, A. Soro, M. Brereton, P. Roe, C. Alcaraz, Bandy Mohammad Tariq, Banafa Ahmed и другие.

Целью исследования является выявление основных тенденций развития Интернета вещей и определение главных проблем его безопасности.

На сегодняшний день Интернет вещей уже стал неотъемлемой частью как промышленного, так и потребительского миров. Умные технологии внедряются во все сферы человеческой жизни, любой бизнес-процесс, становясь стратегическим преимуществом компаний, использующих эти инновации, которые повышают показатели производительности на 40-60%, модернизируя рутинные хозяйственные и/или управленческие процессы (табл.1).

Таблица 1 – Преимущества Интернета вещей

Критерий	Характеристика
1	2
Связь	IoT соединяет устройства между собой, что обеспечивает постоянный поток данных и информации между ними. С помощью доступных данных и информации пользователи Интернета вещей могут принимать более обоснованные решения по конкретным задачам.
Качество жизни	Улучшение качества жизни является целью IoT. Например, с помощью IoT системы здравоохранения могут предоставлять быструю и точную информацию о мониторинге пациентов, датчиках и многое другое для предоставления информации о лечении пациентов.

Продолжение таблицы 1

1	2
Автоматизация	Взаимосвязанные устройства могут управляться и автоматизироваться для выполнения конкретных задач без значительных человеческих усилий. Это преимущество особенно заметно в интеллектуальных домашних приложениях, где взаимосвязанные устройства помогают потребителям автоматизировать повседневные задачи, такие как контроль температуры в помещении в зависимости от времени суток и др.
Экономическая эффективность	Решения IoT приносят производительность. Производственные системы и приложения сокращают затраты на дополнительные ресурсы и человеческие усилия.
Эффективность времени	IoT также помогает сохранить время и эффективно управлять своим потреблением. Например, компании могут собирать и анализировать производственную информацию, контроль запасов, доставку и многое другое в режиме реального времени с помощью нескольких подключенных устройств, которые взаимосвязаны между собой и помогают принять верное решение.

По данным исследовательской консалтинговой компании IDC, глобальный объем индустрии информационных технологий достигает порядка \$5,2 трлн в 2020 году. Масштабы этой отрасли зависят от множества современных тенденций. Экономика, работа и личная жизнь становятся все более цифровыми и более автоматизированными (рис.1).

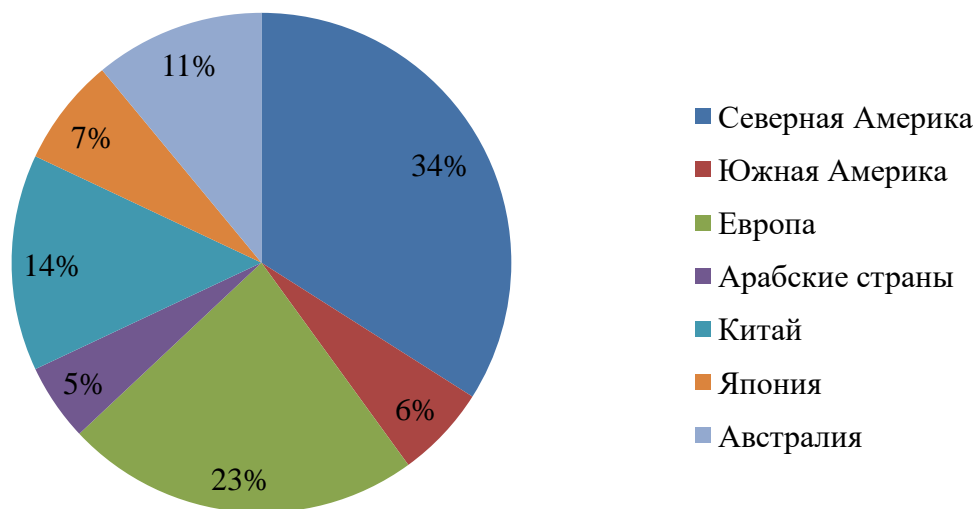

Рисунок 1. Объем мирового рынка информационных технологий в 2020 г. [4]

В 2019 году эксперты PWC определили, что в целом развитие IoT стало реальным благодаря технологическим трендам, драйверами которых выступили как государство, так и бизнес:

- быстрое увеличение количества сенсоров и подключенных устройств;
- снижение стоимости передачи данных, что позволило перенаправить инвестиции в большие процессинговые системы;
- развитие облачных технологий и Big Data, которые обеспечивают гибкую систему хранения и анализа данных в условиях постоянного увеличения их объема;

– снижение стоимости вычислительных мощностей: процессоров, памяти и систем хранения данных.

В докладе Fortune Business Insights указывается, что мировой рынок Интернета вещей, стоимость которого в 2018 году оценивалась в 190 млрд долларов, к 2026 году достигнет 1,11 трлн долларов, продемонстрировав совокупный темп роста 24,7% в год (рис.2) [3].

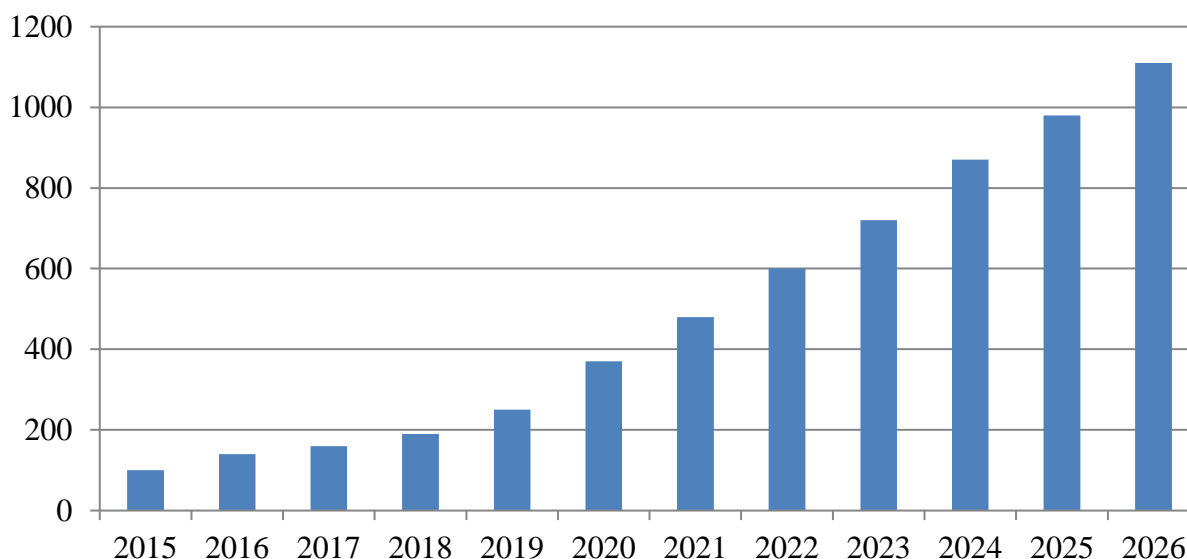

Рисунок 2. Прогноз объёма рынка IoT в 2018-2026 гг., млрд дол. США [3]

В 2014 году Hewlett Packard проводила опрос, который показал, что семь из десяти популярных интеллектуальных устройств были уязвимы для потенциальных атак. Большинство выявленных угроз безопасности были связаны с незашифрованными данными, сбором персональных данных, уязвимыми пользовательскими интерфейсами и небезопасными коммуникациями.

Проблема, с которой мы все сталкиваемся сегодня, заключается в том, что эти устройства имеют слабые или никакие средства контроля безопасности и представляют собой самый быстрорастущий ландшафт атак для организаций во всем мире, с атаками до 300% только в 2019 году. Киберпреступники используют множество уязвимостей в интеллектуальных устройствах и часто используют их для получения доступа ко всем сетям.

На сегодняшний день к проблемам кибербезопасности систем Интернета вещей относят такие, как (табл.2):

Таблица 2 – Основные проблемы кибербезопасности систем Интернета вещей

Проблема	Описание
1	2
Возможность нарушения обслуживания	Риск прерывания обслуживания, вызванный либо физическим повреждением, либо потерей сетевого подключения или облачной поддержки. Устройство может быть украдено, скомпрометировано или даже физически повреждено. Кроме того, его подключение к сети может быть прервано из-за wi-fi или радиопомех или отключения электроэнергии. Возможны ошибки в облачном программном обеспечении, потеря подключения к интернету или просто решение пользователя прекратить использование облачного приложения. Так неработоспособные или поврежденные продукты могут привести к неправильной работе локальной сети, повреждению имущества и вторжениям.

Продолжение таблицы 2

Уязвимости прошивки	Устройства становятся менее безопасными без постоянных обновлений прошивки, поэтому следует включить автоматическое обновление ПО по умолчанию.
Ненадежные коммуникации и утечка данных	Захватывая незашифрованные сообщения, хакеры могут получить доступ к информации о местоположении пользователя, банковских счетах, здоровье и многое другое. Также следует отметить, что все данные передаются через облако, и облачные службы также могут подвергаться внешним атакам. Таким образом, утечки данных возможны как с самих устройств, так и в облаке.
Восприимчивость к вредоносным программам и другим злоупотреблениям	Устройства интернета вещей уязвимы для вредоносных программ, которые могут быть использованы злоумышленниками для изменения функций, сбора персональных данных и запуска других атак. Кроме того, если производители не обеспечивают адекватную безопасность поставляемого программного обеспечения, устройства могут быть заражены вирусами. Поэтому такие уязвимости, как слабая проверка подлинности или неиспользуемые и незащищенные порты, открытые по умолчанию, также могут привести к злоупотреблению устройством.

Чтобы минимизировать проблемы безопасности Интернета вещей существует несколько известных решений:

1) Безопасное подключение: сеть, которая соединяет все устройства в пределах Интернета вещей, должна быть надежно защищена с помощью антивирусных, антивредоносных, систем предотвращения и обнаружения.

2) Безопасность самих устройств: безопасность устройств Интернета вещей становится все более важной, поскольку устройства сильно подвержены взлому и вторжению; снижение риска путем внедрения антивирусных систем и методов шифрования для обеспечения конфиденциальности данных имеет решающее значение.

3) Безопасность облака: данные должны быть защищены во время транзита в облако и хранения в нем. Для достижения этой цели системы могут реализовать регистрацию устройств и авторизацию ключей безопасности.

4) Методы аутентификации: контроль над тем, кто обращается к устройствам Интернета вещей, позволяет безопасный вход для разрешенных пользователей. Существует несколько надежных систем аутентификации и управления пользователями, которые могут помочь защитить информацию, такие как двухфакторная аутентификация, цифровые сертификаты, биометрические данные и многое другое.

5) Шифрование данных: шифрование данных особенно важно для защиты конфиденциальности информации о пользователях и предотвращения утечки данных. С помощью стандартных криптографических алгоритмов и зашифрованных ключей системы могут обеспечить надлежащую защиту пользовательских данных и их конфиденциальность.

6) Тестирование оборудования: несмотря на то, что IoT относится к взаимосвязанным устройствам по сети, это не исключает риски, присутствующие в оборудовании. Аппаратным

обеспечением можно манипулировать, поэтому очень важно провести тщательное тестирование.

Для укрепления безопасности подключенных продуктов правительства во всем мире постоянно работают над разработкой нового законодательства.

Промышленность, в целом, чувствует глобальный толчок для надежных стандартов безопасности Интернета вещей. В настоящее время Великобритания и Австралия являются мировыми лидерами, когда речь заходит о безопасности Интернета вещей, причем обе страны уже принимают добровольные стандарты для потребительских устройств IoT. В январе 2020 года в США, как Калифорния, так и Орегон ввели новое законодательство, требующее «разумные функции безопасности» (рис. 2), которые должны быть добавлены к устройствам IoT.

Каждое устройство Интернета вещей должно быть оборудовано "разумным элементом или функциями безопасности", которые:		
1) соответствуют природе и функциям устройства;	2) соответствуют информации, которую устройство может собирать, содержать или передавать;	3) предназначены для защиты как устройства, так и любой содержащейся в нем информации от несанкционированного доступа, уничтожения, использования, изменения или раскрытия.

Рисунок 2. «Разумные функции безопасности» устройств IoT

Исследователи продолжают находить основные проблемы безопасности в устройствах IoT, которые находятся на рынке – от заводских паролей по умолчанию до проблем с конфиденциальностью. Устройства интернета вещей более уязвимы для кибератак, чем традиционные технологии, потому что им часто не хватает вычислительной мощности, необходимой для запуска даже основного программного обеспечения безопасности.

Основная проблема с обеспечением безопасности систем Интернета вещей заключается в том, что традиционные технологии безопасности не предназначены для устройств с ограниченным питанием, сетей с низкой пропускной способностью и платформ с ограниченными ресурсами. Кроме того, функции безопасности продуктов IoT также могут увеличить их стоимость и время разработки, что, безусловно, не является драйвером для бизнеса.

Разработчики устройств IoT должны думать о безопасности своих продуктов, начиная со стадии разработки. Тем не менее, трудно найти опытных специалистов, которые могут применять технологии безопасности для нужд устройств IoT. Разработка безопасных IoT-продуктов требует навыков инженеров по аппаратной безопасности, инженеров с большим опытом разработки безопасного программного обеспечения и специалистов по обеспечению качества.

Выводы. Таким образом, можно сделать вывод, что всякий раз, когда появляется новая или относительно неиспользуемая технология, с ней приходят риски и угрозы. Однако влияние Интернета вещей на повседневную жизнь обычного человека с каждым годом усиливается. А регулирование IoT является сложной задачей для всех участников – органов власти, производителей и организаций, целью которых является развитие законодательства, которое эффективно защищает потребителей, и может быть реализовано промышленностью и поддерживает долгосрочный рост рынка Интернета вещей.

Список использованных источников

1. A. Banafa 9 IoT Predictions for 2019. Режим доступа URL : <https://www.linkedin.com/>. (дата обращения: 29.04.2020)
2. J. Chang 10 IoT Trends for 2020: Latest Predictions According To Experts. Режим доступа URL : <https://financesonline.com/>. (дата обращения: 29.04.2020)
3. Internet of Things (IoT) Market Size, Share and Industry Analysis By Platform (Device Management, Application Management, Network Management), By Software & Services (Software Solution, Services), By End-Use Industry (BFSI, Retail, Governments, Healthcare, Others) And Regional Forecast, 2019 – 2026. Режим доступа URL : <https://www.fortunebusinessinsights.com/>. (дата обращения: 29.04.2020)
4. IDC FutureScape: Worldwide IT Industry 2020 Predictions. Режим доступа URL : <https://www.idc.com/>. (дата обращения: 29.04.2020)

УДК 332.1 (574)

ЭКОЛОГИЧЕСКИЕ ПОСЛЕДСТВИЯ В РЕЗУЛЬТАТЕ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ВОСТОЧНОГО КАЗАХСТАНА

Кадырханова Жанар Муратовна

Восточно-Казахстанский государственный университет имени С. Аманжолова, г. Усть-Каменогорск, Республика Казахстан

Абстракт. В статье рассматривается экономика Восточно-Казахстанской области, которая является одной из самых промышленно развитых регионов Республики Казахстан.

В статье представлены показатели, оказывающие влияние на состояние окружающей среды, такие как атмосферный воздух, водные и земельные ресурсы, радиационная обстановка, отходы, возобновляемые источники энергии.

В статье изучены меры по решению экологических проблем, такие как совершенствование информационной базы управления в области охраны окружающей среды, экологическое просвещение населения, совершенствование системы мониторинга состояния окружающей среды.

Ключевые слова: экономика региона, загрязнение окружающей среды, экологические проблемы, отходы, экологические меры.

Введение.

Восточный Казахстан является одним из самых промышленно развитых регионов Республики Казахстан. Наличие богатых месторождений полезных ископаемых создает условия для роста экономики области. Базовой отраслью является цветная металлургия, на долю которой приходится около 60% промышленного потенциала области. Регион располагает значительными запасами минерально-сырьевых ресурсов и его главное богатство полиметаллические руды, которые содержат цинк, свинец, медь, редкие и благородные металлы. Основными направлениями экономики области является также машиностроение и металлообработка, теплоэнергетическая, деревообрабатывающая, лесная, легкая и пищевая промышленность, производство стройматериалов [1].

Методики и материалы.

В Казахстане ведется мониторинг и оценка системы эколого-экономического учета. Рассмотрим некоторые из показателей, оказывающих влияние на состояние окружающей среды.

Атмосферный воздух.

Загрязнение атмосферного воздуха Восточно-Казахстанской области обусловлено выбросами предприятий горнодобывающей промышленности, теплоэнергетики, цветной металлургии и связанных с ними отраслей – энергетики, машиностроения, стройиндустрии и прочих. Согласно данным Комитета по статистике, количество стационарных источников в 2018 году уменьшилось и составило 20790 единиц, что на 1563 источника меньше, чем в 2017 году (22353 единицы). Среди них основными загрязнителями являются: ТОО «Казцинк», АО «УК «ТМК», АО «УМЗ», ТОО «Востокцветмет», ДТОО «ГРП Секисовское», ТОО «Алтай Кен Байыту», ТОО «Сайкан», в энергетике – ТОО «АЭС УКТЭЦ», ТОО «Согринская ТЭЦ», АО «Риддер ТЭЦ», ГКП «Теплокоммунэнерго», машиностроении – ТОО «Востокмашзавод», стройиндустрии – ТОО «Бухтарминская цементная компания», ТОО «Цементный завод», «Семей», коммунальные предприятия – ГКП «Оскемен-Водоканал» и «Семей-Водоканал».

В 2018 году общий объем выбросов в атмосферный воздух от стационарных источников согласно данным Комитета по статистике по сравнению с 2017 годом (129,3 тыс.тонн) вырос незначительно и составил 130,7 тыс. тонн.

Основными загрязняющими веществами в Восточно-Казахстанской области являются угарный газ, сернистый ангидрид, диоксид азота и твердые частицы.

Объемы выбросов основных загрязняющих веществ приведены в таблице 1 [2].

Таблица 1 – Объемы выбросов основных загрязняющих веществ.

Наименование загрязняющих веществ	Объемы выбросов (тыс.т)	
	2017 год	2018 год
Сернистый ангидрид	42,3	41,6
Диоксид азота	16,9	17,0
Твердые частицы	28,4	30,2
Угарный газ	33,7	33,6

Водные ресурсы.

Территория области богата водными ресурсами, представленными более 800 реками общей протяженностью свыше 10 тыс. км.

Главной водной артерией ВКО является река Ертыс с многоводными притоками – горными реками Ульби, Уба, Каракаба, Кальджир, Курчум, Нарым, Буктырма и другими. Водные ресурсы реки Ертыс и ее притоков используются на нужды промышленности, жилищно-коммунального, рыбного и сельского хозяйства: регулярное орошение, залив лиманов и сенокосов, сельхозводоснабжение, обводнение пастбищ. Водные ресурсы реки также используются для выработки гидроэлектроэнергии и нужд судоходства. С целью поддержания реки Ертыс и сохранения биологической продуктивности экологической среды обитания флоры и фауны речной поймы ежегодно через Шульбинское водохранилище проводятся природоохранные попуски [1].

Сброс сточных вод.

В 2018 году сбросы загрязняющих веществ по области составили 145002,99 тыс.м³ (таблица 2).

Таблица 2 – Загрязнение водных ресурсов и сбросы загрязняющих веществ со сточными водами.

Информация о фактических объемах сбросов		2018
Промышленные сбросы	Объем водоотведения, тыс.м ³	104 606,454
	Объем загрязняющих веществ, тыс.т	13,5589495
Хозяйственно-бытовые сточные воды	Объем водоотведения, тыс.м ³	33 075,5897
	Объем загрязняющих веществ, тыс.т	8,86633821
Аварийные и неразрешенные сбросы	Объем водоотведения, тыс.м ³	21,79
	Объем загрязняющих веществ, тыс.т	0,01600265
Всего (все вышеперечисленные сбросы)	Объем водоотведения, тыс.м ³	145 002,99
	Объем загрязняющих веществ, тыс.т	22,4413143

Качество водных объектов.

Наблюдения за загрязнением поверхностных вод на территории Восточно-Казахстанской области РГП «Казгидромет» проводились на 13 водных объектах (р. Кара Ертыс, Ертыс, Брекса, Тихая, Ульби, Глубочанка, Красноярка, Оба, Буктырма, Емель, Аягоз, оз. Маркаколь, вдхр. Буктырма и Усть-Каменогорское).

Качество воды в обследованных водных объектах классифицируется следующим образом:

- вода «умеренного уровня загрязнения» - реки Кара Ертыс, Ертыс, Буктырма, Оба, Аягоз, Емель, озеро Маркаколь, водохранилища Буктырма и Усть-Каменогорское;
- вода «высокого уровня загрязнения» - реки Брекса, Тихая, Ульби, Глубочанка;
- вода «чрезвычайно высокого уровня загрязнения» - река Красноярка [1].

Основными причинами ВЗ и ЭВЗ вод в реках Восточно-Казахстанской области являются высокая техногенная нагрузка со стороны предприятий горнодобывающей промышленности и историческое загрязнение (отвалы горных пород, хвостохранилища).

Количество случаев ВЗ с 2017 года в реках Брекса, Тихая, Ульби, Красноярка изменилось на одну-две единицы, реке Глубочанке их количество существенно сократилось - с 26 до 14 (рисунок 1).

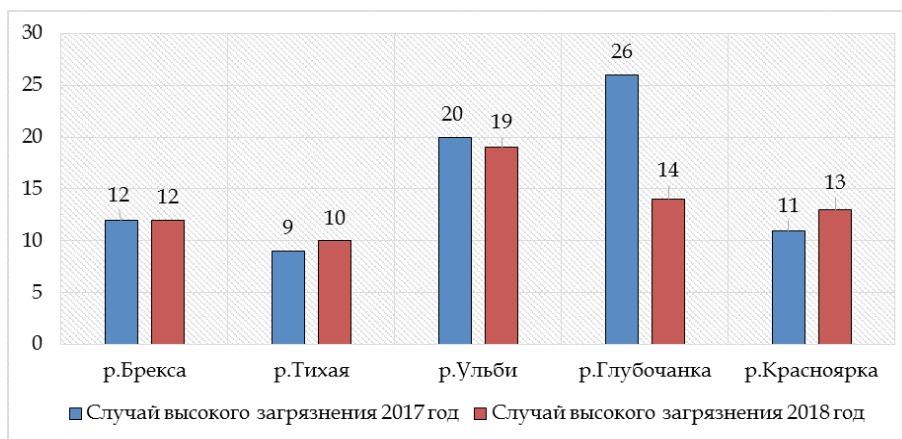

Рисунок 1. Количество случаев ВЗ в реках Восточно-Казахстанской области за 2017-2018 годы

Наиболее загрязненными по химическим показателям продолжают оставаться реки Красноярка, Глубочанка, Ульби. Высокий индекс загрязненности воды этих рек сохраняется на протяжении нескольких последних лет. Основными загрязняющими веществами являются цинк, марганец, медь, кадмий, железо. Характеристика качества вод в этих реках соответствует показателям уровней загрязнения «высокий» и «чрезвычайно высокий».

Загрязнения рек Брекса (Филипповка), Тихая, Ульби (в районе Тишинского рудника) обусловлены историческим загрязнением от породных отвалов, которые в данное время находятся в государственной собственности, а также сбросами ТОО «Казцинк».

Реки Красноярка, Глубочанка (в районе Тишинского рудника, г. Риддер) находятся под влиянием действующих предприятий горнодобывающего комплекса – ТОО «Востокцветмет». Основным источником загрязнения рек служат шахтные воды Иртышского рудника. В р. Красноярку впадают дренаж шламохранилища Иртышского рудника и Березовского хвостохранилища, излив из шахты «Капитальная», которая находится в государственной собственности. Загрязнение реки Глубочанки обусловлено в основном историческим загрязнением отвала в пойме ручья Гребенюшенский [1].

Загрязнение почв.

РГП «Казгидромет» в городах Усть-Каменогорске, Риддере и Семее в весенний и

осенний периоды 2018 года производились отборы проб почвы для определения содержания тяжелых металлов. Результаты наблюдений приведены в таблице 3.

Таблица 3 – Концентрации металлов, превышающих ПДК в пробах почв, отобранных в различных районах городов за весенний и осенний периоды (мг/кг) в 2018 г.

Город	Тяжелые металлы		
	свинец	медь	цинк
Весенний период			
Усть-Каменогорск	45,8-632,5	2,1-19,0	16,8-509,9
Риддер	106,3-406,3	1,25-7,01	30,6-42,6
Семей	4,3-37,6	0,3-2,96	3,2-11,4
Осенний период			
Усть-Каменогорск	34,3-1791,1	0,63-37,6	25,5-995,9
Риддер	195,68-343,58	3,91-16,56	47,86-156,14
Семей	10,0-118,3	0,63-3,42	11,7-44,6

Департаментом экологии по ВКО проводятся работы по регистрации и учету участков загрязнения. В целом по Восточно-Казахстанской области зарегистрировано 284 участка загрязнения.

Радиационная обстановка.

Наблюдения за уровнем гамма-излучения на местности осуществлялись РГП «Казгидромет» ежедневно на 17 метеорологических станциях (Акжар, Аягуз, Дмитриевка, Баршатас, Бакты, Зайсан, Жалгизтобе, Катон-Карагай, Кокпекты, Куршым, Риддер, Самарка, Семей, Улькен-Нарын, Усть-Каменогорск, Шар, Шемонаиха).

Средние значения радиационного гамма-фона приземного слоя атмосферы по населенным пунктам области в 2018 году находились в пределах 0,05-0,25 мк³в/ч.

В соответствии с утвержденными гигиеническими нормативами «Санитарно-эпидемиологические требования к обеспечению радиационной безопасности» (Приказ министра национальной экономики Республики Казахстан № 155 от 27.02.2015 г.), в среднем по области радиационный гамма-фон составил 0,14 мк³в/ч и находился в допустимых пределах. Контроль за радиоактивным загрязнением приземного слоя атмосферы на территории области осуществлялся на 7 метеорологических станциях (Аягоз, Баршатас, Бакты, Зайсан, Кокпекты, Семей, Усть-Каменогорск) путем отбора проб воздуха горизонтальными планшетами. На всех станциях проводился пятисуточный отбор проб.

Среднесуточная плотность радиоактивных выпадений в приземном слое атмосферы на территории области колебалась в пределах 0,6-3,7 Бк/м².

Средняя величина плотности выпадений за 2018 год по области составила 1,2 Бк/м². Результаты радиационного гамма-фона и измерения плотности радиоактивных выпадений в приземном слое атмосферы показывают, что радиационный фон не превышает предельно допустимого уровня [1].

Департаментом экологии по ВКО осуществляется государственный экологический контроль за хозяйственной деятельностью на территории бывшего Семипалатинского испытательного полигона (СИП) следующих предприятий: ТОО «Каражыра ЛТД» (угольное месторождение «Каражыра»), ТОО «Темиртауский электромеханический комбинат» (месторождение марганца «Есымжал»), ТОО «УльбаФторКомплекс» (месторождение флюоритов «Каражал»).

Данные предприятия осуществляют деятельность на территории СИП на основании лицензии, выданной Комитетом атомной энергии, на «осуществление хозяйственной

деятельности в местах проведения ядерных взрывов», и проводят мониторинг эмиссий в окружающую среду, включая радиологический мониторинг.

По состоянию на 01.01.2019г. на предприятиях региона имеются радиоактивные ампульные источники ионизирующего излучения (АИИИ), используемые в радиотерапевтических аппаратах радиологического отделения Центра ядерной медицины и онкологии в г. Семей.

Отходы.

Согласно данным Министерства энергетики РК, в Восточно-Казахстанской области в 2018 году было образовано 183,55 тыс. тонн ТБО, в 2017 году – 180,4 тыс. тонн. Доля переработки (включая сортировку) ТБО составила в 2018 году 4,84%, в 2017 году – 3,17%.

Услугами по вывозу мусора охвачены 70% населения. В области 435 полигонов и свалок, из них 28 (6,4%) соответствуют экологическим требованиям и санитарным правилам. Восемь предприятий осуществляют деятельность по раздельному сбору, сортировке, переработке твердых бытовых отходов.

В городе Усть-Каменогорске на территории действующей свалки ТОО «Оскеменспецкоммунтранс» установлена сортировочная линия производительностью до 100 000 тонн/год, что позволит достичь плановых показателей по переработке твердых бытовых отходов.

Возобновляемые источники энергии.

Восточный Казахстан обладает огромным потенциалом ВИЭ. Действующими объектами ВИЭ являются Зайсанская ГЭС в Зайсанском районе, Тишинская ГЭС и Хариузовская ГЭС в г. Риддере, Бухтарминский гидроэнергетический комплекс. Объем выработанной электроэнергии объектами ВИЭ составляет 156,4 млн кВт*ч в год. За 2018 год доля выработки зеленой электроэнергии составила – 1,6 %.

По состоянию на 1 января 2019 года в области идет реализация проектов строительства 3 ветровых и 1 солнечной электростанций общей установленной мощностью 132,5 МВт с перспективой расширения до 292,5 МВт.

Планируется строительство солнечной электростанции установленной мощностью 30 МВт и стоимостью 17,5 млрд тенге. Завершено строительство забора, ведутся работы по строительству миниподстанции и опоры вышки.

Проекты строительства ветровых электростанций в Жарминском и Уланском районах общей мощностью 102,5 МВт находятся на разных стадиях реализации: составлен бизнес-план проектов, выделены земельные участки, разработана проектно-сметная документация, решается вопрос финансирования проектов [1].

Результаты и их обсуждение.

В Казахстане 26.12.2019г. был принят новый Экологический кодекс с изменениями и дополнениями. По данным Министерства экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан, фактические эмиссии загрязняющих веществ в атмосферу по итогам 2018 года составили 2,5 млн. тонн, а ежегодный прирост – 100 тыс. тонн. «Если не принять соответствующих мер, то по прогнозу в 2030 году эмиссии загрязняющих веществ составят 3,6 млн тонн. Для принятия необходимых мер по сокращению выбросов парниковых газов, Министерство при поддержке немецкой стороны приступило к разработке Стратегии низкоуглеродного развития до 2050 года», - сказал министр экологии, геологии и природных ресурсов РК М. Мирзагалиев [3].

Как сообщил министр М. Мирзагалиев, в настоящее время на 3,5 тыс. полигонах страны накоплено более 120 млн тонн твердых бытовых отходов и ежегодно образуется свыше 5 млн. тонн ТБО. С 2016 года наблюдается рост переработки ТБО с 2,6% до 11,5%, доли переработки промышленных отходов – с 26,8% до 32,2%.

С 2019 года запрещено захоронение пластмассы, макулатуры, картона и отходов бумаги, стекла. Однако, запущенный механизм не реализуется в достаточной степени, так как в регионах отсутствует соответствующая инфраструктура.

Сегодня в стране имеются проблемы с качеством атмосферного воздуха, загрязнением поверхностных вод, износом или отсутствием канализационных очистных сооружений, отсутствием или плохим состоянием полигонов ТБО. Кроме того, имеются и локальные экологические проблемы, ожидающие своего решения.

Местные исполнительные органы стараются решить указанные проблемы посредством принятия комплексов мер по улучшению экологической ситуации. Тем не менее, необходимы меры на национальном уровне для улучшения состояния окружающей среды республики.

Вместе с тем в период разработки Кодекса велось его масштабное обсуждение с общественностью и бизнес-сообществом. В ходе данного обсуждения от общественности поступило более 2 тысяч предложений. Многие из них внесены в Кодекс.

Экологический кодекс состоит из 7 основных принципов:

1. «Загрязнитель платит и исправляет»: подразумевает меры по предотвращению загрязнения и контролю, но также ответственность за восстановление от ущерба окружающей среде. Таким образом, государство должно создать такие условия, при которых природопользователям выгоднее принять меры по недопущению негативного воздействия на окружающую среду, чем платить экологические штрафы. Одним словом, механизм «превенции». Кроме того, загрязнитель, причинивший вред экологии, обязан восстановить окружающую среду до первоначального уровня.

2. Новые подходы оценки воздействия на окружающую среду. По действующему Экологическому кодексу требование о прохождении процедуры оценки воздействия на окружающую среду – ОВОС – применяется практически ко всем, т.е. 19000 предприятий. Подобный подход малоэффективен и нецелесообразен. Поэтому в новом Экологическом кодексе предлагается такое требование применять только в отношении 2,6 тысяч предприятий «первой категории», на которых приходится 80% выбросов, при этом общественность участвует во всех стадиях ОВОСа.

3. Внедрение наилучших доступных технологий (НДТ) и экономические меры стимулирования. Для максимального улучшения экологической ситуации необходимо внедрение наилучших доступных технологий. Для этого промышленные предприятия проходят технологический аудит. Им предлагаются технологии, использование которых позволит снизить объемы выбросов. Предприятия, внедрившие НДТ, будут освобождены от платы за эмиссии, если предприятия не переходят на НДТ, их ставки платы за эмиссии будут расти.

4. Направление платы за эмиссии на экологические мероприятия. В настоящее время в действующем законодательстве отсутствует обязательность расходования на природоохранные мероприятия средств, поступивших от платежей за эмиссии в окружающую среду. Поэтому местные исполнительные органы выделяют на охрану окружающей среды от 0 до 400%, в среднем лишь 45%. Текущая ситуация с экологическими платежами и их расходованием неоднократно подвергалась критике со стороны международных экспертов. В этой связи, в проекте сопутствующего закона предусмотрено обязательное финансирование природоохранных мероприятий за счет поступающих экологических платежей в объеме 100% [3].

5. Создание автоматизированной системы мониторинга выбросов. В проекте Экологического кодекса для объектов I категории с целью получения своевременной и достоверной информации о качественном и количественном составе выбросов и сбросов предусмотрена обязательная автоматизация производственного экологического мониторинга с передачей данных в уполномоченный орган.

6. Усиление экологического контроля. Проектом сопутствующего закона предлагается внести изменения в Предпринимательский кодекс, в части проведения проверок по фактам, непосредственно затрагивающим условия жизнедеятельности населения. Данные изменения направлены на оперативное реагирование на факты негативного влияния на окружающую

среду. Усиливается ответственность за экологические правонарушения путем увеличения административных штрафов в 10 раз.

7. Совершенствование управления отходами производства и потребления. В проекте нового Экологического кодекса основной упор направлен на внедрение принципов циркулярной экономики, используемых в странах ОЭСР. В рамках данного проекта предусматривается иерархия отходов, которая направлена на поэтапное управление отходами, то есть последовательность мероприятий, направленных на предотвращение образования, повторное использование, переработку, утилизацию отходов. В целях снижения количества несанкционированных свалок, будет внедрено лицензирование деятельности предприятий, занимающихся переработкой и утилизацией отходов, и уведомительный порядок для мусоровывозящих организаций [3].

Большой проблемой в нашей стране является низкий уровень переработки ТБО: перерабатывается лишь 14%. Отрасль не является инвестиционно привлекательной для инвесторов из-за низких тарифов. Предлагается внедрение механизма «Waste to Energy», предусматривающего продажу электроэнергии, получаемого при сжигании отходов. При этом ставятся строгие требования к качеству выбросов, аналогичные европейским директивам. Данный механизм позволит сократить объемы отходов до 30% до 2025 года и привлечь частные инвестиции.

Заключение.

Таким образом, к основным мерам по решению экологических проблем можно отнести:

- принятие норм экологически направленного землепользования, включая аграрный сектор и горно-добывающую промышленность;
- совершенствование институциональных и организационных основ в области охраны окружающей среды;
- совершенствование информационной базы управления в области охраны окружающей среды;
- экологическое просвещение населения;
- расширение международного сотрудничества в области охраны окружающей среды;
- совершенствование системы мониторинга состояния окружающей среды.

Список использованных источников

1. Национальный доклад о состоянии окружающей среды и об использовании природных ресурсов Республики Казахстан за 2018 год / Министерство экологии, геологии и природных ресурсов Республики Казахстан. <http://ecogofond.kz/orhusskaja-konvencija/dostup-k-jekologicheskoi-informacii/jekologijaly-zha-daj/r-orsha-an-ortany-zhaj-k-ji-turaly-ltty-bajandamalar/> (дата обращения: 10.05.2020).

2. Комитет по статистике Министерства национальной экономики Республики Казахстан. – Астана, 2018 г. <http://stat.gov.kz/> (дата обращения: 08.05.2020).

3. Административные штрафы за экологические правонарушения будут увеличены в 10 раз – М. Мирзагалиев. Официальный информационный ресурс Премьер-Министра Республики Казахстан. – Астана, 2019 г. <https://primeminister.kz/ru/news/admshtrafy-za-ekologicheskie-pravonarusheniya-budut-uvelicheny-v-10-raz-m-mirzagaliev> (дата обращения: 05.05.2020).